

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

На правах рукопису

Венгер Наталія Вікторівна

УДК [94 (470.6)+94(477.7)] “1789/1917”

МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА
МОДЕРНІЗАЦІЯ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1789–1917)

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук,
професор Троян С. С.

Дніпропетровськ – 2010

ЗМІСТ

Зміст	3
Вступ	7
Розділ 1. Історіографічний аспект предмета дослідження. Джерельна база та методологічні засади.	23
1.1. Ступінь розробки проблеми.	23
1.2. Джерельна база.	58
1.3. Концептуальні засади та методи дослідження.	77
Розділ 2. Розділ 2. Соціально-економічні і правові умови розвитку менонітського підприємництва (1789–1871).	93
2.1. Менонітська колонізація в контексті програми освоєння територій Півдня імперії:	93
а) соціально-економічна політика Російської держави другої половини XVIII ст. і господарські перспективи колонізації Півдня імперії;	92
б) господарський досвід менонітських громад Європи і завдання менонітської колонізації.	106
2.2. Правові умови розвитку менонітського підприємництва (1789–1871).	119
Розділ 3. Виникнення і розвиток приватної підприємницької діяльності на території менонітських поселень Півдня Росії в умовах «окремої економічної зони» (1789–1871).	138
3.1. «Окрема економічна зона» менонітських колоній як комплекс умов для розвитку менонітського підприємництва 1789–1871 рр.	138
3.2. Господарська адаптація і легалізація ремісничої діяльності на території поселень: виникнення «підприємницької альтернативи» (1789–1815).	156
3.3. Розвиток менонітського підприємництва в період 1815–1846 рр.:	173
а) загальна характеристика етапу, розширення соціальної бази,	

капіталізація, спеціалізація;	173
б) формування етики підприємництва в релігійній доктрині та світоглядній системі менонітів;	192
в) Діяльність Іоганна Корніса і розвиток підприємництва на території менонітських колоній.	208
3.4. Менонітське підприємництво в містах Південної Росії в дореформений період.	216
3.5. Результати розвитку менонітського підприємництва в 1846–1871 рр.	226
Розділ 4. Менонітське підприємництво на Півдні Російської імперії в умовах капіталістичної індустріалізації та соціальних конфліктів (1871–1917).	264
4.1. Конвергенція «окремої економічної зони» і нові правові й економічні умови розвитку менонітського етнічного підприємництва в 1871–1914 рр. Формування анклавів поселень на Дону та Північному Кавказі.	264
4.2. Вплив менонітського підприємництва на процес становлення сільськогосподарського машинобудування в Росії.	287
4.3. Борошномельне виробництво на Півдні Російської імперії і менонітське підприємництво.	304
4.4. Менонітські підприємницькі династії на території міст.	317
4.5. Особливості формування менонітського підприємницького етосу і його вплив на трансформацію менонітського соціуму.	338
4.6. Менонітське підприємництво як об'єкт національної політики. Стан етнічної промисловості в умовах розробки та імплементації «Ліквідаційних законів» (1914–1917).	358
Висновки.	390

<u>Додатки (№ 1–22)</u>	401
Додаток 1. Структура історіографії з проблем історії менонітських колоній Російської імперії.	401
Додаток 2. Менонітські колонії Катеринославської губернії (1789–1911).	402
Додаток 3. Менонітські колонії Таврійської губернії (Молочанська група).	402
Додаток 4. Менонітські поселення Бергталь (1844–1858).	404
Додаток 5. Менонітські поселення Орловської волості Херсонської губернії (Заградівські колонії) (1897).	405
Додаток 6. Населення менонітських колоній Миколайпільської волості.	405
Додаток 7. Материнські менонітські колонії Новоросії (1789–1914).	406
Додаток 8. Іноземні колонії в Росії в 1833 р. (за матеріалами Міністерства внутрішніх справ).	406
Додаток 9. Менонітські колонії Кубанської області (Північний Кавказ) (1864–1917).	407
Додаток 10. Менонітські колонії Терської області (Північний Кавказ) (1905–1914).	408
Додаток 11. Менонітські колонії групи Темпельгоф – Суворівка (Північний Кавказ) (1866–1917).	408
Додаток 12. Кількість колоністів у губерніях Південної Росії (за відомостями 1870 р.).	409
Додаток 13. Динаміка розвитку окремих напрямків ремісничої діяльності (1800–1840) (графіки).	411
Додаток 14. Розвиток менонітського підприємництва на території Хортицької групи менонітських колоній у 60-ті рр. ХІХ ст.	412
Додаток 15. Менонітські підприємства на території Молочанської	

групи колоній (1862).	413
Таблиця 16. Дочірні менонітські колонії на Півдні Росії	414
Додаток 17. Менонітське населення Півдня Російської імперії (кінець 1880-х рр.) (за відомостями Міністерства внутрішніх справ).	416
Додаток 18. Розвиток менонітської промисловості на Півдні Російської імперії (друга пол. XIX ст.–1917 р.).	416
Додаток 19. «Лепп і Вальман». Лист казенних замовлень, пов'язаних з обороною, які було виконано у 1915 і 1916 рр.	492
Додаток 20. Кількість менонітського населення на Півдні Російської імперії (1897) (Катеринославська, Ставропольська, Таврійська, Херсонська губернії; областей Кубанської, Терської, Війська Донського).	494
Додаток 21. Формулярний список про службу гласного Катеринославської Міської думи, інженера-технолога, потомственого почесного громадянина Езау І. Я. (відомості за 1885–1914).	494
<u>Карти</u>	497
1. Менонітські колонії на Півдні Російської імперії.	497
2. Менонітські поселення на Південному Кавказі.	498
<u>Перелік використаних джерел і літератури</u>	499
<u>Перелік скорочень</u>	611

ВСТУП

Актуальність теми. Російське підприємництво було комплексним феноменом з великою кількістю етнічних облич-рефлексій. Дисертаційна робота, що презентується, присвячена дослідженню менонітського підприємництва – явища, що сформувалось внаслідок соціально-економічного розвитку колоній, розташованих на Півдні Російської імперії. Менонітські конгрегації – явище європейського протестантизму, чия теологічна, світоглядна та господарська еволюція відбувалась на теренах європейських та північноамериканських держав – більше ніж півтора століття були чинником історії Російської імперії, і у 1914 р. кількість менонітського населення імперії наблизилась до 104 000 чоловік (Додаток 20). Формування і розвиток підприємництва згаданої етноконфесійної групи було пов'язано з процесом колонізації XVIII – початку XIX ст. Як свідчить аналіз відомостей, представлених у статистичних збірках другої половини XIX – початку XX ст., фабрична промисловість, що належала представникам менонітських конгрегацій, була одним з найактивніших чинників індустріалізації і модернізації на Півдні Росії. Незважаючи на те, що успіхи менонітського підприємництва були помічені як сучасниками, так і наступними поколіннями істориків, цей феномен донині не був предметом окремого професійного дослідження.

Проблема, що вивчається у дисертаційній роботі, та рефлексує, на перший погляд, сюжети історії менонітських колоній Російської імперії, корелює з багатьма проблемами імперського та європейського дискурсів. Окрім комплексу глобальних проблем історії Росії (колонізація, модернізація, національна політика, формування громадянського суспільства, імперія та її окраїни, діалог культур і культурне домінування), ми знаходимо досить рельєфний і переконливий матеріал щодо вивчення долі такого виду соціальних груп (традиційних, конфесійно-

фундаменталістських*) в умовах модерних суспільств, а також про ступінь їхньої участі в процесах модернізації та емансипації цивілізацій різних типів.

Історія підприємництва названої етнічної групи надає об'єктивний матеріал з проблем міжкультурної взаємодії та збереження національної і релігійної ідентичності в етнічно гетерогенному оточенні. На увагу заслуговує позитивний досвід ефективної економічної взаємодії держави і етносу, який у системі цих взаємин займав активну громадянську позицію, виступаючи з ініціативою діалогу з владою і відстоюючи інтереси не лише співтовариства конгрегацій, але й об'єктивно держави в цілому. Цей феномен являє приклад успішного використання здібностей етнічної групи для прогресивного розвитку держави, яка не виключала можливості збереження «ментальних кордонів» етноконфесійної спільноти.

У зв'язку з процесами реформування економічної системи, формування громадянського суспільства і правової держави, що відбуваються в Україні і країнах пострадянського простору, особливий інтерес привертає завдання визначення тих факторів, що обумовлюють динамізм і ефективність розвитку господарства. Важливе значення має розвиток підприємництва і утворення окремого шару самостійних суб'єктів господарювання як явищ, тісно пов'язаних з демократизацією в сфері економічних відносин, формуванням ринку і його розгалуженої інфраструктури, приватизацією і зміною принципів макрорегулювання. Такі явища і структури різного ступеня зрілості були сформовані під час модернізаційних перетворень XIX – початку XX ст. на території Півдня Російської імперії. Підприємницька діяльність позитивно вплинула на різні сторони господарського, суспільного і культурного життя імперії. Саме в цьому полягає важливість переосмислення минулих подій,

* Фундаменталізм – це релігійно-культурна настанова, спрямована на переосмислення парадигмальної для релігійної групи традиції. Ми відмовляємося від пейоративного ставлення до поняття. Фундаменталізм – амбівалентне явище. В цьому полягає його соціодинамічна суть. З одного боку, він апелює до традиції. З іншого – ранжирує її у дусі нових соціальних орієнтирів.

популяризації традиції підприємництва в його цивілізованих і гуманних, спрямованих до суспільства формах. Вивчення історії підприємництва пояснюється не лише «економічним» інтересом, але й прагненням познайомити сучасних «капіталістів» з видатними прикладами їхніх попередників, тим самим сприяючи впровадженню «коректної» ділової культури в сучасне суспільство.

Таким чином, тема дисертаційної роботи є частиною комплексних проблем модернізації та історії російського підприємництва в його регіональній та етнічній специфіці. Останні характеристики до сьогодні залишалися майже поза увагою більшості новітніх досліджень з історії Росії та підприємництва. Оскільки менонітське підприємництво розвивалося послідовно в різних економічних і історичних умовах, на різних етапах розвитку імперії, а також було одночасно об'єктом національної та економічної політики держави, його історія має досить високі рефлекторні можливості щодо перелічених явищ, сприяє поглибленню розуміння регіональних процесів історії Російської імперії, відбиває суперечливі прояви російської модернізації в її економічних і соціальних характеристиках.

Аргументи, презентовані вище, дозволили сформулювати об'єкт і предмет нашого дослідження.

Об'єктом дисертаційної роботи є соціально-економічні та суспільні процеси на Півдні Російської імперії в XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є менонітське підприємництво як один з чинників економічного розвитку та модернізації Півдня Російської імперії.

Виходячи з особливостей співвідношення предмета та об'єкта нашого дослідження, їх генетичного зв'язку, принцип викладання матеріалу в дисертаційній роботі побудований на хронологічній координації таких явищ як менонітське підприємництво – головного предмета нашого вивчення, російської колонізації і модернізації, і, нарешті, сюжетів з історії поселень етноконфесійної групи, що досліджується.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи визначаються періодом існування феномена а саме, 1789–1917 рр. Необхідність вибору досить тривалої ретроспекції, обраної для аналізу, обумовлена невивченістю предмета дослідження, що дозволяє реконструювати генезис етнічного підприємництва, простежити його еволюцію на різних етапах соціально-економічного розвитку регіону, економічної та національної політики російського уряду. У 1789 р. – на початку ХІХ ст. було засновано перші групи так званих «материнських» колоній, де простежуються перші прояви складання етнічного підприємництва. Менонітське підприємництво сформувалося як зріле явище в першій половині ХІХ ст. і досягло свого максимального розвитку на етапі капіталістичної індустріалізації. Завершальним моментом історії менонітського підприємництва можуть розглядатись події 1917 р., що зупинили розвиток явища.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Півдня Російської імперії, а саме історичної області Новоросії (Таврійська, Херсонська, Катеринославська губернії), Область Війська Донського, а також Північний Кавказ (Терську та Кубанську області)*.

Названі географічні межі обумовлені місцем локалізації анклавів менонітських поселень у першій половині ХІХ ст. (Хортицька і Молочанська групи в Катеринославській і Таврійській губерніях) (Додатки 2, 3, 4), а також центрами економічного впливу менонітської промисловості на етапі капіталістичної індустріалізації (Катеринославська, Таврійська, Херсонська, Північний Кавказ) (Додатки 5–11). З другої третини ХІХ ст. і протягом усього століття внаслідок демографічного росту менонітського населення і пов'язаних з

* Зміст географічного поняття «Південь Російської імперії» неодноразово змінювався. До оголошення УНР у грудні 1917 р. Півднем Росії вважали Новоросію, території Північного Кавказу та Закавказзя [953, с. 107–108]. Географічно під терміном Північний Кавказ у середині ХІХ ст. розуміли регіон між Чорним, Азовським та Каспійським морями (на півночі кордоном була Кумо-Маничська западина, на півдні – система Головного Кавказького хребта), територія якого поступово приєднувалась до Російської імперії внаслідок низки російсько-турецьких та російсько-іранських війн [810; 877; 966]. У першій половині ХІХ ст. щодо території Північного Кавказу також широко застосовували визначення Передкавказзя [768; 959].

цим явищем економічних проблем було засновано 24 групи «дочірніх» поселень (Додаток 16). З 1860-х рр. було закладено додатковий комплекс менонітських селищ у Криму і на Північному Кавказі. Окрім цього, невеликі громади менонітів проживали або працювали в Катеринославі, Херсоні, Олександрівську, Бердянську, Мелітополі, Орехові, Армавірі, Єйську і поселенні міського типу Міллерово (Область Війська Донського) (Додаток 18). За відомостями на 1910 р. на території Південних (Новоросійських та Кавказьких) губерній було розташовано більше 150 колоній з населенням біля 63 000 чол. [114; 797, с. 27].

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні явища менонітського підприємництва та визначенні його ролі в процесах соціально-економічного розвитку та модернізації Півдня Російської імперії.

Виходячи з того, що менонітське підприємництво було комплексним феноменом, поява і розвиток якого обумовлювались декомпозицією факторів – компонентів цивілізаційного розвитку (сукупністю соціальних, господарських, часових, правових і територіальних умов), було соціально детермінованим явищем, для досягнення головної мети дисертаційної роботи необхідно вирішити завдання теоретичного, евристичного та реконструктивно-емпіричного характеру, які здатні розкрити багатогранну сутність предмета дослідження. А саме:

- 1) сформувати реальну джерельну базу, репрезентативну для вивчення обраного предмета;
- 2) проаналізувати стан розробки проблеми в радянській, українській, пострадянській російській, а також західній історіографії;
- 3) визначити окрему колонізаційну (правову та економічну) стратегію російського уряду, розроблену задля керування міграційним потоком, представленим менонітськими конгрегаціями, а також показати її комплексний характер;
- 4) проаналізувати правові умови розвитку колоністського підприємництва з урахуванням зміни конкретних історичних періодів, адміністративного та

- інституціонального середовища: а) на етапі збереження колоністського статусу поселень (1762–1871); б) на різних етапах модернізації і національної політики Росії (1871–1914); в) під час обговорення та імплементації надзвичайного Ліквідаційного законодавства (1914–1917);
- 5) виявити конфесійну, економічну та соціальну природу формування феномену менонітського підприємництва;
 - 6) простежити процес розвитку неаграрних видів діяльності та підприємництва етнічної групи в умовах «окремої економічної зони» 1789–1871 рр.; після її скасування в умовах капіталістичної індустріалізації, піднесення і криз російської економіки (1871–1914), в умовах соціальних конфліктів 1914–1917 рр.;
 - 7) визначити роль етнічного підприємництва в регіональному господарському розподілі праці;
 - 8) проаналізувати розвиток форм етнічного підприємництва періоду капіталістичної індустріалізації (процес накопичення капіталів, формування промислових династій та кланів, діяльність акціонерних товариств);
 - 9) визначити параметри взаємодії підприємців-менонітів із різними соціальними групами в середині конгрегації і за її межами, охарактеризувати масштаби соціально-орієнтованої та благодійної діяльності, її мотиваційні механізми;
 - 10) дослідити структуру та особливості етосу менонітів-підприємців;
 - 11) визначити особливості формування і розвитку підприємництва означеної етноконфесійної спільноти в містах.

Методологія. Підприємництво як соціальна практика є проблемою економічної історії, вивчення якої базується, головним чином, на активному використанні кількісних характеристик як найбільш показових результатів дослідження явищ. Саме в «емпірії» на основі позитивістської бази можливо зрозуміти конкретні

причинно-наслідкові зв'язки між сукупністю явищ, у центрі яких розташовано підприємництво. Емпірія відкриває можливість для якісних підтверджень нашого розуміння ролі менонітської промисловості.

Хоча кількісні свідоцтва надають певний обсяг матеріалу до розуміння проблем, що досліджуються у дисертаційній роботі, виявлені за їх допомогою якісні характеристики не є достатніми для повної реконструкції явища, яке було комплексним феноменом і мало свої соціальні характеристики. Для розуміння проблем менонітського підприємництва як соціального феномена ми звернулись до методологічних схем, які було розроблено Говардом Олдріхом і Роджером Волдінгером щодо аналізу природи і механізмів підприємництва нетитульних етносів у гетерогенному оточенні. Хоча концепт американських соціологів стосується становища підприємництва серед емігрантських груп сучасних США, їх логічні побудови можуть успішно використовуватись і для інтерпретації явищ, що відбувались в історичному минулому [991]. Концепція Г. Олдріха та Р. Волдінгера, з якою ми цілком згодні, дозволяє розглядати менонітське підприємництво як один із показових прикладів «етнічного підприємництва».

Очевидно, що менонітське підприємництво як одна з форм етнічного підприємництва, що формувалась і розвивалась на російському ґрунті, було не лише економічним, але й соціокультурним явищем, синтезом західної (переважно протестантської) і російської культур підприємництва. Як явище, що виникло на російському ґрунті і розвивалось у контексті загальноімперської історії, підприємництво набуло окремих, властивих для нього регіональних та етнічних характеристик. Саме тому під час проведення досліджень ми активно працювали у референтних полях нової соціальної історії, нової економічної історії, мікроісторії, які ми розглядаємо як вектори історичного аналізу.

До теперішнього часу сучасна історична епістемологія розробила чималий арсенал методологій та пояснювальних моделей, що виявилися доречними для нашого дослідження. У якості найбільш важливої концепції, яка є придатною

схемою для пояснення особливостей розвитку менонітських поселень в Росії, було використано теорію про «мобілізовану діаспору» Дж. Амстронга [922].

Для розуміння місця і значення менонітської моделі господарювання в системі багатоукладної російської економіки, природи її виникнення, а також для обґрунтування можливості формування «окремої економічної зони» у дореформену епоху ми спираємося на методологічну традицію, закладену концепцією Ф. Броделя про «багатоступеневу» структуру історичної реальності [723].

Конкретно-методологічний арсенал дослідження складається із загальнонаукових (аналітичного, системного, індуктивного, дедуктивного, структурного, функціонального, моделювання) та спеціально-історичних (джерелознавчих, дискрептивного, компаративного, проблемно-хронологічного, ретроспективного, синхроністичного, дихотомічного, статистичного) методів.

Необхідність презентації предмета дослідження обумовила інтенсивне застосування інтерпретаційного та імперативного методів. Оскільки автор даної роботи вимушено поглиблюється в іноетнічний дискурс, для пояснення біхевіорної інформації, внутрішньої логіки і мотивації діяльності як окремих персоналій, так і співтовариства в цілому, ми активно застосовували метод імпатії – психологічної інтерпретації.

Новизна дослідження. Запропоноване дослідження вперше в українській історіографії презентує явище менонітського етнічного підприємництва, доводить значущість феномена як фактора економічного розвитку і модернізаційних процесів на Півдні Російської імперії.

Доведено, що серед факторів переселення конгрегацій до Російської імперії були не лише релігійні утиски, але й наміри отримати більш сприятливі економічні можливості, що відповідало комплексним за характером завданням державної колонізації.

Підтримано та обґрунтовано теоретичне положення, що іноземних колоністів (включаючи менонітів) слід розглядати як окремий соціальний субстан Російської імперії.

Аргументовано, що громади колоністів, наділені правом самоврядування, були своєрідними замкненими мікрогромадянськими колективами, що стимулювало особисту відповідальність і приватну ініціативу.

Виходячи з аналізу колонізаційного законодавства, простежено серію законів, прийнятих для підтримки розвитку підприємництва і об'єктивно орієнтованих на активізацію тих груп населення колоній, на базі яких формувалася соціальна страта суб'єктів неаграрної діяльності.

Для розуміння особливостей розвитку окремих етнічних груп (включаючи менонітські конгрегації), аналізу економічної та культурної ситуації в умовах колонізації, автором було запропоновано методологічну схему «окремих економічних зон» (ОЕЗ) – певним чином побудованих соціально-економічно-територіальних структур.

Доведено, що ОЕЗ менонітських колоній забезпечувала сприятливі, майже надконкурентні умови розвитку менонітських колоній та соціальних практик, поширених на їх територіях, включаючи підприємництво.

Простежено ситуативні особливості виникнення менонітського підприємництва, який може розглядатись як патерн складання етнічного підприємництва в гетерогенному середовищі.

Доведено, що впродовж всього періоду, що досліджується, території колоній були найактивнішими зонами економічного та підприємницького розвитку регіону.

Аргументовано, що адміністративна реформа 1871 р., скасовуючи колоністський статус, зберігала сприятливі умови розвитку підприємництва.

Визначено основні напрямки підприємницької діяльності представників етно-конфесійної спільноти, виявлено частку менонітського виробництва в

загальному продукті Півдня Російської імперії у борошномельній та машинобудівній промисловостях.

Простежено географічну експансію менонітського підприємницького впливу впродовж усього періоду існування явища.

Виявлено складові і проаналізовано зміст підприємницького етосу як ментальної моделі, властивої для етнічного і конфесійного підприємництва в цілому.

Простежено негативні та позитивні особливості розвитку підприємництва в умовах Ліквідаційного законодавства.

Складено максимально повний для сучасного стану вивчення проблеми перелік промислових підприємств, що знаходились у власності менонітів

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася як частина дослідницької теми Інституту українсько-німецьких досліджень, що діє при кафедрі всесвітньої історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара (номер державної реєстрації 220109). Особистий внесок автора полягає у дослідженні проблем економічного розвитку різних груп колоній у порівняльно-історичній перспективі, а також проблем менонітського підприємництва як однієї з найбільш показових соціальних практик даних груп конгрегацій та регіонального інваріанту російського підприємництва.

Науково-практичне застосування результатів дослідження. Фактологічні матеріали та теоретичні результати, отримані під час вивчення проблеми, можуть бути використані для розробки нових концептів соціально-економічного розвитку Російської імперії і її регіонів, а також інших суміжних їм тем. Серед основних проблем, з якими досить тісно корелює предмет нашого дослідження, слід назвати: 1) історію окремих етнічних потоків іноземної колонізації, причини схожості та особливостей їх розвитку як на етапі колонізації, так і у подальшому; 2) проблему міжетнічного діалогу і взаємної акультурації на Півдні; 3)

асинхронність процесів і регіональні особливості модернізації Російської імперії;

4) регіональні особливості розвитку підприємницької діяльності. Крім цього, тема забезпечує вихід на європейський дискурс, дозволяє проаналізувати типові особливості реакції замкнених протестантських груп на виклик модерного суспільства в цілому, проблеми зіткнення традиційності і модерності зокрема. Висновки дисертаційної роботи можуть бути ефективно використані в роботах з історії індустріальної спадщини регіону, стати базою для сучасних інтерпретацій історії розвитку окремих галузей промисловості і виробничих підприємств. Для поширення результатів дослідження в академічному середовищі бажано рекомендувати розробку і читання курсів і спецкурсів, сфокусованих на вищеперелічених проблемах.

Матеріали дисертаційної роботи можуть бути рекомендовані для використання на уроках краєзнавства вчителям шкіл міст і сіл, розташованих на місці колишніх менонітських колоній, які після депортації та еміграції менонітського населення були перейменовані з метою знищення пам'яті про названу етнічну групу.

Оскільки чимала кількість підприємств, заснованих менонітами на території теперішніх Дніпропетровської, Запорізької, Мелітопольської, Херсонської (Україна), Ростовської (Росія) областей (м. Катеринослав, Олександрівськ, Мелітополь, Молочанськ, Міллерово) донині продовжують свою діяльність, результати дослідження можуть бути застосовані для зміни структури експозиції і колекцій заводських музеїв, історія яких традиційно починається подіями 1917 р., обмежується темою радянських досягнень, сфокусована на антагонізмі між промисловцями та робітниками, створює негативний образ підприємця.

У практиці європейських держав діють спеціальні програми, спрямовані на збереження матеріальних пам'яток індустріальної спадщини минулих століть. З 1973 р. існує Міжнародний комітет зі збереження індустріальної спадщини, що об'єднує переважно європейських дослідників. З початку 1990-х рр. таку ж

програму було розпочато і росіянами. Хотілося б сподіватись, що поява подібних досліджень стане поштовхом приєднання України до названих проектів [749, с. 9].

Апробація результатів. Основні положення і результати дисертації пройшли апробацію на наукових міжнародних і регіональних конференціях України, Росії, Канади: 1) міжнародна наукова конференція «Меноніти в Царській Росії і Радянському Союзі» (Запоріжжя, 1999 р.); 2) Міжнародна наукова конференція «Німці Росії в контексті вітчизняної історії (Москва, 1998 р.); 3) міжнародна конференція «Меноніти і місто» (Вінніпег, Канада, 2001 р.); 4) міжнародна наукова конференція «Німці Росії: Соціально-економічний і духовний розвиток: 1871–1941 рр.» (Москва, 2001 р.); 5) регіональна конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (Дніпропетровськ, 2004 р.); 6) V Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 2004 р.); 7) міжнародна наукова конференція «Німці Приазов'я і Причорномор'я: історія і сучасність» (м. Донецьк, 2005 р.); 8) міжнародна наукова конференція «Молочна 2004: Меноніти і їхні сусіди (1804–2004)» (м. Запоріжжя, 2004 р.); 9) міжнародна конференція «Індустріальна спадщина» (м. Саранськ, 2005 р.); 10) міжнародна науково-практична конференція «Місцеве самоврядування: історія і сучасність» (м. Херсон, 2005 р.); 11) міжнародна конференція «Німці Сибіру» (м. Омськ, Росія, травень 2006 р.); 12) міжнародна конференція «Німці України і Росії в конфліктах і компромісах XIX–XX ст.» (м. Дніпропетровськ, 2007 р.); 13) міжнародна науково-практична конференція «Німці Росії: історичний досвід і сучасні проблеми самоорганізації» (м. Москва, 2007 р.); конференція «Етнічні німці Росії: історичний феномен народу» (м. Москва, 2008 р.).

За результатами досліджень було прочитано лекції для науковців і аспірантів в університетах Фресно Пасифік (Каліфорнія, США) (Fresno Pacific University, Fresno, California, USA) (2007 р.), Бээл Коледж (м. Ноз Ньютон, Канзас, США) (Bethel collage, North Newton, Kansas, USA) (2007 р.); а також проведено публічну лекцію для членів Менонітського історичного товариства

м. Вінніпег (Канада) (Mennonite Historical Society, Winnipeg, Canada) (2007 р.).
Результати дослідження обговорювались на засіданні кафедри всесвітньої історії
Дніпропетровського національного університету (17 грудня 2009 р. (проток. № 8)).

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована меті та завданням
роботи. Дослідження складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, переліку
використаних джерел і літератури (усього 1136 позицій), а також додатків та карт-
схем. Додатки, подані наприкінці роботи (всього 21), містять необхідний
ілюстративний матеріал, що дозволяє перевести деякі статистичні матеріали з
рефлексивної площини в область емпіричного дослідження. Загальний обсяг
дисертаційної роботи складає 611 сторінок. З них 400 сторінок основного тексту.

Основний зміст дисертації викладений у монографіях та статтях,
надрукованих у фахових виданнях ВАК.

Монографії

1. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920): моногр. / Н. В. Венгер. – Д. : Днепрпетровский нац. ун-т, 2009. – 696 с. (49,5 друк. арк.).
2. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины: моногр. / [С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безносова, Н. В. Венгер, О. Н. Каковкина, В. К. Клец, И. В. Толстых, Т. Л. Петрова]; под. ред. С. И. Бобылевой. – Д. : Оксамит-текст, 2006. – 378 с. (внесок автора: 2,5 друк. арк. (с. 74–82, 92–100, 115 – 117, 147–151, 168–175, 186, 196–197, 242–244, 252, 261, 265, 274, 314–317)).

Статті у фахових виданнях.

1. Венгер Н. В. Династия Леппов и их предприятие / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. тр. / ред. С. И. Бобылева. – Д. : РВВ ДГУ, 1998. – С. 53–63.

2. Венгер Н. В. Возникновение и развитие частнопредпринимательской деятельности на территории меннонитских колоний / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. тр. / ред. С. И. Бобилева. – Д. : РВВ ДНУ, 2002. – С. 30–51.
3. Венгер Н. В. Промышленные меннонитские династии г. Александровска / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. тр. / ред. С. И. Бобилева. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – С. 22–51.
4. Венгер Н. В. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. ХІХ ст.–1914 р.) / Н. В. Венгер // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. ст. – Київ : УНІСЕРВ, 2004. – Вип. 16. – С. 29–37.
5. Венгер Н. В. Аграрна колонізація? До питання про формування «особливої» економічної зони на території сільськогосподарських менонітських колоній Півдня України (перша половина ХІХ ст.) / Н. В. Венгер // Український селянин: зб. наук. ст. – Черкаси : Черкаський національний університет, 2004. – Вип. 8. – С. 63–68.
6. Венгер Н. В. Становлення менонітського машинобудування на Півдні України (30-ті рр. ХІХ ст. – 1900 р.) / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. трудов / ред. С. И. Бобилева. – Д. : РВВ ДГУ, 2004. – С. 35–48.
7. Венгер Н. В. Менонітський компонент у Російській промисловості: регіон економічного впливу в Таврійській губернії (друга половина ХІХ–1914 р.) / Н. В. Венгер // Актуальні Проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. ст. – Рівно : Рівненський РДГУ, 2005. – С. 150–158.
8. Венгер Н. В. Меноніти-підприємці Катеринослава / Н. В. Венгер // Вісник Дніпропетровського університету: наук. журнал. Серія Історія та археологія / ред. кол. С. І. Світленко, О. Б. Шляхов. – Д., 2004. – Т. 12. – С. 47–54.
9. Венгер Н. В. Формування торговельно-промислової еліти на території аграрних менонітських колоній Півдня України (перша половина ХІХ століття) /

Н. В. Венгер // Український селянин: зб. наук. ст. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – № 9. – С. 102–106.

10. Венгер Н. В. Правові умови розвитку менонітського підприємництва в Російській імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) /

Н. В. Венгер // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – С. 12–21.

11. Венгер Н. В. Етика підприємництва в релігійній доктрині, світоглядній системі цінностей і реальній практиці менонітів (XVI–XIX ст.) / Н. В. Венгер // Вісник Дніпропетровського університету: наук. журнал. Серія Історія та археологія / ред. кол. С. І. Світленко, О. Б. Шляхов. – Д., 2005. – Т. 13. – С. 88–98.

12. Венгер Н. В. Історія успіху: розвиток борошномельної промисловості Півдня Росії і менонітське підприємництво / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобилева. – Д. : РВВ ДНУ, 2005. – С. 54–71.

13. Венгер Н.В. Іноземна колонізація південноукраїнських територій у стратегії російського уряду: економічні умови розвитку менонітського підприємництва (друга пол. XVIII – поч. XIX ст.) / Н. В. Венгер // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. ст. – Рівно : Рівненський РДГУ, 2006. – № 7. – С. 109–118.

14. Венгер Н. В. Підприємницький етос та менонітська громада в умовах російської модернізації другої половини XIX ст. / Н. В. Венгер // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. ст. – Рівно : Рівненський РДГУ, 2006. – № 8. – С. 127–134.

15. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в контексте социальной истории / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобилева. – Д. : РВВ ДНУ, 2006. – С. 5–3.

16. Венгер Н. В. Йоганн Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень Півдня Російської Імперії / Н. В. Венгер //

Український селянин: зб. наук. ст. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – № 10. – С. 100–104.

17. Венгер Н. В. Менонітське підприємництво та соціальні конфлікти в Росії в 1917–1920 рр. (на прикладі Південноросійських губерній) / Н. В. Венгер // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Гнатюка. Серія Історія / ред. М. М. Алексієця. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – С. 151–161.

18. Венгер Н. В. Джерела з історії менонітського колоністського підприємства на території Заградівських колоній та методи історичної реконструкції проблеми / Н. В. Венгер // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. пр. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2006. – С. 26–33.

19. Венгер Н. В. Казус «ликвидационного законодательства»: факторы антиколониетской пропаганды и антиколониетского сознания в динамике межэтнических взаимоотношений поздней Российской империи (на примере истории меннонитского предпринимательства) / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. тр. / ред. С. И. Бобилева. – Д. : Пороги, 2007. – С. 110–127.

20. Венгер Н. В. Російська індустріалізація і особливості розвитку ремісничої діяльності на території менонітських поселень в умовах післяреформеного періоду (південноросійський регіон) // Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал. Серія історія та археологія / ред. кол. С. І. Світленко, О. Б. Шляхов, А. Г. Болєбрух. – Д., 2008. – Т. 16. – С. 129–141.

21. Венгер Н. В. Менонітське підприємництво в Міллерові (Область Війська Донського) (1903–1920) / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобилева. – Д. : РІО ДНУ, 2009. – С. 45–55.

22. Венгер Н. В. Умови розвитку менонітського підприємництва на Кубані (друга половина XIX – XX ст.) // Борисфен: літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – Д., 2009. – № 8. – С. 20–24.

Розділ 1. Історіографічний аспект предмету дослідження. Джерельна база та методологічні засади.

1.1. Ступінь розробки проблеми

Тема дослідження, що пропонується на захист, сформувалась в результаті аналізу історіографічної ситуації з проблем історії колонізації, етнокультурних спільнот Російської імперії та модернізації. Як демонструє складена автором схема (Додаток 1), наш метод аналізу історіографії базується на кореляції чотирьох принципів: авторського, хронологічного, тематичного, реляційного (того, що віддзеркалює ставлення до етнічної групи). В якості універсального алгоритму для конфігурації окремих складових поданої нами структури історіографії ми виокремлюємо принцип «етнічного авторства», а саме, чинник етнічної і конфесійної приналежності дослідника. Такий ракурс дозволяє детермінувати весь комплекс історіографії як сукупність двох основних традицій досліджень: «менонітську історіографію» (практику історіописання самих менонітів про свою спільноту, явище етносаморефлексії) і «історіографію, зовнішню менонітському соціуму». Суб'єктами останньої з перелічених традицій були дослідники, які з різних причин виявляли цікавість до колоній і проблем їх розвитку, хоча і не були пов'язані з колоніями конфесійно. Оскільки зовнішня група історіографії не об'єднана політичними і світоглядними позиціями, ми вважаємо методично доцільним розподілити її на окремі історіографічні блоки. Репрезентовані нами складові історіографії відрізняються одна від однієї чинником вибору проблемного поля досліджень, характеризуються власною специфікою історичного нарративу як продукту реконструкції минулого і, нарешті, відповідають рівню розуміння предмета дослідження своєї епохи. Послідовний аналіз двох напрямів історіописання і укладених в них блоків дозволить простежити традицію у вивчення проблеми, що розглядається у роботі.

При виокремленні основних масивів історіографії ми виходимо з важливих для нас попередніх апіорних уявлень:

1) феномен менонітського підприємництва є результатом співтворчості декількох соціально-економічних процесів, що були проявом російської дійсності, а саме: колонізації, модернізації і трансформації менонітських колоній;

2) соціальна практика менонітського підприємництва розглядається нами як продукт розвитку означеної групи поселень, прояв його етнічної і конфесійної природи, а також результат впливу об'єктивних економічних умов російської модернізації, які забезпечували можливість застосування цих властивостей;

3) парадокс історіографічної ситуації полягає в тому, що, незважаючи на те, що історія менонітських поселень в цілому, і їх економічна еволюція як приклад найвдалішої реалізації програми колонізації на Півдні Російської імперії, привертала увагу політиків, економістів, істориків, предмет нашого дослідження – підприємництво цієї етнічної групи – не підлягав професійному історичному аналізу. У зв'язку з цим ми зосередимо нашу увагу на загальних концептах економічного розвитку менонітських громад, їх соціальної трансформації, а також інтерпретаціях їх економічного успіху.

1. Російська дореволюційна історіографія. Виникнення державно-прагматичного і науково-критичного напрямку.

Першість у дослідженні минулого менонітських конгрегацій в Росії належить не історикам, а практикам, публіцистам-державникам, чия діяльність була пов'язана з обов'язками нагляду над колоніями. У зв'язку з цим перші, умовно кажучи, історичні наративи було виконано у формі оглядів, інформаційних зведень, підготовлених, слід визнати, талановитими урядовцями, статистиками, вченими. Такий аналіз феномену менонітських громад у Росії був поглядом «ззовні» і випереджав у часовому вимірі процеси саморефлексії менонітської історії. Бувши державно-прагматичним за походженням, напрям історіографії, що аналізується, одночасно заклав основу науково-критичної традиції дослідження проблем колонізації.

Першими роботами з історії колонізації, в яких було подано оцінку економічного становища менонітських колоній в першій половині XIX ст., були наукові публікації А. Скальковського – директора Головного статистичного комітету Новоросійського краю, члена Одеського товариства історії та старожитностей, члена-кореспондента Академії наук з 1856 р., автора роботи «Досвід статистичного опису Новоросійського краю» [933]. Здійснюючи стислий аналіз господарського досвіду колоній в розділі «Німці», Скальковський іменує менонітів «класом людей надзвичайних взагалі, а для Новоросії особливо...» [933, с. 260]. Скальковський усвідомлював значущість процесів міжкультурної взаємодії різних етнічних спільнот на теренах Півдня Російської імперії. В зв'язку з цим його цікавив і характер господарської діяльності болгарських поселень, які дослідник вважав однією з найперспективніших (після німців і менонітів) колонізаційних груп. Зіставляючи особливості розвитку окремих етнічних потоків у статистичному нарисі «Болгарські колонії Бессарабії і Новоросійського краю», Скальковський відзначав, що розвиток підприємницької діяльності у болгар не досягнув показників, властивих німецьким і менонітським поселенням [930, с. 129, 139]. Певний інтерес для теми, що вивчається, представляють також інші дослідження Скальковського: «Торгова промисловість у Новоросійському краї», «Простір і народонаселення Новоросійського краю», «Географічна і етнографічна термінологія Новоросійського краю», «Ярмарки або сухопутні ринки Новоросійського краю», «Вівчарство і торгівля шерстю в Новоросійському краї» [930–936]. У перелічених роботах містяться невеликі екскурси до історії німецької колонізації [931, с. 24–25]; згадується про діяльність переправи колонії Кичкас [935, с. 9]; містяться деякі важливі для нас матеріали, які дозволяють здійснити реконструкцію загального економічного дискурсу і проаналізувати рівень економічного розвитку регіону [934, с. 10; 936, с. 24, 52, 57–58, 62, 73].

Важливою для розуміння економічних і соціальних процесів у Новоросії в дореформений період є робота Августа Гакстгаузена «Дослідження внутрішніх

відносин народного життя і особливо сільських установ в Росії» [751]. Барон Гакстгаузен, виходець з Вестфалії, був відомим дослідником аграрної історії, тому його робота може одночасно розглядатись і як одне з перших свідоцтв західної історіографії [753; 908]. У 1843 р., заручившись моральною і фінансовою підтримкою самодержця, Гакстгаузен здійснив експедицію по окремим губерніям імперії з метою вивчення традиційних суспільних відносин, або, як висловився сам дослідник, «загадкових відносин в Росії». Менонітські колонії привернули увагу Гакстгаузена як позитивний приклад вільного фермерства. Вивчаючи показники розвитку колоній за 1818–1843 рр., автор звернув увагу на достатньо високу динаміку еволюції місцевої менонітської промисловості. Причини цього явища автор пояснював загальним рівнем економічного стану поселень. Він помітив ментальну обумовленість підприємницької діяльності у представників спільноти: «Кожен промисел, ремесло, торг у менонітів пов'язані із землеробством – «релігійним обов'язком менонітів». Привертаючи увагу до підприємництва, дослідник стверджував, що протягом достатньо тривалого часу менонітське ремесло було базовим чинником розвитку промисловості в регіоні. На думку Гакстгаузена, лише після 1843 р. меноніти і колоністи вперше відчули конкуренцію з боку російських ремісників [753, с. 470]. Аналізуючи деякі показники розвитку підприємництва на Молочній, Гакстгаузен згадує, що в 1843 р. кількість підприємств не задовольняла потребам регіону. Визнаючи наявність соціального розшарування і майнової нерівності в колоніях, Гакстгаузен заперечував присутність антагонізму в конгрегаціях, стверджуючи, що «ніде немає такої рівності людей як у менонітів» [751, с. 476]. Гакстгаузен у цілому створив дещо ідеальний образ менонітської общини, з принципом «суспільства рівних можливостей». Останній чинник автор розглядає як одну з причин успішності поселень. Слід зазначити, що Гакстгаузен також був автором дослідження щодо Закавказзя, але його увагу було зосереджено переважно на традиціях місцевого аборигенного населення [752].

Першим офіційним історіографом німецької колонізації, як це визнають сучасні дослідники, був Олександр Клаус (1843–1891) [964, с. 166]. Займаючи посаду урядовця Міністерства державного майна (1858–1871), Клаус підготував декілька публікацій для журналу «Вісник Європи», які в подальшому було зібрано у книзі «Наші колонії. Дослідження і матеріали з історії і статистики іноземної колонізації» [825–826]. Через професійну діяльність О. Клаус був залучений до дискусії 1850–1860-х рр. про долю російського селянства. У своєму нарисі він виступає як апологет колонізації, і його позиція, яка базується як на розумінні теми, так і на аналізі матеріалів, що знаходились в його розпорядженні, виглядає цілком переконливо. На відміну від Гакстгаузена, Клаус був далеким від будь-якої ідеалізації менонітських колоній. Матеріали його книги відображають динаміку процесів соціального розшарування, презентують відомості про кількість безземельних поселенців, описують характер загальних доходів колоній. Останні показники дозволяють проаналізувати частку прибутків, яку громади отримали від неаграрних видів господарської діяльності. В своїх публікаціях Клаус виступає як дослідник, що порушує дійсно епістемологічні питання, які відповідали рівню розвитку сучасної йому науки. Клаус наполягав на важливості розповсюдження парцелярного землеробства – практики, яка, на думку автора, вдало втілювалася у досвіді колонізації, забезпечила населенню добробут і успіхи у розвитку сільського господарства і підприємництва. О. Клаус дивився достатньо оптимістично на можливість поширення досвіду колоністів серед російських селян, виступаючи при цьому як наївний структураліст: «Однорідні явища обумовлені відносно однорідними причинами... Чого досягли в колоніях, те саме можна, навіть слід поставити собі за мету і при влаштуванні і колонізації російських селян» [825, с. X]. Визначаючи причини успіху менонітських колоній, автор згадує про привілеї на суспільне самоврядування, «громадянські переваги», наявність первинних капіталів. Разом з цим, Клаус не перекреслює заслуг самих

менонітів, які зуміли скористатися перевагами, «обходячи помилки законодавця в різних частковостях».

Традиція вивчення процесів колонізації була продовжена в роботі українського історика Д. І. Багалія (1857–1931). У 1889 р. побачило світ його дослідження «Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його шляхом культури», в якій вчений виклав своє бачення на результати програми південної колонізації [700, с. 31–40]. Позитивну динаміку розвитку регіону автор пояснює «між іншим, різноманітністю етнічного складу населення Новоросійського краю, коли одна народність розвивала один бік культури, інша – іншій» [700, с. 111]. Визнаючи колонізацію успішною, Багалій, проте, нарікав, що держава, яка знаходила кошти на облаштування іноземних колоністів, не приділяла належної уваги російському селянству. Порівнюючи сучасний йому стан селищ різних етнічних груп, Багалій визначає менонітську колонізацію як «найвдалішу» [700, с. 89]. Господарські успіхи менонітів автор пов'язує зі сприятливими «стартовими умовами» заселення, а також навиками господарювання «за раціональним способом». Явище менонітського і німецького підприємництва не залишилось поза увагою дослідника. Вчений, наприклад, згадував, що на початковому етапі колонізації «вчорашні ремісники були особливо незахищеними, оскільки вимушені були перетворитися на землеробів у порожньому і дикому краї» [700, с. 89]. Дослідник також припускав, що, оскільки колонії зберігали замкненість, потенційно можлива користь від поселень була реалізована лише частково. Таким чином, Багалій був одним з перших дослідників, хто намагався здійснити найоб'єктивніший аналіз результатів колонізації, не замовчуючи про її позитивні і негативні сторони. У дослідженнях Багалія простежується тісний взаємозв'язок між історико-емпіричним та історико-теоретичним підходами у вивченні колонізації. Це дозволяє розглядати роботу вченого як одне з перших свідоцтв появи наукового напрямку.

2. Державно-прагматичний напрям на етапі «війни памфлетів». Напередодні і після проведення адміністративної і військової реформ 1871–1874 рр., а також після скасування “Привілеїв” державна політика стосовно поселень колишніх колоністів зазнала певних змін. Антиколоністська пропаганда, спрямована переважно проти німецькомовних груп, і виникнення «німецького питання» (наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр.) здійснили вплив на процеси розвитку історіографії, спричинили формування двох полемізуючих груп публікацій. Представники критично настроєної групи заперечували висновки про позитивні результати колонізації, висували і підтримували теорію «мирного завоювання» Росії німцями. Це сприяло закріпленню в російській суспільній думці елементів «антиколоністської свідомості» (О. О. Палтов (Веліцин), Г. О. Євреїнов, С. П. Шелухін, І. І. Сергєєв, І. Гольштейн, О. С. Резанов) [730; 762; 788; 912; 929; 978]. Прихильники апологетичної позиції (Я. Штах, К. Ліндеман, П. Каменський, О. Греков) [766–767; 815; 851; 986] продовжили традицію попереднього періоду, позитивно оцінюючи політику іноземного заселення. Як показує герменевтичний аналіз, ці публікації являли собою не стільки дослідження, скільки політичні памфлети, об'єднані темою і полемічною риторикою. Якщо представники критичної групи позиціонували себе у якості «трибунів», що виступають від імені російського народу, то прихильники апологетичної позиції іменували себе «незалежними експертами», які нібито претендували на об'єктивну істину.

Перші статті О. Палтова (Веліцина) були надруковані на сторінках журналу «Російський вісник». У 1893 р. його роботи було перевидано у форматі книги. Палтов стверджував, що, намагаючись зібрати свідoctва для свого дослідження, він відвідав 200 німецьких і менонітських колоній. Веліцин звинувачував німецьке населення Росії, колоністів і менонітів, у невизнанні всього російського (мови, німецької культури і побуту), а також у прозелітизмі. Головним завданням свого дослідження автор вважав вивчення питань про «корисність» іноземних колоністів. У двох розділах книги «Історичний огляд німецької колонізації в

Росії» і «Стан німецьких колоній в теперішній час» Веліцин намагався переконати читача у тому, що успішність колоній пояснюється виключно політикою державного заступництва. Свою позицію автор підсилював тезою про внутрішню загрозу, що виходила від німецького населення Російської імперії. Він прогнозував, що під час військового конфлікту, застерігав він, колонії відгукнуться на «голос крові», перейдуть на бік окупантів. Палтов стверджував, що рівень економічного розвитку німецьких колоній в державі є високим, оскільки колоністи придбали у власність великі масиви земель на Півдні, у стратегічно важливих для оборони районах. Скуповуючи землі, продовжує Палтов, колоністи сприяють зростанню цін, а отже, несуть пряму відповідальність за бідність російського селянства. Разом з тим до менонітів автор ставився більш доброзичливо. На думку Веліцина, вони не чинили опір вивченню російської мови, були хорошими фермерами і підприємцями, відкриті для контактів з навколишнім населенням.

У 1916 р. було видано книгу С. Бондаря «Секта менонітів в Росії». Автор цієї роботи займав посаду урядовця Міністерства державного майна і з 1914 р. здійснював моніторинг внутрішнього життя колоній. Його роботу, ідейно близьку Палтову, було надруковано з метою підтримки антинімецького законодавства. Дослідження містить корисну для вивчення нашої проблеми статистичну інформацію, інтерпретовану автором в антиколоністському контексті [718]. Для нас є досить важливими відомості про багатючі менонітські суспільства і групи, матеріали про використання складної техніки, автомобілів і інвентаря в колоніях. Ці свідоцтва дозволяють робити висновки про ступінь просування процесів модернізації як в регіоні в цілому, так і в громадах зокрема.

Памфлети апологетичного напрямку було підготовлено політиками і громадськими діячами, які з різних причин виступили на захист інтересів етно-конфесійної групи: П. Каменським, Я. Штахом, К. Ліндеманом [815–814; 851; 986]. Ці публікації були частиною стратегії протекціонізму, організованої самими

менонітами, які мушили відповідати на необґрунтовані із їхньої точки зору звинувачення.

У 1895 р. П. А. Каменський, крупний землевласник, один з членів партії октябристів і депутат Державної думи, виступив з публікацією «Питання або непорозуміння» [815, с. 136]. Свою статтю він розглядав як відповідь на роботу Палтова і інших представників критично налаштованого табору. Каменський намагався зняти з колоністів ярлик «внутрішнього ворога», переконати громадськість у повній лояльності російських німців. Причини економічних успіхів менонітів він знаходив у вільному фермерстві і наявності «твердої опори у владі». Колоністів у цілому Каменський іменував «дітьми Європи», які принесли Росії велику користь [815, с. 89]. Серед найважливіших чинників економічної стабільності поселень Каменський визначає самоврядування, яке «розвиває розуміння важливості суспільних завдань» колоній, а також забезпечує «зростання окремої людини як члена певного організму... Організація, яку вони отримали від держави, сприяла розвитку позитивних сторін як суспільного, так і індивідуального життя» [815, с. 95]. У цитаті, яку наведено вище, міститься чудова думка про роль системи самоврядування в процесі формування особливих якостей, у тому числі і ділових, у декількох поколіннях колоністів. Автор спростовує тезу представників опозиційного табору про замкненість колоній. У якості доказу він наводить приклад, що малоросійські селища, розташовані поблизу німецьких, завжди розвинені краще. На думку Каменського, взаємні контакти між колоністами і їх сусідами існують і є цілком плідними.

Позитивну оцінку іноземної і німецької колонізації на Дону та Кавказі ми знаходимо у роботах О. М. Грекова – одного з відомих дореволюційних дослідників аграрних відносин. У публікаціях та публічних промовах на з'їздах аграріїв він стверджував, що нову та маловідому техніку у цьому регіоні вперше було запроваджено переважно завдяки німецьким колоніям, а також багаточисленним майстерням та механічним заводам колоній Півдня [767]. Разом

з цим він також помічав деякі негативні наслідки економічних стосунків між колоністами та місцевим населенням (козаками). Практика передачі козацьких земель в оренду колоністам спричинила певний занепад землеробства. До того ж, як вважав Греков, «від спілкування з іноземцями козаки не стали а ні кращими торговцями, а ні кращими промисловцями...» [766, с. 25].

Позитивно оцінюють присутність менонітських колоній в Північнокавказькому регіоні етнографи – дослідники колонізації – Л. Я. Апостолов, М. Заалов, О. І. Твалчредзе [693; 793; 951]. Здійснюючи аналіз становища поселень, вони підкреслюють, що завдяки персональним навичкам, релігійній доктрині та самоорганізації вже у останній третині XIX ст. меноніти досягли високого рівня розвитку господарства на теренах своїх колоній.

Публікації К. Ліндемана були продовженням його політичної діяльності. Відомий вчений-біолог, німець за походженням, член партії «Союз 17 жовтня» і депутат Державної думи, починаючи з 1910 р. очолив боротьбу проти антинімецького законодавства [688]. У підготовлених ним нарисах Ліндеман прагнув довести, що навіть сама ідея, розробка, а тим більше конкретні дії, пов'язані з реалізацією «надзвичайного» законодавства, привели до негативних наслідків для економіки держави [851]. Ми також не можемо залишити поза увагою відомості про добродійні акції, здійснені німецькими і менонітськими громадами, серед організаторів яких були підприємці і великі землевласники.

Публікація Я. Штаха «Нариси з історії сучасного життя південноросійських колоністів», яка продовжує апологетичну традицію, містить деякі важливі для нас свідчення щодо розвитку ремесла та інших напрямів підприємницької діяльності [986]. Готуючи публікацію, автор використовував матеріали Піклувального комітету, знаходячи в них аргументи, що підтверджували його позицію. Виклад Штаха позбавлений додаткового коментарю. На думку автора, подані їм матеріали є достатнім доказом його настроїв.

Дещо відособлено в системі цього розділу історіографії виглядає дослідження професора Варшавського університету Г. Пісаревського [896–897; 965]. Використовуючи різноманітний матеріал, автор проаналізував обставини іноземної колонізації. Його дослідження були теоретичною підтримкою правозахисної кампанії, яку розгорнули меноніти, оскільки надавали наукові свідчення голландського походження конгрегацій.

Розвиток російської дорадянської історіографії з проблем минулого менонітських колоній здійснювався в рамках історії колонізації на стикові двох основних напрямів: державно-прагматичного і науково-критичного. Якщо у середині XIX ст. результати цієї програми оцінювалися переважно позитивно, то після епохи реформ і проникнення у проблемне поле геополітичного компоненту в історіографії склалися дві опозиційні точки зору щодо значення менонітської колонізації. Російський націоналістичний дискурс* був додатковим чинником, який вплинув на позиції полемізуючих сторін. Аналіз текстів дозволяє усвідомити, що об'єктивні причини активізації націоналістичного ракурсу щодо німецької колонізації корелювали із завданням пошуку ефективних шляхів розвитку держави, не виключали присутності патріотичних настроїв у перелічених авторів. Окрім цього, причини антинімецьких настроїв мали певні історичні корені (контroversивний характер політики колонізації стосовно різних груп поселенців, епізоди конфліктогенності між етнічними групами). Разом з тим, неможливо ігнорувати той факт, що в цих роботах антиколоністські настрої торкалися виключно німецькомовних груп населення, що може бути свідченням заангажованості їх авторів.

Незважаючи на відмінність цільових і світоглядних установок двох вищепроаналізованих груп історіографії, ідеологічні супротивники високо

* Російський націоналістичний дискурс – термін, який деякі сучасні дослідники використовують замість терміну «націоналізм». Історики стверджують, що російський націоналізм не був послідовною та організованою силою. Його слід віднести до «слабких націоналізмів», для нього властивий низький рівень ксенофобії та етнічної агресії [871, с. 68].

оцінювали загальний економічний рівень розвитку менонітських колоній, досягнення їх промислового сектора. Різниця позицій авторів полягала в оцінці ролі менонітської колонізації для сучасних їм процесів російської модернізації і в прогнозуванні її подальшого впливу.

3. Менонітська історіографія XIX ст.

Перший досвід менонітської історіографії, як культурної традиції самоопису, що виходила із середовища самих конгрегацій, сформувався в останній третині XIX ст. Менонітській історик Девід Ремпель пояснює ці обставини двома причинами: складнощами адаптаційного періоду, а також відсутністю традиції книжковості в Польській Пруссії – державі, з якої виходили російські меноніти [1092, р. 411]. Своїм минулим російські меноніти почали цікавитися лише тоді, коли виникла реальна загроза звичному способу життя, збереженню релігійної і етнічної ідентичності представників конфесійної групи. Біля джерел менонітської історіографії стоїть постать Девіда Еппа (1861–1934) – першого менонітського історика. Будучи представником інтелектуальної еліти менонітських колоній, він проявив себе в багатьох областях суспільного життя поселень: займався викладацькою діяльністю, виконував обов'язки проповідника, був редактором великих менонітських видань, захищав інтереси конгрегацій на загальноменонітських конференціях. До того ж, Епп був нащадком одного з найвпливовіших на Хортиці родів. Для нас цікаво було дізнатись, що перший менонітській історик був одружений на дочці промисловця із к. Розенталь – Герхарда Гамма, підтримував дружні стосунки з підприємцями А. Вальманом, Й Тіссеном. [1105, р. 86].

Девід Епп – автор декількох історичних творів: «Історія Хортиці», «Іоганн Корніс», «Мемрік», «Виникнення німецької промисловості в колоніях Півдня Росії» [1010–1014]. Дослідження Еппа – екскурси в різні етапи менонітської історії. Всі його твори пронизані єдиною ідеєю про особливу місію менонітських конгрегацій в Росії. З цього приводу в світогляді Еппа були присутні ідеї

державно-прагматичного характеру, властиві для оцінок менонітської історії в російській історіографії. У дослідженні, присвяченому І. Корнісу (1909), ця схожість простежується особливо виразно. Ця робота – не лише виклад біографії ідеолога і організатора серії реформ, проведених в колоніях в 1830–1840-х рр., а одна з перших концепцій історії конгрегацій в Росії. Корніс оцінювався автором як лідер-реформатор, який, проте, не був вільним у своєму виборі, і реалізовував програми, ініційовані російською владою. Для нас особливо важливим є той розділ книги, де йдеться про роль Корніса в розвитку ремесла і промисловості, а також подається невеликий опис соціальних програм, спрямованих на поліпшення стану незаможного населення і формування нового покоління молодих ремісників.

Лобіюючи інтереси менонітських громад на сторінках етнічних періодичних видань, Епп привертая увагу читачів до тих досягнень, які створювали позитивний образ колоній як у представників влади, так і у російському суспільстві в цілому. У зв'язку з цим в своїх історичних нарисах Епп неодноразово звертався до історії промисловості колоній. Подібний розділ, наприклад, присутній в його книзі «Мемрик» (1910) [1012]. Вже через рік, в 1911 р., побачило світ більш змістовне дослідження, присвячене розвитку промисловості [1013; 1014, р. 289–292].

Головна сюжетна лінія першої частини дослідження «Нариси перших років розвитку промисловості в менонітських колоніях Південної Росії» стосується подій, пов'язаних з виникненням сільськогосподарського машинобудування. У фокусі оповідання – історія підприємця Пітера Леппа. Друга частина нарису складається з огляду розвитку менонітського борошномельного і машинобудівного підприємництва останньої третини ХІХ ст. Образ менонітської промисловості в оповіданні Еппа – це не просто «портрет» явища, який, слідуючи законам жанру, фокусує увагу глядача на головному предметі свого художнього інтересу. Автор наповнює розповідь великою кількістю подробиць: про сучасні йому події на Хортиці; відомості про розвиток ковальського ремесла, виробництво возів; здійснює екскурс до ранньої історії селища Шенвізе; надає таблиці з цінами

на врожай. Іншими словами, Д. Епп поміщає історію етнічного підприємництва в більш широкий історичний контекст. Автор презентує образи перших великих менонітів-промисловців: П. Леппа, А. Копа, К. Гільдебрандта, Г. Нібура. Попри безперечні достоїнства роботи, загальна оцінка процесів формування і розвитку промисловості виглядає достатньо схематично. Автор, як нам здається, навмисно, виходячи із популяризаторських завдань свого нарису, обходить увагою чинники конфліктогенності: умови роботи на фабриці, складності процесу заміщення ремесла фабрикою, а також можливі соціальні конфлікти в колоніях, пов'язані з цією трансформацією. Презентоване дослідження Еппа було єдиною в менонітській історіографії послідовною рефлексією на розвиток процесів підприємницької традиції в етноконфесійній спільноті, що вивчається.

Іншим хрестоматійним дослідженням, що відноситься до даної групи історіографії є робота П. М. Фрізена «Історія Менонітської Братської громади». Саме ця книга розглядається більшістю сучасних дослідників як найповніше оповідання про минуле менонітських колоній Російської імперії [1026].

П. М. Фрізен (1849–1914) – релігійний і світський лідер колоній; проповідник, політик, учитель і історик, у 1905 р. заснував першу менонітську християнську політичну партію «Союз звільнення» [1067, р. 13]. Його позиція відбиває точку зору найбільш передової частини менонітської інтелігенції на тогочасні процеси трансформації громад. Розділ, який стосується розвитку торгівлі і промисловості на теренах поселень, за формою є колекцією документів, позбавленою коментарю і інтерпретації. Фрізен підкреслював, що, незважаючи на традиційні уявлення про суто аграрний характер поселень, ремесла і підприємництво виникли на території колоній на початковому етапі їх російської історії. Фрізен, який був в цілому прихильником прогресу, надав несподівано негативну оцінку сучасним йому процесам запровадження новітніх технологій. Спостерігаючи за ходом розвитку парового борошномельного виробництва, він виражав скепсис стосовно переходу промисловості на дорогу вугільну енергію.

Автор критично ставився до проявів «млинової лихоманки» [1026, р. 876], іменуючи її манією інновацій, «хворим» і помилковим шляхом розвитку економіки, причиною диспропорції в розвитку суспільства. Фрізен чекав від менонітів-промисловців усвідомленого ставлення не лише до своєї діяльності, але й до своєї ролі в конгрегаціях. Розповідаючи про Гальбштадтське комерційне училище, він першим розмірковує про виховання підприємця-меноніта особливого типу, чий біхевіорні характеристики повинні нести на собі відбиток конфесійної ментальності [1026, р. 882].

Роботи Д. Еппа і П. М. Фрізена були першим свідомством формування «менонітської» історіографії, проявом процесів саморефлексії і усвідомлення власної ідентичності. Перші менонітські автори, не мали професійної академічної підготовки, продемонстрували свою здатність відбирати матеріал і інтерпретувати його, виходячи з власного розуміння завдань своїх робіт, сучасної їм організації історичного знання. За стилем складені ними наративи були близькими до історичних нарисів. Першим історикам не вдалося повністю уникнути вузькоконтекстності. Презентуючи світогляд менонітської інтелігенції, вони проявили себе переконливими прихильниками соціального і культурного прогресу, пропагували і демонстрували досягнення конгрегацій в різних областях, включаючи підприємництво. Епп і Фрізен створювали позитивний образ менонітських колоній, уникаючи висвітлення дискусійних моментів історії. Проте в своїх дослідженнях вони не могли уникнути віддзеркалення цих очевидних явищ, їх впливу на різні соціальні практики, у тому числі і господарську. Ця проблема була піднята в їх дослідженнях, проте рішення не було запропоновано. Виконуючи проблемно-постановочну функцію, дослідження цього блоку історіографії відіграли важливу роль у розвитку подальшого етапу менонітської практики історіописання.

4. Радянська історіографія ХХ ст.

В радянській історіографії менонітська історія вивчалася переважно в рамках теми російської колонізації. Більшість перших публікацій радянської епохи (з 1930-х рр.), в яких знайшли відображення сюжети історії менонітських колоній, носила «викривальний» характер [864, с. 55–87]. Ставлення влади до окремих національних груп формувалося з урахуванням сприйняття ними ідей мобілізуючої соціалістичної ідеології, а саме, з державно-прагматичних позицій. В перших радянських публікаціях було сприйнято від попереднього етапу, перероблено і далі екстраполювалось ідеологему про менонітів як про ворогів існуючого режиму, що повинно було виправдовувати репресії влади проти представників деномінації [827–829; 836–837]. Спроба вирішення завдань наукового характеру простежується в радянській історіографії лише з середини 50-х рр. у роботах істориків колонізації.

Ланкою між двома блоками проблематики (науково-критичного напрямку на дорадянському і радянському етапах), що вивчається нами, ми вважаємо дослідження М. К. Любавського, фахівця з історії колонізації, чиї переконання були сформовані в дорадянський період. Однією з найзначущих його праць є робота «Огляд історії російської колонізації» (закінчена на початку 1930-х рр.) [854]. Знавець історії слов'янства, Любавський присвятив монографію переважно проблемам розселення і взаємодії російського, українського і білоруського етносів на просторах Євразії. Про роль іноземних колоністів Любавський згадує побіжно [854, с. 384–389]. Проте, зі всіх груп іноземних поселень історик вирізняє менонітську. Його висновок стосовно поселень має короткий характер: «Успішні, оскільки «вимовили» собі усілякі свободи і привілеї» [854, с. 390].

Незаперечним внеском у розуміння проблем колонізації і показовим для розкриття суті теми є дослідження О. І. Дружиніної. Ми вважаємо вельми важливим факт, що в її монографіях теза про роль менонітської колонізації як мінімум не замовчується [783–785]. Поверховий, але достатньо точний аналіз

стану поселень, що зустрічається в її роботах, відповідає загальним завданням її досліджень – виявленню специфічних умов розвитку території Південної Росії в процесі формування капіталістичного способу виробництва. Не розглядаючи вивчення менонітської колонізації як окреме дослідницьке завдання, Дружиніна, проте, зробила достатньо важливі висновки. Аналізуючи характер південноросійської колонізації, вона зазначала, що «потреби колонізації штовхали царський уряд на створення на півдні осередків суто буржуазного способу виробництва». Відстежуючи початкові процеси формування промисловості в регіоні, дослідниця визначала роль переробної промисловості – бази подальшого індустріального розвитку. Іоганна Корніса Дружиніна презентувала не лише як лідера колоній, але й російського чиновника, реформатора загальнорегіонального масштабу. Характеризуючи його діяльність як голови «Сільськогосподарського товариства», авторка підкреслювала не лише його адміністративні, але й підприємницькі здібності. Значну увагу Дружиніна приділила процесу поступового формування ринку вільної робочої сили, створення сприятливих умов для визрівання нових буржуазних відносин. Незважаючи на традиційні для радянських часів ідеологем щодо менонітів і російських німців, Дружиніна мала сміливість стверджувати, що колонії формували потенції розвитку всієї імперії, прогнозуючи майбутнє держави. Проте, цей висновок було зроблено стосовно аграрного сектора. Причинами процвітання колоністів Дружиніна вважала наявність пільгових умов на початковому етапі розвитку поселень [784, с. 55].

Одна з перших спроб осмислення менонітства як комплексного явища була здійснена О. Іпатовим (1977), який проаналізував історію колоній Росії з погляду теорії етноконфесійної спільноти [802]. Подана їм характеристика історичних подій, соціального розшарування, конфесійних суперечностей має підлеглу функцію і служить головному завданню роботи Іпатова – вивченню конфесійної ідентичності менонітського соціуму, його «класової суті», узагальненню досвіду атеїстичної роботи.

Значним внеском у розробку проблеми німецької колонізації, в рамках якої проходило вивчення історії менонітських поселень, були роботи радянського вченого Л. В. Малиновського [861–863]. Досліджуючи процеси соціального розширення німецького села на пореформеному етапі, вчений здійснив аналіз регіональних особливостей еволюції колоній, приділив увагу господарському і промислому розвитку етнічних груп. Малиновський відстоював концепцію ізольованості поселень. Масштабність дослідження зумовила помилковість деяких висновків ученого. Він, зокрема, стверджував, що виготовлення сільськогосподарської техніки колоністи почали у 1870-х рр. [861, с. 33].

На межі 60–70-х рр. ХХ ст. було здійснено низку досліджень (О. О. Нестеренка, Л. Г. Мельника, І. О. Гуржія, В. О. Голобуцького, П. І. Лященка), що торкались сюжетів становлення капіталістичних відносин в Росії в цілому і на території південноросійських губерній зокрема – теми, важливої для розуміння нашої проблеми. Вивчаючи процеси становлення вітчизняної капіталістичної промисловості, автори неминуче натрапляли на етнічний матеріал (факти, пов'язані з культурою підприємництва менонітів, німців, євреїв, болгар). Проте, займаючи послідовну марксистську позицію, історики підпорядковуючи етнічний чинник «класовому» підходу [760; 770–772; 855–856; 880–881].

Дещо відокремлено в масиві радянської історіографії виглядає дослідження В. С. Дякіна, присвячене вивченню стану німецької промисловості Росії у роки Першої світової війни [786]. Слід зазначити, що першим впритул до цієї теми підійшов І. Маєвський [858], проте більшість оцінок згаданого автора повністю корелювала з настроями дорадянської націоналістичної історіографії, де німецьке підприємництво було подано в образі внутрішнього ворога Росії. Дослідження Дякіна є спробою вирішення проблем історії німецької промисловості за допомогою нового історичного інструментарію, поява якого була можлива лише на хвилі «Хрущовської відлиги». Німецьке питання досліджується автором у

межах теорії про класову боротьбу і про війну як прискорювач формування державно-монополістичного капіталізму, матеріальну передумову соціалістичної революції. Підтримку програми ліквідації німецького землеволодіння з боку царського уряду дослідник розглядав як спробу відвернення селян і запобігання аграрної революції .

За радянських часів проблема історії менонітських колоній привертала увагу вчених – представників декількох дисциплін: наукового атеїзму, історії, етнології. Найістотніші результати для осмислення нашої теми було отримано в дослідженнях О. І. Дружиніної та Л. В. Малиновського, що, проте, не виключає значущості інших розробок. Слідуючи традиційним ідеологічним установкам, розглядаючи конфесійні спільноти як маргінальні групи, автори не розкрили всього потенціалу матеріалу більш послідовно. Проте в роботах радянських істориків простежується інтерес до теми, прагнення до концептуалізації, спроби вивчення минулого конфесійних груп у контексті історії Російської імперії і радянської держави. Ці дослідження також виконали найважливішу трансферну функцію, що забезпечила зв'язок традицій науково-критичного напрямку дорадянського і пострадянського періодів.

5. Західна історіографія ХХ ст. Серед типових сучасних західних досліджень із проблем колонізації на увагу заслуговують роботи Андреаса Каппелера [817]. У своїх дослідженнях з історії національних рухів Росії вчений відмовляється від русоцентристського погляду на історію імперії, що відповідає сучасним концепціям російської історії в західній історіографії. Дослідник відзначає, що німці були однією з впливових етнічних груп Росії, що визначали політичний і суспільний клімат в регіонах їх проживання. Досліджуючи іманентну для імперії соціальну структуру, Каппелер справедливо відзначав, що «етнічні групи держави не вміщувались у чіткі рамки певних соціальних шарів» [817, с. 95]. Проте, дослідник уникав визначення колоністів як окремого стану. Вивчаючи механізми збереження національної еліти, вчений зазначав, що в умовах економічного відставання і

гетерогенності окремих регіонів імперії важливі функції в багатьох сферах було делеговано неросіянам. Каппелер також привертав увагу до явища міжетнічного розподілу праці в південноросійському регіоні [1040, р. 109].

Дослідження К. Штумппа «Еміграція з Німеччини до Росії в 1763–1862 рр.» висвітлює події німецької і менонітської колонізації [1115]. У цій роботі вчений проявив себе не лише як історик, але й фахівець з генеалогії. Великий інтерес для реконструкції предмета нашого дослідження викликає складений Штумппом список емігрантів зі вказівкою на їх колишні заняття і нового місця поселення. Професійні навички менонітів, які ідентифікував Штумпп, розглядаються нами як частина їх «західного» досвіду та одна з найважливіших передумов становлення менонітського підприємництва в Росії.

Робота Роджера Бартлетта «Людський капітал: поселення іноземців в Росії 1762–1804 рр.» є етапним у формуванні західної концепції російської колонізації [993]. Це один з перших докладних полікультурних поглядів на державну програму, де чітко виокремлюються різні еміграційні групи і здійснено аналіз специфіки їх розвитку на початковому етапі. Дослідник одним з перших торкається проблеми культурних меж, акультурації, шукає відповідь на питання про значущість окремих етнічних потоків. На відміну від менонітських істориків, Бартлетт вважає колонізацію спробою вирішення комплексних господарських завдань. Він стверджує, що навіть на початковому етапі колоністська промисловість, яка складалась з дрібних підприємств, здійснила позитивний вплив на характер економічних процесів у регіоні. Бартлетт доводить, що піклувальні органи дотримувались певної стратегії управління колоністською промисловістю. Автор закликає дослідників продовжити дослідження цього явища [993, р. 232].

Традиція вивчення колонізації крізь призму історії окремих етнічних потоків в їх порівняльній еволюції була продовжена в дослідженнях німецького вченого Детлефа Брандеса [996; 998]. Роботи Брандеса – одна з перших розробок проблеми, що була здійснена із залученням російських джерел. Невеликий розділ

у монографії автора було присвячено висвітленню проблем промислового розвитку колоній. Інтерпретація цього сюжету носить традиційний характер і слугує головному завданню дослідження: виявити причини успішності колоній. Серед чинників економічного прогресу поселень автор визначає наступні: пільги; приватне землеволодіння і персональну зацікавленість у результатах трудової діяльності; фінансову стабільність і можливість накопичувати та інвестувати капітал; конфесійну ментальність; сприятливі політичні умови [996, р. 38].

Формування традиції вивчення колонізації як у західній, так і в радянській історіографічних школах йшло по схожому вектору: від загального до приватного (від гранд-нарратива до приватного сюжету – етнічного групового портрету). На відміну від менонітської історіографії, історики колонізації акцентували увагу на дискурсному аспекті соціального і господарського досвіду менонітських колоній. Однією з установок західних досліджень було прагнення до вивчення феномена крізь оцінювання ролі окремих етнічних груп. Радянська і західна історіографічні школи співпадають в оцінці значущості менонітської колонізації: її позитивний вплив на розвиток регіону (принаймні на окремих етапах) не береться під сумнів. Обмежуючись констатацією цього висновку і презентуючи загальну перспективу минулого конгрегацій, західна і радянська історіографія зупинились перед розробкою більш приватних аспектів історії менонітських поселень.

6. Менонітська традиційна історіографія.

Історія менонітських колоній як окрема значуща специфічна наукова проблема знайшла послідовне втілення у межах менонітської історіографії. Формування наукового напрямку в розвитку цієї історіографічної традиції пов'язане з появою нової генерації професійно підготовлених істориків. Складні перипетії історії конгрегацій в ХХ ст., складність розуміння та сприйняття історичної долі спільноти в Росії, виникнення нових діаспор, необхідність зміцнення релігійної ідентичності, культурної трансляції стимулювали інтерес конгрегацій до власної історії. Це робило розвиток менонітської історіографії духовною потребою

представників цієї деномінації. Наукове дослідження менонітської історіографії було започатковано появою двох дисертаційних робіт: досліджень прибалтійського німця Адольфа Ерта (1932) і меноніта Девіда Ремпеля (1936). Обидва автори запропонували загальний нарис історії менонітських колоній в Росії [1007; 1095–1096].

Претендуючи на формування цілісного образу конгрегацій, А. Ерт приділив увагу презентації найважливіших господарських практик колоністів [1007, р. 43, 85]. Хоча в роботі було зібрано деякі статистичні відомості, що відображають результати розвитку окремих напрямів підприємництва (виробничого і земельного), якісний аналіз господарських процесів діяльності менонітської промисловості виглядає досить поверхнево.

Дослідження Д. Ремпеля було концептуальним проривом у науковому осмисленні минулого менонітських колоній Росії, спробою більш глибокого аналізу історії конгрегацій. Традиційні тези «про привілеї і особливу місію» історик доповнює концепцією трансформації менонітського соціуму в процесі його співіснування з російським суспільством, спростовує установку про безкризовий розвиток поселень, встановлює зв'язок із гранд-нарративом. Історик відмовляється від традиційно визнаного до нього стереотипу: «меноніти – лише фермери». Він акцентує увагу читачів на тому, що представники цих конфесійних груп були відомі в Європі не лише як успішні селяни, але й підприємці і фінансисти. Найважливішою частиною дослідження Д. Ремпеля є розроблена ним концепція «менонітської спільноти», де було запропоновано оригінальне розуміння характеру розвитку поселень в другій половині XIX ст. Надаючи загальний абрис механізмів діяльності спільноти, Ремпель не залишив точного формулювання цього феномена. Виходячи з контексту його дослідження, менонітська спільнота – це система самоврядування колоній, сформована в другій половині століття самими менонітами для забезпечення оптимального розвитку конгрегацій і рішення конфесійних проблем за допомогою створених ними

інститутів добродійності, контролю над системою освіти, фінансових установ. Розвиваючи теорію «менонітської спільноти» в подальших своїх дослідженнях, Ремпель високо оцінює роль підприємницької ініціативи в системі трансформації самої менонітської конгрегації, відзначає високу активність крупних землевласників і бізнес-еліти, які були не лише джерелом інноваційних ідей в соціальній області, але й їх виконавцями [1092, р. 429].

Слід зазначити, що головні найцінніші результати досліджень Ремпеля відбивають сюжети історії менонітських колоній початку і середини XIX ст. Його спроби інтерпретації пізніших подій виглядають не такими вдалимими. Так, наприклад, причини появи Ліквідаційного законодавства вчений пояснює бажанням влади зберегти внутрідержавний мир і забезпечити селянство додатковими наділами, урізуючи німецьке землеволодіння. Механізм гальмування законодавства, Ремпель обґрунтовував «зайнятстю місцевої влади» [1094, р. 61]. Простежуючи динаміку, автор продовжував стверджувати, що чим гірше складалася ситуація на фронті, тим з більшою старанністю влада прагнула задовольнити потреби селян і виконати умови законодавства.

На особливу увагу серед останніх публікацій Д. Ремпеля заслуговує його книга «Менонітська сім'я в Росії та Радянському Союзі» [1091]. Близька за жанром до мемуарів, ця робота може розглядатися як повноцінне наукове дослідження, виконане в традиції менонітської історіографії. Хоча джерельна база обмежується матеріалами історії роду Ремпелей, світогляд, знання і дослідницький досвід вченого впливають на виклад і якість коментарів, що дозволяє оцінювати роботу достатньо високо. Простежуючи минуле своєї сім'ї, дослідник наново відтворює ключові події менонітської історії, вносячи елементи інновацій у свої попередні інтерпретації. Серед таких, досить цікавих коментарів є аналіз Ліквідаційного законодавства. Його зміст підтверджує той факт, що переконання Ремпеля на предмет його дослідження еволюціонували [1091, р. 160–168].

Найважливішу роль для розвитку менонітської історіографії, формування етнічної картини світу, складання цілісного нарративу історії колоній в Росії зіграла робота по виданню Менонітської енциклопедії. До реалізації даного проекту (1913–1959, 1969–1973) були залучені найбільш підготовлені менонітські історики [684–685]. Більшість статей, присвячених російським конгрегаціям, було підготовлено К. Краном (686 статей), П. Брауном і Т. Блоком [995; 999; 1046; 1048–1053; 1056–1057]. Певна частина нарисів віддзеркалювала проблеми підприємницької традиції, життєвий шлях окремих персоналій [1046–1057]. Внаслідок нестачі російських джерел, дослідники залишались на достатньо традиційних позиціях в оцінці явища, а саме, у визначенні періоду його виникнення, особливостях генезису, числових показниках. Будучи ентузіастом дослідження менонітської історії, К. Кран у подальшому ініціював створення конгрегаційного архіву у США (м. Ноз Ньютон, Канзас), активно співпрацював з «Mennonite Weekly Review», заснував журнал «Mennonite life». У роботі над дисертаційним дослідженням автором були використані публікації з журналу «Mennonite life», підготовлені Н. Классеном, Я. Нібуром, Д. Зудерманом, що відбивають окремі сюжети проблеми, яка досліджується [995; 1043; 1069; 1116].

Оскільки менонітські підприємці, займаючи одну з ключових позицій в колоніях, виконували відповідальну представницьку функцію в системі взаємостосунків громада – держава, особливо важливою для нашого дослідження є проблема контактності менонітського соціуму у всьому розмаїтті можливих проявів: від особистого спілкування до державного і дипломатичного, в епоху мирного розвитку російського суспільства і в періоди соціальних конфліктів. Окремі аспекти цієї теми було проаналізовано в дослідженнях Л. Фрізена, Х. Діка, Дж. Б. Тевса [1006; 1023–1024; 1120]. Підприємців дослідники презентують як найактивніших учасників зовнішніх контактів, які намагались впливати на ситуацію щодо колоній.

Одним з центральних питань, яке традиційно привертає увагу менонітських істориків, є проблема впливу процесів модернізації на збереження релігійної ідентичності, чистоту віри. Д. Плетт стверджував, що ціною економічної успішності менонітів стало руйнування цілісності їх деномінації [1076]. Разом з тим, описуючи особливості господарського розвитку «Малої громади» – найбільш фундаменталістської частини російського менонітства, стверджує, що в боротьбі між прихильниками і супротивниками прогресу перемагали перші [1075; р. 178].

Аналізу причинно-наслідкових зв'язків між економічними проблемами і еміграцією 1871 р. присвячена стаття П. А. Коопа [1045]. Автор відмовляється від релігійної акцентуації, властивої менонітській інтерпретації еміграційних процесів. Оцінюючи менонітське суспільство «як класове», він закликає істориків відмовитися від редукції економічної складової, як однієї з важливих мотиваційних інтенцій емігрантів при виборі підданства.

Усвідомлення важливості збереження і трансляції історичної пам'яті є однією з констант менонітської ідентичності. Одночасно з розвитком наукового напрямку в менонітській історіографії набула поширення практика історіописання аматорського характеру. Для підготовки дисертаційного дослідження нами було використано роботи Х. Герца, Л. Гісласона, А. Діка, Г. Завадського, Н. Крекера, У. Шредера, Х. Хиберта, К. Тевса, Г. Фрізена, Дж. Лоренця, Е. Раймера, Т. Регір, К. Редіга, Х. Лёвена [1028–1030; 1034–1037; 1058; 1060; 1064; 1080; 1087; 1090; 1103–1104; 1119], яких за своїми характеристиками можна віднести до цієї групи історіографії. Всі вищеперелічені публікації містять відповідні розділи про розвиток промисловості.

У цьому випадку аматорські твори являють собою не стільки факт науки, скільки прояв конфесійної свідомості і етнічної пам'яті. Вони наповнені елементами мемуаристики, публіцистичної пристрасності, переконаності в богоугодності і корисності справи. Вивчаючи дослідження цієї групи історіографії, слід відмовитися від пошуку методології. Проте, неможливо не

помітити імпліцитних спроб авторів здійснити вивчення проблеми за допомогою художньо-історичного інструментарію. Як показує герменевтичний аналіз, в описі причинно-наслідкових зв'язків присутні лише окремі елементи історичної концепції. Один з авторів такого типу досліджень, Дж. Фрізен, назвав свою роботу «сагою». У самому цьому понятті відображене ставлення менонітів до свого минулого [1021; р. 104]. Контекст оповідання істориків-аматорів надто однотипний: від важких років адаптації до процвітання, за яким слідувало руйнування співтовариства під впливом зовнішніх обставин.

Репрезентований вище блок історичних досліджень ми іменуємо періодом «традиційної» (або класичної) менонітської історіографії. Поняття «класична» вживається нами в значенні «зразкова», тобто така, що створила моделі і концепти історії, які стали для менонітських істориків-практиків і тим більше аматорів легендою, універсальною апріорною концепцією, якій необхідно було слідувати при подальших описах історичної реальності. Оскільки традиційна історіографія попри всі вищезазначені характеристики була науковою, вона періодично порушувала прийняті раніше світоглядні межі, примушуючи істориків-практиків ставити питання і піднімати проблеми, які неможливо було вирішити, слідуючи вищевстановленій редукції традицією. Недоступність основного корпусу джерел наклала відбиток на напрям досліджень і їх характер. Незважаючи на те, що менонітське підприємництво як феномен соціальної практики поселень також було певною складовою «історичної легенди», на поданому вище етапі розвитку історіографії вченим не вдалося створити універсальну концепцію розвитку цього явища.

8. Сучасна історіографія: інтенсивний тематичний і епістемологічний діалог.

Дискусійний простір сучасних дослідників менонітської історії – це інтелектуальний синтез і взаємодія різних національних і методологічних генерацій і шкіл. Об'єднання зусиль дослідників трьох вищеназваних історіографічних традицій (радянської, західної, менонітської) відбулося на

початку 1990-х рр. за умов зміни ідейно-політичної ситуації в колишньому СРСР. Радянські архіви надали нові унікальні можливості дослідження старих, і, як здавалося, «відпрацьованих» тем, як для пострадянських, так і для західних істориків. Важливою рисою в цих міжнародних інтелектуальних стосунках була та обставина, що вчені держав СНД отримали доступ до нових методологічних напрацювань заходу, що спричинило процеси концептуального переосмислення в пострадянській науці. Для представників менонітської історіографії цей поворот означав визнання необхідності верифікації класичних концептів.

Початок нового етапу західної історіографії був пов'язаний із розробкою нового концептуального інструментарію, спроб відмови від теорій, постульованих класичною школою історіографії. Цій крок було здійснено дослідженнями новозеландського історика Дж. Юррі і канадського вченого Х. Діка.

Розвиваючи традицію Ремпеля, Юррі продовжив реконструкцію і вивчення соціальної структури менонітських конгрегацій, акцентуючи увагу на спроможніших стратах суспільства. Вчений спростував уявлення про менонітські поселення як суто аграрну спільноту. Він доводив, що господарська система колоній мала комплексний характер, де найважливішу роль виконувала промисловість, капітали, інвестиції [1127–1128].

Аналізуючи ситуацію в колоніях, Юррі виявив присутність опозиційних сил, що чинили опір трансформації і реформам. Проте формування опозиційного руху, на думку Юррі, не означало заперечувати прогрес, а було лише першою природною реакцією на зміни [1127, с. 279]. Розглядаючи менонітські колонії як високодинамічне суспільство, в своїх висновках про економічний вплив менонітської господарської практики Юррі був дуже обережний. У більшості досліджень він дотримується концепції «вторинності», тобто повної залежності господарського розвитку колоній від загального стану регіону, заперечуючи можливість будь-якого випередження [1124].

Дж. Юррі одним з перших розпочав розробку проблеми соціальних конфліктів, які, як стверджував історик, виникали не тільки на релігійному, але й на економічному підґрунті [1132]. Дж. Юррі виокремлює основні джерела конфліктогенності менонітського соціуму: 1) він був соціально-диференційованим організмом; 2) окремі страти спільноти розташовувалися відповідно до традиційного принципу соціальної ієрархії; 3) найзаможніші групи вступали у взаємодію з представниками різних соціальних шарів за межами колоній, будучи, таким чином, суб'єктами загальноросійських протиріч [1132]. У окремому дослідженні, присвяченому вивченню природи формування громади Братських менонітів, Юррі показує, що серед лідерів руху безземельних за проведення реформ 1860-х рр. найактивнішу позицію займали представники інтелігенції (вчителі) і підприємництва: ремісники, майстрові [1129]. Юррі доводить, що розкол рубежу 1860-х рр. був не стільки релігійним конфліктом, скільки конфесійною формою соціального протесту з боку нової підприємницької еліти.

Приймаючи дефініцію Ремпеля, який визначав менонітські колонії як «державу в державі», Юррі наповнив це поняття додатковими поясненнями. Вчений відзначав, що спільнота менонітів відрізнялась структурою від інших аграрних суспільств тим, що не мала чітко позначеної ієрархії влади. Соціальна диференціація усередині менонітського суспільства і традиція корпоративності формувала не вертикальні, а горизонтальні (професійні і інші спеціальні) зв'язки [1129, р. 18]. Аналіз діяльності окремих інститутів співтовариства було здійснено в статті «Вартість громади: зміст і економічне управління менонітською спільнотою до 1914 р.» [1130, р. 22–55]. Історик доводив, що ініціатива здійснення соціальних програм виходила від еліти, у тому числі і підприємницької.

Інноваційних ідей до загальної концепції менонітської історії в Росії було привнесено дослідженнями Х. Діка. Послідовний виклад авторської позиції – один з найзначніших проривів на шляху до нової концептуалізації – ми знаходимо у вступі до опублікованих істориком щоденників Я. Еппа [510, р. 3–74]. Істотну

роль в коректуванні авторського підходу зіграв не лише професіоналізм історика, але й вивчення реляційної щодо менонітської системи джерельної групи російського походження.

У викладі Х. Діка Росія – це суспільство соціальної динаміки, що переживає період трансформації. Менонітський соціум вимушено відповідає на виклик модерного суспільства, що формується, перетворюючи себе, стаючи співучасником історичних процесів, що відбуваються в державі. Х. Дік відкидає концепцію замкненості менонітської спільноти. Здійснюючи загальний огляд менонітської історії в Росії, Дік вирізняє першу половину XIX ст. як період адаптації, впродовж якого колонії вимушено пристосовувалися не тільки до природних умов, але й економічних і політичних особливостей розвитку держави. Як стверджує Х. Дік, після 1860-х рр. розвиток поселень набуває комплексного і динамічного характеру [510, р. 8]. Реакція спільноти на модернізаційні зміни в державі була контроверсивною. Соціум в цілому приймав необхідність трансформацій, знаходячи адекватну вимогам відповідь як у господарсько-технологічній області, так і в соціальній сфері [510, р. 54–55]. Авторська оцінка адміністративної і військової реформ 1871–1874 рр. повністю позбавлена симптому віктимності. Дік вважає події логічним етапом відносин колоній і держави, що пройшла шлях учнівства у формуванні ефективного адміністративного механізму нових колонізованих окраїн [510, р. 29–30].

Найбільші епістемологічні очікування щодо розвитку проблеми історії менонітських громад було пов'язано з мікроаналізом і соціальною історією. Названі підходи були вирішальними у дослідженні канадського вченого Дж. Стейплза «Кроскультурні змагання в Південній Україні: Поселення в басейні ріки Молочна» [1110]. Здійснюючи компаративний аналіз динаміки розвитку окремих етнічних груп регіону в першій половині XIX ст., дослідник приділяє особливу увагу господарському досвіду менонітських конгрегацій. Їх успіх у складній міжнаціональній і міжекономічній комбінації, яка склалася в регіоні, є

для історика головною дослідницькою інтригою. Стейплз стверджує, що в ході еволюції під впливом модернізації відбулося послідовне «розселяння» і соціальна емансипація менонітських груп [1110, р. 179–185]. Серед основних чинників, що забезпечили успіх громад, автор згадує світоглядні особливості і конгрегаційну згуртованість, самоврядування, реформаторську діяльність Корніса. Останнє дозволило менонітам ефективно використовувати громадські ресурси.

Важливим є один з останніх виступів Дж. Срейплза, де він критикує позицію тих істориків менонітської школи, які відмовляються використовувати нові джерельні можливості для роботи над своїми дослідженнями, сліпо дотримуються традиційних установок, некритично відтворюють основні положення концепції Ремпеля [774; 1112].

Незважаючи на великий інтерес до досліджень, проведених методом мікроісторії, ми не можемо заперечувати збереження інтересу зарубіжних вчених і до гранд-нарративу. Німецький історик Д. Нойтатц, продовжуючи традиції етнічної персоніфікації колонізації, досліджує розвиток колоністського сільськогосподарського машинобудування і його вплив на процеси російської капіталістичної індустріалізації [1070–1071]. Автор розробив власну періодизацію розвитку машинобудування і представив деякі кількісні характеристики цього феномена.

Американський дослідник Т. Мартін вивчає менонітські громади як етнічну групу, що виконує в державі специфічну місію (місію «призваної діаспори»); демонструє увагу та розуміння представників конгрегацій до сучасних їм політичних процесів, що цілком відкидає традиційне уявлення про спільноту як замкнену та політично індиферентну групу [1065–1066; 1126]. Для нас істотним є той факт, що функції політичного лобіювання здійснювалися, у тому числі, і представниками менонітського підприємництва як однієї з найактивніших та відповідальних страт соціуму.

Впродовж певного часу в середовищі менонітських істориків існував свого роду епістемологічний консенсус, відповідно до якого вони відмовлялись від

дослідження питань майнової нерівності, економічних інтеракцій між різними за своїм майновим станом соціальними групами як явищ, не властивих менонітству. Лише в останнє десятиліття деякі історики (К. Редеккоп, С. Ейнлі, Е. Снайдер, М. Спрінгер, Дж. Стейплз, Р. Сіменс) визнали, що в процесі розвитку різних соціальних практик у менонітів дійсно сформувалася оригінальна етика стосовно питань економіки [1061; 1081–1086; 1106–1108; 1111; 1113]. «Конгрегаційна етика» була основою для подальшої еволюції світогляду в нових політичних і економічних умовах.

Канадський соціолог, меноніт за походженням К. Редеккоп, запропонував концепцію періодизації менонітської історії, сформовану крізь призму участі менонітів в загальноєвропейських історичних процесах. У складеній ним схемі за епохою «переслідувань і виживання (1525–1600)» і етапом «створення і зміцнення конгрегацій (1600–1850)» настає епоха підприємництва (1850–теперішній час) [1084, р. 255–279]. Автор ґрунтувався на розумінні того, що на кожному з етапів історії деномінації умови розвитку громад істотно змінювались, що неминуче спричиняло зміну етосу менонітів. Автор обґрунтовує, що після епохи зміцнення, яка принесла економічне процвітання, виникнення нової системи цінностей і зростання індивідуалізму були передбаченими [1084, р. 300].

Визнання зміни суті парадигми власної історії достатньо чітко простежується на прикладі змісту V тому Менонітської енциклопедії, виданого в 1991 р. Перелік статей, підготовлених професійними дослідниками, репрезентує широкий тематичний і географічний контекст, який свідчить про поглиблення нарративу менонітської історії і розширення історіографічного простору, у тому числі і з проблем економічного розвитку конгрегацій. Серед нарисів, що відбивають еволюцію «картини світу» і власної історії, слід особливо зазначити статті «Бізнес», «Власність», «Інвестиції», «Трудова етика», «Сучасне суспільство» [1073; 1081; 1086; 1097]. Автори статей визнають, що ставлення менонітів до власності було не тільки результатом їх розуміння і інтерпретації

Біблії, але й «продуктом соціальної, економічної і політичної систем, в яких анабаптизм і менонітство проявили себе» [1097, р. 726]. У нарисі «Бізнес» К. Редеккоп додає, що ступінь залученості менонітів до підприємницької діяльності завжди був пов'язаний з рівнем економічної свободи, в якому опинялися конгрегації на різних етапах їх історії. Автор також проводить прямий зв'язок між земельною проблемою і рівнем розвитку бізнесу.

Дещо більше у напрямку дослідження етнічного підприємництва просунулись А. Г. Терещенко, А. Л. Черненко, автори енциклопедичного довідника [953]. Наявність фактору менонітського і німецького колоністського підприємництва на Кавказі (у Ставропольській губернії та Терській області) доводить складений вченими перелік виробництв [953, с. 109–135]. Вони чи ненайпершими помітили, що, завдяки успіхам менонітів, Кубанські поселення незабаром перетворились у регіональні центри розвитку підприємництва. Певну увагу дослідники приділили виробництвам, розташованим на ст. Міллерово [953; с. 77–75]. У роботі Н. Рейнхарда, присвяченій донським німцям, економічна та підприємницька діяльність розглядається як найважливіша складова територіальної експансії німецькомовних конгрегацій на Півдні Російської імперії [914].

Вивчення історіографічної традиції щодо дослідження нашої теми є неповним без звернення до української історіографії. Вплив західних епістемологічних новацій останнього десятиліття, зміна політичних і ідеологічних орієнтирів у просторі пострадянської історіографії ознаменувалися реактивацією тем, дослідження яких здійснюється на нових теоретичних та джерельних засадах.

У українській історіографії завдання реактивації теми виконала робота І. М. Кулініча і Н. В. Кривець [840]. Незважаючи на певну традиційність дослідження, висновки якого були частково запозичені з дорадянської апологетичної історіографії, частково з німецької історіографічної школи, значущість цієї роботи полягає в спробі узагальнення матеріалу і відродження

теми після довгого періоду забуття. Автори вивчають історію колоній як сегмент загальноросійського дискурсу, розвивають тезу про позитивний вплив колоністського (і менонітського) господарства на економічний розвиток регіону, у тому числі і на промисловість.

Однією з найперспективніших тем історіографії, безпосередньо пов'язаних з проблемою, що вивчається нами, є реконструкція історії окремих менонітських підприємств. Деякі зусилля в цьому напрямі було зроблено пострадянськими істориками Д. Мешковим, Е. Плесьською-Зебольд, автором цієї роботи [740; 742–743 870; 899]. Дослідження були виконані як на основі певного фонду підприємства так і завдяки послідовного цілеспрямованого пошуку розсіяних матеріалів. Подібні дослідження знаходяться переважно на початковому етапі вивчення проблеми, але вони є необхідною ланкою для подальших узагальнень.

Останнім часом на пострадянському просторі, включаючи Україну та Росію, було виконано низку масштабних проектів, присвячених вивченню проблем розвитку російського та українського підприємництва, що корелюють з предметом нашого дослідження [909; 957; 801; 805–806; 919; 948; 714; 719; 754]. При всій значущості продукту, отриманого вченими, не можна не помітити, що ці дослідження все ще не подолали мега-масштабів, йшли шляхом узагальнень при відсутності базових напрацювань. Серед публікацій, сфокусованих на вивченні підприємницької діяльності на території південних земель Російської імперії, слід згадати дослідження О. Донік, Б. Кругляка, О. Кравчука, Т. Лазанської, О. Машкіна, В. Орлика, О. Пірога [777–779; 834; 838; 844; 866; 889; 895]. Орієнтація на український компонент, проблему національного відродження і традиції української національної культури у всіх її проявах, а також невивченість проблеми українського підприємництва не дозволяють більшості з вищеназваних дослідників розглянути цей феномен як сукупність поєднання різних етнічних культур, що проявили себе у названій соціальній практиці. О. Донік, наприклад, посилається на висловлювання професора Харківського університету

М. Ф. Сумцова, який коментував ситуацію наступним чином: «Українці ніколи не мали схильності до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматочки – в давнину греки, а пізніше – євреї і великороси. Важкі на підйом землероби, люди чесні, з великим відчуттям справедливості, українці не кидалися на великий бариш» [779. с. 33]. Визнаючи чинник присутності різноетнічного компонента в підприємстві, Донік пояснює його особливостями історичного розвитку українських земель [779, с. 93].

Певним етапом щодо осмислення ролі іноземців у соціально-економічному житті українських земель є дослідження О. Машкіна, який присвятив проблемі підприємництва окремий розділ монографії [866, с. 153–208]. Але слід підкреслити, що детальна рефлексія етнічного підприємництва в українській історіографії у всьому розмаїтті його проявів – завдання на майбутнє.

У межах української історіографії нині активно досліджуються проблеми колонізації та історії національних меншин. Хоча більшість цих праць не торкається безпосередньо проблеми дисертаційної роботи, деякі з них було залучено до вивчення, оскільки в них вивчаються суміжні теми, презентуються концепції релігійного та соціального життя громад. Не надаючи конкретної інформації стосовно предмета роботи, ці дослідження у сукупності з основною літературою допомагають здійснити реальну реконструкцію проблеми в загальноісторичному контексті. Серед них – роботи О. Безносової, О. Безносова, С. Бобильової, А. Бойко, Я. Бойко, О. Гедьо, А. Карагодіна, Ю. Лаптева, Н. Юзбашевої [704; 708–712 ; 716–717; 756; 818; 846–847; 987].

Завершуючи огляд історіографії, слід також згадати окрему фонову, суміжну до нашої проблеми групу досліджень, яка була важливою для виконання дисертаційної роботи. Найбільш суттєвими серед зазначених досліджень є роботи А. Айсфельда, О. Айсфельд; Е.-М. Аух, С. Бааха, В. Бабкової, А. Германа, Я. Гордіна, С. Зейналової, Т. Ілларіонової, В. Кабузана, Г. Малахової, С. Неліповича, І. Олексієнка, І. Плевє, Т. Плохотнюк, І. Соболева, І. Черказ`янової,

Т. Чернової, О. Шадта, Т. Шредер [688; 692; 694; 697; 699; 757; 764; 797; 808–809; 860; 900–901; 964–968; 985; 898; 972–973; 808–811]. Дослідження Е-М. Аух, Н. Райнхард, Я. Гордіна, Т. Плохотнюк, Т. Чернової, С. Зейналової фокусуються на проблемах колонізації у зв'язку з воєнною та економічною інкорпорацією Кавказького регіону до складу імперії. Вивчаючи проблему взаємостосунків Росії та населення цих територій, підкреслюючи спадкоємність колонізаційної політики російського уряду наприкінці XVIII – на початку XIX ст., вони висвітлюють складності та процеси іноземної колонізації, внаслідок якої на цих землях було утворено менонітські колонії та міські общини-конгрегації. Так, вивчаючи колонії Північного Кавказу XIX–XX ст., Зейналова лише визнає присутність явища німецького етнічного підприємництва, але не зосереджується на цій проблемі.

У теперішній час для дослідників менонітської історії відкриваються багатообіцяючі перспективи плідного синтезу. Проте, разом з тим, неможливо не помітити, що деякі західні вчені виявилися відірваними від вищеназваного процесу. Серед важливих причин стагнації менонітської історіографії слід назвати: 1) інерцію культурної традиції, яка спонукає дослідників знов і знов вдаватися до освоєних парадигм; 2) чинник тиску етнічного середовища, орієнтованого на традиційні цінності конфесійної групи, до розряду яких увійшла «легенда» про менонітську історію, складена представниками класичної історіографії; 3) слабке знайомство з новою когнітивною базою, неможливість використання джерел російського походження, що обумовлено мовним бар'єром [1112]. Названі чинники стримують менонітську історіографію в межах раніше актуалізованої джерельної бази переважно конгрегаційного походження, що консервує традиційні уявлення. Незважаючи на всі суперечності сучасної історіографічної ситуації, лише постмодерністський джерельний синтез дозволить на новому рівні вирішити важливі проблеми, які, попри їх важливість, раніше не підлягали концептуальному обґрунтуванню.

Розпочинаючи дослідження нашої проблеми (менонітського російського підприємництва), ми можемо опиратися на деякі базисні тези, емпірично напрацьовані попередньою історіографією: 1) менонітські колонії Росії були однією з найуспішніших колонізаційних груп, яка досягла економічного процвітання; 2) підприємництво було важливою соціальною і виробничою практикою на теренах поселень; 3) менонітське суспільство було соціально-диференційованим організмом; 4) найбільших виробничих успіхів підприємці добилися в області сільськогосподарського машинобудування і мукомельного виробництва; 5) меноніти проявили себе як винахідливі ремісники; 6) підприємці – соціально діяльна група, ініціатори програм добродійності, що займали активну суспільну позицію як в самих колоніях, так і за їх межами; 7) розвиток етнічного підприємництва здійснювався під контролем домінуючої нації, був залежний від змін внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Не заперечуючи правдивості вищеназваних традиційних, але вельми схематичних тверджень, ми повинні констатувати, що сучасний рівень дослідження проблеми не забезпечує емпіричної доказовості цих висновків, тобто не долає рівня апіорності. Нинішній стан вивчення проблеми не розкриває глибину теми, причинно-наслідкових зв'язків між явищем і його впливом на процеси модернізації Півдня Росії, або підлеглості ним. Слід також згадати, що мотив віктимізації, властивий для менонітської історіографії, який також впливає на розвиток зарубіжної і пострадянської шкіл, має бути замінений спробою зрозуміти масштаб явища у загальному дискурсі російської економіки. Останнє може бути досягнуте шляхом виходу за рамки національного нарративу. Саме ці спостереження підтверджують необхідність розробки фундованої теорії менонітського етнічного підприємництва.

1.2. Джерельна база

Джерельне поле роботи складається з переважно письмових матеріалів, велика частка яких вперше вводиться у науковий обіг, або ж вперше

використовується для дослідження нашого проблемного комплексу. Під час написання дисертаційної роботи автором було опрацьовано 70 фондів з 12 архівів України, Росії, США і Канади. Серед них – Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург, Росія), Центральний державний історичний архів України (м. Київ), Центральний державний історичний архів вищих органів влади і управління (м. Київ), Державні архіви Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Херсонської, Одеської областей, Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь). Дослідження в архівах США та Канади: архів Братських менонітів університету Фресно Пасіфік (США, Каліфорнія, м. Фресно); архіві Центру Менонітської спадщини (Канада, м. Вінніпег); архіві Менонітського коледжу Безел (США, Канзас, Ноз Ньютон) – було здійснено в 2006–2007 рр. завдяки гранду американського фонду ім. Фулбрайта.

Базовим чинником запропонованої нами класифікації джерел є принцип авторства. Як демонструє аналіз текстів, не вид джерела, але його авторство визначає характер, зміст, жанр поданого матеріалу. В системі історичних документів, що стали основою вивчення різних характеристик менонітського підприємництва, ми виокремлюємо два основні комплекси: 1) матеріали, що були результатом адміністративної, господарської, інтелектуальної діяльності менонітів (джерела, що впливали з середовища менонітського соціуму); 2) матеріали зовнішнього до нього походження.

1	2
• Матеріали діяльності підприємств (статути, каталоги, господарська документація)	• Матеріали органів опіки (Міністерства внутрішніх справ, Міністерства державного майна, Піклувального комітету, Опікунських контор,) (діловодні документи (до 1871 р.))
• Матеріали віросповідального характеру (трактати)	• Документи актового характеру: загальноросійське, колоністське законодавства
• Мемуари, щоденники менонітів (як підприємців, так і інших членів кон-	• Діловодство окремих господарських структур, органів державного управлін-

грегації)	ня, які здійснювали моніторинг колоній після 1871 р.
•Документи особистих послужних списків підприємців	• Матеріали промислової статистики, фабричні переписи, періодичні видання
• Візуальні джерела (картографічні і фотоматеріали)	•Військово-топографічні описи, матеріали місцевої статистики
	• Листування державних діячів, нотатки спостерігачів та мандрівників

Таким чином, реальна джерельна база нашого дослідження складається з двох масивів, які відрізняються ракурсом, оцінкою, дистанцією стосовно явища, що вивчається. Попри важливість «внутрішнього» матеріалу, який походить з системи, що підлягає дослідженню, об'єктивний аналіз феномена вимагає присутності альтернативної, реляційної структури. Поєднання двох груп матеріалу дозволяє здійснити багатоструктурне вивчення явища. Треба також зазначити, що ступінь важливості і інформативності джерел не залежить від їх групової приналежності. Нижче буде здійснено аналіз окремих груп джерел у залежності їх значущості і частоти використання в дисертаційній роботі.

Матеріали піклувальних органів – найбільш інформативна складова окресленої вище структури, що надає широкий діапазон можливостей для дослідження проблеми. У зв'язку з відсутністю ранньої саморефлексії історії колоній, зведення про початковий етап, в яких відбувалося формування підприємницької діяльності, збереглися в матеріалах органів піклування. Більш ранніми формами підприємництва в німецьких і менонітських поселеннях були торгівля і реміснича діяльність. Умови їх виникнення, перші кроки розвитку колоній достатньо повно відображено у фондах архівів РДІА (ф. 383, 398), ДАДО (ф. 134), ДАОО (ф. 6.). Тут збереглися матеріали діловодства всієї вертикалі піклувальних органів: Міністерства внутрішніх справ, Піклувального комітету, а також його контор*. У вищезгаданих колекціях зібрано матеріали, які містять:

* За часів імператора Павла I іноземні колонії було підпорядковано Експедиції державного господарства іноземних поселенців та сільського домоводства при Правлячому Сенаті (1797). Відповідно до Маніфесту від 8 вересня

1) листування урядовців, що відбивають політику держави стосовно іноземної колонізації (особисте листування ми виокремлюємо у сепаратну групу джерел); 2) розпорядження міністерства і контори, які в подальшому було покладено в основу державних указів; 3) звіти і рапорти керівників контор, доглядачів колоній, колоністських приказів, шульців окружних приказів; 4) статистичні зведення.

Подробиці становлення внутрішнього життя колоній знайшли віддзеркалення у звітах і рапортах наглядачів над колоніями: І. О. Брігоцці, Є. Б. Зібера, Ф. Ікськуля, І. Н. Ланова та інших. Серед цього комплексу матеріалів слід особливо важливою є записка «Погляд на нинішній стан Одеських колоній стосовно того, за якими саме причинами деякі колонії не досягають ще належного стану» (1823) (ф. 134 ДАДО). Її зміст розкриває причини виникнення підприємницької діяльності в менонітському і колоністському середовищі. Іншим прикладом звітних документів, який заслуговує на увагу, є огляд надвірного радника П. І. Кеппена «Про стан і головні потреби іноземних поселенців в Таврійській губернії» (1837), складений за наслідками проведеної ним інспекції колоній Новоросійського краю [60, арк. 2–3; 17–56]. У цьому матеріалі міститься аналіз стану розвитку домашньої промисловості на теренах поселень. Кеппен проявив себе як прихильник створення окремого ремісничого поселення Ной-Гальбштадт і супротивник системи дочірніх колоній.

У вищезгаданих колекціях збереглася кореспонденція органів піклування з різними міністерствами і відомствами. Одним з найчастіших адресатів був Департамент мануфактури і внутрішньої торгівлі при Міністерстві внутрішніх справ. Матеріали органів колонізації містять відомості про процеси переселення і облаштування груп емігрантів, їх професійні навички, відбивають процес вибору ними конкретного виду господарської діяльності. Початковий період розвитку

1802 р. Експедиція перейшла до відомства Міністерства внутрішніх справ, а у 1811 р. її було перейменовано у Департамент державного господарства і публічних будівель. Піклувальні функції було наділено Піклувальний комітет об іноземних поселеннях Південного краю Росії з конторами у Катеринославі, Кишиневі та Одесі, утворений в 1801 г. Місцями перебування Піклувального комітету були міста Санкт-Петербург, а в подальшому – Катеринослав (1818–1820), Кишинів (1820–1822), Одеса (1833–1871). В 1871 р. Піклувальний комітет було скасовано, а його функції передано місцевим адміністративним органам [456; 459; 481].

неаграрних видів діяльності висвітлюють матеріали про процеси міграції ремісників, клопотання про виділення позик, матеріали «паспортного відділу» про видачу свідоцтв на право виїзду за межі колоній для додаткового заробітку.

У ф. 383 РДІА збереглося листування статського радника, російського консула в м. Данцигу Л. Ф. Трефурта. Його кореспонденція містить найважливіші відомості про еміграційну тактику російських властей. Складені Трефуртом списки несуть інформацію про сімейний і майновий стан переселенців, їх професійну приналежність.

Найбільш інформативними матеріалами зведеної статистики, зібраними у фондах піклування, є «Відомості про господарське обзаведення» та «Камеральні відомості». Названі документи, що склалися регулярно, фіксують свідоцтва про чисельність колоністів-ремісників окремих спеціальностей, перші приватні підприємства, які називали фабриками. В ході дослідження нами були використані вищеописані документи за 1802–1803, 1806–1816, 1818–1819, 1822–1823, 1826, 1828, 1830–1831 рр. з фондів архівів ДАДО і ДАОО. Зведені таблиці про господарське обзаведення за пізніший період збереглися в матеріалах фонду Міністерства внутрішніх справ (ф. 383 РДІА) [60–69]. Конкретизувати матеріали, представлені в «Відомостях», дозволяють списки мешканців поселень, де біля прізвищ господарів було віддзеркалено інформацію про вид їх діяльності. Такі списки знаходяться в ДАДО і датуються періодом до 1816–1818 рр.

Серед документів піклувальних органів слід згадати «Меморії» і «Журнали реєстрації справ, що було розглянуто», які велися Піклувальною конторою з 1803 р. (ф. 134 ДАДО). Ці матеріали дозволяють простежити процес розробки конкретних рішень щодо можливості появи і розвитку окремих видів приватного підприємництва, системи оподаткування, містять відомості про винні відкупи, торгівлю, промислові заклади. На увагу заслуговують матеріали стосовно альтернативного статусу ремісників і особливостей їх оподаткування.

Регуляторна діяльність піклувальних відомств знайшла віддзеркалення на сторінках офіційних видань: «Журналі Міністерства державного майна» (1841–1864), «Журналі Міністерства внутрішніх справ», «Сільське господарство та лісівництво» (з 1865 р.) [567–584]. Не менше одного разу в десятиліття в журналах розміщувалися огляди колонізації. Найбільш інформативним є комплекс публікацій 1854–1855 рр., де було здійснено докладний історичний огляд колонізації з часів Катерини II до Миколи I [573–577]. Сторінки видання були надані і для матеріалів професійних економістів (наприклад, Черняєва) для розміщення оглядів промисловості, пов'язаної з аграрним сектором [969–970].

Матеріали про діяльність підприємств (описи, статuti, каталоги, господарська документація). Джерела про діяльність окремих менонітських підприємств, невеликі нариси їх історії були знайдені у фондах 6, 89 ДАОО (відповідно «Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії» і «Менонітська громада на р. Молочній»), фондах 26, 27 ДААРК («Канцелярія Таврійського генерал-губернатора» і «Таврійське губернське правління»), а також у ф. 134 ДАДО (Опікунська контора). Тут збереглися записки про діяльність окремих виробництв; договори про оренду промислових підприємств; відомості про перехід колоністів і менонітів у купецьке звання і про їх подальшу діяльність на території і за межами колоній, про утворення менонітської промисловості в містах.

У ф. 89 ДАОО було знайдено невеликий масив документів, що віддзеркалюють діяльність І. Корніса – лідера колоній, підприємця. Вони освітлюють деякі сюжети формування і подальшого функціонування капіталів Корніса, його діяльність з лобювання процесів розвитку дрібного і середнього підприємництва, популяризації виробів менонітських майстрів за межами колоній.

Основними колекціями, придатними для вивчення фабричного етапу розвитку менонітської промисловості, є фонди окружних (Харківського і Київського) і губернських (Катеринославського і Таврійського) фабричних

інспекторів (ф. 575, 2090 ЦДІАК; ф. 23 ДАДО, ф. 507 ДААРК). У цих зібраннях містяться списки підприємств, відомості про їх технічні характеристики, режим роботи. Тут також зафіксована інформація про зміну статусу підприємств, їх перехід на акціонування, відомості про фінансову спроможність власників. Допоміжну функцію виконують звіти фабричних інспекторів і пояснення до них, а також циркуляри різних міністерств і відомств. Матеріали фондів дозволяють простежити за виконанням соціальної програми, яку мусили виконувати промисловці відповідно до фабрично-заводського законодавства.

Проблема виникнення менонітських підприємств і їх діяльності в містах – складне для евристичного етапу роботи завдання. Ці сюжети історії менонітського підприємництва не знайшли достатнього віддзеркалення в архівних зібраннях. Епізодичні відомості про діяльність менонітських виробництв м. Катеринослав репрезентовані у ф. 11 (Канцелярія Катеринославського губернатора) і 23 (Головний фабричний інспектор Катеринославської губернії) ДАДО. Найбільш послідовне архівне віддзеркалення знайшла діяльність промислових підприємств м. Олександрівська (фонди 6, 7, 21, 24, 30, 32, 46, 59, 65, 75, 158 ДАЗО). Причини появи менонітського підприємництва в містах, зведення про перший досвід діяльності, про перехід колоністів у купецьке звання простежуються на матеріалах ф. 21 (Олександрівське спрощене управління Катеринославського губернського правління Міністерства внутрішніх справ). Тут містяться протоколи зборів окремих акціонерних товариств, зведення про їх участь у різних сільськогосподарських виставках, з'їздах представників промисловості і торгівлі.

У сховищах Запорізького архіву сконцентровані унікальні матеріали, що подають діяльність найбільших менонітських підприємств: заводів «Лепп і Вальман» (ф. 30), «А. Копа» (ф. 158), «А. Я. Коп і Гелькер» (ф. 46), «Банківської контори Нібура» (ф. 75). Документи названих фондів надають найважливіші відомості як для розуміння умов діяльності менонітського підприємництва в цілому, так і розвитку конкретної торгової марки. Серед них – циркуляри

центральної міністерств і відомств; листування власників заводу, книги особового складу, особові рахунки, касові та інвентарні книги. У фондах містяться матеріали про контакти і корпоративні зв'язки між окремими німецькими підприємцями, добродійну та громадську діяльність промисловців.

Активність менонітських підприємств, що досягли рівня акціонерних компаній, віддзеркалена в матеріалах РДІА (ф. 20, 22, 23, 266). Тут зібрано статuti найбільших підприємств, списки акціонерів, зведення про виробництво. У ході вивчення проблеми було використано доступні нам надруковані статuti і каталоги промислових підприємств: «Заводу землеробських машин і знарядь братів Я., П. і Р. Нібур», торговельно-промислового товариства «Лепп і Вальман» [564–565].

Певну інформацію стосовно діяльності відомих менонітських підприємств, громадської роботи їх власників містять матеріали діяльності з'їздів промисловців [598], земських та органів місцевого самоврядування [601–603]. На сторінках газети «Російський борошномел» було знайдено важливі для нас відомості про становище менонітського виробництва та діяльність І. Тіссена [599–600].

Найважливіші відомості про діяльність окремих підприємств збереглися в статистичних зібраннях регіонального рівня. Серед них слід згадати ф. 7 ДАЗО (Бердянське земське статистичне бюро). Це переважно списки підприємств з відомостями про їх продуктивність, кількість робітників і, в деяких випадках, матеріали про їх технічну озброєність. Характер продукції, що вироблялася на підприємствах, простежується на матеріалах каталогів [563; 566].

Окрему невелику групу джерел складають *послужні списки менонітських підприємств*. Будучи громадськими діячами, меноніти-промисловці мали чини, ранги і нагороджувалися державними медалями і орденами. У нашому розпорядженні опинилося декілька таких документів: «Формулярні списки» про службу катеринославського мірошника Іоганна Тіссена [117], власника заводу Іоганна Леппа [333; 373] і Іоганна Езау – підприємця, інженера, який тричі займав посаду міського голови Катеринослава [6].

Актові документи: загальноросійське і колоністське законодавство. Ця група джерел нашого дослідження складається з двох основних масивів: колоністського, і законодавства, що регулювало стан промисловості. Для відбору законодавчих актів автором було опрацьовано три видання Повного зібрання законів Російської імперії [416–495], збірки зібрань узаконень (1914–1917), а також окремі публікації законодавчих актів, складені за проблемним і географічним принципами [496–509]. Аналізу джерел, віднесених нами до колоністського законодавства, відведено окремі розділи дослідження (2.1; 4.1).

Діловодство окремих господарських структур, органів державного управління, що здійснювали нагляд над станом колоній після адміністративної реформи 1871 р.

Менонітські колонії були об'єктом всебічного моніторингу з боку декількох міністерств і відомств: Головного комітету з улаштування селянства (ф. 381 РДІА), Департаменту землеробства (ф. 398 РДІА), Департаменту духовних справ іноземних сповідань (ф. 821 РДІА), Головного управління у справах місцевого господарства МВС (ф. 1288 РДІА), Головного комітету з улаштування сільського стану (ф. 1181 РДІА), Управління у справах про військову повинність (ф. 1292 РДІА). Серед матеріалів діловодства згаданих відомств найбільшої уваги заслуговують записки, проекти, повідомлення, де містяться свідчення про загальний стан поселень, динаміку соціальних процесів, а також деякі свідчення про вплив колоній на різні аспекти розвитку навколишніх територій.

Проблема стану німецької і менонітської промисловості за часів Першої світової війни – один з найзаплутаніших моментів історії підприємств. Важливим джерелом для вивчення цього аспекту проблеми є матеріали військово-промислових комітетів – громадських організацій, створених з метою підтримки діяльності підприємств в умовах війни та їх переорієнтації на виробництво інших видів продукції [858]. На етапі ухвалення Ліквідаційних законів діяльність військово-промислових комітетів окремих районів, в яких німецька промисловість

займала впливові позиції, сприяла збереженню підприємств. У роки війни на потреби оборони працювали як машинобудівні, так і борошномельні підприємства. У ф. 143 ЦДААРК (Таврійський губернський військово-промисловий комітет) зібрано матеріали діяльності Мелітопольського і Бердянського комітетів. Серед документів фонду найбільш цінними є оригінали протоколів засідань комітетів, звіти інспекцій з оцінкою виробничих можливостей заводів, клопотання про надання окремим підприємствам військових замовлень. Найактивнішим серед відомств цього напрямку був Олександрівський військово-промисловий комітет. Його діяльність простежується за матеріалами ф. 32 ДАЗО. Найважливіші відомості про стан промисловості на території, підзвітній нагляду Київського фабричного інспектора (у його відання входила Катеринославська губернія), збереглися у фонді «Комітету південно-західного фронту Всеросійського земського союзу» (1914–1918) (ф. 715 ЦДІАК).

Державну політику стосовно розробки і впровадження антинімецького законодавства відбивають матеріали фонду «Особливого комітету боротьби з німецьким засиллям» (ф. 1483 РДІА). Це відомство співпрацювало з «Особливим діловодством з нагляду за торговельно-промисловими підприємствами», підпорядкованим Міністерству торгівлі і промисловості (ф. 23 РДІА). За дорученням комітету менонітські підприємства було піддано перевірці. Така інспекція була здійснена на всіх менонітських виробництвах акціонерного масштабу. Завдяки цьому в названих колекціях збереглися відомості про діяльність підприємств. У фонді «Особливого комітету» містяться журнали засідань, описи майна, що підлягало відчуженню, відомості про реалізацію узаконень, клопотання німців-колоністів про виведення їх господарств з-під дії законів.

Матеріали промислової і місцевої статистики, фабричні переписи, періодичні видання.

Дослідження підприємництва, як економічного явища, і обумовлені цим емпіричні завдання роботи вимагали виявлення кількісних показників діяльності

виробництв. В умовах поганого збереження фондів промислових закладів використання матеріалів фабрично-заводської статистики дозволяє виконати найважливіше реконструктивне завдання: відновити базовий список промислових підприємств. Статистичні збірки склалися Департаментом торгівлі і мануфактури Міністерства фінансів на основі переписів, що проводились з кінця XIX ст. В окремих збірках фабричної статистики ми знаходимо інформацію про кількість найманих робітників, облік механізмів, тип двигунів, об'єм і вартість сировини, витрати на заробітну платню і, нарешті, відомості про продуктивність виробництв [530–542; 544–547; 549; 551–552; 554; 556; 558; 559]. У списку фабрик і заводів за 1908, 1910 рр. було зафіксовано соціальний статус власника (наявність купецького свідоцтва, звання почесного потомственного громадянина).

Однією з істотних перешкод в аналізі статистичних даних, з якими ми зіткнулися в процесі підготовки нашого дослідження, є різноманітність відомостей про результати діяльності підприємств. Наприклад, матеріали про продуктивність борошномельних виробництв могли бути презентовані в трьох показниках: кількості сировини, об'єм виробництва, вартість реалізованої продукції. Власники пересилали у Міністерство інформацію по одній з перелічених категорій за власним вибором. У випадку, якщо департамент взагалі не мав відомостей, місце в графі про діяльність підприємств залишалось порожнім. Саме виробництво із списку не вилучалось.

Найбільш повними, об'єктивними і достовірними є регіональні збірки фабричної статистики. Нам вдалося знайти торговельно-промислові і довідкові книги Катеринославської і Херсонської губерній [553; 555; 557]. Допоміжну роль виконують матеріали місцевої статистики, довідкові книги, адрес-календарі Катеринославської, Таврійської, Херсонської, Ставропольської губерній, Облaсті Війська Донського [586–597; 604–611; 614–615; 619–649].

Для укладання списку ремісничих підприємств на території поселень, актуальність яких зберігалася і на фабричному етапі розвитку менонітської

промисловості, нами були використані матеріали кустарних переписів Новоросійських губерній та Кавказу початку ХХ ст. [543; 549; 550].

Певну роль у реконструкції переліку виробництв, розташованих на території поселень, зіграли зведені списки менонітських підприємств, які було знайдено у ф. 20 (датовано 1895 р.) та ф. 821 (складено в 1914–1915 рр.) РДІА, ф. 5 ЦДАВОУ (інформація 1908 р.). Останній із згаданих списків був представлений В. Янценом, керівником менонітського союзу «Союз нащадків голландських вихідців».

Для підготовки зведеного списку (Додатки 18) ми використовували матеріали «Лісових команд» – однієї з менонітських інституцій, створеної для проходження альтернативної військової служби. «Лісові команди» складали щорічні списки підприємств, що підлягали таксації. До нашого дослідження ми залучили матеріали за 1908 р. з архіву центру Менонітська спадщина (Канада) [3].

Щоденники і спогади менонітів (підприємців і інших членів конгрегацій).

Свідоцтва, які відносяться до цієї групи джерел, – безпосередній результат традиційної саморефлексії етноконфесійної групи, що досліджується. Як помітив Дж. Б. Гевс, один з видатних менонітських істориків, «читання щоденників дозволяє нам пройти життєвим шляхом іншої людини, навіть якщо він далекий від нашого власного шляху». В умовах високого рівня освіти жителів поселень ведення щоденників було достатньо частим явищем. За перо бралися не тільки лідери, але й прості обивателі. Їх спогади та описи подій, часто позбавлені будь-якого глибокого коментарю, надають цінний матеріал для відтворення етнічної «картини світу», а в деяких випадках забезпечують реконструкцію контексту, придатного для проведення мікроісторичних досліджень. Підкреслимо, що залучені до дослідження спогади презентують підприємців різних регіонів (Таврійської та Катеринославської губерній, Донської області, Кубанських поселень), а також різних майнових груп: від дрібного до великого підприємництва.

Серед найранніших щоденників, використаних у нашому дослідженні, слід згадати записи Девіда Еппа (1837–1843), Іоганна Дж. Еппа (1852–1919), а також його племінника Іоганна Іоганна Еппа (1852–1909), які було знайдено в бібліотечних зібраннях Архіву Братських менонітів м. Фресно (Каліфорнія, США) [1–2; 516]. Щоденники Якоба Д. Еппа, вчителя, менонітського «міністра», жителя селищ Хортиця, Юденплан, колонії Шляхтін – Баратов, є важливим джерелом для розуміння стану колоній періоду 1851–1853, 1859–1880-х рр. Сюжети, описані в матеріалах Я. Д. Еппа, відбивають події складного для колоній періоду історії, коли влада готувала реформування державних селян і традиційний уклад колоній опинився під загрозою [510].

Найбільшої уваги заслуговують ті тексти, автори яких по своєму майновому і соціальному статусу в громаді можуть бути порівняні з становищем підприємців, тобто представники спроможних і соціально активних страт (щоденники А. Діка та Я. Діка) [4–5]. На жаль, підприємці, будучи зайнятими людьми, не мали досить часу для ведення змістовних записів. Наприклад, матеріали Я. Нібура із к. Ольгофельд Таврійської губернії є малоінформативними нотатками [9]. Тому кожне повноцінне мемуарне свідчення, що походить з підприємницького середовища, є великою цінністю. Комплекс таких матеріалів було знайдено автором в архіві Менонітська спадщина (м. Вінніпег).

Притаманне менонітам розуміння важливості трансляції етнічної пам'яті спонукало багатьох підприємців, представників цієї конфесії, наприкінці життєвого шляху повернутися до написання спогадів про своє минуле. Хоча зазначений вид джерел дещо втрачає автентичність, але це не зменшує їх важливості для реконструкції хроніки подій. Зміст мемуарів включає описи значущих в житті їх авторів подій, нариси про діяльність виробництв, контакти і персональні якості підприємців, їх особистість. Наприклад, приголомшливий «людський матеріал» містять у собі спогади Георга Валля (1906–1908), мірошника і одного з організаторів будівництва Токмацької залізниці, записані його сином

Дж. Валлем [11]. Високим пізнавальним потенціалом відрізняються мемуари представника Катеринославської династії борошномелів Пітера Гезе [7; 11].

Нарис «Катеринослав», написаний П. Гезе, – найважливіше свідоцтво з історії менонітської громади м. Катеринослава. У першій частині нарису автор описує історію промислової династії, представником якої він був. Проте, найбільшу інформативну цінність для дослідника представляє виклад подій початку ХХ ст. Окрім відомостей про діяльність общин і виробництв, Гезе репрезентує достатньо яскраві образи своїх сучасників: Й. Езау, Й. Тіссена. Гезе намагався робити узагальнення, пояснюючи причини невдач тих політичних сил, які підтримували меноніти, і які програли Росію і її майбутнє більшовизму. Пауза між подіями і часом написання спогадів забезпечує більшу неупередженість в оцінці зазначених подій, ніж цього можна було б чекати.

У архіві коледжу Безел (США, Канзас, Ноз Ньютон) нами були знайдені матеріали з історії бердянської менонітської громади: рукопис Л. Зудермана «Історія Бердянської церкви», колекції Корнеліуса Янцена (1822–1894) і Дж. Янцена [12–14]. Серед матеріалів, зібраних у фондах, на увагу заслуговують щоденники і кореспонденція.

Для дослідження проблеми автором також було використано деякі надруковані мемуарні матеріали і збірки спогадів. Найбільш інформативними з них є записки К. Дефера – відомого підприємця з с. Міллерово (Донська область) [519], його сестри Сари Дефер, а також спогади Катерини Едігер – дружини великого бердянського підприємця [512–520]. Для розуміння особливостей розвитку менонітського підприємництва у Ставропольській губернії важливими є спогади Г. Завадського [517]. Невеликий комплекс документів стосовно заснування та адаптаційного періоду Кубанських та Терських колоній знаходимо у додатках книги П. М. Фрізена [511].

Традиція формування збірок спогадів, складених мешканцями окремих менонітських селищ, є достатньо поширеним явищем [513; 514; 518; 521].

Зрозуміло, що ці публікації мають різну наукову і пізнавальну цінність. Нашу увагу привернула робота за редакцією О. Гамма, що відображує історію великої промислової менонітської колонії Ігнат'єво [514]. Інформаційно важливим є нарис з історії підприємницької діяльності Я. Нібура, власника машинобудівних і мукомельних виробництв у селищах Ольгофельд і Нью-Йорк. Тут сконцентровано відомості, що відбивають не лише виробничу діяльність підприємства, але й важливе для розуміння нашої проблеми явище внутрішньокланової взаємодії.

Листування, мемуари і спогади організаторів та діячів колонізації.

Деякі спостереження стосовно загальних початкових умов колонізації, особливостей соціальної та економічної політики епохи, що вивчається, було знайдено в матеріалах, які пов'язані з діяльністю Петра I, Катерини II, князя Г. Потьомкіна (висловлення, листування) [522–524]. Ці матеріали, що не містять у собі конкретної інформації стосовно історії конгрегацій, тим не менш дозволяють зрозуміти особливості становища менонітів як окремого колонізаційного потоку.

Найважливішу інформацію для розуміння проблем економічного розвитку менонітських поселень містять мемуари і матеріали особистого листування діячів колонізації Е. Ришельє, С. Контеніуса, О. Фадєєва – урядовців, які були безпосередньо пов'язані з процесами державного управління колоніями, формували когерентну політику керівництва програмою. Незважаючи на те, що ці джерела є зовнішнім щодо менонітського соціуму свідомством, у нашому випадку вони перетинаються з подібними матеріалами-щоденниками, що походять з середовища менонітських колоній. Ці матеріали сфокусовані на тому ж самому предметі, містять коментар споріднених явищ. Незважаючи на відмінність позицій авторів, вони пронизані загальним емоційним настроєм і метою. Наприклад, темою листування С. Контеніуса і Е. Ришельє були питання адаптації колоністів, зокрема менонітів як представників окремого еміграційного потоку. У зазначеній кореспонденції містяться відомості про проблеми фінансування, будівництво

колоній, розміри позик. Документи наповнені деякими статистичними матеріалами, якісним аналізом явищ, які спостерігали автори [525].

Спогади О. М. Фадєєва – колезького радника, старшого члена Катеринославської контори іноземних поселенців, вперше були надруковані в історичному журналі «Російський архів» (1891). В період з 1817 по 1834(6) рр. Фадєєв займав посаду голови Контори іноземних поселенців в м. Катеринославі. Він здійснював численні інспекційні поїздки краєм і залишив спогади не стільки про стан колоній, скільки про діяльність підвладного йому відомства [527]. Займаючи апологетичну позицію стосовно іноземної колонізації, урядовець заперечує думку про те, що «розповсюдження німецьких колоній в Росії – помилка уряду» [527, с. 47–48]. Автор мемуарів свідчить про позитивний вплив менонітів і німців не тільки на російських селян, але й на «магометанських поселенців» – ногайців і татар, чим спростовує тезу про замкненість колоній [527, с. 48]. Мемуари пронизані позитивними настроями стосовно німців, що пояснюється близьким знайомством Фадєєва з описуваними їм процесами, знанням етнічного характеру колоністів і переконанням в їх толерантності.

Певну цінність щодо розуміння умов колонізації Кавказу у середині XIX ст. має записка «Роздуми про діяння наші на Кавказі», складена біля 1845 р. Л. М. Серебряковим – одним із воєнних керівників, членом Адміралтейської ради [526]. Автор висловлює думку тієї більшості російського суспільства, яка не мала аніяких сумнівів стосовно доцільності завоювання територій і застосування самих жорстких заходів щодо подолання непокори місцевих аборигенних народів. Такі дії російської влади, що часто мали вимушений характер, були причиною ускладнень, з якими зіштовхнулись колоністи – новоприбульці.

Матеріали віросповідального характеру. Для з'ясування конфесійної природи підприємництва в середовищі менонітського соціуму нами були використані фрагменти віросповідальних документів. Серед них – уривки з трактатів М. Симонса і одного з теоретиків менонітства К. Адлера [528–529]. Слід

визнати, що тлумачення текстів є складним завданням навіть для професійних теологів. З цієї причини для реконструкції цього аспекту дослідження ми спираємося переважно на матеріали менонітської історіографії. Робота з джерелами цієї групи дозволяє простежити еволюцію конфесійної ментальності щодо питань власності, заможності, індивідуалізму які були своєрідною реакцією співтовариства на процеси трансформації російського суспільства.

Візуальні джерела (картографічні і фотодокументи). Певний інформаційний потенціал для вивчення нашої теми несуть у собі картографічні матеріали. Традиційно джерела цього типу супроводжують аматорські історичні наративи з історії окремих колоній. На картах поселень віддзеркалюється інформація про розташування менонітських виробничих підприємств різного рівня. В ході роботи над дослідженням було використано атласи, підготовлені менонітськими дослідниками Вільямом Шредером, Гельмутом Хиббертом і Генрі Бергеном [669; 671–672]. Головна мета застосування цих джерел – виявлення підприємств, які не могли бути ідентифіковані за матеріалами архівів і збірок.

Невеликим за обсягом і все ще не цілком оціненим комплексом джерел для дослідження нашої проблеми слід визнати фотодокументи. Для розуміння проблеми трансформації менонітського світогляду в умовах модернізації, відтворення загального контексту історії поселень, вивчення особливостей етносу найспроможнішої страти соціуму нами були використані матеріали творчої спадщини менонітського фотографа Герхарда Ремпеля (1872–1933) – нащадка династії промисловців, власників машинобудівного підприємства [670]. Ремпеля іменують фотографом «золотого століття культури» (останнього передвоєнного десятиліття ХХ ст.). Фотографії наочно демонструють, що вже на рубежі століть меноніти розуміли та охоче використовували європейські культурні надбання. Це простежується як в культурі одягу, так і в образі життя. Відчуття часу, що передається фотографією, міститься не лише в нюансах зображеного, але й в тому, хто саме ставав об'єктом уваги фотографа. Часто моделями Ремпеля були

підприємці і землевласники. Важливим також є і той образ, який стоїть перед внутрішнім і зовнішнім світом людини, відображеної на знімку, його роздуми про те, для кого саме була призначена фотографія.

Військово-топографічні описи, записки мандрівників. У сучасній практиці історіографічних досліджень військово-топографічні описи нерідко розглядаються як окремий підвид нарративних джерел. Починаючи з 40-х рр. XIX ст. Генеральний штаб російської армії приступив до реалізації проекту складання військово-статистичних оглядів губерній, які були надруковані в рамках серії «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу». Військово-статистичні описи Таврійської (1849), Катеринославської (1862), Херсонської (1863) губерній було складено військовими урядовцями О. А. Шмідтом, капітаном В. Павловичем, підполковником Герсівановим [612; 612–618].

В огляді, присвяченому Катеринославській губернії, важливими для розуміння нашої проблеми є розділи «Сільське господарство різних станів» і «Фабрична і заводська промисловість в різних маєтках і станах». Аналізуючи господарський рівень окремих станів і етнічних груп, автор позитивно оцінює досягнення колоністських господарств. Успіхи одних колоній і невдачі інших етнічних груп Павлович пов'язує з ментальними традиціями суб'єктів господарювання. Колишніх поміщицьких селян він описує як тих, що «вічно сподіваються на допомогу своїх колишніх поміщиків». Їхні господарські проблеми обумовлені «неписьменністю і неосвіченістю простого народу, які перешкоджають всякому успіху у господарстві» [616, с. 175]. У господарському циклі поселень, за спостереженнями автора, знаходився час і для занять ремеслом. Оскільки менонітська промисловість середини століття носила характер «домашньої», про її стан не йдеться в розділі про фабрично-заводську промисловість.

Головна специфіка записок спостерігачів і мандрівників як окремої форми історичних джерел особистого походження полягає, перш за все, в особливостях сприйняття і передачі матеріалу самим автором. Будучи свого роду літературними

«експресіоністами», мандрівники відтворювали події і явища, сприйняті ними найбільш яскраво за короткий у часовому вимірі період пізнання явища і контакту з ним. Особистість автора впливала як на вибір предмета, так і на повноту презентації, що обумовлювало певну суб'єктивність джерел. Проте, ми не можемо заперечувати, що записки спостерігачів збагачують когнітивне поле і усувають певну дискретність у розумінні предмета, що досліджується.

Для підготовки дисертаційної роботи автором були використані записи Марнона, В. Дедлова, М. Калагеоргі, Є. Августиновича. Різні за метою їх написання, функціональному навантаженню, вони об'єднані регіоном, про який свідчили мандрівники.

Спостереження маршала Марнона було складено в 1840-х рр. [655] Подорожуючи Південною Росією, він відвідав групи селищ, засновані представниками різних етнічних і соціальних груп. Регіон уразив автора своєю неоднорідністю економічного становища. Серед численних поселень мандрівник виокремлював менонітські і німецькі колонії. У спогадах Марнона ми також знаходимо достатньо цікавий біографічний нарис про І. Корніса.

В. Дедлов був автором декількох записок, в яких містяться сюжети-описи німецьких колоній [652–653]. Характеризуючи побут поселенців, Дедлов подає особливості господарських традицій колоністів (німців і менонітів). Деякі фрагменти його нотатків присвячено опису локальних виробництв – фабричних і борошномельних підприємств. Значне місце в записках займає досвід особистого спілкування з мешканцями колоній.

Є. Августинович і М. Калагеоргі відвідали колонії за дорученням Вільного економічного товариства [650; 654]. Як пояснює Калагеоргі, мета його поїздки полягала в тому, щоб зрозуміти, чи «залежить збагачення німців-поселян і бідність російських поселян від причин чисто економічного характеру, або ж воно полягає також в етичних якостях обох народів, в їх працьовитості і системі їх господарств» [654, с. 1]. Звіт складено у формі нотатків, забезпечених коментарем. Калагеоргі

здійснив достатньо докладний опис менонітських маєтків (Дика (поблизу Каховки), Корніса, Мартенса). Автор спілкувався не лише з господарями, але й окремими мешканцями поселень. Спостерігач інформує читача про технічні удосконалення менонітів, описує стан домашньої промисловості, діяльність ремісників. Як стверджує автор, його спостережень було «абсолютно достатньо для отримання поняття про те, що працьовитість і передбачливість можуть зробити з наших селищ» [654, с. 74].

До підготовки дисертаційного дослідження також було залучено інші групи джерел, які виконували допоміжну методично-інформаційну функцію: публікації архівів (відомості про фонди) [656–666]; довідкові видання [673–685]; збірники документів, що безпосередньо не торкалися нашої теми, але містили деякі відомості про гранд-наратив [667–668]. Їх використання, хоча і виконувало службову функцію, було важливим для ефективної евристики і подальшого вдалого виконання дисертаційної роботи

Таким чином, аналіз структури джерельної бази доводить, що окремі складові комплексу віддзеркалюють: 1) умови функціонування підприємств (зовнішня рефлексія – законодавство, діяльність піклувальних органів і інших інституцій державного управління, військово-топографічні описи, листування державних діячів); 2) повсякденну діяльність менонітської промисловості (самоперцепція – акти, діловодство, картографічні і фотоматеріали, мемуари, щоденники); 3) результати розвитку підприємництва (фабрично-заводська і регіональна статистика, довідники, записки спостерігачів). Такий висновок надає впевненості, що окреслений корпус джерел є репрезентативним, тобто здатним забезпечити усебічне вивчення явища й достатню повноту реконструкції проблеми у контексті мета-нарративу.

1.3. Концептуальні засади та методи дослідження.

Найважливішою особливістю сучасної постмодерністської епістемологічної ситуації є методологічний синтез, який дозволяє об'єднати

інструментарій дослідників різних гуманітарних дисциплін. Сучасна лабораторія історика включає як загальноісторичні методи, так і соціологічні концепти, які можуть виконувати роль базової гіпотези. На початковому етапі нашої роботи ми використовували деякі концептуальні схеми соціологів, які довели свою придатність щодо вивчення наступних проблемних комплексів: 1) особливостей ситуації, в якій опинилися менонітські громади як одна з переселенських груп; 2) специфіки еволюції цієї групи в умовах соціальної, економічної і етнічної гетерогенності Російської імперії; 3) особливостей формування менонітського підприємництва в системі виробничо-економічних відносин Півдня Росії. Вони також є придатними для обґрунтування особливостей загального історичного дискурсу, мета-нарративу.

Менонітське підприємництво, як явище господарське, а також економічне (тобто супутнє ринковим відносинам), було етапним і комплексним феноменом, якісно змінювалося у часі та просторі від дрібніших форм до індустріальних. У сучасній літературі накопичилася чимала кількість визначень явища підприємництва*. Наукове розуміння даного феномена передбачає його усвідомлення як полісемантичного економічного і соціального явища, спрямованого на досягнення завдань суспільства. В сучасній літературі підприємництво трактується як: 1) господарська і економічна категорія; 2) тип мислення і поведінки; 3) спосіб життя; 4) професія; 5) чинник виробництва; 6) інструмент соціального перетворення; 7) система етичних цінностей і т. п. Досліджуючи підприємництво як господарську і економічну категорію, інноваційну організаційно-виробничу діяльність на основі використання

* У якості прикладу наведемо версії визначення явища з позицій соціолога, економіста та історика. У «Російській соціологічній енциклопедії»: «Підприємництво – різні форми незабороненої законом недержавної господарської активності у всіх галузях народного господарства (виробничій діяльності, комерційно-посередницькій, торгово-закупівельній, консультаційній, операціях з цінними паперами» [679, с. 402]. У «Економічній енциклопедії»: «Самостійне організаційно-господарське новаторство на базі використання різних можливостей за для випуска або старих товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту з метою отримання прибутків та самореалізації особистої мети» [675]. Історик підприємництва А. А. Галаган пропонує наступну версію явища: «П. – економічно незалежна інноваційна діяльність, пов'язана із ризиком, відповідальністю та конкурентною боротьбою, що має не меті досягнення нових результатів, забезпечення особистих та суспільних потреб» [764, с. 10].

нових можливостей з метою отримання прибутку і об'єктивно спрямовану на рішення сучасних йому соціальних завдань, ми неминуче торкаємось інших проявів феномена, пов'язаних з людиною – суб'єктом цього виду діяльності. Тому ми розглядаємо зазначене явище як соціальну практику – результат кореляції економічних і світоглядних чинників, які мають також і етнічну природу.

Менонітську підприємницьку практику ми розглядаємо як один з проявів феномену «етнічного підприємництва». Ця дефініція була вперше запропонована американськими дослідниками Х. Олдріхом та Р. Волдінгером, а нині використовується сучасною соціологією для аналізу процесів соціальної адаптації мігрантів, які, потрапивши в інше середовище, мобілізують свої внутрішні ресурси в підприємницькій сфері [910, с. 80; 923; 991]. У якості реальних проявів феномену дослідники розглядають явище концентрації окремих етнічних меншин у деяких професіях і секторах сучасної економіки. Поняття «етнічного підприємництва» є придатним інструментарієм для дослідження соціально-економічних процесів, властивих для історії Російської імперії, яка, як підкреслював В. О. Ключевський, була «країною, що колонізується». Феномен *етнічного підприємництва* сформувався в Російській імперії за умов колонізації і подальшого компактного проживання окремих релігійних і етнічних груп, що не відносилися до аборигенного населення колонізованих земель, тобто опинились в умовах еміграційного стресу і вимушеної адаптації. Беручи до уваги наш предмет дослідження, важливо зазначити, що значну роль у формуванні явища «етнічного підприємництва» в менонітському середовищі зіграли такі чинники, як патерналістична політика держави щодо різних емігрантських груп, заходи уряду в області лобювання вітчизняної промисловості, фундаменталізм менонітів як представників конфесійного соціуму, а також російський націоналістичний дискурс як об'єктивне явище, яке обумовлювало реактивацію традиціоналізму. Наслідком розвитку етнічного підприємництва був не лише виробничий, але й соціальний продукт. Відповідаючи на тогочасні економічні процеси, менонітське

підприємництво самопосилювалось клановими зв'язками. Через специфіку виникнення клан знаходився на межі двох соціальних світів: конгрегації і російського суспільства. Певною мірою етнічний характер рефлексував у виборі напряму підприємництва і переліку запропонованих товарів та послуг, а також в особливостях етосу суб'єктів зазначеної соціальної групи (на етапі мотивації, капіталізації, редистрибуції і використання доходу).

Методологічно важливим щодо розуміння проблеми є визначення рівня і масштабів розвитку менонітського підприємництва, що вимагає певних орієнтирів визначення малого підприємства. Для цього ми спираємось на критерії, розроблені у так званому «Звіті Болтона», які запозичено сучасними дослідниками підприємництва зі сфери практичної політики. За цими ознаками до «малої фірми» відносять підприємство, що: 1) займає малу частину ринку відповідного виробничого сектора; 2) власники, або співвласники якого керують фірмою безпосередньо, без допомоги формалізованої менеджерської структури; 3) це підприємство є незалежним і вільним від зовнішнього економічного контролю. Признаючи значущість підприємницької діяльності представників етнічної групи, що вивчається, зазначимо, що їх виробництва ніколи не досягали масштабів мега-фірм, таких, якими володів, наприклад, О. І. Путілов [804].

Менонітське підприємництво як одна з соціальних практик, поширених на території колоній, було активним учасником міжетнічної і внутрішньодержавної взаємодії. У якості пояснювальної моделі характеру стосунків у системі держава – конгрегації ми вважаємо доцільним використати теорію про «мобілізовану (призовну) діаспору», запропоновану американським соціологом Дж. Армстронгом [992]. «Призовна діаспора» – етнічна група, яка, не будучи аборигенною, знаходячись на позиції національної меншини, користується значними перевагами і привілеями в певному поліетнічному суспільстві. Особливість становища «діаспори» визначається найважливішою функцією – ролевою спеціалізацією (призначенням) групи, для виконання якої її було

мобілізовано. Іншою важливою властивістю діаспори була її консолідованість, спрямованість на етнічний колектив. Дві вищезгадані дефініції визначають правила спілкування «призовної діаспори» з доміантною етнічною групою.

Дж. Армстронг виокремлює важливі моменти в динаміці взаємостосунків між доміантною групою і мобілізованою діаспорою:

1) період виникнення потреби, коли мобілізована діаспора виявляється необхідною для доміантної групи;

2) період початкової взаємодії між доміантною групою і діаспорою, коли добробут емігрантів залежить від доміантної групи. Для проблеми, що вивчається нами, це співвідноситься з періодом адаптації і «пільгових років»;

3) зміна вектору внутрішньої політики, перехід від посиленого патронату до створення сприятливих умов для «вільного» розвитку діаспори (у нашому дослідженні це період від 1815 р. до 1871 р. – періоду скасування пільг);

4) етнічна група використовується державою для вирішення завдань як внутрішньої і зовнішньої політики. У нашому дискурсі це події, пов'язані з періодом 1871–1914 рр. Реформи 1871–1874 рр., що змінили статус колоністів, проте, не перервали загальну традицію взаємостосунків титульної нації і діаспори. Незважаючи на окремі етапи непорозуміння, громади в цілому зберігають достатньо сприятливі можливості для розвитку;

5) доміантна група «віроломно» (епітет Армстронга) заперечує важливість призовної діаспори для держави. Для менонітських колоній це період обговорення законодавства 1914–1917 рр., коли представники конгрегацій знаходились під загрозою позбавлення власності.

Як впливає з аналізу схеми джерел, вона достатньо вдало спрацьовує на матеріалі, який є предметом нашого дослідження. Ця структура надає досить точний абрис правових умов існування конгрегацій, а отже, і різних соціальних практик, включаючи підприємництво. Для нас також досить важливим є коментар Армстронга про те, що взаємодія титульної нації і діаспори знаходиться в тісній

залежності від геополітичних умов, а також від цивілізаційних особливостей держави, в якій проживає діаспора. Армстронг помічає, що в суспільствах, де модернізація носить динамічний характер, в умовах демократії і свобод мобілізована діаспора не викликає негативного ставлення з боку суспільства, що приводить до її послідовного зникнення, розчинення в соціальній тканині суспільства. Враховуючи конфесійний характер менонітських общин, ми навряд чи могли б чекати реалізації подібного сценарію, проте безперечним є й те, що саме в характері російської модернізації слід шукати причини етнічної та соціальної конфліктогенності, в яку було втягнуто колонії, що вивчаються.

Простежуючи соціальний розвиток менонітських громад крізь призму зовнішньоконтекстних зв'язків «призовної діаспори», ми також не можемо залишити поза увагою внутрішню динаміку етносу як самостійної системи, здібної до розвитку і соціальної структуризації. Ми розглядаємо менонітську діаспору як частину однієї з традиційних протестантських церков, сформованих у XVI ст., яка у процесі розвитку пройшла шлях від деномінації до етноконфесійної спільноти (ЕКС). Поняття ЕКС було розроблено російськими етнологами С. І. Бруком, М. М. Чебоксаровим, Я. В. Чесновим, а в подальшому розвинено О. М. Іпатовим [725; 802]. ЕКС – конфесія, яка в процесі розвитку набула етнічних якостей. Для представників ЕКС характерне відстоювання своєї автономності і конфесійної винятковості. Відокремлюючи себе від навколишніх груп населення, етнічного і конфесійного масиву, менонітські колонії відрізнялися господарсько-культурними і етнічними особливостями, високим рівнем групової самоідентифікації. Саме ці властивості дозволяли зберігати зміст постійних компонентів («центральної зони») культури. У такого роду співтовариствах потенціал русифікаторських прийомів з боку держави був у край слаbkим і навряд чи можливим, оскільки закономірності етносу – елементи, які забезпечують його стабільність, відрізнялись високим стійкісним потенціалом, і суперечили зовнішній культурній інтервенції. В процесі розвитку названої ЕКС в Росії конгрегації набули

соціальнонеоднорідного характеру. Формування окремих соціальних страт, які виконували спеціальні функції усередині спільноти, супроводжувалося складанням нових соціальних моделей. Носієм такого специфічного етосу (етос (за Вебером) – поведінка відповідно до духовно-етичних принципів) [729, с. 149] було менонітське підприємництво. Вивченню нової біхевіорної конструкції відведено окремий розділ нашого дослідження.

Еволюційно розвиток ЕКС відбувався на фоні соціально-економічного розвитку регіону, російської модернізації в цілому і був частиною цих процесів. Розглядаючи модернізацію (процес переходу від традиційного до індустріального суспільства) як один із дискурсів явища, що вивчається, ми ґрунтуємось на визнанні того факту, що протягом досліджуваного періоду ступінь зрілості модернізаційних процесів зазнавала певних змін. Як відомо, проблема російської модернізації, через її парадигмальну значущість і практичні можливості для вивчення сучасного стану суспільства [690; 849], до цього дня залишається однією з контроверсійних тем історіографії. «Яблуком розбрату» для сторін, що дискутують, є проблема визначення початку феномена: чи можна вважати його початком події другої половини XVII ст. [904, с. 13], діяння Петра Великого, або реформи Олександра II [781; 835; 849; 918; 947; 982]. Прихильники останньої позиції, які розглядають 1861 р. як новий етап в розвитку Росії, вважають, що реформи 1860-х рр., скасовуючи середньовічні інститути в різних сферах суспільного життя, поклали початок модернізації. Більшість прихильників цієї точки зору характеризують прогресивні процеси попереднього XVIII ст. як європеїзацію (або вестернізацію). Ці дослідники, як правило, орієнтуються на ті параметри явища «модерності», які властиві західній цивілізації, ґрунтуючись на спробах формування соціологічної моделі, мета якої – укласти розмаїття історичних уявлень в ідеально-типові.

Шлях вирішення проблеми повинен, на наш погляд, полягати в якомога чіткішому визначенні понятійного апарату, специфіки російського варіанту модернізації, визнанні регіональності і асинхронності процесу в межах території

величезної імперії. Перш за все, слід ще раз проміркувати визначення модернізації як особливої форми розвитку, суттю якої є перехід від традиційного суспільства до модерного, тобто сучасного*. Виходячи з цього формулювання, для визнання будь-якої епохи як модернізаційної необхідно зрозуміти як вона співвідноситься із станом суспільства в його традиційному варіанті (домодернізаційної епохи), а також з класичною моделлю модерності, яка насправді є ідеальною, виробленою завдяки аналізу іншого типу цивілізації, що не враховує особливостей країн «самобутньої» модернізації і не дозволяє нам «гарантувати» її досягнення навіть імітуючи цей курс. З цього приводу ступінь близькості до схеми вірогідності – патерну є для нас менш важливою, ніж процес віддалення від початкового стану. Таким чином, ми визначаємо модернізаційне суспільство як «суспільство, що знаходиться в дорозі», переживає трансформацію свого традиційного варіанту. І чим більш віддаленим від початкового є цей стан, тим більш зрілими є процеси модернізації для кожного суспільства, що вивчається.

Формування менонітського підприємництва відбувалось у специфічних умовах Новоросії – території, яку було колонізовано, – нового, не обтяженого сталою господарською і адміністративною традицією регіону, в епоху «великих прожектів» Катерини II, соціальні і економічні реформи якої багато в чому були спрямовані на розрив Росії зі своєю традиційною ідентичністю. Об'єктивно реформи Катерини в соціокультурній, політико-правовій і економічній сферах були спрямовані у модернізаційну перспективу, хоча ніколи такими не йменувалися.

Колонізаційна ситуація являла собою комплекс виняткових обставин. Перш за все, це була, безумовно, стресова ситуація як для спільнот, так і для окремих

* Модернізацію розглядають як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької капіталістичної влади, зростання соціальної мобільності. Ці процеси ведуть до формування «відкритого» суспільства на протигагу традиційному «закритому» суспільству. Традиційні суспільства – суспільства, які відтворюють себе на засадах традиції. Для них притаманні: циклічність розвитку, колективний характер суспільства та відсутність виокремленої особистості, авторитарний характер влади, спрямованість виробництва в матеріальній сфері не заради сучасних, а за для майбутнього, відсутність масової освіти, перевага особого психічного складу – пасивної бездіяльної особи [960, с. 12].

суб'єктів даного процесу. Необхідність адаптації по-новому формувала систему співвідношення індивідуального і суспільного (за Вебером – «автономію індивідуума»). Отже, тут, в Новоросії, традиція відчула на собі свіжість інновацій, що, на думку багатьох сучасних авторів і є однією з характеристик модернізації як перехідного процесу. Аналіз розвитку окремих соціальних груп, що проживали в Новоросії – дворянства, державних і кріпосних селян, колоністів, міщан (класичні і сучасні дослідження надають достатню кількість ілюстративного, хоча часто і не систематизованого матеріалу для таких роздумів) – дозволяє знайти істотні зміни в їх економічній і соціальній активності [780, с. 74, 78; 782; 843; 872, с. 392–395; 852–853; 961; 963]. Умови регіону сприяли як появі, так і закріпленню інноваційних процесів: тут багато що можна було створювати з чистого листа, не розгрибаючи «авгієві стайні» минулого. На тлі поступового визрівання модерного суспільства усередині імперії колонізація сама ставала одним з методів модернізації.

Модернізація в економічному вимірі – є перехід до капіталізму західного типу, що означає забезпечення функціонування капіталу і створення адекватного йому середовища. Аналізуючи господарський і економічний стан Новоросії, ми легко фіксуємо явища, властиві як для доекономічної, так і економічної епох. Ці характеристики є проявом глибинніших процесів, що виростають із соціальної і світоглядної тканини суспільства. Одним із проявів такої трансформації є розвиток підприємництва різних соціальних груп, включаючи колоністську. Правове середовище було сприятливим для підприємництва. Поза сумнівом, ці явища є ще одним свідомством початку змін.

Автор визнає, що процес модернізації протікав своєрідно і глибоко по-своєму не лише в різних регіонах, але й на окремих зрізах соціального життя, а окремі етнічні групи, як це впливає з матеріалів нашого дослідження, мали свій «модернізаційний час». Вельми показовим із цієї точки зору є «менонітський варіант» проекту колонізації, який було визнано сучасниками як один з найраціональніших. До речі, раціоналізація також є суттю модернізації. Вільне

фермерство і реально діюче на території колоній право самоврядування, економічна успішність колоністів дозволяють розмістити їх на осі координат ближче до модерного суспільства з притаманними йому інститутами громадянства, особистими свободами і ринковою економікою. Всі вищеперелічені явища, властиві для новоросійського регіону, можуть бути охарактеризовані як предмодернізаційні (такі, що У. Ростоу у своєму дослідженні називає «підготовкою для поштовху» [888, с. 28]).

Нарешті, модернізація, як феномен, що визначався не лише об'єктивними матеріальними чинниками, але й, перш за все, змінами в інтелектуальному і емоційному житті людей, вимагав часу не тільки після, але й до реформ 1860-х [187, с. 402]. Коріння цього світоглядного перевороту слід шукати як в діяннях Петра I, так і в добі Катерини II. Беручи до уваги правомірність регіональних, соціальних і етнічних альтернатив, і виходячи із загальних спостережень і результатів дослідження, які ми не можемо ігнорувати, а також не претендуючи на строгість дефініцій, автор схильний розглядати першу половину XIX ст. як протомодернізаційний етап*. І лише після 1861 р. модернізація поступово стає мейнстрімом, визначаючим особливості розвитку Російської імперії в цілому.

Здійснюючи пошук моделі, здатної відобразити головні положення нашої концепції, пов'язані з характеристикою економічних умов виникнення етнічного підприємництва на етапі колонізації, ми зупинилися на схемах, запропонованих в роботах Фернана Броделя [723–724]. Наш інтерес до концептів одного з найвідоміших істориків сучасності обумовлений тим, що вони дозволяють розглянути економічну ситуацію в імперії, регіоні і колоніях як багатоступінчасту комплексну модель. Складена ним концепція «світів-економік» (території, яка володіє внутрішньою єдністю і може бути економічно самодостатньою) та світової

* У дослідженнях класиків модернізації ранні етапи часто іменуються «початковий виклик» (С. Блек), або «етап підготовки передполюс для взльоту» (У. Ростоу) [888, с. 23, 26] Практика визначення етапів модернізації поширена у західній історіографії (передсучасність, сучасність, пізня сучасність, постсучасність) [960, с. 5]. Див. також у М. Ю. Парамонова обґрунтування терміну «повноцінної модернізації» [892, с. 405].

економіки є одним з прикладів співвідношення макро і мікрозон [830, с. 121]. Особливістю доіндустріальної економіки, з погляду Броделя, є співіснування жорсткого і примітивного механізму феодальної економіки з «живим і могутнім зростанням сучасних економічних структур», тобто можливість співіснування двох світів, двох життєвих устроїв, не схожих один на одного [723, с. 11]. В умовах ранніх етапів розвитку економіки ці зони співіснують, зв'язані між собою вкрай обмеженими обмінами, залишаючи досить великі проміжні території [723, с. 11].

Неозорі простори Російської імперії, їх фронтірне розташування і наявність рухомої межі, етнічна гетерогенність сприяли формуванню окремих районів з властивими їм господарсько-економічними характеристиками, що, кінець кінцем, сприяло формуванню «седиментарної» економіки [1000; 1102; 1122]. Різна стратегія уряду щодо окремих етнічних потоків істотно впливала на регіональні процеси, створюючи об'єктивні умови для зонування, що забезпечило формування «окремої економічної зони» на території менонітських колоній. Ми повинні усвідомлювати, що названа структура – в деякій мірі є штучною побудовою. Її застосування дозволяє спростити ситуацію з метою її моделювання, виділення її каркасних характеристик.

Оскільки наше дослідження безпосередньо торкається проблеми розвитку підприємницької діяльності в середовищі релігійно орієнтованої етнічної спільності, тобто піднімає питання про «світоглядну обумовленість», ми не могли пройти мимо досліджень відомого німецького соціолога М. Вебера. У роботі «Протестантська етика і «дух» капіталізму» дослідник простежує зв'язок змісту релігійної свідомості і економічної повсякденності, здійснює аналіз комплексу психологічних і культурних факторів, що сприяють утвердженню ринкових відносин в економіці [729]. М. Вебер прагнув довести, що протестантська реформація, частиною якої був анабаптизм (і менонітство), забезпечила зростання

капіталістичного підприємництва, спрямувала європейське співтовариство на новий рівень приватної власності, конкурентності, орієнтованих на капіталізм.

Інтерпретація Вебера нині піддається істотній, інколи безжальній критиці [689; 794; 1002]. Вона спрямована, як вважають опоненти, проти неповноти авторського підходу в охопленні всіх важливих чинників для формування раціонального капіталізму. Проте, відповідаючи критикам, Вебер пояснював, що його цікавило не виникнення капіталізму взагалі, а одне конкретне питання, чи впливала релігія на процес генезису капіталізму. Тобто він не відстоював універсальність західного шляху розвитку, а лише підкреслював його специфіку. Вебер виступав проти того, щоб розглядати його концепцію як загальну теорію виникнення капіталізму [894, с. 151]. Проте, ще десятиліття тому така тенденція була досить поширеною у сучасній епістемології [940]. У нашому дослідженні ми далекі від доктринізації методологічних принципів, розроблених соціологом. Більш того, ми проти визнання його ракурсу як єдино правильного (підтвердженням цьому є зміст і перелік завдань нашого дослідження). Проте, розглядаючи менонітське суспільство як етноконфесійне, ми вважаємо за необхідне зробити невеликий екскурс у ментальні структури менонітства. Визнаючи контroversивність деяких сталих переконань Вебера, ми вважаємо важливими деякі положення його концепції, які, окрім хрестоматійної роботи про протестантську етику, було знайдено у статті «Протестантські секти і дух капіталізму» [729; с. 273–292]:

1) визнаючи за ментальними чинниками велику значущість, Вебер не заперечує ролі матеріального: «Влада релігії в її суперництві з могутніми економічними інтересами обмежена» [894, с. 145];

2) внутрішню рушійну силу релігії дослідник бачив у концепції порятунку через активну дію. Нормою поведінки стає аскеза, на основі якої можливо було або віддалитися від світу, або розпочати його перетворення («креативна раціональність»);

3) здійснюючи порівняльний аналіз релігійних культур, Вебер дійшов до висновку, що протестантизм вплинув на формування капіталістичного господарського етосу. Його дія полягала у тому, що праця ставала для протестантів мірою визначення того, чи зглянулася на віруючих благодать Бога. Невтомна професійна діяльність перетворилася на етичний обов'язок протестанта, а протестантська етика була своєрідною моделлю поведінки.

Конкретно-методологічний арсенал нашого дослідження складається із загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Ефективність застосування кожного окремого елемента методології залежала від етапу проведення роботи. Це стосується історичних методів, оскільки загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, системний, структурний, функціональний, моделювання) зберігали свою важливість впродовж всього дослідження.

Природна логіка пізнання визначила наступні етапи роботи з вивчення заявленої нами проблеми: евристичний, реконструктивний, інтерпретації і фінальної верифікації концепції на сумісність з іншими відомими чинниками. Слід підкреслити, що ці етапи не розміщувались послідовно, а часто корелювали та перетинались один з іншим. На етапі евристичного пошуку ми активно використовували джерелознавчі методи, а саме: пошуку, відбору, класифікації джерел та формування їх комплексів, виявлення їх об'єктивної цінності.

Наступним етапом дослідження було формування каркасної (позитивістської) основи нашого наративу, коли було виконано завдання реконструкції і первинної презентації проблеми. На цьому етапі роботи ми активно використовували конкретно-історичні методи: дискрептивний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний, аналогій, діахронний, ретроспективного аналізу.

Виходячи з презентаційно-аналітичного завдання нашого дослідження, методологічно важливим стало застосування у роботі проблемно-хронологічного методу. Компаративний метод, який також одночасно є і ефективним евристичним

засобом, інтенсивно використовується в третьому розділі роботи при вивченні еволюції окремих господарських спільнот, виникнення яких виходить з одного джерела – колонізації. З метою виокремлення загального і особливого в характеристиці явища менонітського підприємництва ми звернулись до історико-типологічного і діахронного методів. Досліджуючи підприємництво як явище, еволюція якого відбувалась у декількох референтних полях: на території колоній, регіону і Росії в цілому – ми активно використовували метод системного аналізу.

Застосування методу аналогії надало можливість заповнення деяких лакун у джерельній базі. Наприклад, недолік персональних джерел і мемуарів менонітів-підприємців, чия діяльність відбувалась у регіоні Хортиця – Молочна, ми компенсуємо за рахунок споріднених матеріалів, що походять з інших соціально значущих груп менонітського соціуму. Працюючи з джерелами особового походження (щоденниками, мемуарами), ми використовували метод емпатії – психологічної інтерпретації.

Інтерпретація – завершальний етап дослідження. Як відомо, одне з завдань історичного дослідження полягає у реконструкції предмету і контексту, в межах якого відбувалась його еволюція. Як вдало прокоментував Ричард Стайтс, реконструкція – це такий портрет епохи, який, будучи суб'єктивним віддзеркаленням минулого, об'єктивно доповнює уявлення сучасників подій про час, що вивчається [1114, с. 7]. Іншими словами, це розповідь сучасного історика віртуальному свідку подій про те, чого він не знав і про що він не здогадувався, на що він не звертав увагу, або про що не замислювався, існуючи «у своєму часовому просторі». Це дешифровка і реконструкція інтересів і проблем, систем уявлень сучасників, які ховаються за зовнішньою оболонкою епохи. На думку Бенджаміна Натана, саме така інтерпретація і є справжньою наукою. Інтерпретація – це «діалог без кінця», між бажанням опинитися біля людей минулого і відчуттям непереборної дистанції з ними.

Не виключаючи роботу із сфери емпірики, автор дисертаційної роботи визнає важливість і правомірність інтерпретації відповідно до комплексного застосування декількох методологічних референтних векторів (або принципів, ракурсів, способів інтерпретації історичного матеріалу): соціальної історії, мікроісторії, нової економічної історії [763; 773; 911].

Важливість застосування підходів соціальної історії для вивчення явищ етнічного характеру визначається декількома суттєвими моментами, властивими етнічній історії. Особливості колонізації Російської імперії забезпечували компактне розселення окремих груп етносів, що спричинило не лише етнічну, але й регіональну економічну єдність інтересів окремих груп, підсилювало їх самоідентифікацію і виокремлювало кожну з етнічних груп у відособлену соціальну нішу з властивими їй характеристиками. Етнічні дослідження більше, ніж інші, вимагають включення до аналізу явища ментальних, антропологічних чинників. Не відмовляючись від емпірики, ми визнаємо, що «нова» соціальна історія не є антиподом традиційної соціально-політичної історії. Вони є лише ракурсами єдиної суспільної схеми, які проявляють себе як ланки процесу взаємодії між державою, суспільством і особою.

Виконання позначених у Вступі дослідницьких завдань і необхідність роботи з певними групами джерел об'єктивно вимагали посилення уваги до мікроаналізу [911]. Мікроаналіз у нашому дослідженні виконує функцію не стільки методу пізнання, скільки своєрідної тактики в загальній стратегічній системі дослідження. Свідомо звужуючи простір, що вивчається, і використовуючи метод «густого опису» в окремих сюжетах нашого наративу, ми прагнули виявити значення фактору особистості у широкому сенсі цього слова; виокремити соціальні стратегії, до яких вдавалися дійові особи залежно від їх стану, особистих, групових і інших можливостей; а також відкрити приховані в надрах соціального життя колоній механізми їх прояву в різних соціальних

практиках, включаючи менонітське підприємництво. Елементи мікроаналізу інтенсивно використовувалися при вивченні окремих підприємств і біографій.

Як було підкреслено вище, історія підприємництва традиційно була сюжетом вивчення економічної історії [916]. Економічна історія, що нині розвивається в руслі світового гуманітарного знання, також перетворюється із техніко-економічної дисципліни в науку про господарство, господарів та їх духовність, тобто відчуває на собі вплив антропології. Нові тенденції методології економічної історії базуються на визнанні зв'язку між типом господарювання та соціальними і духовними явищами, концентрації уваги на конфесійно-етичних імперативах економічної практики. Для нас важливим є те, що кожний менталітет, який формує узагальнений національний (етнічний) тип людини, припускає існування певної культури господарства (виробництва, споживання, ставлення до власності). Отже дослідження підприємництва висуває завдання повороту до такої інтерпретації історії підприємництва, в якій, окрім економічних показників, присутні, перш за все, самі суб'єкти-промисловці, складено їх соціальний портрет [795, с. 44].

Отже, комплексний аналіз інформаційної бази доводить, що нинішній стан історіографії проблеми не розкриває глибини теми і не виявляє причинно-наслідкових зв'язків між явищем і його впливом на процеси модернізації Півдня Росії або підлеглості ним. Виконання поставлених завдань вимагає виходу за межі конфесійного наративу, залучення комплексної джерельної бази, яка є, репрезентативною, достовірною, а також застосування новітньої методології. Залучаючи найважливіші напрацювання інтелектуальної спадщини і новітньої методології до вивчення сформованого комплексу джерел, автор не лише здійснює реконструкцію проблеми, але й, долаючи вузькоконтекстність, вписує її у поле сучасних світових гуманітарних досліджень, доповнюючи розуміння процесів розвитку Російської імперії означеного періоду в цілому.

Розділ 2. Соціально-економічні і правові умови розвитку менонітського підприємництва (1789–1871)

2.1. Менонітська колонізація в контексті програми освоєння території Півдня Російської імперії.

а) Соціально-економічна політика Російської держави та господарські перспективи колонізації Півдня імперії.

Формування менонітського підприємництва відбувалося в специфічних умовах південноросійської колонізації на рубежі XVIII – першої половини XIX ст. Під колонізацією ми розуміємо процес, який не обмежувався заселенням нових територій. Колонізація – це не подія, а період і явище, що включало два важливі етапи переселення і освоєння-адаптацію. У прикладі, що вивчається нами, колонізація була регульованим процесом, державною програмою у відповідному до свого часу розумінні цього поняття. У названому явищі ми виділяємо дві нерозривно пов'язані складові: 1) урядову програму заселення і освоєння нових територій; 2) міграційні процеси, представлені різними етнічними потоками. Комплексний підхід щодо вивчення проблеми дозволяє характеризувати колонізацію як специфічну локальну просторово-часову ситуацію, в якій одночасно співіснували і взаємодіяли всі суб'єкти процесу: колонізаційні потоки, аборигенне населення, органи влади і адміністрування. Як демонструють історичні події подальшого періоду, колонізація вплинула на економічні явища, які розгорталися в регіонах, що досліджуються, впродовж всього XIX ст., на процеси модернізації і подальшої емансипації принаймні до 1871 р., коли статус колоністів було скасовано.

Російська держава формувалася як гігантська євразійська імперія з XVI по XVIII ст. Землі Московського царства і Російської імперії з часів Івана Грозного і до кінця XIX ст., тобто впродовж трьох століть, безперервно зростали з середньою швидкістю один квадратний кілометр в день. Просування Росії на південь у другій половині XVIII ст. було частиною європейської політики, розділів Речі

Посполитої і конфліктів з Османською імперією [830, с. 221; 854, с. 539]. Відповідно до Кючук-Кайнарджийської та Яської угод з Туреччиною до Російської імперії відійшли землі, які сформували російський Південно-Причорноморський регіон, що отримав офіційну назву «Новоросія», а також Передкавказзя з Кубанню [954, с. 14]. Сценарій освоєння нових територій Півдня імперії у другій половині XVIII ст. відрізнявся від колонізаційної ситуації попереднього століття, оскільки на його зміст і спрямованість впливали сучасні йому процеси пошуку шляхів трансформації та модернізації російської держави: їх соціальна, економічна, і, безумовно, правова складові. Важливо також зазначити, що засади колонізаційної програми, заряджені потужною енергією імперського будівництва, незалежно від регіону її імплементації (Новоросії чи Кавказу), мали багато спільного.

Як відомо, модернізація починається не з перетворень техніки і технології виробництва, змін в економічних відносинах, а із змін в соціальній сфері. Оскільки модернізація – не знеособлений процес, їй завжди передувала поява її соціального суб'єкта [835, с. 42]: Соціальна політика, яка здійснювалась Катериною II, була спрямована не лише на зміцнення соціальної бази встановленого нею режиму, але й на пошук нового людського ресурсу, здатного наблизити образ Росії до того ідеалу, який склався в уявленнях самої імператриці як на підставі вивчення і розуміння філософії Просвітництва, так і на основі переконання, інтуїції, персонального емоційного досвіду [807, с. 7–9]. Популяціоністські теорії, що ставили процвітання держави в залежність від народонаселення, набули поширення не лише в Західній Європі, але й виникали на російському ґрунті. Вдаючись до запозичення західних технологій і культурних моделей, Росія традиційно активно використовувала і соціальний ресурс, підготовлений на Заході. Ще з XV ст. до Росії було запрошено фахівців-переселенців із Західної Європи. Їх кількість зростає за часів Петра I [812, с. 395] та Єлизавети [756, с. 31; 905; 1095, р. 266]. Нарешті, за часів правління Петра III

пастор І. Г. Ейзен вперше висунув проект більш масштабного переселення іноземців [730, с. 38–39].

Прагнучи «цивілізувати» Росію в дусі «просвітницького абсолютизму», Катерина II використовувала для колонізації соціальний ресурс, який здавався їй найбільш придатним для реалізації, перш за все, господарських завдань. Звертаючись до тактики іноземної колонізації як одного з методів вирішення державних проблем, Катерина в цілому дотримувалась міжнародного досвіду переселенської політики [710, с. 23–31; 842]. Проте, важливу роль у перспективах іноземної колонізації виконували традиції російської толерантності. Адже, як підтверджують чисельні дослідження з проблем російської традиції колонізації, установка «ми» (росіяни) і «вони» (чужі) не мала в російському селянстві такого сильного прояву, як у більшості європейських народів. Оскільки в процесі освоєння нових російських територій чинник християнського месіанства був виражений слабо, в Росії завжди зберігалася можливість іноконфесійної колонізації [817, с. 48]. Як відомо, у традиціях російської політики щодо нових територій було забезпечення функціонування національних мов, а також підтримка такого становища, коли матеріальний рівень нетитульних етнічних груп, що мешкали на окраїнах держави, був вищим, ніж власне росіян [872, с. 33]. Таким чином, росіяни, як висловився американський дослідник У. Сандерленд, «були ідеальними колонізаторами» [1117, р. 175–181]. За оцінкою О. Г. Брікнера, обираючи іноземну колонізацію як метод, Катерина «діяла успішно як посередник між прогресом і культурою Західної Європи, з одного боку, і побутом Росії – з іншого» [722, с. 797].

Про початок програми іноземного переселення Катерина заявила у перші роки свого правління, в Маніфестах від 4 грудня 1862 р. («Про дозвіл всім іноземцям, окрім жидів, виходити і селитися в Росії, і про вільне повернення до своєї вітчизни російських людей, що утекли за кордон» [416]) і 22 липня 1763 р. («Про дозвіл всім іноземцям, до Росії виїжджаючим, поселитися в тих губерніях,

де вони побажають, і про права, що буде даровано їм» [418]). Ці документи мали особливе значення в діяльності імператриці, і, поза сумнівом, мали програмний характер. Маніфести віддзеркалювали дещо ідеальні погляди молодої Катерини на майбутнє реформування російської держави.. У момент проголошення Маніфестів Катерина, напевно, і не сумнівалася в можливості проведення в імперії найсміливіших і кардинальних реформ. Перші законодавчі акти, які до того ж було оприлюднено за межами держави, були певним пропагандистським ходом з боку самої імператриці, яка демонструвала свою прихильність європейським цивілізаційним цінностям, прагнула підняти престиж держави. Така тактика повинна була сприяти визнанню Російської імперії в Європі як держави, що просувається шляхом прогресу. Як коментував один з перших дослідників колонізації А. Клаус, «Європа дивилась на Росію, у певному сенсі і небезпідставно, майже тими ж очима, як стародавні греки і римляни на Скіфію... Необхідно було діяти проти упередження Європи» [825, с. 7]. Цей тактичний хід привів до певного результату, і, як стверджує американський історик Сінтія Уїттакер, «аж до кінця XVIII ст. вся Європа розподіляла цей наївний оптимізм» [1038, р. 337].

Маніфести стали першими законодавчими актами в системі колонізаційного законодавства і одними з перших актів, затверджених царицею після сходження на престол. У контексті нашого дослідження така заява виявилася не менш важливою, ніж реальний інституційний результат. У преамбулах до вищеназваних документів імператриця репрезентувала основні завдання колонізації, серед яких, окрім мети збільшення населення, згадувалося про важливість розвитку промисловості, необхідності «розмноження мануфактур і фабрик» [416; 418]. У Маніфесті від 22 липня 1763 р. знайшли докладне віддзеркалення основні умови іноземної колонізації [418].

За своїм змістом зазначені законодавчі акти склалися з декількох тематичних блоків. У контексті нашої теми на увагу заслуговують ті розділи

Маніфесту, де подано привілеї для осіб, що займались підприємництвом. Імператриця прагнула переконати європейців у тому, що російська держава націлена на формування умов для розвитку підприємництва і промисловості [418]. Іноземним переселенцям було надано свободу поселення, право записуватися в купецтво та цехи, в міщани, безмитно ввозити капітали. Держава обіцяла допомогу всім, охочим завести промислові підприємства, особливо такого профілю, якого «в Росії ще не було встановлено». Засновникам виробництв надавалися пільги. Серед них – звільнення від податків, термін якого залежав від місця розташування виробництва та складав 5–10 років. Серед чинників, що сприяли розвитку торгового підприємництва, слід згадати привілеї на безмитне ввезення товарів (на суму не більше 300 крб.), право засновувати торги і ярмарки. Керуючись мотивами здорового прагматизму, влада вимагала від фабрикантів, які бажали отримати особливі умови для розвитку своїх підприємств, підготувати докладні довідки про бізнес і про себе. Урядовці не поспішали видавати позики, поки не переконувалися у тому, що апліканти здатні навчити своєму мистецтву майбутніх російських учнів, «від яких можна було чекати справжньої користі, а не марного збитку» [896, с. 57].

Важливими для розвитку підприємництва були свободи, без яких об'єктивно неможливе формування підприємця як суб'єкта цього виду діяльності: особиста свобода, самоврядування в межах етнічного поселення, свобода віросповідання. Останній з перелічених вище привілеїв виявився особливо важливим, якщо взяти до уваги той факт, що значну частину переселенців склали протестанти (лютерани, меноніти, гутери, гугеноти), носії особливої етики, яка містила в собі елемент раціональності і сприяла, як стверджував М. Вебер, розвитку підприємницьких здібностей [729, с. 56].

Вихована в протестантизмі, в Росії Катерина прийняла православ'я. Що б не писала у своїх спогадах імператриця, перехід у нову віру був для неї психологічно непростим. До того ж, ставши російською імператрицею і православною,

Катерина не поривала духовних зв'язків із західною культурою. Вона чітко усвідомлювала різницю між західною раціональністю і поняттям «порядку», і слов'янським менталітетом, який для європейця був втіленням ірраціональності (про це свідчать хоча б спогади і спостереження іноземців у Росії [651]. Саме у цьому, на наш погляд, і криється бажання імператриці розширити кількість своїх підданих за рахунок представників протестантизму. Слідуючи модним ідеалам фізіократів, вона дозволяла новим переселенцям зберегти свій «світ», свій устрій, які можна було без істотних змін перенести на російський ґрунт, застосувати на службі державі, заряджаючи, наповнюючи її «духом раціональності і порядку».

Маніфест також продемонстрував і деякі ліберальні спрямування його укладачів. У екатерининський період в Росії починають розповсюджуватися ідеї, які вписувалися у межі «просвітницького абсолютизму». Катерина прагнула дати законне обґрунтування релігійній терпимості, зробити гуманнішим кримінальне право, відкрити шляхи для приватної ініціативи в економічному житті, поліпшити становище селянства [850, с. 27–66]. У Маніфесті 1763 р. уряд закликав майбутніх переселенців до діалогу і виявляв готовність обговорити питання про додаткові привілеї для тих, хто бажав їх отримати. Проте, зазначимо, що можливістю діалогу захотіли скористатися не всі [756, с. 28]. Активна еміграційна позиція менонітів дозволила реалізувати права, задекларовані Маніфестами, на території їх колоній у повному обсязі.

Таким чином, зміст Маніфесту 1763 р. переконливо підтверджує комплексний характер завдань іноземної колонізації другої половини XVIII ст. Проте, початковий проект колонізації мав загальний характер і не був пов'язаний з конкретною територіальною стратегією. За перші 20 років здійснення програми, з 1764 по 1782 р., в Росії було закладено 7 груп поселень у Саратовській, Самарській, Санкт-Петербурзькій, Ліфляндській і Чернігівській губерніях, але відсутність цілеспрямованої тактики приводила до розпилювання і неефективного використання соціального ресурсу [573, с. 42]. Перший досвід масової

іноземної колонізації не приніс скорих результатів [579]. У зв'язку з цим іноземну колонізацію на певний строк було припинено. Про неї знов згадали, приступаючи до освоєння нових територій на Півдні.

Перші законодавчі акти щодо поселення та улаштування іноземних колоністів на Південному Кавказі з'явилися у 1778 р. Ідея та план переселення колоністів з Волги на лінію між Моздоком та Азовом було викладено генерал-прокурором О. О. В'яземським. Ця доповідь, затверджена імператрицею, стала першим правовим актом щодо поселення німців на Кавказі [966, с. 384]. Подальшої очікуваної роботи з розробки більш детальної програми так і не послідувало. Але, намагаючись вирішити проблеми розвитку колоній Саратовського намісництва, у своєму рескрипті від 9 травня 1785 р. імператриця запрошувала колоністів-ремісників оселитись у містах Кавказької губернії [426]. За цим також послідував Маніфест від 14 липня 1785 р. «Про дозвіл іноземцям селитися в містах і селищах Кавказької губернії і без перешкод займатись торгівлею, промислами та ремеслами» [428]. Зміст цього акту відповідав настроям перших Маніфестів і гарантував переселенцям релігійну свободу і можливість економічної та господарської діяльності на Кавказі.

Економічні завдання колонізації також послідовно віддзеркалювали імперативи внутрішньої економічної політики російського уряду того періоду. Слідуючи ідеям Петра I, Катерина II усвідомлювала, що справжня сила держави багато в чому визначається його промисловим розвитком. Признаючи складності розвитку підприємництва в російській державі, Петро Великий наставляв: «Наша комерція і без того, як хвора дівчина, яку не слід лякати або строгістю засмучувати, але треба підбадьорювати ласкою» [579, с. 74]. Слідувати заповітам Петра, як вважала Катерина, значило продовжити лінію на створення імперії з сильною центральною владою, розвиненою економікою, що забезпечує матеріальний достаток підданих і задовольняє військові потреби держави; з зовнішньою політикою, що дозволяє ефективно діяти на міжнародній арені [522,

с. 75]. У зв'язку з цим вирішення проблем формування підприємницької діяльності займало важливе місце в економічній політиці імператриці. Про це свідчать численні документи, заходи і законодавчі акти, які доводять, що розвиток ремісничої діяльності і промисловості був особливою сферою діяльності імператриці. До того ж Катерина II, як прихильниця фізіократів, напевно розділяла переконання про свободу праці як про головну умову народного добробуту. Один із засновників, цієї теорії Венсан де Гурне (1712–1759), був автором знаменитого гасла – не «втручайтесь», який згодом став символом концепції економічного лібералізму [680, с. 1404].

Катерина II розпочала із спроб обмеження привілеїв і монополій у сфері підприємницької діяльності. Вона забезпечила правові умови для процесів приватизації, легалізувала права приватної власності на володіння тими стратегічними виробництвами, які за часів Петра I належали державі [887, с. 87]. У 1768 р. цариця затвердила антимонопольну програму. У відомому «Наказі імператриці, переданому комісії для складання проекту нового Уложення» цариця писала: «Все піде добре, якщо промисловість надати самій собі, якщо всякому дозволено буде працювати скільки обставини йому дозволяють...» [887, с. 88]. До безперечних заслуг Катерини також слід віднести початок формування «середнього стану» [857, с. 257–258, 739–740]. Промислове законодавство Катерини, спрямоване на поступове скасування привілеїв крупних виробників, що давало певний простір дрібній промисловості і «рукодільям», стимулювало формування нового покоління фабрикантів [805, с. 345]. Імператриця скасувала систему надмірних податків із промисловців, намагалася запровадити соціальну програму, яка була спрямована на поліпшення стану фабричних кріпаків. Економічна політика імператриці сприяла певним зрушенням у підприємстві. За підрахунками Л. Н. Нісселовича, за період царювання Катерини кількість фабрик у Росії зростає більш ніж у чотири рази [805, с. 117].

Отже, соціальна політика Катерини явно не обмежувалася продворянською спрямованістю, поєднувалася з поступками іншим становим категоріям [812, с. 409] (купецтву, і, додамо, колоністам, які цілком можуть бути прирівняні, якщо не до стану, то до субстану). Ця тенденція, можливо, не проявила себе у момент ухвалення законодавства, але, безумовно, простежується у ретроспекції.

Вельми важливі для майбутнього Росії нововведення, можливо, не прямо, а опосередковано вплинули на формування проектів колонізації, з яких згодом складалася, зокрема, і концепція розвитку Південних територій. Катерина, яка вже за фактом народження несла у собі ген західництва, нової раціональної культури, поняття «освоєння» розуміла досить широко. Аграрна колонізація в чистому вигляді більше не задовольняла потребам розвитку російської держави і вимагала окремої стратегії, автором якої став Г. Потьомкін.

Потьомкін отримав в управління прикордонні Новоросійську, Азовську, Астраханську губернії – всю південну Росію від Чорного до Каспійського морів. Коло обов'язків генерал-губернатора Новоросії було дуже широким, але головна його мета полягала в тому, щоб заселити і облаштувати нові землі, сформувати і укріпити там традиції землеробства і промисловості. Незабаром після Кючук-Кайнарджійського мирного договору (1774) він розробив найважливіші геополітичні програми: «Грецький проект» і «Крим» [524, с. 154, 180; 789, с. 70].

Уперше в проекті «Крим» було висунуто оригінальне рішення питання про освоєння територій, їх перетворення у стабільну частину імперії; запровадження такої моделі господарського розвитку краю, яка б дозволила прогнати його мешканців [789, с. 234]. У проекті було розроблено основи переселенської політики Росії стосовно цих територій, головною рисою якої може вважатися створення позитивного балансу жителів нових земель на користь зайшого населення великоросів, малоросів і підкріплюючих їх християнських громад греків, вірмен, албанців, поляків і сербів. Не менш важливим принципом переселенської політики був принцип незіткнення народів з різною культурною і

релігійною традицією: переселенці улаштовувались на порожніх землях, створюючи нові міста і села, не вторгалися на територію кочівників і практично не взаємодіяли з ними в господарських заняттях. Так склався стійкий принцип заселення не лише Криму, але й Новоросії, який не допускав конфліктів між різними, часто вороже налаштованими один проти іншого, народами.

Після створення в Росії генерал-губернаторств Г. Потьомкін розмірковував про запровадження окремого управління на Кавказі. Восени 1777 р. він надав на розгляд Катерини II записку, де запропонував план колонізації регіону, виклав своє бачення його економічного освоєння, обґрунтував необхідність побудови Кавказької кордонної лінії [966, с. 383]. Кавказ, незважаючи на політичну нестабільність, завдяки унікальним природним ресурсам також розглядався як гіпотетично перспективний регіон, що мав не лише воєнно-стратегічне, але й економічне значення [694, с. 104]. Г. А. Потьомкін особливо підкреслював: «Природні умови Передкавказзя надають спосіб покращити виноградарство, шовківництво, заснувати паперові фабрики, розмножити скотарство та хліборобство» [958, с. 168]. Більш детальну розробку проекту князь доручив П. С. Потьомкіну (1743–1795), своєму родичу, герою турецької кампанії, літератору-аматору, якому Григорій Олександрович протегував [790]. Складна геополітична ситуація в регіоні, яку П. С. Потьомкін досить успішно утримував під контролем, відволікала його від суто адміністративних обов'язків, проте, подібно до свого славетного родича, він вклав багато енергії щодо розвитку Кавказького губернаторства. У 1782–1788 рр. було розпочато колонізаційну програму; на місці старих фортець засновано міста (Ставрополь, Георгієвськ, Олександрівськ); побудовано дороги та ямські станції, розроблена низка заходів щодо розвитку ремісництва та підприємництва, у тому числі і серед колоністів [966, с. 382–383; 388]. Дозволивши іноземцям селитися у намісництві, влада надавала їм можливість діяльності у сфері торгівлі, ремесел, промислів. На шість років їх звільняли від оподаткування [901, с. 111]. Проте, на пропозицію щодо

переселення на Кавказьку лінію поблизу Тереку 10 тис. державних селян і колоністів, Катерина II попереджала: « Коли після будівництва фортець землі сії захищені будуть, і хлібопашцям забезпечать спокій і безпеку, тоді само-собой, і поміщики, і селяни стануть переносити будинки свої до цієї привільної країни...» [764, с. 4].

Таким чином, перед російським урядом імпліцитно виникали наступні завдання: 1) необхідність заселення територій і забезпечення їх політичної стабільності (останнє було особливо актуальним щодо Кавказу); 2) стимулювання початку освоєння економічного простору (аграрного, промислового, торгового), раціонального використання природних умов; 3) здійснення заходів щодо поступової інкорпорації територій в єдиний економічний простір Російської імперії. Стосовно Кавказького регіону імперська прагматична політика передбачала необхідність забезпечення безпеки азійської торгівлі. При дефіциті державних коштів ставку було зроблено на «людський ресурс», активного суб'єкта, який міг би з мінімальною допомогою виконати позитивну роботу щодо освоєння нового територіального простору.

Новоросія, як регіон, який належало освоїти, до початку здійснення програмної колонізації відчував на собі вплив господарсько-економічної діяльності Січі [795, с. 125; 882, с. 145]. Приватний сектор економіки Запоріжжя визначається сучасними дослідниками як «самозабезпечуюча економіка прожиткового мінімуму», тобто такий вид патріархально-парцелярної економіки, який мав елементи ринково-демократичного характеру, але при цьому був внутрішньо нестійким [795, с. 125]. Здійснюючи уніфікацію управління всієї держави і поширюючи імперську політику на Південні території, Катерина II не визнавала за регіоном права екстериторіальності [857, с. 574; 943, с. 90]. Після руйнування Січі уряд зробив ставку на поміщицьку колонізацію [812, с. 32]. Перший регульований етап колонізації, який було розпочато після видання указу 1764 р. («План роздавання казенних земель в Новоросійській губернії»), будучи

досить результативним, не забезпечив динаміки вирішення проблеми [716, с. 15, 115]. Владі явно бракувало адміністративного досвіду. Незважаючи на те, що в процесі південної колонізації головним чинником, що привертав переселенців, були відносно легкі умови придбання земель, вже на цьому етапі заселення відбувалося з урахуванням нових вимог. Однією з умов закріплення землі у власності дворянства було не лише переселення кріпаків і аграрне освоєння територій, але й утворення невеликих підприємств домашньої промисловості (фабрик), будівництво дамб і млинів [716, с. 15, 115]. Незважаючи на те, що поміщицька колонізація повністю не розв'язала господарських проблем регіону, заперечувати позитивну динаміку в розвитку Новоросії було б помилковим [818, с. 32]. У зв'язку з відсутністю детальних досліджень, ми не володіємо конкретними статистичними відомостями про розвиток неаграрних видів діяльності, але для теми нашої роботи важливо взяти до уваги, що вже в останній чверті XVIII ст. в регіоні виникла перша мануфактура, яка, як стверджують дослідники, була створена на базі купецького капіталу. [760, с. 154–155] За відомостями В. Голобуцького, напередодні іноземної колонізації в регіоні налічувалося близько 2 836 «заводів». 87% всіх виробництв були винницями, що є проявом процесів накопичення капіталів [760, с. 163]. На території регіону розвивались шовкопрядильна промисловість і фаянсове виробництво, використовувалася вільнонаймана праця і існувала підрядна система оплати, набула поширення орендна мануфактура [760, с. 165].

Г. Потьомкін особисто вживав заходів, які впливали на промисловий розвиток регіону. У 1771 р. він коментував: «Всякий новий заклад, особливо в краю, що ніяких майстрів не має, вимагає з боку казенного заохочення і допомоги» [783, с. 83]. Після поразки Туреччини в 1774 р. він залучив до Новоросії греків і вірмен – власників великої кількості промислових підприємств на Кримському півострові [756, с. 123–126]. Коли в 1774 р. були розроблені пояснення, резолюції і доповнення до «Плану» 1764 р., в ньому також знайшли

віддзеркалення тенденції комплексного розвитку регіону [716, с. 21]. На це була нагальна потреба, адже за відомостями на 1786 р. у Катеринославському намісництві відсоток ремісників, купців і міщан складав не більше 1,9%, а в цілому по імперії він наближався до 3% [783, с. 151].

Державні селяни, яких було переселено до Новоросії після 1781 р. (близько 24 000 чол.), яких влада мала намір перетворити на потенційних фермерів, не отримали швидких економічних результатів [854, с. 384]. Катерина надто скептично ставилась до господарських успіхів державних селян. І імператриця, і найосвіченіші вельможі екатерининської епохи сприймали народ (селянство) як соціальну групу, нездатну до самостійної праці. За висловом Д. О. Голіцина, який об'єктивно відбиває російську суспільну думку, «тривале рабство, в якому костеніють наші селяни, утворили їх істинний характер, і тепер дуже небагато з них свідомо прагнуть до того роду праці або промисловості, який може їх збагатити» [326, с. 28].

Внаслідок довгої політичної нестабільності регіону до часу входження до Росії Передкавказзя перетворилось у район з невеликою кількістю населення, досить примітивним кочовим скотарством і майже повною відсутністю землеробської культури. Цей великий регіон необхідно було заселити, утворити осередки землеробства, сформувати військово-економічний базис щодо подальшого просування на південь. Саме ці обставини спричинили початок козацької колонізації. Але, оскільки козаки, внаслідок частих нападів гірських народів та проявів непокори з боку кочівників, повинні були зберігати бойову готовність, важливим завданням була поміщицька колонізація, організація переселення російських та малоросійських селян переважно із центральних губерній [966, с. 383]. Важливими віхами на цьому напрямку слугували: рескрипт Катерини II від 22 грудня 1782 р. «Про розподіл усім бажаним степних земель на лінії Моздокській», а також наказ Сенату від 18 грудня 1784 р., який дозволяв переселення однодворців [423; 425–426]. Сенатським указом від 19 серпня 1786 р.

«Про порядок переселення мешканців різних місць до Кавказького намісництва», де було викладено умови переселення для новопоселенців [427–428]. Всього до 1804 р. поміщикам було роздано 623 306 дес. передкавказьких земель. Але, як стверджують сучасні російські дослідники, ця програма не покривала всіх потреб регіону [958, с. 169–170]. До того ж влада на місцях не встигала з організацією прийому переселенців, відводом землі, що призвело до тимчасової зупинки цих процесів на Передкавказзі [966, с. 384].

Після 1785 р. і внаслідок турецької кампанії 1787–1791 рр. розміри територій, що підлягали колонізації, суттєво збільшились. Влада знов пригадала про іноземну колонізацію як засіб інтенсифікації рішення економічних і соціальних проблем освоєння регіону. Оскільки все ще йшлося переважно про аграрну колонізацію, увагу російської влади привернули мобільні протестантські секти, що мали в Європі репутацію добросовісних господарників (лютерани, меноніти), а також представники тих національних груп, які проявили свої здібності в аграрній діяльності (болгари, шваби, німці). Щодо Передкавказзя, то у російській історіографії також досі присутня гіпотеза, що завдяки місіонерській діяльності іноземних колоністів влада вважала за можливе притягнути горців на бік Росії, що могло бути додатковою мотивацією іноземної колонізації у Південно-Східному регіоні [966, с. 392].

б) Господарський досвід менонітських громад Європи і завдання менонітської колонізації в Росії.

Заселення південних територій, як демонструють, наприклад, дослідження О. І. Дружиніної, багато в чому відбувалося досить хаотично. [785, с. 69–173]. Але в тактиці колонізації зустрічалися і моменти раціонально спрямовані. Такий характер мала менонітська колонізація. Слід підкреслити, що елемент раціональності в цьому випадку забезпечувався не лише діями уряду, але й організованістю самих учасників проекту – представників менонітських конгрегацій.

Перша згадка про можливість запрошення менонітів (і гугенотів) до Росії відноситься ще до 1729 р. («Проект про поселення в Росії гугенотів, менонітів для розвитку мануфактури і ремесла») [1136, р. 40–42]. У 1762 р. російський агент у Німеччині І. Ганіц у своїй доповіді Катерині II пропонував використовувати в якості колоністів «релігійних німців» (мабуть, представників протестантських сект) – «тих старанних і заповзятливих жителів Німеччини, які раніше працювали на мануфактурах і фабриках, на землі, але зараз перетворилися на безземельних і бездомних» [1136, р. 40–42]. Подібну пропозицію ми знаходимо також у записці Ф. Сукіна [945].

До початку російської колонізації менонітські громади в Європі, на думку канадського дослідника К. Редєкопа, пройшовши шлях від переслідування до толерантності, переживали «період визнання» [1083, р. 286]. Самостійні анклавні менонітських колоній сформувалися до того часу в Швейцарії, Південній Німеччині, Польщі, Сполучених Штатах. У 1540 р. польський король Сигізмунд I ініціював переселення менонітів з Нідерландів до району Данцига [896, с. 292]. Одними з перших політиці лояльності до менонітів і інших анабаптистів дотримувались курфюрсти Бранденбурга, які після Аугсбургського миру 1555 р., що ознаменував закінчення релігійних війн між католиками і протестантами, проголосили конфесійну терпимість принципом свого правління, що привернуло на територію держави представників протестантських груп, які переслідувались в інших країнах [710, с. 26].

Важливим кроком, що зупинив переслідування анабаптистів-менонітів, став закон Вільгельма Оранського (1533–1584), творця незалежної Республіки Сполучених Провінцій (Нідерландів), одного з лідерів революції, який в 1577 р. заборонив міським магістратам втручатися в конфесійні проблеми протестантських сект [1047, р. 239]. Меноніти надали фінансову підтримку Вільгельму Оранському в його боротьбі проти Іспанії [1126, р. 28]. У незалежній республіці менонітам було дозволено відкривати магазини і підприємства.

Близько 1585 р. меноніти отримали право громадянства в герцогстві Пруссія, яке до 1614 р. належало Тевтонському ордену, а згодом було передано курфюрсту Бранденбурга [1083, р. 239]. У 1642 р., згідно з указом польського короля Владислава IV, ті з них, хто займався фермерством, отримали дозвіл на поселення в районі Марієнбурга. У XVII ст. магістрат Ельбінга надав менонітам обмежені права [1126, р. 46].

У 1640 р. датський король Християн IV (1577–1648), що встановив контроль над новим портом Гамбург, дозволив менонітам здійснювати на його території торгівельні операції. Цей захід призвів до позитивних результатів як для міста, так і для самих підприємців [1047, р. 239]. Тут меноніти зайняли важливу позицію в кораблебудуванні та інших видах комерційної діяльності. Накопичивши капітали, меноніти отримали доступ до Міської ради [1059, р. 104–105]. Незабаром купці-меноніти з'явилися також у Роттердамі, Амстердамі, Данцигу. Важливо підкреслити, що свої перші в історії існування конфесії капітали меноніти заробили, займаючись торгівлею і промисловістю (!). Таким чином, фактично по всій Європі протестантські групи, які раніше переслідувались, отримали права поселення, свободи займатися підприємництвом і комерцією [1004, р. 177–178]. До другої половини XVIII ст. анабаптистські громади і меноніти по всій Європі і за її межами набули репутації успішних підприємців, фермерів і надійних платників податків. Від свавілля місцевої влади їх захищали всілякі хартії, грамоти і привілеї. Ця ситуація мала традиційний для того часу характер, але не приносила стабільності самим громадам, які в кожній з країн знаходилися у становищі релігійної і національної меншини. Привілеї мали обмежений термін дії і вимагали постійного підтвердження політичної лояльності і демонстрації фінансової спроможності з боку громад, які в тій системі соціальних відносин виступали як залежна сторона [1126, с. 41]. Іншими словами, меноніти як, мабуть, і представники інших протестантських груп Європи, знаходилися в умовах «обмеженої форми толерантності». Ті з них, які проживали в містах, не мали прав

громадянства, але, завдяки їх фінансовому становищу і комерційному успіху, до їх присутності ставилися, за деяким винятком, прихильно.

Подана вище характеристика ситуації важлива для розуміння причин переселення представників конфесійної групи до Росії і перспектив їх участі в модернізаційних процесах. Першими на заклик російського уряду відгукнулися конгрегації з Польської Пруссії, що проживали на територіях уздовж р. Вісли між трьома великими промисловими центрами: Данцигом, Ельбінгом і Марієнбургом.

Меноніти проживали в районі Данцигу з початку XVII ст. У 1642 р. їм було дозволено селитися в басейні р. Вісли [1126, р. 47]. У 1650, 1660, 1694, 1764 рр. королі Ян Казимир, Ян Собеський і Станіслав Август підтвердили ці привілеї. Проте, становище тих представників деномінації, які проживали в межах польських міст, не регулювалося указом 1642 р. і залежало від настрою і ставлення до них міських магістратів. Міська рада Ельбінга, надаючи менонітам менші права, ніж іншим мешканцям, вимагала від них виплати повного розміру податку [1126, р. 47]. У Данцигу, найбільшому місті Ганзейського союзу, членів цих общин було позбавлено прав участі в гільдіях і торгових організаціях. Проте деяким з них вдалося добитися успіху в зерноторгових операціях, канатному виробництві, торгівлі нерухомістю [1055, р. 921]. Після того, як Міська рада Данцига ухвалила рішення про виселення євреїв, меноніти стали основною релігійною групою, що піддавалася переслідуванням. У 1748–1751 рр., коли місто переживало економічні труднощі, саме їх оголосили винуватцями проблем, і обмежили їх економічні права [1042, р. 138–149]. Загальні умови розвитку приватного підприємництва в Данцигу при пруському пануванні значно погіршились. Як повідомляв Петерсен, дипломатичний представник у Данцигу, у пошуках додаткових доходів, необхідних для підтримки армії в стані боєздатності, влада встановила контроль над торговими потоками, найбільш прибутковим з яких був напрям Данциг – Ельбін [1095, р. 278]. Ситуація ускладнилася для всіх торговців і підприємців, включаючи менонітів. Менш заможна група ремісників

оселилася в районі поблизу Данцига, маючи намір освоїти новий для себе напрям діяльності – агрикультурне виробництво. У зв'язку з цим багато хто з менонітів-підприємців з готовністю відгукнувся на пропозицію емігрувати до Росії, яка надійшла від графа Г. Потьомкіна через його особистого емісара Г. Траппе.

Меноніти, які проживали на землях королівської Пруссії (колишнього пруського герцогства, отриманого Гогенцоллернами на початку XVII ст.), подібно іншим представникам релігійних меншин відчували на собі непослідовну політику правителів згаданої династії. Незадовго до своєї смерті пруський король Фрідріх I (1701–1713) видав указ, що дозволив менонітам селитися на території Королівської Пруссії. Цей закон підкріплювався запевненням про надання конфесійній групі релігійної свободи і право звільнення від виконання військових обов'язків. Після смерті короля про ці права менонітів було забуто. «Солдатський король» Фрідріх Вільгельм I (1713–1740), який в 1721 р. дарував менонітам право просування до району Рейну, підтвердивши привілеї, встановлені його попередником [1001, р. 40; 1077, р. 113], в 1732 р. новим указом скасував право менонітів селитися на пруських землях. Влада заборонила представникам конгрегацій купувати землі у власність, мотивуючи це тим, що лояльні до політики держави лютерани і католики страждають від безземелля. Ці обмеження спричинили переселення менонітів на інші, малопродатні для сільського господарства болотисті землі дельти Вісли, на територію Польщі (в майбутньому Польської Пруссії) [1077, р. 37].

Ситуація з привілеями наочно демонструють, що нестійкий характер ставлення влади до менонітських конгрегацій визначався, перш за все, прагматичними інтересами держави, яка потребувала максимальної акумуляції коштів для підтримки роботи військової машини. Меноніти зверталися до пруських властей з проханням про підтвердження і розширення привілеїв (депутації до короля 1772, 1773 рр.). Окрім вирішення земельного питання меноніти просили підтвердження релігійної свободи і розширення економічних

можливостей. Привілеї було схвалено у 1780 р. королем Фрідріхом Великим. Проте, вони не принесли очікуваного результату: заборона на придбання земель зберігалася. У 1789 р. Фрідріх Вільгельм II дещо змінив умови закону, дозволивши представникам конгрегацій купувати необроблені землі на умовах майнового цензу: покупцю слід було підтвердити наявність капіталу у розмірі 2 000 талерів [1042, р. 149].

Проте, деякі лідери пруських менонітських конгрегацій (серед них – Генріх Доннер) вважали ситуацію цілком поправною і розпочали діалог з владою щодо вирішення земельного питання [1009, р. 35]. У свою чергу, місцеві органи управління дбайливо ставилися до менонітів і в подальшому створювали перешкоди для їх еміграції. Розповсюдження Маніфесту Катерини II в Пруссії було заборонено [1009, р. 35]. Усвідомлюючи необхідність залучення додаткових робочих рук на територію держави, у 1791 р. Фрідріх Вільгельм II видав указ, що забороняв еміграцію підданих Пруссії і передбачав смертну кару тим, хто схиляв селян до зміни підданства [896, с. 71].

Зазначимо, що із запрошенням емігрувати до Росії Траппе звернувся одночасно і до менонітів, і до лютеран. Вже в 1786 р. до Росії вирушила перша група останніх. Прагматичні меноніти, які поза всяких сумнівів, сподівалися зустріти в Росії не лише релігійну терпимість і повагу до їх пацифістської позиції, але й нові економічні можливості, відмовлялися від переселення наосліп.

Активна еміграційна поведінка була одним з проявів етосу менонітів, особливості якого багато в чому пояснювались умовами розвитку і світоглядом анабаптизму і менонітства. Загальний для всіх анабаптистів принцип протестантської свободи ставив людину в безпосередні стосунки з Богом. Реформатори церкви наділили людину свободою совісті, звільнили її від посередників і незаперечних авторитетів, політиків і держав [755, с. 6]. Саме тому меноніти не могли ідентифікувати себе з будь-якою владою і державою. Головним для менонітів було збереження релігійної свободи і свого світу – конгрегації, а

також, що було слідством їх прагматизму, пошуку нових економічних можливостей [735, с. 88–98].

У договорі про повноваження щодо вербування переселенців, підписаному князем Потьомкіним, що мав у своєму розпорядженні Г. Траппе, йшлося про необхідність запрошення емігрантів, готових стати фермерами, а також «займатися іншими видами діяльності» [1093, р. 8–28]. Як виявилось, копія договору, що знаходилася у емісара, відрізнялася від тексту, складеного Потьомкіним. В оригіналі згадувалося про вербування виключно переселенців-землеробів, що повинно було розв'язати проблему аграрного освоєння «дикого поля». Проте нетотожність копії, яку американський дослідник Д. Ремпель пояснює виключно технічною помилкою, привів до далекосяжних наслідків не лише для ходу переселення, але й майбутньої господарської спрямованості колоній. В описаних вище умовах утисків підприємництва з боку прусського уряду чимала частка ремісників, що не володіла земельною власністю і не була прив'язана до певної місцевості, відгукнулася на заклик Г. Траппе, який залучав для заселення Півдня емігрантів з «різними господарськими навичками». Під час другої поїздки в Данциг у 1787 р. Траппе отримав особисту санкцію від графа Олександра Безбородька, «набрати для менонітів в Макленбургських володіннях певну кількість батраків і служниць, а також деяких необхідних для них ремісників» [896, с. 318–319]. У своїх щоденниках пастор Г. Доннер зазначив, що до еміграції готуються переважно ті меноніти, які не мають власності [1009, с. 35].

Характерно, що активність ремісничих груп, яка виявилася під час переселення до Росії, не була винятковим явищем. Як спостерігала прусська влада, що мала великий досвід організації колонізаційних програм, традиційно у всі часи саме ремісники одними з перших проявляли переселенську ініціативу [842, с. 245]. Особисто Траппе, звертаючись до емігрантів напередодні їх виїзду, гарантував забезпечення ремісників власним будинком, виплату позики 100 крб. і надання 10-річної пільги [896, с. 323].

Менонітську колонізацію було розпочато в 1789 р. Їй передували переговори між уповноваженими менонітів м. Данцига (фламандських конгрегацій) і князем Г. Потьомкіним. Делегація менонітів у складі Я. Хопера і Й. Барча прибула до Росії з метою уточнення умов еміграції і огляду земель, передбачених для заселення. Незважаючи на пріоритет аграрно-господарських завдань в ході колонізації, Потьомкін-реформатор проявив себе як активний прихильник комплексного господарського розвитку регіону. За перші 13 років його правління на Півдні було зведено нові міста, побудовано верфі й кораблі, засновано фабрики, ливарні заводи, прокладено дороги. Саме завдяки Григорію Олександровичу в суспільстві закріпилось уявлення про регіон, особливо про Новоросію, як про край необмежених економічних можливостей [716, с. 323]. Під час роботи комісії 1767 р. граф виконував обов'язки опікуна депутатів-іноземців і осіб неправославного сповідання [789, с. 2]. Тоді він познайомився з проблемами неросійських окраїн імперії і набув досвіду спілкування з їх представниками. Те, що переговори велися з Г. Потьомкіним, забезпечило найсприятливіший для менонітів результат. Внаслідок переговорів, що тривали з квітня по червень 1787 р., було укладено так звані «Прохальні статті менонітів» [1095, р. 281], де в наочній і конкретній формі було віддзеркалено фактично всі складові Маніфесту.

Права менонітів, які були репрезентовані в «Прохальних статтях» (всього 20 пунктів), умовно можуть бути розподілені на декілька груп. Серед привілеїв, що надавали можливість розвитку підприємницької діяльності, слід згадати 10-річне звільнення від податків; виняткові права на рибний промисел; право заводити фабрики і заводи в межах території Криму і Новоросії; ставати членами торгових асоціацій і ремісничих цехів; розташовувати бізнес у містах [1095, р. 281]. Меноніти добилися від уряду виділення коштів на побудову 6 млинів [1095, р. 287]. Після 15 років експлуатації борошномельних підприємств, які до цього повинні були знаходитися у власності громад, їх слід було передати у приватну власність. Для нових власників борошномельних підприємств була

передбачена безпроцентна позика розміром 800 крб. з терміном виплати 15 років [1095, р. 289]. «Прохальні статті» також забезпечували самоврядування на території менонітських поселень, що сприяло виникненню і утворенню в менонітському суспільстві демократичних цінностей, виробляло навички економічної раціональності в поведінці членів громад. Всі ці якості стимулювали особисту відповідальність і приватну ініціативу – властивості характеру, необхідні для формування підприємництва і появи суб'єктів названої діяльності. Меноніти також отримали виняткове право не присягати російському царю і звільнення від воєнної повинності.

Менонітам (як і іншим колоністам) було обіцяно безпроцентні кредити і позики [421], що було особливим привілеєм в умовах відсутності такої практики в Росії до 1803 р. Визнання за менонітами права відкривати фабрики в умовах станового ладу, безумовно, було серйозною поступкою з боку уряду, оскільки у щойно схваленій Катериною II «Жалуваній грамоті містам» таким правом користувалися лише купці I та II гільдій [424].

Вельми важливо, що під час підписання статей прагматичні депутати не забули і про себе. Вони добилися права експлуатації двох громадських млинів, які після п'ятнадцятирічного терміну треба було передати у спадкову власність парламентарів. Кожний з них також отримав особливе право на утворення лавки і свободу торгівлі без територіальних обмежень. Хопер і Барч також добилися для себе права пивоваріння і виготовлення оцту [1095, р. 289]. Всі вищеназвані статті згодом увійшли до так званої «Жалуваної грамоти менонітам», яку було складено Павлом I у 1801 р. [436]

Таким чином, як свідчать перші колонізаційні документи, завдання уряду і менонітських переселенців, які сподівалися отримати в Росії не лише релігійну терпимість, але й економічні можливості, багато в чому співпадали. До того ж переселення до Росії данцигських емігрантів було визнано справою державної значущості. На відміну від умов «обмеженої форми толерантності», що

регламентували становище громад у більшості країн і міст Європи, в Росії меноніти, як соціальна група аграрної спеціалізації, отримали права і можливості, якими на той час не володіло російське селянство в цілому, включаючи навіть групу державних селян. Меноніти, як колоністи, зуміли добитися законодавчого підтвердження умов Маніфесту, внаслідок чого їм вдалося зайняти особливу нішу в системі соціальної ієрархії Російської імперії серед інших непривілейованих соціальних груп*.

Надані гарантії, які були закріплені в «Прохальних статтях», сприяли початку менонітської колонізації Новоросії. Зазначимо, що можливість переселення до інших регіонів навіть не обговорювалась. Меноніти були достатньо розсудливими і до того ж пацифістами, щоб наважитись хоча б навідатись до політично нестабільного регіону Південного Кавказу.

3 березня 1788 р. імператриця Катерина II ухвалила вищеназвані статті, тим самим надавши їм чинності закону. Ще до повернення Хопера і Барча в Данциг група з 50 менонітів-переселенців вже виїхала до Росії [1009, р. 36]. Через рік після укладання договору, в 1789 р., було засновано перші поселення емігрантів цієї конфесійної групи в Хортицькій волості (всього 8 колоній, 228 сімей). Друга хвиля переселенців (всього 118 сімей) прибула до Росії в 1793–1796 рр. [579, р. 4]. Усього в період з 1789 по 1870 р. до Російської імперії переселилося 1 907 сімей (8 000 чол.). Близько 400 сімей улаштувалися на Хортиці, 1 049 – на Молочній [1050, р. 685].

Як було показано вище, особливість внутрішньої політики періоду правління Катерини II полягала у виразній соціальній спрямованості. Катерині не вирішити значну кількість завдань з реформування основного населення імперії – російських селян, але імператриця була вільна реалізувати свою мрію, створюючи

* У «Зведенні законів про стани» (Ст. 630, 632) виокремлено вісім категорій сільського населення, поселених на землях власних, серед яких, разом із «вільними людьми, вільними хлібопашцями» згадуються колоністи [787, с. 54].

кращі правові і економічні умови для нових підданих – колоністів. Реалії російської дійсності переконали Катерину в тому, що надання свободи всьому суспільству загрожує некерованим хаосом. Проте, прагнення до досконалішого суспільства не залишилося лише декларацією, складеною в душі ідей Просвітництва. Думка про «нову породу людей», діючих заради суспільного блага, наділених працьовитістю, хай віддалено, але все ж таки знайшла деяке втілення в тих умовах, які було створено на нових територіях Півдня Російської імперії для колоністів. Надання колоністам права приватної власності на землю було найефективнішим способом активізації людського ресурсу, що забезпечило сприятливий сценарій розвитку південної колонізації*. Зарубіжні поселенці повинні були не лише принести державі економічну вигоду, але й продемонструвати переваги вільної праці, стати зразком високої культури виробництва. Проявляючи ініціативу, меноніти зуміли практично підтвердити вищеперелічені можливості, які в редакції Маніфестів носили декларативний характер.

За роки правління Катерини II в Росії було здійснено крок назустріч процесам формування громадянського суспільства, як сфери реалізації різних (політичних, економічних, культурних) суспільних інтересів, не пов'язаних з діяльністю держави. У другій половині XVIII ст. з'являються перші прецеденти соціальної взаємодії держави, різних об'єднань і публічної комунікації [873, с. 261; 857, с. 224, 298]. Як відомо, специфіка громадянського суспільства в Російській імперії полягала у тому, що ініціатором його формування виступала держава. Щодо екатерининської доби, то мова йде про «громадську думку» дворянської еліти. У подальшому, пройшовши через добу великих реформ, елементи

* Наш аналіз південноросійської колонізації дозволяє оцінювати її як вдалий проект. Див. статтю І. М. Супоницької, де здійснюється порівняльний аналіз колонізації Сибіру та американського Заходу. Дослідниця робить висновки про те, що російська колонізація сповільнює модернізаційні процеси у регіоні, що досліджується. Цей висновок не варто поширювати на весь колонізаційний досвід Росії. Аналіз іноземної колонізації Півдня кінця XVIII–XIX ст. демонструє багато спільного з американським варіантом (приватна власність на землю, самоврядування общин; вплив позитивного досвіду переселенців на місцеве населення; колонізація спільнотами; дисципліна общин), що було певним гарантом успішності [946; с. 219–240].

громадянського суспільства розрослися, але через авторитарний характер режиму не склалися в систему [796; 902, с. 27].

Із зрозумілих причин, селянський стан і третій стан, що зароджувався, знаходилися поза даним процесом. Процес звільнення селянства від кріпосної залежності в Російській імперії розтягнувся на десятиліття і століття. До того ж для становлення громадянського суспільства процес звільнення селян від кріпосної залежності не мав великого значення, оскільки біля його витоків знаходиться не просто вільна людина, але й, що набагато важливіше, власник: як неможливо виростити свободу з рабства, так само неможливим є зростання лібералізму з інквізиції. У цьому сенсі становище колоністів (і менонітів), які отримали пільги самоврядування, мало важливе, знакове значення. Самоврядування стало своєрідним кодом менонітських громад, яке в поєднанні з наданими привілеями і правом приватної власності на землю відкривало найширші можливості перед невеликим соціумом менонітських конгрегацій. Слід також підкреслити, що з боку уряду самоврядування стало запобіжним заходом, спробою компенсувати бюрократичну слабкість влади, яка насправді не була знайома з традиціями, способом життя численних етнічних груп, що оселилися в Росії.

Громади колоністів, наділені правом самоврядування, були своєрідними замкнутими мікрогромадянськими колективами. В історичній ретроспективі «громадянськість» менонітів була наслідком необхідності. Вимушено мігруючи, залишаючись однією з маргінальних етносоціальних груп, меноніти виробляли в собі здібність до діалогу як усередині конгрегації, так і у взаємостосунках з владними структурами. Конгрегації були творцями своєї долі, своєї історії. Склад цих мікрогромадянських груп відрізнявся досвідченістю і готовністю проявляти ініціативу, що не було властивим для більшої частини російського суспільства [872, с. 505, 515; 947, с. 384, 387]. Громадянськість менонітів відбивалась в усвідомленні своїх прав і обов'язків не тільки в межах конгрегації, земельної

громади, а і держави в цілому. У громадах участь у самоврядуванні була і правом, і обов'язком, і метою для тих, хто був позбавлений цього права. У менонітському соціумі також культивувалася і пропагувалася ідея про те, що привілеї були надані членам конгрегацій для виконання ними особливої показової місії, яка є обов'язком перед імперією. Таким чином, в Росії менонітські колонії опинились серед тих небагатьох суб'єктів, які стояли біля витоків процесів формування громадянського суспільства.

Зауважимо, що більшість привілеїв, внесених до «Прохальних статей», не мала виняткового характеру. Значною кількістю подібних прав було наділено не лише менонітів, але й представників інших колонізаційних потоків. Але зважаючи на цілу низку причин об'єктивного характеру – низького рівня життя, відсутності навичок ведення раціональної господарської діяльності, особливостей етосу – ці привілеї не могли бути реалізовані, і для окремих етнічних груп вони так і залишилися багатообіцяючою декларацією, записаною на папері. Лише комплекс протогромадянських (особистих) і економічних свобод, створення економічно ліберальних умов, які «включають», мотивують особу, роблять її не об'єктом позаекономічного примусу, а суб'єктом, учасником економічних і суспільних процесів, здатним принести результати. Як стверджувала сама Катерина, «немає можливості зрозуміти право власності без вольності» [812, с. 353]. У цьому сенсі еміграційна тактика, яку було розроблено владою для іноземних переселенців, в умовах Росії являла собою експеримент у сфері соціальних відносин. На відміну від консервативної політики, яка проводилася стосовно російських колонізаційних груп, меноніти отримали якнайкращі можливості для всебічного розвитку поселень, у тому числі їх економіки і підприємництва. Привілеї іноземних колоністів у поєднанні з особливостями регіону були вельми сприятливим прогнозом для вирішення завдань, що було поставлено перед колонізацією.

2.2. Правові умови розвитку менонітського підприємництва (1789–1871)

Послідовне заселення південних земель Російської імперії іноземними колоністами здійснювалось з 1764 по 1830-ті рр. Цей порівняно недовгий з погляду історичної ретроспективи відрізок часу включав, по суті, декілька історичних періодів, зміст яких визначався політикою окремих російських імператорів, їх ставленням до завдань державної політики в цілому, і до програми колонізації зокрема.

Як зазначалось вище, проблеми розвитку колоній були частиною практичної політики декількох російських монархів: Павла I (1796–1801), Олександра I (1801–1825), Миколи I (1825–1855), а також Олександра II (1855–1881). І хоча в програмах наступних за Катериною II імператорів колонізація не займала такого визначного місця, усвідомлення важливості продовження проекту наявно простежується в колоністському законодавстві. Логіка зміни цього законодавства є віддзеркаленням внутрішніх економічних проблем імперії, демонструє варіативність державних економічних пріоритетів, підтверджує протекційний курс щодо промисловості, який досить послідовно проводився з часів правління Катерини II.

Під колонізаційним законодавством (у контексті нашого дослідження) ми розуміємо комплекс правових документів, схвалених у період 1762–1871 рр. і спрямованих на регулювання економічної і соціальної практики іноземних поселенців як на території колоній, так і за їх межами.

Першими документами цієї групи законодавства були Маніфести. Вони стали основою для подальшого вдосконалення правової бази іноземної колонізації. Велика частина указів, які можна віднести до згаданої групи законів, мала універсальний характер і застосовувалась для всіх іноземних поселень, заснованих в Росії. Певний комплекс документів мав спеціальний етноспрямований характер. Його було розроблено для регулювання проблем окремих поселень або груп колоній. Такі правові акти створювалися за фактом

прецеденту, коли виникала необхідність конкретизувати окремі положення Маніфестів. У системі колоністського законодавства також достатньо чітко простежується серія законів, прийнятих для підтримки розвитку підприємництва і об'єктивно орієнтованих на активізацію тих груп населення колоній, на базі яких формувалася соціальна страта суб'єктів неаграрної діяльності.

В обов'язок Канцелярії опікунства, заснованої 22 липня 1763 р., ставилося регулювання практики підприємницької практики колоністів. В інструкції Канцелярії «Про її обов'язки під час виходу і поселення іноземців у Росії» згадується про важливість надання фінансової допомоги тим емігрантам, які бажають заснувати промислове підприємство. Розмір можливої позики дорівнював 200 крб. В інструкції також було зроблено застереження стосовно можливості збільшення розміру позики для виробництв, які мали важливе значення для економіки регіону і країни. На розсуд Канцелярії грошова допомога могла видаватися і ремісникам для утворення майстерні, закупівлі матеріалів і устаткування. Канцелярія опікунства також здійснювала контроль над ввезенням капіталів і товару [419]. Це положення знайшло підтвердження у доповіді президента цього закладу графа Г. Орлова 28 вересня 1764 р. Органи опікунства брали на себе обов'язок відстежування і заступництва щодо процесів розвитку колоністського ремесла і промисловості, які були виведені з-під нагляду Мануфактур-колегії.

«Канцелярія опікунства іноземних» мала статус департаменту і володіла правом законодавчої ініціативи. Підтримуючи тісні контакти з населенням колоній, здійснюючи нагляд над ними, канцелярія оперативно реагувала на проблеми розвитку поселень. Соціальні явища, які виникали і еволюціонували на території іноземних колоній, ставали не лише об'єктами правової дії, але й здійснювали реверсивний вплив на процес законотворчості.

Розуміння важливості комплексного господарського розвитку поселень призвело до появи закону «Про розмежування земель, призначених для поселення

іноземців, що в'їжджають», який було затверджено 19 березня 1764 р. [420]. Серед низки питань, викладених графом Г. Орловим, було піднято проблему спадкоємства земельних наділів. Відповідно до правил, які розробив уряд, кожна з колоністських сімей отримала у володіння рівний за площею наділ, розмір якого не залежав від складу сім'ї і кількості дітей. Граф Орлов супроводив це положення наступним коментарем: «...Ця обставина буде спонукати до всілякого рукоділля і промислів, або принаймні такий зайвий робітник у сім'ї може працювати на іншу малолюдну сім'ю за гроші...» [420]. Окрім перспектив розвитку альтернативних аграрному напрямів господарської діяльності, такий закон забезпечував поселення джерелом вільнонайманої праці, що, у свою чергу, підвищувало соціальну мобільність етноконфесійної спільноти і прискорювало процеси соціокультурної модернізації. Надзвичайно важливим було те з положень цього законодавчого акта, в якому згадувалося про обов'язки батьків навчати дітей не лише основам сільськогосподарської діяльності, але й формувати всебічні виробничі навички: «Кожен батько, знаючи це узаконення, буде вимушений дітей своїх з малих років навчати різним рукоділлям» [420].

За часів правління Павла I в Росії відбулися деякі зміни в характері політичного режиму у бік посилення авторитарності, що було обумовлено побоюванням європейського впливу і прагненням до регулювання соціально-економічного і культурного життя держави на користь стабільності законної монархії. Імператор, наприклад, підсилив нагляд над іноземцями, що відвідували Росію, велів тимчасово припинити іноземну колонізацію. Разом з тим, програма колонізації, що дісталася у спадок від Катерини II, займала важливе місце в практичній політиці імператора. Павло I вважав важливим запровадити пильний контроль над раніше заснованими поселеннями. Іншими словами, головною заслугою нового імператора була переорієнтація програми від «романтизму» до «прагматизму», що виявилось вельми корисним для подальшого розвитку окремих колонізаційних потоків. За указом імператора було проведено вивчення

місцевих умов і становища Біловезьких (у Чернігівській губернії), Йозефстальських, Данцигських, Шведських і Ямбургських (розташованих в Новоросії) колоній. Оцінка розвитку поселень на Півдні, яка буда здійснена радником Географічного департаменту, надвірним радником С. Х. Контеніусом, продемонструвала незадовільний стан колоній. Як впливає з доповіді інспектора, несприятлива ситуація склалася і на території хортицької групи менонітських поселень [52; 124]. Для збереження порядку і дисципліни в менонітських колоніях владою було запроваджено низку охоронних заходів. Наприклад, жителям колоній було заборонено «заводити» шинки і здійснювати винний продаж. Так влада прагнула зупинити розповсюдження вади пияцтва, властивого для російських і малоруських поселень, яка проникала на території раніше благополучних менонітських громад [433, с. 119]. На етапі адаптації, разом з релігією цей захід виконав допоміжну захисну функцію, здійснюючи позитивний вплив на характер внутрішніх традицій, які тільки склалися в колоніях на території Російської імперії, сприяв укоріненню правил трудової дисципліни і внутрішньоконгрегаційної етики.

Беручи до уваги складний економічний стан поселень, Павло I розпорядився визнати частину коштів, витрачених владою на переселення як «безповоротний борг» колоністів і також дозволив використовувати його для поліпшення стану колоній [984, с. 104].

Невтішні результати принесла перевірка стану Біловезьких поселень Чернігівської губернії, заснованих у 1765–1767 рр. Одна з колоній цієї групи (так зване Біловезьке містечко) було заселене переважно ремісниками. Це був перший досвід створення суто ремісничого поселення [984, с. 104]. В умовах низького добробуту навколишніх селищ реміснича діяльність біловезьких колоністів виявилася незатребуваною. Становище колоній, відповідно до опису інспекторів, було гнітючим: «майстрові не отримали [від держави] будинків, обіцяних за контрактом, фабриканти за 30 років вимерли, поселенці забули ремесло і

зробилися землеробами» [435]. Влада вимушена була дозволити змінити господарську спрямованість колоній, забезпечивши їх населення землею і надавши їм статус хліборобів. Таким чином, перша спроба улаштування неземлеробської ремісничої колонії виявилася невдалою і наочно показала, що споживчий ринок у Росії все ще знаходився на зачатковому рівні. Урок, який отримали з цього експерименту, здійснив вплив на подальші методи регулювання характеру колонізації, що відбилось у законодавстві.

Перші законодавчі акти, що з'явилися після ревізії колоній, торкалися проблем регулювання діяльності органів опіки: «Про заснування при Сенаті Особливої експедиції державного господарства, опікунства над іноземцями і сільського домоводства» (4 березня 1797 р.), «Про обов'язки Експедиції державного господарства Опікунства над іноземними поселенцями і сільського домоводства» (4 березня 1797 р.), «Інструкція Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців» (26 липня 1800 р.), «Інструкція для внутрішнього розпорядку і управління Новоросійськими іноземними колоніями» (16 травня 1801 р.) [430–431; 434; 437]. Аналізуючи ситуацію з Біловезькими колоніями, влада дійшли переконання про необхідність створення умов для комплексного розвитку іноземних колоній, що повинно було стати гарантом органічного і безболісного протікання адаптаційного періоду. Діяльність Опікунської контори слід було направити і на заохочення різних видів підприємництва і ремесла [437]. В «Інструкції Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців», наголошувалося, що контора несе відповідальність за організацію полотняних, суконних, шкіряних та інших підприємств, ковальських майстерень [434]. У подальших інструктивних документах («Інструкції для внутрішнього розпорядку і управління Новоросійськими іноземними колоніями») шульців закликали навіть примушувати тих, хто, маючи здібності і досвід, не прагнув до рукоділля і фабрик. Голови громад зобов'язувались організовувати навчання ремеслам, надавати допомогу в устаткуванні майстерень [437]. Шульці повинні були стежити за

станом всіх споруд у господарствах колоністів, що вимагало або наявності відповідних навичок у самих власників, або присутності профільних спеціалістів. Місцеву владу було наділено правом застосування штрафних санкцій щодо недбайливих ремісників. Шульці також стежили за цінами на вироби, що виготовлялись у колоніях [437].

«Прохальні статті» знайшли законодавче підтвердження в «Жалуваній грамоті меноністам, яких було переселено до Новоросійської губернії, про підтвердження обіцяної їм свободи у відправленні віросповідання відповідно до їх церковних традицій і звичаїв» (6 вересня 1800 р.), підписаної імператором Павлом I [436]. У цьому законі поселенцям було нагадано, що надання привілеїв має на меті стимулювати промисловість і землеробство на території колоній. Тут же підкреслювалося, що менонітська «промисловість і моральна поведінка розглядаються [владою] як модель», яка заслуговує на поширення серед інших етносоціальних груп. Проявляючи прихильність до конгрегацій, Павло I наділив громади додатковими благодіяннями, а саме, дозволив варити вино, пиво і оцет. Ці привілеї виводили колонії з-під впливу відкупної системи [438].

Незабаром з'ясувалося, що колонізація за поблажливо-патерналістичною моделлю була надто дорогим для російської держави проектом. На обзаведення однієї тільки німецької сім'ї уряд витрачав стільки коштів, скільки було необхідно на переселення 50 сімей російських селян [450]. До того ж в умовах корупції і казнокрадства частина грошей осідала в кишенях російських урядовців. До 1804 р. уряд усвідомив необхідність зміни тактики колонізації. 20 лютого 1804 р. Олександром I було затверджено нові правила для прийому і улаштування колоністів, які відрізнялися від умов Маніфесту 1763 р. [445]. Уряд робив ставку на спроможні групи населення, заможних і сімейних господарів, що займалися землеробством і сільським ремеслом, які могли б «служувати гарним прикладом для селян». Ремісники, що приймалися на поселення, повинні були мати навички в сільському господарстві. Заборонялося запрошувати ремісників, які були нездатні

забезпечити себе своєю діяльністю. Виняток становили ті із них, хто збирався поселитися у містах [445].

Всі ті, хто бажав переїхати до Росії, зобов'язані були надати російським зарубіжним місцям свідоцтва про те, що вони є господарями, здатними привезти з собою до Росії 300 гульденів грошей або товарів на цю суму. Таким емігрантам надавалися пільги на 10 років, гроші на переселення, кошти на первинне обзаведення (по 300 крб. на сім'ю з відкладенням виплати на 10 років). Серед ремісничих спеціальностей, володарям яких дозволялося селитися в колоніях, згадувалися теслярі, ковалі, каменярі, гончарі, мідники, кравці, шевці, ткачі [421].

Нова хвиля менонітської еміграції (1804–1806), в ході якої було утворено Молочанські поселення Таврійської губернії, проходила відповідно до положень Маніфесту 1804 р. Після затвердження нових умов емігрантами було ввезено до Росії 450 000 крб. сріблом [574, с. 15]. Притягнення на територію колоній спроможних контингентів населення стало стимулом для розвитку підприємництва. Нові переселенці були не лише майбутніми засновниками приватних закладів, але й платоспроможними споживачами ремісничих виробів, які вони не виробляли, а, на відміну від менш забезпечених поселенців, купували. Вироби, які виготовлялись досвідченими ремісниками, відрізнялися якістю і забезпечували їх власникам вищий рівень обробки ґрунту, що гарантувало високий врожай і підтримувало їх добробут. У липні 1806 р. владою було видано указ «Про пропуск без мита машин, що привозяться з чужих земель, а також інших знарядь, що вживаються для землеробства, рівно і всіляких машин, що використовуються для спрощення праці на мануфактурі», який сприяв розвитку тенденції формування господарського потенціалу нових колоній і здійснив вплив на зародження явища етнічного колоністського підприємництва.

Політика Олександра I знайшла продовження в законі, прийнятому 25 лютого 1810 р. Згідно згаданому указу колоністи, що бажали влаштуватися в Росії, були остаточно позбавлені фінансової підтримки з боку держави [450].

Причина нововведень була пов'язана не стільки з принциповими змінами в соціальній політиці, скільки з фінансовими труднощами, які відчувала держава в період наполеонівських війн. З цієї миті всі витрати на впровадження і облаштування було перекладено на самих емігрантів, що повністю перекривало доступ до Росії незаможним переселенцям.

У винятковому становищі опинились лише суконні майстри, а також ті, хто мав наміри заснувати важливі для імперії виробництва [450]. Для таких випадків було передбачено виділення сум із загальних колонізаційних коштів [447]. Цю політику було продовжено і в подальші роки [468].

До початку XIX ст. в Росії вже були сформовані мінімальні юридичні норми промислового законодавства: «Міське укладення» (1785), «Статут про ціни» (1799), «Статут про банкрутство» (1800), які створили певне правове поле для розвитку підприємницької діяльності. На самому початку свого правління Олександр I видав указ, що розширив права купецтва і державних селян, який дозволив їм купувати землю у власність. Визнаючи важливість підготовки кваліфікованих фахівців для промисловості, імператор здійснив низку реформ у галузі освіти [955, с. 13–14]. А в 1807 р. було видано Маніфест «Про нові вигоди, що даровані купецтву, а також відмінності, переваги і нові способи щодо розповсюдження і посилення торгових підприємств» [461; 806, с. 17]. Режим заохочення підприємництва, який практикувався в період правління Олександра I, включав заснування періодичних видань («Журнал мануфактури і торгівлі»), протекційну митну політику (1810, 1819), організацію пільгових позик фабрикантам (1802, 1806, 1809), заходи щодо розширення соціальної бази підприємництва [806, с. 44].

Більшість із вищеперелічених законодавчих актів прямо не регламентувала розвиток колоністського підприємництва, але створювала сприятливе правове поле для розвитку російської промисловості в цілому, а отже, певним чином впливало на господарські і економічні процеси, що відбувались в колоніях.

Збільшення інтересу до колоністського підприємництва було спричинено як увагою до розвитку промисловості в рамках всієї держави, так і активізацією подібних процесів на території колоній. Економічне регулювання, що здійснювали органи піклування, в цілому відповідало заохочувальному характеру державної політики.

Певний час після заснування колоній увага владних структур зосереджувалась переважно на процесах їх аграрного розвитку. Крім розпорядження 1808 р., яке підтверджувало право менонітів на будівництво млинів [504, с. 39], діяльність Опікунської контори щодо підприємництва мала переважно інспекційний характер. Проте, вже на початку XIX ст., коли на території колоній з'явилися перші ремісничі майстерні, борошномельні підприємства і крамниці [143, с. 16], приватна ініціатива менонітів привертала увагу органів опіки, стимулюючи подальший розвиток колоністського законодавства.

З 1810 р. опікунські органи розробили перші укази, спрямовані на регулювання економічних процесів, які реально відбувалися на території поселень. До цього часу піклувальні органи зафіксували перші випадки виходу менонітів з громади, що було спричинено приватними комерційними намірами окремих її членів: або намірами придбанням землі, або спробою зайнятися підприємництвом. Виняткове право на виготовлення і продаж вина, проголошене Привілеями, не розповсюджувалося на тих менонітів, які проявляли бажання вийти з громад [451]. Разом з тим для колоністів-підприємців була передбачена можливість переходу до інших станів, у тому числі і до купецького, що відкривало нові економічні перспективи для найталановитіших в підприємстві. У записці «Про правила на звільнення в інші звання» (від 27 листопада 1812 р.) колоністам було дозволено переходити до інших станів з дозволу громади після виплати відповідної частини казенного боргу [450].

Переходячи у купецтво, меноніти були вимушені порівнювати свої фінансові можливості із загальнодержавними вимогами щодо суб'єктів, які володіють гільдійськими званнями. Упродовж 1775–1807 рр. розміри гільдійських капіталів суттєво зростали. Після 1807 р. для вступу до третьої купецької гільдії необхідно було мати свідоцтво про наявність капіталу у розмірі 8 000 крб., до 2-ї гільдії – 20 000 крб., до 1-ї – 50 000 крб. [771, с. 140]. До таких радикальних заходів, як перехід до іншого стану, вдавалися переважно ті колоністи, які мали намір засновувати бізнес за межами колоній.

Привілеї колоністів знаходили підтвердження і в загальноросійському законодавстві. У законі «Поняття про приватні фабрики, мануфактури і заводи, і про їх відомство» право колоністів на закладення фабрик було спеціально оговорено, таким чином, право організації заводських підприємств в Росії було поширене не тільки на дворян, осіб, що були членами гільдій і мали торгові гільдійські свідоцтва, а також на колоністів без придбання свідоцтв [463; 499, с. 13–16]. Підкреслимо, що поява вищеназваних законів була обумовлена реакцією уряду на конкретні соціальні явища, що мали місце в російському підприємницькому середовищі в першій половині XIX ст. У зазначений період у Росії відбувалася різка зміна складу купецтва. Старе купецтво в наслідок відмови уряду від протекціоністської політики не витримувало економічної конкуренції. В умовах відсутності відкупної системи формування нових капіталів було надто складним [909, с. 40]. В економічних умовах, які змінилися багато в чому завдяки реформам Катерини II, визначаючими факторами успішної комерційної діяльності ставали особисті якості підприємців – ініціативність, самостійність, раціоналізм. Російська промисловість гостро потребувала появи нової генерації підприємців. Нове покоління ділових людей, яке поступово формувалося з числа колоністів відповідало вимогам, що висувались епохою: вони були самостійні, відносно незалежні від держави, довели свою здатність формувати, нарощувати і обертати капітали. Це ставало важливою складовою їх майбутнього успіху.

Спостерігаючи за статистикою збільшення кількості ремісничих і перших фабричних підприємств на території колоній, органи управління прагнули регулювати процеси формування ринку найманої робочої сили, який складався в межах поселень в умовах розвитку приватної власності, відсутності кріпацтва і обезземелення колоністів. У записці міністра внутрішніх справ «Про засоби поселення в Новоросійському краю колоністів, які не в змозі будуть заснувати власне господарство» пропонувалося приписувати незаможних переселенців до сімейств поселян, як для виконання агрокультурних робіт, так і для використання в інших видах діяльності. Безземельним колоністам також було заборонено у пошуках роботи перетинати межі трьох південних губерній – Таврійської, Катеринославської, Херсонської [452]. Таким чином, влада прагнула зберігати контроль над тими колоністами, які з метою підприємницької діяльності залишали свої поселення. Їх важливо було тримати у полі зору до кінця терміну пільгових виплат.

У межах території трьох новоросійських губерній колоністам було дозволено займатися торговельними операціями і промислами. Для цього необхідно було отримати паспорт через Окружні прикази – місцеві колоністські адміністративні органи, що було довгою процедурою [475]. Общинники, які від'їжджали на заробітки, повинні були сплатити внесок на утримання закладів, які належали громаді [457]. Подібні вимоги вперше було розроблено у 1794 р. стосовно поселенців німецьких колоній Кавказького намісництва [429]. Ці заходи, які дещо стримували процес епігенезу колоністського (у тому числі менонітського) підприємництва, на думку влади, були об'єктивною необхідністю задля стримування підприємницької енергії на територіях, які належало економічно освоїти в максимально короткий термін.

До 1818 р. ліміт земель, передбачених для заселення, був вичерпаний. З цього приводу іноземну колонізацію було призупинено [458]. Проте можливість переселення зберігалася для охочих влаштуватися в містах і казенних селищах.

Через 14 років заборону колонізації було частково скасовано для носіїв ремісничих спеціальностей. Згідно з Положенням Комітету Міністрів від 31 травня 1832 р. міністру внутрішніх справ було надано право спрямовувати до колоній тих ремісників, які могли бути корисними для поселень і не вимагали допомоги з боку російської держави [466; 471]. Ця поступка торкалася, перш за все, майстрових і сукнарів Царства Польського [469; 472].

Суконна промисловість, розвиток якої було пов'язано, у тому числі, і з необхідністю утримання армії, знаходилася у фокусі особливої уваги з боку уряду. Укази, які було ухвалено в 1803, 1809 рр. («Про нове положення для суконних фабрик і про надбавку цін, що сплачує скарбниця за сукна», «Про видачу грошових позик із скарбниці купцям і міщанам, охочим заводити суконні фабрики») створювали сприятливу цінову політику для товарів цих виробництв, передбачали можливість отримання високих грошових позик [442; 449]. Зазначимо, що колонізаційне законодавство стосовно розвитку суконної промисловості також було рефлексією протекційної політики уряду щодо цього виду виробництва.

У ході наближення до модернізації колоністи – засновники приватних промислових підприємств отримували все більше самостійності. Це відбивалося в зменшенні залежності підприємця від громади. Указом від 17 жовтня 1830 р. «Про зобов'язання, що укладаються з торгів між скарбницею і приватними людьми з приводу підрядів, поставок, оброчних статей і продажу казенного рухомого майна» колоністи отримали право приймати індивідуальні замовлення від скарбниці [465]. Влада суттєво спростила процедуру видачі паспортів для тимчасового виходу з колоній. Тепер такий документ можна було отримати безпосередньо у доглядача над колоніями [486].

З 1846 р. влада дозволила вихід колоністської підприємницької енергії за межі регіону їх поселень. Підприємцям було дозволено відлучатися на заробітки і укладати підряди за межами Новоросійського краю [483]. Єдиною вимогою до

охочих заробляти кошти поза колоніями була відсутність боргів і виплата податей на рік вперед, що було посильним не для кожного, а лише для фінансово благополучних категорій колоністів.

У процесі адміністрування іноземних колоній поступово було розроблено велику кількість законодавчих актів, що затрудняло роботу з ними. У зв'язку з цим в 1832 р., в період кодифікування за проектом М. Сперанського, було здійснено першу спробу систематизації колоністського законодавства. Права іноземних колоністів було упорядковано у «Статуті про колонії». У 1857 р. цю збірку законів було видано в новій доповненій редакції [504].

Статут – модель, за якою було організовано життя колоній. У колоністах царський уряд бажав бачити приклад законослухняних підданих. У розділі «Про громадянський стан колоністів» було перелічено критерії, що визначили колоністське звання. Колоністами визнавалися іноземні поселенці, «влаштовані на казенних, або приватних, або придбаних ними шляхом покупки землях, що займаються землеробством, ремісництвом, для землеробського стану потрібних» [504, с. 20]. Введення деякого обмеження ремісничих спеціалізацій, можливих для колоністів, визначило спеціалізацію менонітських підприємців. Серед спеціальностей сільських ремісників Статут визначав теслярів, ковалів, гончарів, мідників, ткачів, каменярів, кравців, шевців [504, с. 21]. У розділі «Про промисловість колоністів» були перелічені види господарської діяльності, які законодавство зараховувало до промисловості поселенців: 1) ремесла, фабрики і заводи; 2) винокуріння і пивоваріння; 3) торгівля. Статут дозволяв вільно переходити до інших станів, купувати у приватну власність землі і інше майно, що відкривало додатковий простір для використовування первинних капіталів, які сформувалися в окремих заповзятливих колоністів. Стаття 373 Статуту свідчила: «Всі колоністи, переселені до Росії, можуть безперешкодно торгувати, вступати в гільдії і цехи, скрізь в Імперії продавати свої вироби і вивозити їх за кордон на підставі загальних про те узаконень» [504, с. 68].

Уважне вивчення розділу Статуту щодо колоністської промисловості додає, що влада свідомо відмовилась від надмірної регламентації можливостей розвитку промисловості на територіях і за межами колоній, тим самим надаючи підприємцям свободу вибору найбільш оптимальних рішень, а також можливість діяти в рамках загальноросійського промислового законодавства. Таким чином, Статут, підбиваючи підсумки економічного розвитку колоністського підприємництва, фактично передавав їх під юрисдикцію загальноросійського законодавства, стаючи його частиною. Той факт, що режим законодавчої і економічної «резервації» було скасовано, явно свідчить про те, що держава цілеспрямовано просувалася по шляху економічної емансипації і модернізації, формуючи єдине економічне і правове поле.

Наявність спеціального законодавства («Жалуваної грамоти», «Статуту про колонії») дозволяє розглядати іноземних колоністів як окрему станову субстрату Російської імперії. Колоністи, як соціальна група, повністю відповідали характеристиці «стану» в сучасному його розумінні. Стан – соціальна група в системі соціальної стратифікації, яка відрізняється особливим набором визначених законом прав і обов'язків, виробничих функцій, способом отримання доходів, споживання соціальної енергії [674, с. 219; 696, с. 471–472]. У документах різного рівня і значущості, у тому числі і процесуального характеру, колоністи часто іменувалися станом [86]*. Проте, до цих дефініцій навряд чи слід відноситися, як до доказу нашої версії, адже сфера застосування поняття «стану» у той час було набагато ширшою, ніж нині. Слід також взяти до уваги, що ні в одному із законів Російської імперії ми не знаходимо чіткої презентації станової структури держави [787; 1019]*. Навіть у «Зводі законів про стани», ми

* В журналі «Комісії про улаштування іноземних поселення» знаходимо: «Даруємо всьому сільському стану право суспільного самоврядування, спонукаємо всі стани, включаючи колоністів, до самостійного керування суспільними потребами...»

* У цій публікації, де повинен бути презентований перелік станів, він також відсутній. Тут ми знаходимо: «міські стани», «приналежність до стану «іногородців», «розмивання станів», «стан славетних громадян».

зустрічаємося з досить розмитими дефініціями, серед яких, наприклад, згадується стан «почесних громадян» [503].

Попри те, що станова парадигма залишається пануючою при характеристиці російського суспільства періоду другої половини XVIII – XIX ст., у сучасній історіографії питання про соціальну структуру російського суспільства періоду пізньої імперії є дискусійним. В історіографії кількість станів, що згадується дослідниками, визначається від 4 до 7 (і навіть більше)**: Ніхто з дослідників історії Росії сьогодні не заперечує, що станова структура Російської імперії з урахуванням національної, етнічної і господарської строкатості, є складнішою системою відкритого типу (а в умовах модернізації соціум, що розвивається, був ще більш мозаїчним і позбавленим цілісності) [816; 973; 975], тому розробка цієї проблеми вимагає врахування великої кількості чинників, у тому числі і етнічного.

Колоністи, як окремий стан, знаходилися найближче до селянства, а точніше – до державних селян, основним заняттям яких була праця на землі, а місцем проживання – аграрні поселення за межами міст***. Проте, як впливає з особливостей Маніфестів і колоністського законодавства (для іноземних поселенців), господарські завдання колоністів, починаючи з латентного стану програми, були набагато ширшими, ніж заняття аграрною діяльністю. Колоністи могли спочатку селитися у містах, вибираючи неаграрне застосування своїм силам. Тобто вже на етапі закладання проекту стан колоністів не проектувався як землеробський. Його переважно аграрний вибір склався ситуативно. До того ж, на відміну від селянства, вже на етапі ухвалення Маніфестів 1862–1863 рр. колоністів було наділено деякими привілеями, не властивими селянству, які ретельно оберігалися владою, що в подальшому знайшло розвиток у «Прохальних статтях».

** Інородці – племена неросійського походження, що у Сибіру мешкають [787, с. 57; 949].

*** Більшість сучасних дослідників (серед них: І. Гуржій, Т. Лазанська) розглядають колоністів як державних селян. Співвідносячи державних селян і колоністів, Лазанська пише: «Їх соціальною тотожністю було те, що вони були податним станом при збереженні вільного становища» [770, с. 23; 843, с. 10]

Колоністи володіли правом самоврядування (ще до реформи П. Кисельова) і релігійної автономії, були особисто вільні і володіли землею, що перетворювало їх у фермерів. При співставленні загального і особливого в становищі колоністів і державних селян цих відмінностей буде знайдено більше, ніж рис тотожності.

На колоністів, яких ми розглядаємо як окремих субстан [973], було покладено певні соціальні завдання – обов'язки комплексного освоєння територій. Їх діяльність регулювалася окремим законодавством. Особливість цього стану полягала в його етнічній і конфесійній неоднорідності, що перешкоджало формуванню єдиного загальностановового менталітету і самоідентифікації, хоча елементи такого світогляду існували. Іншими словами, колоністи як стан, були «множиною», сформованою окремими субстанами. Кожній з етнічних колоністських груп була властива самоідентифікація, орієнтація на свій етнічний і релігійний колектив.

Характерно також, що окремі колоністські групи дещо відрізнялися за своїм правовим становищем. Ця диференціація закладалася процесом ухвалення привілеїв на етапі організації переселення з урахуванням особливостей окремих національних і конфесійних груп, що також віддзеркалює окремі тактики, які було вироблено російським урядом щодо різних колонізаційних потоків.

Лише у «Зведенні законів про стани» ми знаходимо, на перший погляд, більш конкретно позначене «місце» колоністів у соціальній структурі Росії. Разом із однодворцями, однодворцями західних губерній, вільними людьми, вільними хлібопашцями, малоруськими козаками, панцирними боярами, колоністів було приписано до розряду «сільських обивателів, поселених на власних землях» [503]. Зазначимо, що розробка «Зводу законів про стани» була наслідком загального процесу реформування сільського населення Росії, проявом ранніх пошуків шляхів до адміністративної уніфікації, яка рельєфно простежується в політиці Російської імперії подальшого періоду. Нарешті, остаточну крапку в цьому питанні було поставлено в 1866 р. на етапі розробки адміністративної реформи.

Як пояснив у своїй записці щодо цього проекту один з чиновників Міністерства державного майна, мета нововведень полягала в «повному по можливості об'єднанні колоністів із селянами-власниками як за правилами особистими, так і за станом, по землеробству, суспільному управлінню і суду» [86, л. 4], що знову підтверджує той факт, що раніше такої єдності не існувало.

Інкорпорація нових південних територій в економічну систему імперії передбачала їх перетворення в ефективний центр господарського розвитку. Масштабна програма колонізації розглядалася владою як один із способів досягнення цієї мети, вирішення економічних і соціальних завдань. Колонізація, як частина практичної політики декількох російських імператорів, характеризувалася системністю, упорядкованістю, масштабністю. Особливі привілеї, надані колоністам, були частиною економічної і соціальної, по суті модернізаційної, стратегії уряду. Практична політика уряду стосовно окремих етнічних потоків суттєво різнилась. У цій «неоднорідності» крився потенціал розвитку. Проблема полягала в тому, щоб актуалізувати цей потенціал, зуміти скористатися сприятливими умовами. Реалізацію цього завдання було передано до компетенції самих колоністів.

Висновки до Глави 2. Таким чином, соціально-економічні і правові умови формування менонітського підприємництва були обумовлені як особливостями Російської колонізації, так і загальними процесами і потребами розвитку держави в цілому. Засади колонізаційної програми, заряджені потужною енергією імперського будівництва, незалежно від регіону її імплементації (Новоросії чи Кавказу), мали багато спільного. Такими імперативами, на яких формувалась програма заселення Півдня, були: 1) соціальна політика Катерини II, спрямована у тому числі і на пошук нового людського ресурсу; 2) політика щодо підтримки ремесла і підприємництва, націлена на поступову відміну привілеїв крупних виробників і стимулювання формування нового покоління фабрикантів; 3) особисте розуміння Катериною II перспектив розвитку держави, її сміливий, на

той час оптимістичний погляд у майбутнє, надії на проведення соціальних та політичних реформ. Ці фактори вплинули на характер колонізації ще у її латентному стані, відбилися на змісті конституційних документів, передбачили перехід ліберальних ідей у ліберальні дії. Базовими документами, які презентували програму іноземного переселення до Російської імперії, були Маніфести 1862 та 1863 рр., а також проекти Г. А. Потьомкіна («Крим», «Грецький проект») та перші укази С. П. Потьомкіна (стосовно Передкавказзя), де колонізація розглядалась як комплексна програма, що передбачала певні заходи стосовно підприємницьких перспектив розвитку нових територій.

Меноніти як окремий колонізаційний потік цілком відповідали завданням комплексної колонізації. Господарський досвід менонітських громад в Європі забезпечив їх навичками не лише аграрної, що було вельми необхідним на початковому етапі колонізації, але й підприємницької діяльності. Впливові підприємницькі співтовариства менонітів сформувалися в окремих містах Голландії, Польщі, Пруссії. Причиною переселення конгрегацій до Росії були не лише релігійні утиски, але й прагнення досягти стабільного правового і економічного становища. «Прохальні статті», які було складено завдяки досить щедрим обіцянкам базових документів, закріпили найширший спектр потенційних можливостей і напрямків економічного розвитку названої етнічної спільноти. На відміну від умов «обмеженої толерантності», в яких здійснювався розвиток громад в окремих державах Європи, підписання «Привілеїв» дозволило менонітам якнайповніше забезпечити членів конгрегацій найважливішим комплексом прав і свобод, задекларованих у Маніфестах Катерини II. Сам факт переговорів і підписання «Прохальних статей» був прикладом співтворчості влади та етноконфесійної групи, яка брала участь у формуванні стратегії колонізації. Самоврядування стало своєрідним кодом менонітських громад, який в поєднанні з наданими привілеями і правом приватної власності на землю відкривав найширші можливості перед невеликим конгрегаційним соціумом.

Іноземна колонізація супроводжувалась складанням окремого законодавства, що розроблялось саме для іноземних колоній. Серія цих законів, яку в подальшому було зібрано у «Статут про колонії» (1832), дозволяє простежити певну традицію щодо підтримки колоністського підприємництва. Характер окремих складових цієї правової структури залежав від особливостей державних завдань колонізації на певному етапі, віддзеркалював внутрішні економічні проблеми імперії, демонстрував окрему соціальну політику щодо іноземних колоністів та становища поселень. Логіка розвитку законодавства стосовно промисловості простежується від початкового ігнорування потенцій неаграрного напрямку господарювання, початкового невизнання та стримування (1789–1805); до поступового визнання в умовах обмеження територіальної експансії (1806–1815). За цим слідує політика підтримки і сприяння (1815–1846) до повної територіальної і економічної свободи (1846–1871). Таким чином, головний вектор, що простежується у політиці стосовно колоністського підприємництва – це просування від соціально-економічної відокремленості до уніфікації правового статусу. Нова політика досягає свого логічного завершення у 1871 р. скасуванням колоністського статусу. Знаковими етапами правової еволюції у тому числі і підприємницької практики були: «Жалувана грамота» 1800 р., підписана імператором Павлом І; нові правила щодо прийому та улаштування колоністів Олександра І (1804); записка «Про правила на звільнення в інші звання» (від 27 листопада 1812 р.); дозвіл на можливість економічної діяльності за межами колоній (1846). Отже, умови адаптації та економічного розвитку, надані колоністам, мали перспективно прогресивний характер. Одночасно, їх обмежена спрямованість (особливо щодо прав землеволодіння та самоврядування), відбивала дискретність та асинхронність економічних процесів, що відбувались на теренах окремих регіонів Півдня Російської імперії. Ця особливість була однією з причин формування на території поселень «окремої економічної зони», еволюція якої буде вивчатись у наступному розділі.

Розділ 3. Виникнення і розвиток приватної підприємницької діяльності на території менонітських поселень Півдня Росії в умовах «окремої економічної зони» (1789–1871)

3.1. «Окрема економічна зона менонітських колоній» як комплекс умов для розвитку менонітського підприємництва: особливості і територіально-часова динаміка.

Феномен менонітського підприємництва, дослідження якого є основною метою цієї роботи, не може бути розкрито поза контекстом локальних економічних умов, в яких відбувався розвиток менонітських колоній. Ми кваліфікуємо обставини розвитку менонітських поселень першої половини XIX ст. як «окрему економічну зону». Атрибутивні характеристики і прояви названого поняття, його абрис буде окреслено в цьому розділі.

У результаті колонізаційних заходів першої половини XIX ст. південноросійські землі стали полем перетину і взаємодії багаточисленних колонізаційних потоків, представників різних етнічних і конфесійних культур і традицій: слов'янської, західноєвропейської, східної. Тут проживали малороси, великороси, білоруси, поляки, серби, болгари, греки, татари, ногайці, волохи та інші. Відповідно до умов колонізації, у тому числі і іноземної, розселення окремих груп відбувалося за принципом етнічної компактності, що обумовило культурну, етнічну, а через деякий час, і економічну зональність території. В межах окремих етнічних зон-анклавів зберігався специфічний, властивий для населяючих їх етносів «світ» з притаманними для кожної з них конфесійними і соціальними особливостями, економічними традиціями і, як наслідок, рівнем життя. Щонайпершим і вельми доступним свідоцтвом цьому є численні записки мандрівників і спостерігачів, які в залишених ними численних нотатках дивувалися різноманітності побачених ними на території Південної України господарських устроїв і культурних традицій.

Як показовий приклад слід навести опис маршала Марнона, герцога Рагузького, який поділився своїми враженнями у складених ним путівних нотатках, надрукованих у 1840 р. [655]. В його матеріалах зустрічаються, наприклад, наступні рядки: «Під час подорожі південною частиною Росії зустрічаєш на декілька льє відстані такі протилежності, що вони нагадують то варварів Тибету, то дійсно промислові і розвинуті породи середньої Європи. Виходячи з різноманіття, яке вражає очі, можна подумати, що ви за один день пройшли тисячі миль. Наприклад, нічого не може бути цікавішим за протилежності між ногайцями і сусідами їх менонітами» [655, с. 850]. Описуючи враження, спричинені відвідуванням менонітських поселень, маршал писав: «Тепер села їх нагадують прекрасні частини Швабії, Баварії, Австрії... У них прекрасні будиночки... Жителі обзавелися чудовою худобою і всі насолоджуються добробутом і достатком справжнім; багато хто навіть склав собі величезні багатства» [655, с. 251]. І далі: «Не можна надивитись на ці колонії, де весь можливий порядок, добробут і чесноти вражають спостерігача» [655, с. 254]. Описуючи господарства духоборів, Марнон переходить від тону захоплення до настрою схвалення: «Господарство йде не зовсім погано, і землі оброблені досить добре. У селах не видно ніякого безладу, що порушує суспільний спокій; податі виплачуються вчасно...» [655, с. 256]. Опис ногайських поселень супроводжується такою характеристикою: «Можна сказати, що вони знаходяться на першому ступені осілого побуту, що виникає за кочовим життям» [655, с. 248]. Подібні описи «на контрастах» зустрічаються в спогадах О. Фадєєва, А. Гакстгаузена [527, с. 48; 751, с. 470]. Ми знаходимо їх і в «Матеріалах для географії і статистики Росії, складені офіцерами Генерального штабу» (у томі стосовно Катеринославської губернії) [616, с. 178].

У положеннях «Маніфесту» 1763 р. для кожної з етнічних груп було обіцяно відносно рівні умови, проте на практиці реальні умови заселення і адаптації окремих етнічних потоків відрізнялися. Вони відповідали уявленням влади про

важливість і корисність кожної з груп переселенців. На підставі цих уявлень було вироблено певну тактику, яка достатньо чітко простежується не стільки в базовому законодавстві, скільки в практичній політиці. Відповідно до умов «Прохальних статей» і «Жалуваної грамоти», що законодавчо закріпили їх, меноніти отримали найвищий земельний наділ на сім'ю (по 65 десятин). Їм було надано достатній для адаптації пільговий період терміном 10–15 років (для інших етнічних груп він складав від 3 до 30 років), який піддавався коригуванню, а також поземельний податок, який нараховувався по 4,5 коп. за десятин придатної для обробки землі [504, с. 48; 574, с. 3–4]. Менонітів було звільнено від виплати пугівних грошей, позбавлено від постоїв [436]. Хоча загальноприйнятою для новоросійських територій була система подушного оподаткування, для менонітів і німців передбачався поземельний податок, що одразу ж виокремило їх із всього сільськогосподарського населення краю. Ці умови забезпечили найсприятливіший режим протікання адаптаційного періоду, що стало однією з найважливіших причин досить високого економічного становища менонітських колоній, створювало надійний матеріальний фундамент для подальшого розвитку поселень.

Погоджуючись надати менонітам привілеї, на яких вони наполягали, уряд створював для цих громад найбільш сприятливий зі всіх колоністських груп економічний режим, тим самим закладаючи на території менонітських колоній основи для формування недекларованої і наперед незапроектованої «окремої економічної зони». Реальне втілення «проекту», який призвів у тому числі і до інтенсивних процесів розвитку підприємництва, було заслугою самих поселенців, які зуміли найкращим чином скористатися наданим їм шансом. «Окрема зона» склалася не одномоментно в період утворення поселень. Особливості цієї зони виявилися не стільки в констатації привілеїв і можливостей, декларованих урядом (самоврядування, особисто вільний склад населення, умовноприватна громадська

земельна власність), скільки у той момент, коли ці привілеї і можливості стали втілюватися у конкретних результатах.

«Окрема економічна зона» (ОЕЗ) менонітських колоній є формою прискороного розвитку господарської системи територій менонітських колоній Півдня Росії, в межах якої було забезпечено сприятливі, майже надконкурентні умови для розвитку економічної діяльності. Визначальними ознаками такої зони були: 1) обмежена законодавством територія; 2) пільгове оподаткування і фінансова підтримка; 3) особливі законодавчі і адміністративні умови.

Територіальне оформлення зони. У першій половині XIX ст. на території південних губерній було сформовано два великі анклавні менонітських колоній, іменованих округами: Хортицькі поселення поблизу м. Олександрівська (Катеринославська губернія; заселено впродовж 1789–1824 рр.), Молочанські поселення на р. Молочна (Таврійська губернія, поблизу міст Бердянськ і Мелітополь; формування анклавів відбувалось у 1804–1858 рр.). У 1836 р. було утворено першу групу Хортицьких дочірніх колоній – Маріупольський (Бергтальський) округ (Додатки 2, 3, 4). Округ – суцільний масив земельних поселень колоністів – у комплексі являв собою самоврядну територію з своєю внутрішньою юрисдикцією, діловодством на рідній мові, національною школою, церквою або молитовним будинком, ієрархією проповідників.

До 1833 р. на території Катеринославської і Таврійської губерній налічувалося 55 менонітських колоній. Незважаючи на відносну віддаленість, розвиток названих груп поселень відбувався в порівняно схожих економічних умовах. Їх тотожність забезпечувалася єдиною тактикою органів піклування загальним законодавством і розпорядженнями, які рівно торкалися обох груп колоній, де було встановлено ідентичний економічний режим, що відповідав загальній стратегії уряду стосовно цього етнічного потоку. До того ж менонітські поселення взаємодіяли одне з одним конфесійно і економічно, що дає підставу розглядати вищеназвані групи поселень як складові цієї зони. Дочірні колонії

фактично відтворювали господарський устрій материнських колоній і до моменту виплати кредиту, наданого новопоселенцям на покупку нових земель, складали з материнськими колоніями єдиний економічний організм.

За відомостями О. Клауса, чисельність населення менонітських колоній у 1843 р. складала 27 143 чол., з яких 22 500 чол. проживало на території селищ Молочанського менонітського округу, 4 643 чол. – в межах Хортицького і Бергтальського округів Катеринославської губернії (включаючи с. Кронсгартен Новомосковського повіту і с. Шенвізе Олександрівського повіту) [825, с. 31–32].

На той час меноніти мали певну можливість заснування колоній у Передкавказзі, адже недолік земель у Новоросії ставав все очевиднішим, і за часів Олександра I іноземна колонізація до Південного Кавказу здійснювалась досить активно. Піклувальні органи та Кавказька Палата державного майна були тими відомствами, що відповідали за ці процеси і забезпечували переселення відповідно до правових норм і традицій, започаткованих Маніфестами [901, с. 115]. До 1824 р. на цей проект держава витратила 963 711 крб., переселивши 480 родин. Але, як визнавала місцева влада, вона була не в змозі забезпечити захист поселень [694, с. 107, 110]. Німецькі колоністи, що підтримували тісні зв'язки з новоросійськими колоніями, повідомляли про жахливий випадок, коли внаслідок одного з набігів горців було цілком зруйновано селище Катериненфельд, а населення (142 осіб) було взято у полон [694, с. 110].

Важливою умовою формування зони і збереження її територіальних меж була її відносна замкненість. Меноніти, як і інші представники радикального протестантизму, будучи упевненими в своїй особливій місії і розглядаючи себе як «конгрегацію обраних», ретельно оберігали замкнений світ своїх поселень [1061, р. 42]. Ступінь контактності колоній мінявся залежно від етапу колонізації. У початковий період, на пільговому етапі (до 1815 р.), прагнення до ізолюваності переважало. У подальшому контакти общин із зовнішнім світом, ставали тіснішими, проте не виключали збереження культурних бар'єрів. Це явище

підтверджує записка інспектора сільського господарства південних губерній Д. Н. Струкова «Погляд на стан різних галузей сільського господарства в Південній Росії за останні 5 років, 1849–1854» до Міністерства державного майна у 1855 р., де урядовець, через більш ніж півстоліття після початку колонізації (!), зазначає, що меноніти «живуть окремим життям, не зливаючись з російським населенням... Вони зберігають свою мову, релігію, звички до порядку і досвідченість у господарстві. Чужі російським поселенцям по мові і вірі, вони не зближувалися з ними, обмежуючи свої відносини наймом робітників і випадковою торгівлею...» [568, с. 8]. Хоча така оцінка здається дещо поверхневою, що позиціонує автора як прихильника реформ соціальної уніфікації, вона не може бути проігнорована нами.

Території менонітських колоній були конфесійно, етнічно і лінгвістично відокремленою зоною. Хортицькі менонітські поселення знаходилися в оточенні сіл державних селян і військових поселень, заснованих тут з 1795 р. [818, с. 34–35]. Молочанські колонії розвивалися в умовах етнічно і релігійно гетерогенного середовища. Сусідами менонітів у Молочанському басейні були старообрядці (1783), духобори і молокани (з 1802, 1822–1826), ногайці, державні селяни – переселенці як із російських губерній (Смоленської, Орловської, Курської, Воронежської), так і з території Слобідської України [818, с. 39]. У цій етнічній конфігурації у менонітів автоматично активізувалася одна з основних ціннісних домінант – установка на ізоляцію. Фундаментальна для менонітського світогляду опозиційне співвідношення «меноніт – неменоніт (чужий)» у Росії знайшла своє географічне вираження.

Певну роль у збереженні замкнутості громад відіграло колоністське законодавство. Як було простежено в попередньому розділі, органи піклування спочатку перешкоджали виходу менонітського підприємництва за межі поселень. Тому господарські зусилля менонітських громад були об'єктивно спрямовані на підйом і облаштування власних колоній, що в умовах сприятливого економічного

режиму приводило до зростання добробуту поселень. Дозвіл на тимчасовий виїзд з общини надавався окремим майстровим для участі у виконанні тих підрядних, переважно сезонних робіт, в яких у менонітів не було конкурентів (наприклад, для будівництва млинів) [139, арк. 30–31]. Ситуація дещо змінилася після ухвалення закону від 27 листопада 1812 р., наприкінці адаптаційного періоду, коли менонітам було дозволено переселятися до міст і вступати до лав купецтва [453].

Влада законодавчо створювала перешкоди для міжконфесійних шлюбів. Це питання було порушено вже у 1812 р. [473] Держава побоювалася таких союзів, оскільки не могла зобов'язати неколоніста виплачувати борг чоловіка чи дружини.

Зазначимо також, що можливість збереження компактності проживання менонітського населення зберігалася і в указах 1871–1874 рр. У законі про альтернативну військову службу розміщення «Лісових команд» передбачалося в межах Новоросійського краю, поблизу колоній, що забезпечувало як контроль самоврядування громад над діяльністю формувань, так і нагляд за умонастроями підростаючого покоління [494].

Нарешті, значну роль у формуванні «зони» зіграв чинник часу. Іншими словами, «особлива зона» мала досить часу для того, щоб сформуватися. Менонітські колонії були територіально стабільними утвореннями. За спостереженнями О. І. Дружиніної, інші колоністи «часто розсіювалися серед решти поселенців, частково зберігаючи свої особливі округи» [783, с. 166]. Дослідниця помітила зменшення загальної кількості колоністів з 1787 до 1794 р. Варто зауважити, що менонітські поселення, як правило, не змінювали свого розташування, (за винятком випадку переселення 150 сімейств хортицьких менонітів на кращі землі в 1800 р. [573, с. 76; 446]). Нові дочірні селища створювалися поблизу так званих «материнських» поселень, залежали від них економічно. Система спадкоємства, а також особлива практика відчуження наділів від недбайливих власників для їх передачі працелюбним господарям сприяли забезпеченню економічної стабільності поселень [278; 287].

На території менонітських колоній було встановлено сприятливий кредитно-інвестиційний режим. За відомостями Міністерства державного майна на менонітів першої і другої хвиль еміграції (1789, 1793–1795) було витрачено 358 236 крб. державних коштів [573, с. 67; 439; 441; 443]. Для них також були передбачені виплати на господарське улаштування у розмірі 300 крб. на сім'ю [445]. Кожна родина додатково отримала по 25 крб. на сільськогосподарський інвентар, по 100 крб. на споруду будинку і 100 крб. на господарське обзаведення [58, арк. 4 об.]. Таким чином, група громад отримала 42 686 крб. казенних коштів, а загальний борг менонітів склав 400 923 крб. Виплату цього боргу, який не обкладався відсотками, було відкладено на 15 років і остаточно повернено менонітами до 1847 р. [573, с. 67]. Уряд скасував борг за подорожні витрати.

Молочанські меноніти приступили до виплати позик з 1820 р. [462] Із загальної суми казенного боргу (більше 5 000 000 крб.) до виплати бути призначено близько 4 000 000 крб. Частина грошей, витрачених на облаштування менонітських колоній, 557 524 крб., була залишена без стягнення [573].

Голодний для регіону 1824 р., як згадував О. В. Фадєєв, «зруйнував саму основу добробуту поселенців, зрівняв деяких успішних з них з абсолютно бідними». На вимогу піклувальних органів меноніти отримали фінансову допомогу [54, арк. 30]. До того ж меноніти користувалися пільгами, які передбачалися урядом для інших груп колоністів. У липні 1828 р. було прийнято закон «Про полегшення іноземних поселенців Південного краю Росії в платежах позики і про складання з них боргів в платежі за зайві землі, що знаходились в їх користуванні», згідно якому у зв'язку з неврожаєм повернення позики переносилося з 1826 р. на 1831 р. [464].

Як відомо, аж до другої половини ХІХ ст. в Росії була відсутня послідовна кредитна політика [715, с. 228–229]. Але меноніти, як колоністи, мали можливість скористатися невеликими кредитами, розмір яких дозволяв створити невелику майстерню [715, с. 136, 208, 228–229]. Право отримання кредиту забезпечувалося

посередництвом органів піклування і було частим явищем. Так, у 1806 р. за позикою до піклувальних органів звернулися А. Нойфельд (серветочний майстер), Г. Олферт (ткач), Г. Нейдорф (ткач), А. Олферт (ткач). Розмір позики складав від 300 до 600 крб. [277, арк. 30].

Меноніти (а з ними болгари і «румелійці») користувалися привілеями у виплаті податків після закінчення пільгових років. Відповідно до «Жалуваної грамоти» вони повинні були виплачувати по 15 коп. з десятини на рік, звільняючись при цьому від усіляких інших виплат. У 1839 р. цей податок було переведено на срібло (4,5 коп. з десятини), що знайшло віддзеркалення в статті 260 статуту [574, с. 3–4; 504, с. 48]. Решта колоністів, відповідно до закону «Про порядок обкладення оброчним податком колоністів, що виходять з пільг», після закінчення пільгових років передбачалося зрівняти в платежі з державними селянами [504, с. 48]. Коли напередодні реформи П. Кисельова влада замислилась щодо зміни становища державних селян, відповідальні урядовці відмовлялися від думки поширення менонітської системи оподаткування на державних селян. Це могло б привести до серйозних фінансових витрат для держави.

Таким чином, після закінчення пільгових років меноніти сплачували меншу кількість податків, ніж інші групи колоній – на третину менше німецьких колоністів, які прирівнювалися до них по рівню доходу, і дещо більше, ніж інші селяни, чиї доходи були в 2,9 рази нижчими за менонітські [612, с. 139].

Таблиця 1

Відомості про прибутки різних груп поселень Півдня Російської імперії (1849)

Категорії поселень	Прибуток (крб.)	Витрати (крб.)	Залишок (крб.)	Податі (крб.)
Меноніти	1 100	931, 07	168, 93	78, 69
Колоністи	1 100	935	165	105
Малоросіяни	400	403	3	77
Ногайці	350	350	Немає інформації	70

Матеріал, що подано у таблиці, підтверджується свідоцтвами комісії для складання нового законодавства 1867 р. Вони дозволяють співставити відомості про виплати 100 душ менонітів і колоністів (при однаковому наділі в 1 000 десятин) [86, с. 132].

Таблиця 2

Відомості про розмір податкових виплат менонітів, колоністів і державних селян (1812–1850)

Роки	Меноніти сплачували податі (крб.)	Колоністи і селяни сплачували податі (крб.)
1812–1840	Поземельної $1000 \times 0,15 = 150$ Подушної $100 \times 0,49 = 49$ Разом 199	Оброчної $1000 \times 5 = 500$ Подушної $100 \times 1,28 = 128$ Разом 628
1840–1850	Поземельної $1000 \times 4,5 = 45$ Подушної $200 \times 0,14 = 28$ Разом 73	Оброчної $200 \times 2,28 = 516$ Подушної $200 \times 1,52 = 304$ Разом 820

Особливі адміністративні і законодавчі умови розвитку «окремої економічної зони». Певну специфіку ОЕЗ надавала наявність спеціальної вертикалі управління. Ізольованість іноземних колоній, у тому числі і менонітських, підтримувалася особливою системою адміністрування, формування якої завершилось у березні 1818 р., коли було розроблено положення «Про головне управління колоністів Південного краю Росії» [454]. Завдяки регулюючій діяльності органів піклування, процеси розвитку виробничих відносин у колоніях, які було засновано на фермерстві і пов'язаних з ними елементами ринкової економіки, не вступали в суперечність із загальними економічними процесами макрорівня в регіоні в цілому. З 1800 р. контроль над поселеннями забезпечувала «Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців», яка знаходилася в підпорядкуванні «Експедиції державного господарства, опікунства новоросійських іноземних поселенців» (до 1802 р.), а потім – Департаменту державного господарства й суспільного будівництва Міністерства внутрішніх справ. У 1818 р. Катеринославська Опікунська контора увійшла до складу «Опікунського комітету іноземних поселенців Південного краю Росії» [454; 460].

Піклувальний комітет здійснював керівництво іноземними колоністами, що виокремлювало колонії з традиційної адміністративної системи управління краю. Піклувальні органи, крім прийому і улаштування різних груп колоністів, зобов'язані були стежити за збереженням і виконанням прав і пільг, що було даровано колоністам, а також спостерігати за виконанням зобов'язань, які вони приймали на себе [437; 454].

На чолі піклувальних органів знаходилися по-своєму талановиті і відповідальні урядовці – Е. О. Ришельє, С. Х. Контеніус, О. В. Фадєєв, О. М. Інзов, до думки яких прислухалися не лише органи управління (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство державного майна), але й сам імператор [126, л. 9 об.]. Завдяки послідовному адмініструванню С. Х. Контеніуса і О. В. Фадєєва, кошти, отримані від держави, було ефективно використано на території поселень. Це приносило позитивні результати як для колоністів, так і для держави в цілому. Листи С. Х. Контеніуса є доказом його відповідального ставлення до дорученої справи. У зв'язку з цим процитуємо один з листів, адресований Одеському військовому губернатору, Е. Ришельє в 1804 р.: «Тверезим, але неспокійним болгарам і грекам можна видати гроші на покупку ними самими всього необхідного для їх потреб. Якщо поступити таким чином з німцями, то небезпечно, бо багато хто з швабів помилково замість рогатої худоби, накупить цукру і кофію. Наші добрі німці, мої люб'язні співвітчизники, охоче б побажали, щоб біля лісів і берегів було декілька цукрових і кавових плантацій» [53, л. 3–5]. І далі: «Потрібні аргусові очі, щоб запобігти багатьом помилкам».

Вимагаючи від підвідомчих йому колоністів працьовитості, Контеніус, проте, бачив своє призначення у тому, щоб допомогти їм і «захистити від усіляких образ» [712, с. 205]. Маючи намір добитися додаткових коштів на облаштування колоністів, Е. Ришельє помічав: «Я завжди дотримувався думки, що якими б поганими не були колоністи, це завжди добре вкладені кошти» [525, с. 63]. Генерал-лейтенант Інзов у 1821 р., пересилаючи імператору прохання менонітів

про підтвердження прав на привілеї, пояснював, що «меноніти, внаслідок їх освіченості, завжди вникають у сутність речей», тому вимагають уважного ставлення до їх потреб [60, л. 2].

Достатньо ефективна і креативна за характером діяльність органів піклування забезпечувала динамічний розвиток мікрозони менонітських колоній за модернізаційним сценарієм на дореформеному етапі розвитку Росії. Опікунські органи не просто володіли правом законодавчої ініціативи. Вони вживали необхідні і своєчасні адміністративні заходи щодо регулювання економічних процесів у поселеннях, стежили за динамікою розвитку підприємництва, завдяки чому ми маємо у своєму розпорядженні достатньо точну і повну статистику про стан всіх видів підприємницької діяльності у першій половині XIX ст.

Для розуміння *динаміки процесу формування ОЕЗ* на території менонітських колоній, окрім вищеназаних (замкнутість територій, специфічний кредитно-інвестиційний режим, окреме адміністрування і законодавство), необхідно враховувати додаткові обставини. На вимогу законодавства у менонітів і німецьких колоністів було запроваджено спеціальну систему спадкоємства (мінорат). З метою збереження цілісності земельного наділу і системи землеволодіння, спадкоємцем майна міг стати лише один (переважно молодший) син. Таким чином, на території менонітських поселень в умовах високого рівня добробуту, обмеженого земельного ресурсу, позитивної динаміки демографічних процесів звільнялася велика кількість продуктивних сил, які, завдяки наданим пільгам і кредитним можливостям, знаходили себе в підприємстві: або створювали виробництва, або працювали на них в якості найманих робітників. Певну роль у цьому процесі відігравав чинник мотивації господарської діяльності менонітів менталітетом і релігією (про що буде детально сказано далі). Поєднання елементів протестантських цінностей, які були глибоко вкорінені у світогляді і менталітеті менонітів з умовами суспільного самоврядування на території колоній, сформувало особливий тип особи, чия поведінка і спосіб життя носили активний

характер, що відрізняло їх від православного селянства – найближчих сусідів їх поселень. Місцеві селяни сприймали навколишнє природне і соціальне середовище як даність, яку слід приймати, а не змінювати. Багато століть їх предки звикли підкорятися існуючим обставинам, вчилися адаптуватися до них, вважаючи «опір» традиції марним зусиллям. Меноніти, анабаптисти, носії елементів протестантської ментальності, проявляли здібності не лише пристосовуватись до зовнішніх соціальних і економічних умов, але й перетворювати зовнішні обставини відповідно до своїх потреб. Будучи активними суб'єктами економічних процесів, займаючи достатньо самостійну (у межах колоністського законодавства) економічно активну позицію, вони були здатні створювати нові, більш прогресивні прецеденти і моделі соціальної практики, що відповідало потребам розвитку не лише їх колоній, але й регіону в цілому. Таким чином, при загальній відносній схожості економічних умов розвитку регіону розташування іноземних колоній, ментальний чинник проявив себе як один з найважливіших складових економічного успіху поселень.

ОЕЗ достатньо чітко рефлексує на загальному економічному тлі становища регіону після 1815 р. (докладніше про це буде сказано в наступному розділі). До кінця пільгового періоду, передбаченого для першої хвилі менонітських поселенців (1815), адаптаційні процеси на території колоній було в цілому завершено. Про це свідчить той факт, що у представників влади, як правило, не виникало проблем зі збором податків. Отже, до кінця пільгових років у колоніях вироблялася необхідна кількість надлишків сільськогосподарської продукції, достатньої для економічного відтворення менонітських господарств, виплати податків і позик.

Описані явища відбувалися на фоні відсутності явних проявів прогресу найманої праці в регіоні в цілому в першому – другому десятиліттях ХІХ ст., або, іншими словами, недостатніх темпів прогресу. Це пояснювалося, зокрема, і

складнощами адаптації інших колонізаційних потоків, включаючи державних селян.

За спостереженнями М. М. Дружиніна в першій половині XIX ст. у стані селянства мали місце процеси соціального розшарування, а становище цієї соціальної групи почало змінюватись ще з другої половини XVIII ст. [782, с. 11], проте, державні селяни, як показують дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків, продовжували зберігати ряд ознак кріпосного стану, які не були ліквідовані навіть реформою П. Кисельова [872, с. 332]. Все це істотно стримувало можливість появи фігури «капіталістичного» селянина [872, с. 352; 455].

Коментуючи ці характеристики, звернемося до спостережень сучасників – укладачів військово-статистичних оглядів. Описуючи економічне становище господарств різних станових груп Катеринославської губернії, В. Павлович відзначав: «Системи господарств у місцевих поміщицьких маєтках нераціональні... Сільське господарство колишніх поміщицьких селян стоїть на багато нижчому ступені, ніж у поміщиків... У загальних рисах сільське господарство державних селян майже абсолютно однакове з господарством колишніх поміщицьких» [616, с. 171, 175]. Такі ж співставлення були здійснені щодо різних груп колоністів: «Сільське господарство в німецьких колоніях... доведено до досконалості... Сільське господарство євреїв-колоністів ще тільки у зародку... Вірмени не уміють користуватися щасливим розташуванням їх земель... Господарства поселенців-греків у жалюгідному становищі, навіть набагато гіршому, ніж євреїв та вірмен...» [616, с. 184, 188–189].

Підполковник Генерального штабу Герсіванов в одному з томів військово-статистичного огляду, присвяченого опису Таврійської губернії (1849), писав, що колоністи «після поміщиків є найбагатшим і значнішим станом в губерніях» [612, с. 123]. Серед інших етнічних груп – сусідів менонітів у Молочанському басейні найбільш виграшно виглядали болгарські колонії. Високої думки про господарські навички болгар був А. Скальковський. Він помічав, що, «хоча щодо зовнішнього

порядку і будівництва, болгарські колонії ще далеко відстоять від колоній німецьких взагалі і тим більше від менонітських, не можна не погодитись, що за останні роки вони досягли значних успіхів на цьому полі діяльності» [930, с. 101]. Досліджуючи окремі напрямки господарської діяльності, А. Скальковський відзначав, що у болгар «фактично не існує промисловості». Причини господарського відставання болгарських колоній слід шукати, зокрема, і в первинних умовах заселення. Забезпеченість землею на одне господарство в болгарських колоніях Таврійської губернії складала лише 17 десятин [930, с. 36].

П. Кеппен зібрав відомості про кількість підприємців на території Молочанських (колоністського і менонітського) округів, у Бердянських колоніях (відомості за 1837 р.). Чисельність представників підприємницьких професій у менонітів складала 539 чіл., що в 2 рази перевищувало цей показник на території німецьких, і в 10 разів – в Бердянських колоніях [60, л. 47]. У «кроскультурному економічному змаганні» на території регіону гідними суперниками менонітів показали себе лише німецькі колоністи (Молочанський колоністський округ), проте, за відомостями спостерігачів, їх успіхи не були такими вражаючими [612, с. 139].

Таблиця 3

Відомості про прибутки окремих колоністських груп (1841)[730, с. 130]

Округ	Прибуток (на одне селище (руб.))
Молочанський менонітський	148, 2
Хортицький менонітський	160, 7
Бердянські колонії	58, 5
Кримські колонії (німецькі і болгарські)	14
Молочанський колоністський	151, 7
Йозефстальські (німецькі) колонії	21, 6

Наводячи приклади, що свідчать про багатовимірність і комплексність явищ, що рефлексують становище окремих соціальних груп регіону, ми далекі від позиції спрощеного розуміння співвідношення прогресу і регресу в розвитку

південних земель Росії того часу. Сучасні дослідники по-новому інтерпретують становище поміщицьких господарств, позитивно оцінюючи як результати дворянської колонізації, так і можливі перспективи розвитку поміщицьких господарств, знаходячи в них тенденції або навіть реально існуючі явища трансформації, близької до модернізаційної [852–853]. Отже, було б неправильно заперечувати наявність загального модернізаційного вектора в розвитку регіону. Влада робила цілеспрямовані законодавчі та адміністративні зусилля для активізації модернізаційних процесів, інкорпорації Півдня у загальну економічну систему Російської імперії. До числа вдалих економічних експериментів з боку влади слід віднести, наприклад, встановлену в 1817 р. в Одесі систему «порто-Франко» [432]. Разом з тим, у загальних умовах змішаної пізньосередньовічної економіки, кріпацтва і традиційності російського суспільства, потенції капіталістичної моделі, які, поза сумнівом, знаходили прояв у регіоні на рівні всіх соціальних груп, не могли бути ефективно реалізовані.

Для розуміння умов розвитку підприємництва в регіоні слід взяти до уваги наступні явища. У середині 30-х рр. XIX ст. державні селяни складали третину всього сільського населення країни. На території автохтонних поселень Південної Росії 80 % населення як і раніше залишалося сільськогосподарським [839, с. 183]. Кредитування торгівлі і особливо промисловості свідомо обмежувалося [955, с. 118]. Відповідно до статистичних матеріалів за 1859 р., половина всіх заводів Катеринославської губернії належала поміщикам. Ці підприємства, засновані на кріпосній праці, хоча і були відносно продуктивними з погляду вимог свого часу і навіть використовували машинну техніку, через багато чинників не могли очолити процес прогресивного розвитку. Кріпосний труд неминуче втрачав свою ефективність. З іншого боку, підприємства, які належали державним і тим більше кріпосним селянам, все ще не мали тих економічних можливостей для розвитку, якими користувалися меноніти. У зв'язку з цим менонітське підприємництво, що сформувалося в південноросійських губерніях у дореформений період,

розвивалося в режимі найбільшого сприяння. У сприятливих економічних умовах меноніти проявили себе як «чартерна» (базова, «каркасна») соціальна група, яка, освоюючи нові території, не лише механічно дотримувалась економічної традиції, носієм якої вона була за фактом свого походження, але й створювала новий «каркас», демонструючи можливу креативну модель економічного розвитку конкретного регіону в умовах ринкової економіки. Своім розвитком і емпіричним досвідом вже в дореформений період менонітські поселення продемонстрували один із законів економіки: для господарств з приватною власністю характерна вища продуктивність праці і більш динамічні темпи розвитку.

У ході затвердження прогресивних тенденцій розвитку регіону і зміни вектора національної політики Росії умови розвитку менонітських поселень (як і інших колоній) об'єктивно змінювалися. Селянська реформа 1861 р. змінила загальні економічні умови розвитку регіону, проте на початковому етапі вплив реформ на стан регіону був неістотним. Поміщики зберігали своє монопольне становище на ринку землі. Селяни були позбавлені майна, капіталу, паспортів і можливостей виходу з сільської громади. Громадянські права і свободи були практично відсутні. Як відзначають дослідники, дворяни не поспішали з проведенням селянської реформи, а селяни не могли, та і побоювалися скористатися її перевагами. Що стосується Катеринославської губернії, то за весь 1861 р. тут не було підписано жодної статутної грамоти і викупного платежу [833, с. 49]. Більше того, після 1861 р. спостерігачі відзначали закономірний для перехідного періоду занепад загального рівня розвитку сільського господарства в регіоні в цілому. Таким чином, якийсь час після скасування кріпацтва умови розвитку колоній і, зокрема, менонітського підприємництва, що знаходиться у фокусі нашого дослідження, були ідентичні попередньому періоду. Найзавзятішим поміщикам вдалося належним чином адаптуватися і добитися прибутковості своїх господарств лише наприкінці 1860-х – початку 1870-х рр. [833, с. 52]. Зауважимо, що в 1861 р. поміщики 26 російських губерній зверталися

до уряду з проханням про організацію нової програми колонізації, з метою використання праці колоністів на поміщицьких землях [87, л. 2–5] .

Великі реформи, проте, прискорили запуск процесів формування в регіоні єдиного економічного простору з рівними можливостями для всіх етнічних груп. Поворотною подією у розвитку іноземних колоній Росії, що істотно вплинула на всі сфери життєдіяльності колоній, у тому числі і на розвиток економіки, стало ухвалення 4 травня 1871 р. «Правил облаштування поселенців – колишніх колоністів». Внаслідок запровадження реформи колоністи і меноніти частково втратили привілеї, були позбавлені статусу іноземних поселенців, звільнення від військової повинності [492; 494]. Цю подію слід розглядати як кінцевий рубіж існування «окремої зони». Розвиток підприємництва на території Південного Кавказу (після 1864 р.) відбувався майже поза правовими межами тих економічних привілеїв, якими були наділені меноніти Новоросії. Незважаючи на те, що землю переселенцям до Кубанських колоній було передано безкоштовно, вони не отримали ніякої фінансової допомоги.

Таким чином, впродовж достатньо довгого періоду (1789–1871) менонітські колонії Півдні Росії розвивалися в умовах найбільшого сприяння. Меноніти успішно пройшли адаптаційний період і створили міцну базу для розвитку господарства, заснованого на моделі інтенсивної економіки, для якої були притаманні приватна власність на землю, самоврядування, окремий кредитно-інвестиційний і адміністративний режим. Умови ОЕЗ сприяли прискореному розвитку всіх напрямів господарської діяльності. Поза умовами цієї зони, з властивими їй елементами ринкової економіки, виникнення підприємництва як економічного феномена вже за самим визначенням було б більш повільним.

3.2. Господарська адаптація і легалізація ремісничої діяльності на території поселень: виникнення підприємницької альтернативи (1789–1815)

Меноніти не могли одночасно скористатися правами-привілеями, закладеними у «Прохальних статтях». Освоєння привілеїв, їх практична матеріалізація і апробація відбувалися поступово, протягом всього адаптаційного періоду. Адаптацію ми розглядаємо як закономірний етап початкового розвитку поселень, у межах якого відбувалося не лише географічне і економічне, але й практико-правове освоєння привілеїв. Під час адаптації в менонітському соціумі формувалися нові моделі соціально-економічної практики, серед яких важливе місце займала підприємницька діяльність, передумови виникнення якої було закладено у колоністському законодавстві. Виникнення менонітського підприємництва стало результатом економічного розвитку поселень в умовах «окремої економічної зони» з властивими їй внутрішніми елементами приватної власності і ринкової економіки (фермерство, можливість появи вільнонайманої робочої сили, ринок праці, самоврядування, особисто-вільний склад населення).

Хоча епігенез менонітського підприємництва пов'язаний з адаптаційними процесами на території поселень, початковий період колонізації був найменш сприятливим для розвитку будь-яких видів неаграрної діяльності. Причини цього обумовлювались наступними особливостями адаптаційного періоду: 1) невизначеністю стратегії державного адміністрування менонітськими колоніями і прагненням влади силоміць запровадити окремі види господарської діяльності; 2) низьким рівнем добробуту переселенців «першого і другого виходу» (1789, 1793–1795); 3) складнощами природної, культурної і соціальної адаптації.

Закладений у «Маніфестах» і програмі колонізації протекційно-патерналістський характер взаємодії системи «влада – колонії» був послідовним вираженням великодержавної доктрини, виробленої в процесі історичного розвитку Російської імперії в умовах необхідності збереження сильної авторитарної влади і контролю над обширними територіями держави. На

початковому етапі адміністрування колоніями спрацьовувала інерція політичного досвіду держави, що звикла до воєнних методів колонізації, а також прагнення влади забезпечити гарантії повернення коштів, призначених для колонізації. Це виражалося в надмірній регламентації повсякденного життя і господарської діяльності поселень, цілеспрямованих примусових заходах стосовно колоністів і прагненням властей схилити їх до заняття скотарством і землеробством. Безумовно, виходячи з початкових пріоритетних завдань колонізації, які полягали, перш за все, в необхідності заселення територій, це було об'єктивною необхідністю. Але вже перші проблеми у аграрному господарстві здатні були примусити переселенців залишити землеробство і зайнятися іншими видами діяльності, що було вельми вірогідно, виходячи з особливостей соціального складу перших груп емігрантів, велика частина яких була міськими жителями і ремісниками.

При вивченні передумов виникнення етнічного підприємництва принципово важливим є питання про професійний і майновий склад переселенців. Всебічне осмислення цього питання ускладнюється тим, що певні історичні обставини перешкоджали об'єктивному віддзеркаленню цієї проблеми. Йдеться про заборону еміграції і обкладення емігрантів податками з боку прусського уряду, що примушувало емігрантів приховувати своє походження і вартість майна [1115, s. 168–498].

Під час прибуття емігрантів склалися списки переселенців. У деяких з них було зафіксовано відомості про професійну приналежність в'їжджаючих. Так, наприклад, у списку 3-ї партії емігрантів за 1789 р. було внесено 277 осіб. Серед них – чимала кількість ремісників і фахівців різних спеціальностей: мідників, корабельників, ковалів, лікарів, перукарів, бондарів, кравців, аптекарів, мірошників, єгерів, слюсарів, рудних майстрів, гвоздильних майстрів, шевців, теслярів, столярів, малярів, токарів, ткачів, ювелірів, шкіряників, писарів [122, арк. 169–172]. Як показує аналіз професійної приналежності переселенців

чоловічої статі, представники ремісничих спеціальностей явно переважали (69 ремісників і 48 землеробів). Як висловився К. Келлер «у Новоросії утворилися поселення колоністів, де насилу можна було відшукати хоча б одного селянина» [1041, р. 181]. Незважаючи на традиційний для більшості емігрантів вид занять, менонітів-переселенців не лякав той факт, що в Росії їм доведеться займатися, перш за все, фермерством. Адже кожний з них був впевнений в можливості, як це було зафіксовано у «Прохальних статтях», повернутися до ремесла. Експедиція державного господарства вимагала від органів піклування суворого нагляду над господарською діяльністю колоністів, і, перш за все, за ходом розвитку землеробства. Потрапивши до цілком нових географічних умов зони «ризикованого землеробства», навіть досвідчені селяни були вимушені освоювати нові методи господарювання. У Інструкції, яку було відіслано на ім'я С. Х. Контеніуса в 1798 р. з Санкт-Петербурга, було зазначено: «Оскільки деякі колоністи недбайливі до господарства і непорядні в поведінці,...їх слід попереджати, що недбайливі, ледачі, непорядні в поведінці, неслухняні будуть висилатись за кордон...» [125, л. 5]. А у «Доповненнях до Інструкції внутрішнього розпорядку і управління Новоросійськими іноземними колоніями» поселенців знов було попереджено: «Отриману від скарбниці суму вживати виключно на улаштування господарства і землеробські знаряддя» [444]. Вірогідно, через цю причину, побоюючись екстрадиції, меноніти спочатку всіляко приховували свої колишні заняття і активно займалися землеробством. Як було зазначено у списках 9 селищ хортицьких менонітів за липень 1795 р., лише 2 родини визнали себе тими, хто володіє ремісничою спеціальністю [123, л. 12, 24]. Але поступово в середовищі менонітських колоній виявлялася все більша кількість поселенців, які були готові відкрито заявити про свої ремісничі навички. У «Відомостях про господарське обзаведення», складених Опікунською конторою в лютому 1802 р., було представлено більш достовірну картину чисельності потенційно ремісничих господарств на території хортицьких поселень [127, л. 6–28; 142–143]. За цими

відомостями на 1802 р. власники 62 господарств (з 346, тобто кожне 6-е) володіли навичками ремісничої діяльності.

Таблиця 4

Набір ремісничих спеціальностей, носії яких проживали на території Хортицьких колоній (1802) (чол.)

Селище	Теслярів	Кравців	Столярів	Бондарів	Токарів	Ткачів	Шевців
Хортиця	3	4	-	1	1	2	2
Шонхорст	-	3	1	-	-	3	-
Нойендорф	-	3	-	-	-	1	-
Нойенбург	-	-	-	-	-	-	-
Кронсвайде	-	-	-	-	-	3	-
Айнлаге	3	1	1	-	-	2	-
Шенвізе	1	-	-	-	-	4	-
о. Хортиця	1	-	-	-	-	-	-
Розенталь	2	4	-	1	1	8	1
Всього	10	15	2	2	2	23	3

Як випливає з таблиці, найбільш сприятливим «людським» потенціалом щодо розвитку ремісничої діяльності володіли селища Хортиця (13 ремісничих господарств (25%)), Розенталь (17 (35%)), Айнлаге (7 (20%))* . Як стверджував Д. Епп, посилаючись на «старі документи», ледве не кожен мешканець селища мав псевдонім, що свідчив про ремісничі навички власника: «ткач Дік», «мірошник Тіссен», «фарбар Фоз», які зберігалися не зважаючи навіть на те, що власники професій займалися виключно сільським господарством і іменували себе землеробами [1014, р. 312].

Візьмемо до відома, що вже на початковому етапі історії поселень було прийнято закони, які повинні були стимулювати комерційне використання общинної власності. За указом, прийнятим 7 липня 1803 р., доходи, які було отримано з питних будинків, луків, риболовства, винокурень, необхідно було спрямовувати для «заснування в цих колоніях вигідних ремесел і фабрик на розсуд місцевого начальства» [504, с. 65]. Серед інших чинників, що спонукали

* Підраховано автором

менонітів проявляти свої уміння в неаграрних видах діяльності, слід згадати укази 17 вересня 1800 р., 16 травня 1801 р., 16 червня 1803 р., які законодавчо вимагали від колоністів «мати в готовності плуги, сохи, борони і інші до польової роботи потрібні знаряддя...» [504, с. 65] . Присутність справної техніки передбачала наявність в селищах майстрів, які могли б забезпечити виконання цієї вимоги.

Одним з перших напрямів неаграрної діяльності, в якому так талановито проявили себе меноніти, було борошномельне виробництво. Відповідно до пункту № 9 «Прохальних статей» кожній колонії було обіцяно державні кошти на побудову двох млинів [125, арк. 11]. Вже у 1802 р. на Хортиці діяло 4 вітряні млини: у селищах Хортиця, Нойендорф і Розенталь (2) [127, арк. 142–143]. Два з них належало громадам [127, арк. 6, 26]. У 1803 р. було почато будівництво ще одного суспільного млина в с. Шенвізе [128, арк. 6].

Вже у 1798 р. в документах згадуються хортицькі ремісники, чия спеціалізація була пов'язана із будівництвом млинів [125, арк. 6]. У 1801 р. І. Шредер і П. Унгер обладнали млин для томаківського священика Муравського [56; 273]. У подальшому П. Унгера було найнято для будівництва млина для жителя Томаківки – капітана Савіча [271, л. 1]. Уже в 1805 р. популярність набув майстер Г. Нойфельд. Ці вищезазначені ремісники звернулися до піклувальних органів з пропозицією щодо будівництва млина з власних матеріалів (вартість проекту 1 498 крб. 50 коп.) [132, арк. 78]. Цей факт свідчить про високі доходи майстрів: через сім років після переселення вони були фінансово спроможними для виконання функцій не лише будівників, але й спонсорів.

Таким чином, незважаючи на перспективні можливості розвитку різноманітних напрямів господарської діяльності, задекларованих у колонізаційних документах, а також наявність реальних суб'єктів – носіїв навичок ремісничої діяльності, господарський розвиток колоній на початковому етапі мав аграрний характер. Майстри зберігали свої навички, проте їх повноцінне застосування в умовах початкового етапу адаптаційного періоду було

маловірогідним. В економічно нестабільні роки фактично кожен господар вимушено освоював прості методи ремісничої обробки матеріалів, виробництва домашнього устаткування та одягу [1058, с. 104]. У 1818 р. 557 родин (з 560) мали веретена і пряли шерсть, в'язали. Ці навички зберігалися в сім'ях і передавалися з покоління в покоління [1058, с. 68]. Землеробство все ще залишалося обов'язковим заняттям для всіх без виключення жителів колоній. Паспорти для виїзду з господарських потреб, у тому числі і комерційного характеру, меноніти могли отримати лише після завершення польових робіт [134, арк. 129 об.].

Улаштування майстрових в колоніях здійснювалося на загальних засадах, і уряд піклувався про забезпечення ремісників землею по 65 десятин на родину. Це підтверджує, наприклад, той факт, що умовно-ремісничі господарства на території поселень володіли таким самим набором інвентарю як і інші (за відомостями 1803 р.) [276, арк. 10–212].

Таблиця 5

Кількість умовно-ремісничих господарств на території Молочанських колоній і відомості про їх господарське становище (1803)

Селище	Кількість господарств	З них умовно-ремісничих	% умовно-ремісничих господарств	Інвентарю на одне господарство (одиниць)
Розенталь	33	16	48%	3,8
Нойенбург	14	4	28%	6,7
Шенвізе	17	5	29%	4,4
Бурвальде	25	6	24%	2,3
Хортиця	43	10	23%	3,2
Н. Хортиця	40	7	17%	2,8
Шонхорст	36	5	13%	3,41
Айнлаге	31	3	9,6%	5
Кронсвайде	32	3	9,3%	6,03
Хортиця (острів)	11	1	9%	7,5
Нойендорф	48	3	6,2%	3,3

Нова парадигма в соціальній програмі колонізації. Важливою рисою політики колонізації, яку було застосовано щодо поселень на початковому етапі, була вартість програми. До 1798 р., періоду першої інспекції, що проводилась С. Х. Контеніусом, на впровадження Петербурзьких і Новоросійських колоністів бути витрачено 741 242 крб. 98 коп. [730, с. 91]. У російській експансії був відсутній приватний інтерес. Держава – головний власник, який ініціював і просував програму південноросійської колонізації. Як свідчить світова практика, збитковість поселень на першому етапі колонізації є одним з правил. Тільки впродовж трьох місяців укази про виділення нових коштів приймалися 28 березня 1803 р., 10 квітня 1803 р., 30 червня 1803 р. У міру того як масштаби колонізації зростали, і до Росії прибували все нові контингенти колоністів – німців, болгар, швабів – у матеріалах Опікунської контори ми знаходимо неодноразові свідоцтва про недостатнє виділення коштів. Програма колонізації виявилася більш дорогим проектом, ніж, мабуть, передбачалося владою спочатку. Фінансовий дефіцит не спадав аж до 1810 р. і посилювався зовнішньополітичними проблемами російської держави. Недолік фінансування став однією з основних причин, що примусила владу подумати про зміни в умовах практичної політики колонізації, орієнтуючи колоністів на самостійне вирішення своїх фінансових проблем [58, арк. 12 об.].

Вірогідно, вищезазначені обставини багато в чому визначили зміст нових «Правил для прийняття і улаштування іноземних колоністів», схвалених 20 лютого 1804 р. Олександром І. Спираючись на більш спроможні групи переселенців, заповзятливих господарів, влада розробила перші розпорядження, які торкалися і правил стосовно ремісників і підприємців. Характерно, що вже в цьому указі, обговорення якого супроводжувалося доповіддю «Про прийняття іноземців на поселення», було виокремлено і признано наявність колоністів різної спеціалізації: землеробів і майстрових [131, арк. 641]. Таким чином, з 1804 р. у тактиці колонізації достатньо чітко простежуються спеціальні заходи, орієнтовані на регламентацію становища соціальної групи, до якої входили ремісники.

Першим таким документом стало розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 1 березня 1804 р., що було надіслано генерал-лейтенанту Е. О. Ришельє, де обґрунтовувались права іноземних ремісників на поселення в містах, а також пояснювались правила стосовно цього процесу [129, л. 44–46].

Становище суб'єктів ремісничих професій торкалося і загального розпорядження щодо внутрішнього життя поселень. З переходом колонізації, умовно кажучи, на «режим економії» було вирішено перекласти головне навантаження адаптаційного періоду на самих поселенців. У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ від 12 липня 1804 р. Опікунська контора забор'язувалася всіляко підтримувати практику, «щоб іноземні вихідці брали участь у будівництві для себе будинків і в приготуванні інших необхідних для господарства речей» [129, арк. 118]. Для забезпечення процесів облаштування слід було заселити до колоній необхідну кількість ремісників. У зв'язку з цим Опікунською конторою було розроблено перелік спеціальностей, які були розподілені на три групи: «необхідних», «необхідних у невеликій кількості» і «непотрібних» [131, арк. 45 об.]. До числа важливих для господарського життя поселень було віднесено представників наступних професій: теслярів, столярів, токарів, мірошників, ткачів, кравців, шевців [131, арк. 45 об.].

Серед нової партії переселенців 1804 р., впровадження яких здійснювалося відповідно до нових правил, знайшлася велика кількість фінансово спроможних емігрантів [57, арк. 7]. За повідомленням Контори опікунства щодо витрачання державних грошей певна кількість господарств не вимагала коштів на своє облаштування. Такі прецеденти було зафіксовано вже в колоніях Хортицької волості. Наприклад, з 193 сімейств першого «виходу» (1789) 16 відмовилися від отримання державної фінансової допомоги. З 162 родин другого виходу (1793–1796) фактично кожна третя родина (50) відмовлялася від казенних виплат [130, арк. 111]. Як показує аналіз майнового стану менонітів, що переселилися на Молочну у 1804–1805 рр., 63% емігрантів мало при в'їзді капітал більше півтори

тисячі гульденів. Аналіз майнового стану нової партії менонітів, прибулих на Молочну в 1804–1805 рр., представлено у табл. 6 [54, арк. 25–27, 40–41, 57 об.]:

Таблиця 6

**Майновий стан переселенців, що прибули
на Молочну у 1804–1805 рр.**

Розмір майна, що ввозиться (гульдени)	Число родин	Сума загальна (гульденів)	На родину (гульденів)
Більше 1 000	63	269 523	4 300
300–999	28	16 852	443
300 і менш	87	18 383	211
Всього	178	404758	1 710

За відомостями огляду, підготовленого урядовцями Міністерства державного майна, меноніти 1803–1806 рр. ввезли до Росії 450 000 крб. сріблом [573, с. 15].

Велику кількість емігрантів склали ремісники. У листі, спрямованому до литовсько-гродненського губернатора Тейпса, Трефурт просив сприяння у «запрошені суконних майстрів для переселення до Росії» [57, арк. 21]. У матеріалах Міністерства внутрішніх справ, датованих осінню 1808 р., міститься список готових до переселення 29 родин ремісників [57, арк. 32]. У жовтні 1808 р. Трефурт отримав чергову інструкцію від Міністерства державного майна, де уряд вимагав «приймати до поселення більше менонітів, а з ремісників – сукнарів» [57, арк. 42]. У своєму звіті Трефурт повідомляв, що протягом всього року він займався вербуванням переважно емігрантів-майстрових [57, арк. 54].

Таким чином, внаслідок залучення до програми колонізації більш спроможних і заповзятливих груп емігрантів, на території колоній було сформовано групи, що склали соціальну базу для розвитку ремесла і підприємництва: 1) поселенці – потенційні споживачі названого виду діяльності; 2) носії ремісничих спеціальностей, які могли стати суб'єктами підприємництва. Тим самим характер еміграційних процесів після 1804 р. значно збільшував

перспективу розвитку неаграрних видів діяльності на території менонітських колоній.

На етапі адаптації найбільш потрібних ремісничими спеціальностями в колоніях були ковалі, теслярі і будівники. Розвиток ковальської справи стимулювався, перш за все, необхідністю виготовлення і постійного ремонту сільськогосподарських знарядь і транспортних засобів. Контеніус наполягав на тому, щоб, окрім певного набору знарядь, кожні дві сім'ї мали хоча б один віз [130, арк. 111].

Розвиток будівельних професій був обумовлений процесами забудівлі менонітських колоній. Кожна сім'я, що переселилася, отримала від уряду по 100 крб. на спорудження будинку і таку ж суму на господарське обзаведення [58, арк. 4]. Як вважали урядовці Експедиції державного майна, для забудови колоністам слід було рекомендувати тип малоруських мазанок, «бо дорогі будівлі можуть втягнути менонітів у великі борги перед державою» [130, арк. 37], проте, незважаючи на домовленості, поселенці зберігали вірність традиційним формам цегляно-каркасного житла, до якого вони звикли в Пруссії [976, с. 26]. Бережливі за природою і обмежені в коштах переселенці прагнули розв'язати проблему житла самостійно. Скоро С. Х. Контеніус і Е. О. Ришельє зайняли позицію менонітів і всіляко підтримували їх наміри [525, с. 86]. Нарешті, в 1805 р. Молочанський окружний наказ повідомив про видачу 124 сімействам менонітів 4 880 крб. для швидкого закінчення будівництва [132, арк. 73]. Території колоній були схожі на будівельні майданчики, у зв'язку з чим майстри столярної і теслярської спеціалізацій увійшли до числа найбільш затребуваних ремісників. У 1802 р. на Хортиці налічувалося не більше 10 теслярів і 3 столярів [275, арк. 34; 121, с. 6–143].

Матеріальною базою для подальшого розвитку підприємництва стали виробництва, які спочатку знаходилися у власності общини. Приватних виробництв на той час не існувало. Перші з них з'явилися на Хортиці. До 1802 р.

тут було побудовано 4 вітряних млини [127, арк. 142–142]. У 1803 р. було розпочато будівництво нового млина в с. Шенвізе [128, арк. 6]. У листопаді 1803 р. доглядач Хортицьких колоній П. Діздарев повідомив С. Контеніуса про відкриття громадської винокурні [130, арк. 80]. З 1806 р. на умовах державної допомоги почалося будівництво 4 млинів на Молочній. Молочанські меноніти незабаром заявили про свої наміри закласти пивоварню і винокурню. З 1811 р. на Молочній почався випуск цегли [138, арк. 44]. До приватного підприємництва перелічені виробництва навряд чи мали яке-небудь відношення. Прибуток від їх діяльності поступав до громадської каси та був суттєвим.

1806 р. ознаменувався в колоніях початком торгового підприємництва. За відомостями Опікунської контори кичкаські меноніти прийняли у власність общин переправу через р. Дніпро у Кичкаському урочищі. Меноніти Р. Вільямс, Р. Дік, П. Мантлер, В. Мартенс збудували на Кичкаській верфі річкове судно [134, арк. 8, 156]. Першу торгову експедицію було здійснено в тому ж році. У якості товару меноніти використовували продукти фермерства, а також прості ремісничі вироби. Опікунська контора, визнавши важливість цієї акції, яка мусила стати прикладом для інших колоністів, надала премію персонально Г. Вільмсу (у розмірі 500 крб.). За пропозицією Контеніуса було заготовлено 5 аналогічних заохочувальних стипендій [133, арк. 60–62].

Свідоцтво про заснування першої стаціонарної торгової лавки датується 1811 р. [143, арк. 16]. Відомо, що житель хортицького селища Шенвізе Герцен оформив паспорт для заробітків на р. Молочній, де їм було започатковано лавку і придбано будинок [143, арк. 16; 145, арк. 16]. Поява торгової діяльності свідчила про господарські успіхи колоністів, що забезпечувало не лише виживання, самовідтворювання, але й отримання додаткового продукту, який міг стати товаром.

Визнання і легалізація ремесла як окремого виду виробничої діяльності, яка може стати основою отримання доходу, простежується в адміністративній

практиці колоній з 1806 р. 14 лютого 1806 р. з Міністерства внутрішніх справ на ім'я С. Контеніуса було відправлено листа «Про Ваші думки стосовно податей з менонітів, що не мали земельних ділянок» [132, арк. 2]. Тут згадувалося про необхідність розробки окремих правил оподаткування для професійних майстрових [153, арк. 2]. Незабаром на адресу міністерства була відправлена відповідь Контеніуса, в якій суддя виражав сумнів щодо доцільності складання нових правил [133, арк. 172–174], адже у 1806 р. в колоніях налічувалось лише 5 сімей, що займалися лише ремеслом [55, арк. 8–10; 136, арк. 97–109]. Оскільки такі випадки були явно нетиповими для поселень, про що Контеніус був добре поінформований, Експедиція державного майна відкладала вирішення проблеми на невизначений час .

Після 1806 р. у зв'язку зі зміною законодавства влада здійснює політику заохочення розвитку не лише общинних, але й приватних форм підприємництва [138, арк. 30]. Як згадувалося раніше, в 1806 р. на Молочній почалося будівництво 4 вітряних млинів і апробування нової орендної системи [284, арк. 1]. Після завершення будівництва ці підприємства було передано в оброчну річну експлуатацію на умовах виплати від 25 до 35 крб. в рік. [284, арк. 1]. Право на оброчне держання отримувалось менонітами через публічні торги. У проекті контракту позначались умови, що покладались на мірошників-орендарів: 1) вартість робіт (1/10 борошна за обмолот); 2) необхідність забезпечення якості роботи; 3) забезпечення належних умов збереження устаткування [284, арк. 5–6].

З того часу з'явилась тенденція передачі підприємств, що раніше знаходилися в громадській власності, до орендного або відкупного утримання. Хортицька пивоварня в 1807 р. була передана на відкуп менонітам Еппу і Мартенсу строком на 1 рік (вартість відкупу 1615 крб.) [136, арк. 140]. Шенвізські меноніти отримали дозвіл на будівництво двох приватних водяних млинів на р. Московка.

Вже у 1809 р. пивоварня і винокурний завод, збудовані на Молочній, було запропоновано на орендний конкурс. У 1812 р. від меноніта В. Мірау, який з серпня 1812 р. отримав на відкуп винокурню в Молочанському менонітському окружному правлінні, було перераховано 2 500 крб. [281, арк. 81 об.] Цегляний завод, збудований на громадські кошти, у 1811 р. було передано Деягеру [281, арк. 256]..

Стимулюючи підприємницьку комерційну ініціативу поселян, влада здійснювала строгий контроль над регіоном розповсюдження менонітського підприємництва, наполягаючи на тому, щоб приватна ініціатива не виходила за межі колоній. У зв'язку з цим досить показовим є випадок з менонітом Вінцем, який придбав ділянку землі поблизу с. Кронсгартен з метою займатися там приватним продажем вина. З Міністерства внутрішніх справ було отримано негативний вердикт: «Відмовити, вважаючи прохання це необґрунтованим і протизаконним..., оскільки беручи до уваги, що привілеї, подаровані менонітам, стосуються общин, селищ, якими вони живуть, а не на кожного з них окремо» [139, арк. 5–6].

Помітним явищем у розвитку підприємництва на території менонітських колоній стала міграція ремісників, масштаби якої зростали. Цей процес був закономірним на етапі формування спеціалізацій і кількісного регулювання представників окремих ремісничих спеціальностей, але міграція майстрових, за деякими виключеннями, допускалася лише в межах менонітських поселень [139, арк. 30–31]. При цьому взаємообмін здійснювався як між поселеннями однієї групи колоній, так і між представниками ремісничих спеціальностей на більш дальній відстані: з Молочної на Хортицю і у зворотному напрямі. Наприклад, поселенці хортицької колонії Д. Пеннер і К. Епп мали намір організувати спільне товариство з фарбування полотна. Для цього вони планували переселитися на Молочну, де, на їх думку, підприємство могло принести найвищий прибуток [277,

арк. 32]. Відповідно до рішення Опікунської контори, красильник К. Епп отримав для організації фабрики позику 600 крб. строком на 10 років [277, арк. 42].

Влада підтримувала лише ті прецеденти виробничого обміну, в яких бачили обопільну користь. Наприклад, Й. Новицькому було дозволено зайняти посаду мірошника в с. Федорівка строком на 1 рік [279; 136, арк. 159]. Тесляр П. Пеннер брав участь у споруді двох млинів у поселенні смоленських селян [136, арк. 64]. Жителям селищ Соловей і Переверди на р. Токмак було надано ділянки для споруди 2-х млинів. Ця робота була виконана менонітськими ремісниками. Така форма господарського і культурного взаємообміну, взаємної акультурації всіляко заохочувалася [136, арк. 155].

До кінця адаптаційного періоду випадки відхідництва стали повсякденною практикою менонітських колоній. В 1813 р. в «Відомостях про відпущених» повідомлялося, що в липні того року було видано 182 відпускних свідоцтва, в серпні – 32, листопаді – 35 [323, арк. 15]. З високою долею ймовірності ми можемо припустити, що видані в липні – в сезон польових робіт – відпускні свідоцтва були отримані виключно майстровими і вільнонайманими менонітами.

Здійснений владою у 1806–1807 рр. збір відомостей про розвиток ремесла в Молочанських і Хортицьких колоніях дозволяє зафіксувати нові тенденції щодо неземлеробських видів діяльності. В огляді презентовано кількісні відомості про реально існуючі ремісничі господарства (див. табл. 7) [313, арк. 102–103, 128–132]. У цілому по Хортицьким колоніям відсоток ремісничих господарств складав 32%. Такий високий показник свідчить про те, що більшість ремісників як і раніше успішно суміщала заняття ремеслом і землеробством. Більшість з них володіла необхідним набором сільськогосподарської техніки, утримувала худобу. Наприклад, кравець Ф. Дік свідчив, що в його власності було 5 коней, 55 голів рогатої худоби, 16 овець. Серед сільськогосподарських знарядь в його господарстві значилися плуг і борона [137, арк. 8]. Зазначимо, що аналіз свідоцтв про технічну забезпеченість ремісничих господарств демонструє тенденцію до

зменшення кількості знарядь [137, арк. 1–100]. Це пояснюється, перш за все, появою сімей ремісників, що не мали свого земельного наділу. Наприклад, на Хортиці вони склали 19 % (21 безземельних з 107 ремісничих) [137, арк. 2–100].

Таблиця 7

**Становище ремісничої діяльності на території Хортицьких колоній
(1806–1807)**

Селище	Гос- по- дарст в	Тесля рів	Сто- лярів	Бон- дарів	Крав- ців	Тка- чів	Шве- ців	Ко- валів	Годин- ника- рів	То- чиль- ників	Всього ремісн. госп-в	% госпо- дарств
Хор- тиця	44	5	1	2	4	1	1	-	-	1	15	34%
Розен- таль	31	3	-	-	3	8	1	1	1	2	19	61%
Бурваль- де	27	-	-	-	4	-	1	-	-	-	5	18%
Н- Хортиця	39	2	-	-	3	4	-	1	-	-	10	25%
Шен- візе	17	1	-	-	1	-	3	-	-	-	5	29%
Острів Хортиця	11	1	-	-	1	1	2	1		1	7	63%
Айнлаге	31	3	-	-	2	1	1	-	-	-	7	22%
Кронсва- йде	32	-	-	-	-	7	1	-	-	-	8	25%
Нойен- бург	14	1	-	-	-	2	-	-	-	-	3	21%
Нойен- дорф	49	1	-	-	4	3	-	1	-	-	9	18%
Шен- горст	36	3	1	-	5	5	2	-	-	-	16	44%
Кронс- гартен	54	-	-	-	-	2	-	1	-	-	3	5,5%

Таблиця 8

**Відомості про земельну забезпеченість ремісничих господарств Хортиці
(1806–1807)**

Селище	Госп-в, що мали землю	Госп-в без землі	Селище	Госп-в, що мали землю	Госп-в без землі
Хортиця	12	1	Айнлаге	4	1
Розенталь	17	1	Кронсвайде	9	2
Бурвальде	6	-	Нойенбург	3	-
Н-Хортиця	10	-	Нойендорф	6	3
Шенвізе	4	1	Шенгорст	8	6
о. Хортиця	6	1	Кронсгартен	Немає відомостей	- 5

У 1807 р. документи вперше фіксують появу певної кількості ремісничих господарств, що мали земельний наділ, але при цьому не володіли сільськогосподарською технікою, або таких господарств, які мали лише віз [137, л. 16–23, 35–43]. Наявність возу в господарстві ремісників є показником їх фінансового благополуччя і свідчить, вірогідно, про високу потребу в їх діяльності і достойний рівень володіння професією.

Документи Опікунської контори також дозволяють простежити динаміку розвитку ремесла на території щойно утворених Молочанських колоній [136, л. 77–121].

Таблиця 9

Розвиток ремісничої діяльності на території Молочанських поселень (1807)

Селище	Дворів	Теслярів	Столярів	Бондарів	Кравців	Ткачів	Швеців	Ковалів	Годинників	Точильників	Всього	% ремісничих госп-в
Гальбштадт	21	1	-	-	3	6	-	1	-	1	12	57%
Мунтау	20	-	1	-	-	2	-	-	-	-	3	15%
Шенау	21	9	1	-	-	3	-	-	-	-	13	61%
Фішау	22	4	-	-	2	3	1	-	-	-	9	40%
Альтонау	20	2	-	-	2	-	1	-	-	-	5	25%
Шензе	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Петерсгаген	20	-	1	-	-	2	-	1	-	-	4	20%
Тігенгаген	21	5	-	-	2	3	-	-	1	-	11	52%
Орлово	20	1	-	-	1	2	-	-	-	1	5	25%
Тіге	20	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	10%
Блюменорт	20	3	-	-	2	-	-	-	-	-	5	25%
Розенорт		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Фірстенау	10	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	10%
Ліхтенау	21	-	-	-	2	5	1	1	-	2	11	52%
Лінденау	21	1	2	-	1	5	-	-	-	-	9	42%
Мінстерберг	21	3	-	-	3	4	-	-	-	-	10	47%

Блюм-штайн	21	1	-	-	1	7		1	-	1	11	52%
------------	----	---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	-----

Як рельєфно демонструють вищенаведені відомості, адаптаційні процеси на Молочній в умовах більш сприятливих для розвитку неземлеробських видів господарської діяльності. З 329 менонітських господарств на Молочній 110 (33%) володіли будь-якою ремісничою спеціальністю, яку вони використовували як додатковий засіб отримання доходу. Не випадково саме в середовищі менонітських колоній було складене прислів'я: «Ремесло здатне закласти золотий фундамент» [309].

Закономірним завершенням адаптаційного періоду стало ухвалення закону від 27 листопада 1812 р. про можливість переходу іноземних колоністів до інших станів при збереженні колоністського, а також утриманні податкового навантаження з обох звань [285, арк. 6]. Цей указ став наслідком процесів, що реально відбувалися на території колоній: соціальної диференціації і професійної спеціалізації, які відбивались, у тому числі, і в процесах розвитку приватної підприємницької діяльності. Указ було прийнято в особливий для колоній час: наближався кінець пільгового періоду. Влада хотіла були впевненою, що колоністи впораються з виплатами, і надала поселенцям шанс вибору такої спеціалізації, яка може принести їм найбільший прибуток.

Закон 1812 р. також відповідав економічним потребам розвитку імперської економіки в нових геополітичних та економічних умовах континентальної блокади, коли держава всіляко прагнула до розширення соціальної бази підприємництва [754, с. 63]. Під час наполеонівського нашествия центральна частина Росії суттєво постраждала, що надало додаткову можливість економічного розвитку околиць, які були вимушені формувати свою власну промислову базу. У зв'язку з цим влада знов звернулася і до колоністів, конкретизуючи ті перспективи розвитку підприємницької діяльності, які було записано в «Прохальних статтях» і «Жалуваній грамоті». Менонітів, як представників «мобільної групи-діаспори», до

послуг якої влада неодноразово зверталась для вирішення господарських проблем, знов було залучено до практичної економіки на найважливішій для держави ділянці. Перед ними відкривалися нові перспективні можливості застосування своїх господарських навичок.

Таким чином, особливості протікання адаптаційних процесів на території менонітських колоній (1804(06)–1815) привели до появи «підприємницької альтернативи» як реальної соціальної практики в господарському житті громад. Головною причиною виникнення нового господарського вектора була зміна характеру політики колонізації, залучення на територію поселень нових спроможних контингентів колоністів, початок заохочення неземлеробських видів діяльності, різних напрямів суспільного і приватного підприємництва. Для самих менонітів – жителів поселень – це відкривало можливості легалізації ремісничої діяльності, збільшення кількості реально існуючих ремісничих господарств, тобто повного практичного допуску до освоєння пакета привілеїв, не пов'язаного з аграрною діяльністю. Перелічені вище чинники стали найважливішою передумовою еволюції менонітського підприємництва на наступному етапі розвитку колоній.

3.3. Розвиток менонітського підприємництва в 1815–1846 рр.

а) Загальна характеристика періоду. Розширення соціальної бази, капіталізація та спеціалізація. Початок наступного етапу підприємницької діяльності був пов'язаний із завершенням пільгових років і початком виплати податків. З цього часу іноземні колонії ставали не об'єктом вкладення коштів, а джерелом доходу. На них покладалися певні фінансові зобов'язання, які належало виконувати. До речі, вихід поселень з адаптаційного періоду призвів до отримання більшої економічної свободи. Оскільки органи піклування прагнули підвищити прибутковість поселень, тенденція заохочення розвитку приватної підприємницької діяльності в адміністративній практиці була продовжена. У

«Виписці з послання господина міністра внутрішніх справ пану військовому і цивільному начальнику в Бессарабській області від 11 березня 1815 р. влада знов нагадувала про необхідність «спонукати колоністів до працюovitості і до пошуку способів щодо забезпечення своїх родин, не полягаючись на допомогу скарбниці» [147, арк. 2]. 23 жовтня 1820 р. з Міністерства внутрішніх справ до Опікунської контори було надіслано розпорядження, в якому згадувалося про необхідність переведення на оброк і відкуп млинів і винокурень, збудованих за рахунок скарбниці, а також рибного промислу та інших підприємств [154, арк. 1].

«Окрема економічна зона» забезпечувала найбільш сприятливі умови для розвитку приватної підприємницької діяльності на території поселень, ніж у регіоні в цілому. Розвиток російського підприємництва в умовах дореформеного періоду стримувався не лише відсутністю ринку вільної робочої сили, але й низькою купівельною спроможністю і відсутністю розвинених потреб у населення. У цьому сенсі менонітські колонії позитивно відрізнялися від оточуючих їх анклавів слов'янських поселень. Можливість підприємницького маневру (навіть в умовах законодавчих територіальних обмежень) забезпечувалася як внутрішньою (усередині самої зони) економічною експансією (на території компактно розташованих 56 поселень Хортицької і Молочанської груп), так і високою конкурентоспроможністю різних напрямів менонітського підприємництва. Незважаючи на те, що меноніти наприкінці даного періоду отримали права на подолання меж «окремої зони», можливість появи і подальшого застосування цього закону забезпечувалася розвитком підприємництва усередині самого менонітського соціуму. З високою долею впевненості ми можемо припускати, що поява закону 1846 р. (про зняття територіальних обмежень) була викликана конкретними прецедентами, які переконали владу в необхідності ухвалення цього указу [483].

З 1816 р. ремісники, як і колоністи, що займалися землеробством, почали сплачувати податки. Відповідно до «Розпорядження Опікунської контори про

податки з нових колоністів в Новоросійському краю» кожна колонія виплачувала податок «громадою» [149, л. 644]. При цьому під поняттям «громада» розумілися всі господарі і здібні до робіт колоністи. Визначення суми податків кожного окремого колоніста визначалось із урахуванням промислів, ремесел і становища кожного. До тих працівників і промисловиків, які неспроможні були виплачувати свою частку податку, передбачалося застосування деяких санкцій: заборона виходу і передача для «виправлення» благонадійному хазяїну-фермеру. Таким чином, не перешкоджаючи заняттям неземлеробськими видами діяльності, влада, проте, заохочувала лише тих талановитих у своєму ремеслі майстрових, навички яких дозволяли їм забезпечувати сім'ю і сплачувати податки. Неспроможних майстрових органи опіки прагнули повернути до землеробства. У затвердженій 20 лютого 1804 р. доповіді «Про прийняття іноземців на поселення» окремо обговорювалося питання про стягнення податків з новоприбулих іноземних ремісників, які, не «відаючи землеробства, не побажали обзавестись власною ділянкою» [149, л. 630]. Розмір їх виплат складав 9.75 крб. і відповідав земельному податку, що стягувався з інших менонітів [149, л. 633].

Експериментально визначити початкову межу періоду, що розглядається в даному розділі (1915), дозволяє метод графічної обробки статистичної інформації, поданої у «Відомостях про облаштування колоній», а також у «Камеральних відомостях», які щорічно складалися піклувальними органами. На графіках (Додаток 13) репрезентована динаміка розвитку різних ремісничих спеціалізацій 1800–1815 рр. До 1811–1815 рр. схеми не дозволяють виявити наявності будь-яких особливих (у розвитку окремих видів ремесла) і загальних закономірностей: чисельність майстрових, яка відбита на графіку, надає йому вид нелогічної ламаної лінії, проте, з 1814–1815 рр. (для столярних і теслярських спеціальностей), і з 1818 р. (для ковалів, кравців і інших професій), починається період стійкого збільшення кількості майстрових. Цей етап тривав до 1828(30) рр. Як наочно показано на графіках, після позначеного періоду настає етап стабілізації. Такий

процес був обумовлений поступальним розвитком поселень, підвищенням загального рівня життя, що дозволяло менонітам звертатися до професійних майстрів і оплачувати їх послуги. На території менонітських колоній, таким чином, відбувалося оформлення ринку ремісничих послуг.

Серед чинників, які сприяли розвитку менонітського підприємництва на етапі 1815–1846 рр., слід виокремити:

1) загальну сприятливу господарську ситуацію на території поселень; можливість складання капіталів і їх вкладення у виробництво (процеси капіталізації);

2) систему спадкоємства, земельну і демографічну ситуацію в колоніях, які сприяли формуванню соціальної бази підприємництва;

3) процеси формування регіонального та загальноросійського ринку і потреба у виробі народного споживання. Виробничий обмін і «презентаційна» функція підприємництва;

4) чинник світоглядної (ментальної) обумовленості підприємницької господарської діяльності усередині менонітського соціуму;

5) реформи І. Корніса як каталізатор економічних процесів на території колоній на новому етапі модернізаційних процесів у Росії.

Розглянемо вищеперелічені чинники більш досконально. Як стартову точку аналізу використовуємо матеріали таблиці, складеної нами за матеріалами катеринославської Опікунської контори (1826) [163, арк. 1]. Вона містить певні свідчення про розвиток ремесла і підприємництва на території різних груп колоній Півдня Російської імперії.

Таблиця 10

Стан неаграрних видів діяльності на території округів окремих етнічних груп Півдня Російської імперії (1826)

Округ	Коло- ній	Земле- робів (родин)	Майст- рових (родин)	Сукон- них фаб- рик	Масло- робок	Вино- курен, пиво- варен	Водя- них мли- нів	Вітря- них мли- нів	Круп- рушок
Хортиць-	17	445	212	-	3	-	1	29	3

кий менонітський			(47%)						
Маріупольський менонітський	18	421	108 (25%)	-	-	-	-	3	1
Молочанський менонітський	39	819	371 (45%)	1	19	1	6	26	21
Молочанський колоністський (німці)	23	726	333 (45%)	1	2	-	1	13	2
Бердянський колоністський	3	100	34 (34%)	-	-	-	1	1	1
Кримський болгарський	3	147	19 (12%)	-	-	-	1	-	-

Як впливає з поданих у таблиці відомостей, найвищий відсоток ремісників і підприємців було зафіксовано на території менонітських, Хортицьких і Молочанських поселень, а також в колоністському Молочанському окрузі. Про активність процесів розвитку підприємницьких видів діяльності в поселеннях також свідчать підрахунки за 1830 р.: на території Хортицьких поселень налічувалися 31 ковальська майстерня, 33 вітряні млини, 7 крупорушних майстерень [164, арк. 21–23]. Молочанські меноніти повідомляли, що річне виробництво товарів на території їх колоній досягло 365 365 крб., завдяки чому майстрові отримали чистого доходу на суму 134 600 крб. У рапорті Хортицького окружного наказу, за 1819 р. повідомляється, що «всі ремісники [цього округу], необхідні для землеробів, роботами своїми заробляють достатньо для проживання» [151, арк. 8].

Порівняємо ситуацію з розвитком ремесла на території двох Молочанських округів: менонітського і колоністського. У 1817 р. частка ремісників з обох

округів складала 10%. Але до 1834 р. цей показник для менонітів значно зріс і досяг 47–50 %. До 1850 р. чисельність ремісників і майстрових стабілізувалася на показнику 40–50 %. Пояснення цього явища одним лише безземеллям було б неправильно, оскільки всього лише 10 років потому в менонітів кількість запасних земель складала 51 697 десятин (табл. 11).

Таблиця 11

Динаміка розвитку неземлеробської діяльності на території Хортицьких і Молочанських колоній (1822–1834) [158; 164; 166; 169]

Колонії	1822–1828		1831		1834	
	господарств	ремісничих	господарств	ремісничих	господарств	ремісничих
Молочанські	1009	278 (27,5%)	1557	689 (44%)	1734	830 (47,8%)
Хортицькі	801	208 (25,9%)	858	413 (48%)	954	509 (53%)

У зв'язку з цим принципового значення набуває розгляд питання про те, чому саме ремісничий і підприємницький «сплеск», який спостерігався на території груп менонітських селищ, не був явищем, властивим для інших колоністських етнічних анклавів, розташованих у приблизно ідентичних географічних і економічних умовах.

Для аналізу слід звернутися до характеристики внутрішніх особливостей і динаміки економічних процесів на території поселень. Дослідники відзначають нижчу прибутковість колоністських німецьких господарств у порівнянні з менонітськими. В одному з перших звітів, наданих до Експедиції державного господарства в 1798 р., куратор колоній Іван Брігоцці, описуючи задовільне становище менонітських поселень, песимістично висловлювався про німецькі колонії [51]. А між іншим, економісти і соціологи давно помітили закон про зв'язок між прогресом суспільства і рівнем розвитку сільського господарства [830, с. 168]. Лише внаслідок зростання ефективності сільського господарства і

збільшення врожайності деяка частина населення може звільнитися від землеробства для заняття ремеслом.

Як ілюстрацію розглянемо ситуацію в колоніях Глюкстальського і Кучурганського округів (за інспекцією 1823 р.) і звернемо увагу на взаємозв'язок між невдачами у сільському господарстві і низьким рівнем розвитку ремісничої діяльності. У записці «Погляд на нинішній стан Одеських колоній стосовно того, з яких саме причин деякі колонії не досягають ще належного становища», спрямованій до Піклувального комітету, яку було укладено наглядцем фон Легу, наголошувалося: «Неспростовною причиною бідності, окрім зазначених, є і наступні: німецькі колоністи повинні купувати одяг і взуття за високою ціною, оскільки...немає в колоніях достатнього числа ткачів і інших ремісників, які працюють за сприятливими для колоністів цінами. Вельми мало вправляються посівом льону і конопель, а місцеві ремісники, не передбачаючи своїх вигод, або займаються землеробством, або ж шукають вигоду у містах» [162, арк. 5]. Характеризуючи господарський стан поселень, інспектор Одеських колоній також указував на часті неврожаї, поганий стан полів [160, арк. 4].

Ще одним приводом для вищездійснених міркувань про взаємозв'язок між розвитком неаграрного і сільськогосподарського секторів служить ситуація в Радичевських колоніях. Як впливає зі звіту інспектора Бабієвського від 22 вересня 1830 р., «велика частина менонітів, [яка проживала в цих колоніях], знаходиться у дуже скрутному і навіть бідному становищі» [157, арк. 73]. Урядовець міркував про те, що в умовах, коли колоністи не могли отримати очікуваного прибутку від сільського господарства, раціональним виходом могло б стати звернення до ремесла як до додаткового джерела доходу, проте, за повідомленнями інспектора, у селищах спостерігалася зворотна ситуація, а саме – процес відтоку талановитих майстрових. Бабієвський не залишив висновків щодо причин цих явищ, проте надана ним інформація ще раз підтверджує закономірність: ремесло є вторинним щодо сільськогосподарської діяльності, а

успішність неземлеробських видів господарства залежить від рівня розвитку агросектору.

У світі цього висновку вельми зрозумілою є ситуація з Терськими поселеннями Південного Кавказу (створено у 1901 р.) (Додатки 10, 18). Складні природно-політичні умови вимагали від переселенців фокусування на питаннях розвитку аграрної сфери, що стримувало розвиток підприємництва.

Процеси капіталізації. Стабільне економічне становище поселень створювало можливості для накопичення і наступних за ним процесів капіталізації – вкладення коштів у підприємницьку діяльність.

Капітал – праця у перетвореній формі. Для його формування необхідне тривале накопичення результатів праці задля головного підприємницького кроку – вкладення у виробництво. Таким чином, капітал передбачає накопичення, пов'язане із принесенням в жертву теперішньої вигоди заради майбутньої [872, с. 49]. Ідея накопичення була близькою і зрозумілою менонітам. В умовах вимушених міграцій у представників конгрегацій сформувалися уявлення про швидкоплинність і мінливість життя, нестабільність достатку і необхідність забезпечення свого майбутнього сьогоднішньою працею. У зв'язку з цим у менталітеті меноніта містився достатньо сильний мотив до накопичення. Іншим джерелом формування ощадливості, пошани до власності була релігійна етика менонітів, що ввібрала в себе основи протестантського пуританізму.

На процеси формування первинного капіталу впливали: 1) пільгові умови і фінансові привілеї для поселенців; 2) можливість отримання спадку; 3) капіталістичні методи господарювання; 4) можливість розширення ремісничої діяльності.

Дослідник Б. Миронов пропонує прийняти за показник схильності до накопичення наявність у власності селянина сільськогосподарських знарядь і худоби. Аналізуючи ситуацію в слов'янських селянських поселеннях, дослідник показує, що того й іншого селяни мали в своїх господарствах рівно стільки, щоб

задовольнити невеликі потреби сьогодення, що указує на відсутність у російського землероба традиції до накопичення і, як наслідок, пошани до власності, своєї і чужої [872, с. 49]. Камеральні відомості, що склались піклувальними органами стосовно менонітських колоній, демонструють вельми високі показники наявності худоби і сільськогосподарських знарядь як у землеробів, так і у ремісників. Відомості про чисельність худоби і простих знарядь праці у Хортицьких селищах підтверджують наявність процесів капіталізації як стійкої тенденції, властивої для менонітських колоній [140, арк. 106–107; 146, арк. 3–4].

Таблиця 12

Господарське становище ремісників Хортицьких колоній (1814)

Селище	Родин/ Населення	Коней	Рога- тої худоб- и	Ове- ць	Сви- ней	Плу- гів	Бо- рон	Во- зів
Хортиця	40 / 254	251	608	808	187	35,5	46	61
Розенталь	25 / 150	159	420	466	76	25	30	38
Бурвальде	27 / 144	133	298	200	38	20	27	33
Нижня Хортиця	39 / 183	163	489	175	80	18,5	23	40
острів Хортиця	12 / 76	120	152	288	20	12	24	17
Шенвізе	17 / 90	128	411	351	85	14	19	28
Айнлаге	26 / 144	150	460	262	141	21	39	33
Кронсвайде	16 / 165	130	313	246	102	24	33	35
Нойенбург	14 / 85	81	228	179	30	11	19	19
Нойендорф	41 / 267	220	664	608	138	37	52	52
Шонхорст	31 / 179	177	399	305	62	32	48	42
Кронсталь	12 / 79	82	140	286	19	10	11	17
Ной- Остервік	20 / 133	144	279	197	44	18	28	28
ВСЬОГО	330 / 1939	1908	4861	4371	1022	278	399	443

Подана вище таблиця дозволяє підрахувати, що в середньому на одне господарство Хортицької групи колоній доводилось близько 8 коней, 15 голів рогатої худоби, 14 голів овець, 3 свині, більше 3 одиниць сільськогосподарської

техніки. Зауважимо, що ці відомості рефлексують картину останнього року пільгового періоду, який завершив адаптаційний етап. Вони дозволяють зробити висновок, що із закінченням пільгового періоду господарська адаптація була в цілому завершена.

Формування соціальної бази підприємництва. У генезісному вимірі менонітське підприємництво мало два можливі шляхи формування: прямий (1) (капітал (успадкований) → вкладення коштів) і непрямий (2) (відсутність землі → бідність → ремесло як вимушений шлях отримання доходу → напрацювання нових навичок у неаграрній діяльності → накопичення → підприємництво). До занять ремеслами хлопці з бідних родин зверталися особливо часто. Займаючись неаграрною діяльністю, вони мріяли назбирати грошей, щоб завести власне господарство і стати повноправним членом громади. Цей приклад підтверджує історія К. Раймера з с. Клефельд (1837–1906) [1075, р. 177]. Його батьки віддали сина у навчання до коваля. У 1857 р., у віці 20 років, хлопець відкрив власну майстерню. Сподіваючись заснувати власне фермерське господарство, він орендував землю. Перша спроба була невдалою, і від банкрутства його врятувала «Мала община», членом якої він був. Згідно з правилами цієї конгрегації, борги Раймера було погашено з суспільних фондів [1075, р. 177]. У 1863 р. ремісник переїхав до іншого селища, де йому вдалося заснувати майстерню. Плуги, що виготовлялися ним, мали попит у місцевих жителів. Через два роки Раймер оселився в с. Штайнбах (Борозенко), де досяг рівня спроможного господаря. Звернемо увагу, що Клас належав до «Малої общини», членам якої були властиві вельми консервативні погляди, у тому числі і на підприємництво. Саме цим може пояснюватися неприборкане прагнення Раймера, незважаючи на успіхи в неаграрному виді діяльності, повернутися до фермерства.

Як відомо, деякі з майбутніх підприємців займалися ремеслом вимушено, унаслідок слабкого здоров'я (наприклад, Г. Гизбрехт з Прангенау) [1075, р. 177]. Необхідно також взяти до уваги, що, визнаючи два вищеназвані патерни

формування соціальної страти підприємництва, ми не можемо виключати розмаїття проявів ситуацій і мотивів.

Іншим прикладом підприємницької кар'єри є історія П. Льовена, будівельника з с. Шпаррау. В 1831–1841 рр. він виконував замовлення на будівництво підприємств різної спеціалізації. Список здійснених ним проєктів включав 9 вітряних млинів, 7 молотарок, 4 маслоробки [293, арк. 1–5]. Активно займаючись ремеслом, він занедбав господарство і був позбавлений земельної ділянки. У 1847 р. майстер переїхав до грецької колонії, де придбав у власність вітряний млин.

Виникнення особливої соціальної групи, пов'язаної з неземлеробськими видами діяльності, спричинила комбінація декількох зустрічних процесів: поступовим обезземеленням членів конгрегацій в умовах збільшення населення і особливою системою спадкоємства. Поліпшення умов побуту стимулювало зростання населення в колоніях. За підрахунками Дж. Юррі кількість менонітського населення збільшувалася удвічі кожні 25 років [1127, р. 142]. Це змушувало шукати шляхів інтенсивного розвитку поселень. Підприємницька діяльність ставала певним виходом із обставин, що склалися.

Як згадувалося вище, найважливішим спонукальним мотивом щодо виникнення підприємницької діяльності була земельна ситуація. Витоки земельної кризи було закладено вже в самому законодавстві, а також спричинено системою використання земель самими менонітами [1110, с. 123–130]. Нестача землі не виключала того, що ремісники могли мати у власності наділи і поєднувати два види діяльності. Влада не перешкоджала майстровим, що вже мали наділи, у їх аграрній діяльності. Але у міру того, як у селищах виснажувалися ресурси, кожен випадок надання землі ремісникам розглядався окремо [151, л. 4].

Унаслідок закону про спадкоємство (мінорат), згідно якому право на майно мав молодший син, соціальна страта менонітського підприємництва формувалася із старших дітей. Як правило, первістки володіли кращими діловими якостями.

Визначальною причиною цього була особлива спрямованість виховання, навички, які отримали старші діти у ранні роки життя. На первістків покладалося більше обов'язків, від них чекали відповідального ставлення до виховання молодших дітей, допомоги в домашньому господарстві. У результаті цього у них вироблялися найважливіші якості, необхідні для успішного ведення бізнесу: працьовитість, надійність, особиста відповідальність за своє майбутнє, самостійність. Такий «людський матеріал» був важливим чинником успіху підприємницької діяльності на території поселень.

Молодший син, який отримав землю і садибу, був зобов'язаний сплатити своїм братам компенсацію. У зв'язку з цим решта синів опинилися перед необхідністю пошуку джерел доходу. До речі, за свідченнями дослідників історії німецьких поселень, принципу єдиноспадкування більш послідовно дотримувались саме меноніти [863, с. 184]. Кошти, вилучені як компенсація, необхідно було вигідно вкласти, використовуючи їх або для придбання землі, або на утворення підприємств домашньої промисловості, здатних приносити прибуток. Оскільки варіант із землею в умовах недоліку резерву фактично виключався, інший шлях був найочевиднішим виходом. Неспроможна і менш ініціативна частина населення вважала за краще працювати на будь-який бізнес, поповнюючи місцевий арсенал найманої робочої сили. Це відповідало потребам тих підприємств, які розширювали виробничу сферу, і діяльність яких не могла забезпечуватися лише за рахунок зусиль членів родини – власників підприємства. Матеріали піклувальних органів свідчили, що більше половини всіх найманих робітників у колоніях було саме вихідцями з менонітських общин [60, арк. 54]. Представники конгрегацій вважали за краще працювати «у своїх» і «на своїх».

Формування регіонального ринку і неаграрні види діяльності в менонітських колоніях. На початку 30-х рр. XIX ст. органи опіки повідомляли, що, відповідно до їх спостережень, на території селищ виробляється певна кількість надмірного продукту, який може (і повинен) реалізовуватися на ярмарках, стати додатковим

джерелом прибутків колоністів. Випадково організовані торги не могли забезпечити стабільний збут продуктів сільського господарства і ремесла [331, арк. 1]. З 1816 р. щонеділі в менонітському селищі Гальбштадт, колонії Пришиб, а дещо пізніше на Хортиці було організовано регулярні ринки [281, арк. 291]. Незважаючи на те, що ці ринки мали регіональне значення, вони завжди були відкриті для заїжджих покупців і слугували не лише місцем збуту, але й рекламою для виробів менонітських ремісників. Окрім названих, поблизу Молочанських колоній діяв щотижневий ринок у с. Великий Токмак, налічувалося 14 стаціонарних крамниць (1937) [40, арк. 49]. Важливою подією для регіону стало відкриття порту Бердянськ (після 1836 р.), що активізувало міграцію населення, пронизувало регіон, на території якого розташовувалися менонітські поселення, безліччю торгових шляхів і господарських зв'язків [770, с. 150–155].

У регіоні в цілому існувала висока потреба в ремісничих виробах. Товари, виготовлені менонітами-майстровими, могли частково покрити цей дефіцит. За свідченням доглядача Молочанських колоній, вартість ремісничих виробів у південних губерніях була все ще вельми високою [297, арк. 4]. Це підтверджують і інші джерела. Відповідно до звітів урядовців, торговий шлях, що проходив через м. Катеринослав і вів до портів Азовського моря і м. Одеси, використовувався переважно для транспортування продуктів аграрної діяльності. У зворотному напрямі (до м. Катеринослава) везли, як правило, ремісничі вироби і мануфактуру. За оцінкою А. Скальковського, навіть до середини 50-х рр. XIX ст. рівень розвитку ремісничої діяльності на території Катеринославської губернії в цілому був достатньо низьким: «Катеринославські міста...дуже бідні щодо ремесла і торгівлі... Ремісники невправні і так само дорогі, як одеські» [933, с. 361]. Джерела повідомляють, що менонітські ремісники могли реалізовувати свої вироби, не лише відвідуючи ярмарки у Пришибі, Катеринославі, Маріуполі і Таганрозі, але й продаючи купцям невеликі партії своїх товарів [61, арк. 52–53].

У матеріалах Міністерства державного майна збереглися відомості про становище окремих видів ремісничої діяльності в 1837 р. Зібрані урядовцями дані достатньо переконливо демонструють позитивну динаміку розвитку неаграрних напрямів господарства в другій половині періоду, що розглядається в цьому розділі. Найбільш повну картину надають матеріали про стан ремісничої діяльності в колоніях Молочанського менонітського округу [60, арк. 69].

Таблиця 13

Стан ремісничої діяльності в Молочанських колоніях (1837)

Спеціалізація	Всього майстрів	Тих, що мають господарства	Продуктивність (у крб.)	Витрачено на сировину (у крб.)	Прибуток (у крб.)
Теслярі	59	37	31 600	20 650	10 950
Столяри	44	18	19 800	9 680	10 120
Токарі	15	5	1 414	579	1 134
Каретники	33	12	59 740	20 840	38 869
Бондарі	4	1	443	129	320
Мірошники	45	28	18 609	9 450	9 159
Годинникарі	5	2	1 733	516	1 216
Каменярі	12	5	4 080	2 498	1 581
Шевці	53	18	22 560	16 442	6 118
Кравці	43	19	18 060	12 451	5 609
Ткачі	147	96	13 955	3 516	10 438
Канатники	4	1	700	280	420
Красильники	13	3	31 528	23 464	8 064
Ковалі	55	22	132 765	105 959	26 805
Слюсарі	3	2	2 695	1 825	869
Бляхарі	2	-	2 352	911	1 441
Хлібники	1	1	2 411	1 134	1 277
Палітурники	1	-	600	400	200
Разом	539	270	365 355	230 754	134 601

Ці відомості дозволяють визначити розмір середнього прибутку ремісників Молочанського менонітського округу, яка складала близько 250 крб. на одного майстра, що в два рази перевищувало мінімально необхідну для підтримки господарської діяльності однієї сім'ї суму (близько 100 крб.) [60, арк. 47 об.].

Матеріали таблиці також свідчать про те, що 270 з 539 згаданих ремісників мали свої господарства і успішно поєднували неаграрне виробництво із землеробством. З іншого боку, близько половини майстрових не володіло земельним наділом. Такі ремісники були позбавлені права участі у самоврядуванні, їх суспільний статус не був високим. Це могло стати важливим спонукальним мотивом для розвитку неаграрного напряму діяльності. Багато майстрових прагнули досягти добробуту з метою купити наділ, наявність якого забезпечувала їм повноцінний статус у земельній громаді. Будучи бідними, на даному етапі більшість ремісників не могли виробляти товари партіями, обмежуючись виконанням індивідуальних замовлень [292, арк. 1 об].

Разом з інформацією про розвиток ремесла, ми маємо в своєму розпорядженні деякі відомості про кількість підприємств більшого виробничого масштабу. В 1842 р. у Молочанських колоніях було зареєстровано 4 цеглові заводи, 4 сукновальні, 10 фарбувальень, суконна мануфактура, винокурний і оцтовий заводи, пивоварна і лимонадна мануфактура Г. Нойфельда, 19 маслоробок; 5 водяних, 19 круп'яних, 38 вдосконалених голландських вітряних млинів; 61 ковальська майстерня [580, с. 24–25].

У матеріалах Міністерства державного майна за 1837 р. також збереглися деякі відомості, що дозволяють оцінити ступінь розвитку окремих спеціалізацій ремісничої діяльності в Хортицькому окрузі. Їх узагальнена версія представлена в табл. 14 [61, арк. 52–58]. Тут налічувалося 225 господарств, що професійно займалися ремісничою практикою. Окрім майстерень, на території колоній розташовувалися деякі промислові підприємства. Серед них – три фарбувальні, дві маслоробки, один оцтовий і 21 цегловий заводи [61, арк. 32, 133]. На Хортиці діяли 31 ковальська майстерня, 33 вітряні млини, 7 крупорушок [70, арк. 21–23]. Доглядачі колоній зафіксували наявність 53 ткацьких верстатів. За відомостями О. Клауса в 1841 р. на території цієї групи колоній діяло 4 маслоробки, 52 млини, 5 крупорушок [825, додатки].

Становище окремих ремісничих спеціалізацій у Хортицьких колоніях (1837)

Спеціалізація	Кількість майстрів	Спеціалізація	Кількість майстрів
Ткачі	48	Кравці	20
Шевці	24	Ковалі	40
Теслярі	48	Слюсарі, годинникарі	4
Оцтовари	1	Столяри	25
Пивовари	1	Колісники	10
Токарі	10	Бондарі	19
Маслороби	25	Винокури	1

З 30-х рр. ХІХ ст. ремісники приступили до обслуговування довколишніх територій і розташованих в окрузі неменонітських селищ. Вступаючи в контакт із замовниками – представниками інших етнічних груп, менонітські підприємці ставали не лише економічно активною силою, але й суб'єктами виробничого, інтелектуального і культурного обміну. Процес торгового і виробничого обміну був важливою складовою взаємної інтеграції двох економічних субполей: території «окремої зони» і навколишнього регіону. У цьому процесі інтеграції підприємці виступали свого роду «культурними трансфертами», що відчиняли завіси в новий світ і пізнавали його. Часто підприємці були першими менонітами, з якими доводилося спілкуватися жителям довколишніх сіл. Таким чином, менонітське підприємництво виконувало своєрідну зовнішню презентаційну функцію.

Презентація (у контексті нашого дослідження) – образ етнічної групи, що виникає в суспільстві внаслідок сусідського проживання, спостереження, співпраці або зовнішнього насадження як з боку влади, так і іншої впливової соціальної групи. Образ може бути як прямим, так і опосередкованим. Опосередкований образ – це готовий імідж, який було сформовано деякою впливовою соціальною групою або стратою, і запропонований, цілеспрямовано переданий або настирливо насаджуваний іншій частині суспільства. Російські

меноніти мали, як мінімум, дві версії «презентації-образу». Перша, офіційна, була сформована урядом і заснована на ставленні влади до цього колонізаційного потоку. Друга презентація є прямою рефлексією, обумовленою безпосередньо інтеракціями із представниками конгрегацій в результаті спілкування і взаємного спостереження.

Основи першої презентації було закладено урядовцями піклувальних органів: С. Контеніусом, Е. Ришельє, О. Інзовим. У матеріалах діловодства і епістолярній спадщині діячів колонізації ми зустрічаємо достатньо виразні вислови, що відображають позицію, сформовану в процесі співпраці з менонітським населенням. Урядовці передавали її до вищих інстанцій, тим самим формуючи образ колоній, уявлення про їх роль у розвитку процесів модернізації, які згодом опосередковано транслювалися російському суспільству.

З іншого боку, самі меноніти були безпосередніми постачальниками матеріалу – джерел формування власного образу на побутовому рівні. Як було згадано вище, вступаючи в контакт із жителями сусідніх поселень, меноніти виступали суб'єктами не лише виробничого, але й кроскультурного обміну. Слід взяти до уваги, що інтеракції між колоніями та оточуючим населенням не завжди були безконфліктними. Завдання і установки підприємців-менонітів могли вступати в суперечність із інтересами місцевих поселенців. Ілюстрацією цьому може служити конфлікт навколо діяльності водяного млина І. Тевса, зведеного у с. Шензе в 1819 р. [152, арк. 163] Проблема полягала у тому, що збудоване на менонітській території підприємство мало дамбу, частково розташовану на землях, що належали державним селянам. Млин був важливим для регіону перероблюючим центром, що обслуговував 44 довколишні (у тому числі і російські) селища. Першу скаргу від місцевих поселенців було подано в 1833 р. Селяни були незадоволені тим, що кожен господар млина спускав з дамби воду, унаслідок чого частина луків затоплювалась. Тевс пропонував місцевій громаді грошову компенсацію за кожен десятина. З 1842 р. велася тяжба, яка завершилася

лише в 1850 р. договором про оренду 26 десятин незручної землі строком на 24 роки, за що Тевсом було сплачено 78 крб. срібла [329, арк. 3].

У міжетнічних контактах меноніти позиціонували себе як домінуюча сторона, що було проявом феномена «націоналізму нацменшостей», властивого, зокрема, і для досліджуваної нами етноконфесійної групи [871, с. 16]. В основі «націоналізму» менонітів, поза сумнівом, знаходився конфесійний детермінізм. Процес формування менонітської ідентичності відбувався на основі уявлень про власну соціальну і економічну місію. Навіть менонітські історики, наприклад Д. Плетт, не заперечують, що ставлення менонітів не лише до слов'ян, але й до німецьких колоністів було «протекційно поблажливим» [1076]. Англійський мандрівник Д. Уоллес, що відвідав Росію на початку 70-х рр. XIX ст., відзначав, що «російського селянина російські німці] зневажають за бідність, темноту, лінь і несумлінність; урядовців побоюються через тиранію і здирство» [887, с. 163].

На щастя, досвід взаємного спілкування, пізнання і співіснування носив переважно позитивний характер. Як один із прикладів такого досвіду інтерацій слід згадати випадок з ковалем І. Крекером, про який повідав церковний староста Ф. Мартенс (Заградівка) [1064, р. 13]. Якось до майстра Іоганна привели російського хлопчика з сусіднього села. Граючись, дитина натягнула на шию металеве кільце. Кільце щільно обхватило шию, і спроби зняти його не приносили результатів. Селяни не довіряли російським майстрам. Вони просили Крекера розрізати кільце, не заподіявши шкоди дитині. Ковалю вдалося виконати прохання, не пошкодивши сам виріб, який до того ж виявився придатним для подальшого використання. Після цього випадку селяни стали називати ремісника «святим Іваном». Вони наївно вважали, що майстер зробив диво.

Оскільки з погляду зовнішніх контактів підприємництво як страта було найактивнішою частиною менонітського соціуму, воно несло пряму відповідальність за результати спілкування, імідж конгрегацій. Важливим для нас у описаних вище сюжетах є визнання того факту, що конфлікти або інші

результати інтеракцій, спочатку не маючи під собою етнічного підтексту, мали тенденцію набувати його. Взаємостосунки з першими менонітськими підприємцями і ремісниками ставали основою для формування визначених, не лише позитивних, але й негативних уявлень і стереотипів не стільки про підприємців як таких, скільки про менонітів у цілому. Ці стереотипи, переважно етичного характеру, зберігалися в етнічній пам'яті народу і мали здатність проявляти себе в соціальних конфліктах або ситуаціях, суміжних їм, якими в подальшому з успіхом користувалися політики. Таким чином, функція «представництва» була виключно відповідальною. Поза сумнівом, сумлінність менонітських ремісників і якість їх виробів, якими місцеві селяни могли користуватися достатньо довго, повинні були викликати відчуття подяки і доброго ставлення до їх виробників. Але, розмірковуючи про причини етнічних конфліктів другої половини століття і початку ХХ ст., ми, вірогідно, повинні визнати, що особливість етнічної пам'яті щодо іногородців – «чужих», полягає в спонтанному переважному збереженні негативного. Це може пояснюватися, наприклад, відчуттям етнічного самозбереження: потрібно знати джерело можливої загрози, щоб надалі уникнути його. Меноніти прагнули зберегти свій світ ізольованим. Для оточуючих вони залишалися «річчю у собі», невідомим суб'єктом, що несе загрозу. В даному випадку негативні образи підживлялися не лише об'єктивно зафіксованою масовою поведінкою, а цілком суб'єктивними неусвідомленими або напівусвідомленими страхами. Слід також згадати про чисто російську традицію негативного ставлення до підприємництва. На дореформеному етапі підприємці в цілому рідко досягали бажаного престижу в суспільстві. У статусно-орієнтованому суспільстві купецький стан не міг отримати пошани ані з боку аристократів, ані в очах простого селянина, який розглядав підприємця як простолюдина, що відірвався від землеробства. Як відзначають деякі російські дослідники, ставлення до підприємців у Росії визначалося не стільки політичною програмою або доктриною, скільки «духом неприязні», який сформувався на етиці

православ'я і психології общини, проте ці sentimenti, притаманні і міжетнічним відносинам, не набували форму відкритої конфронтації між російським суспільством і менонітами.

б) Формування етики підприємництва в релігійній доктрині, світоглядній системі менонітів і розвиток колоністського підприємництва в Росії

Одним з методологічних принципів, якого ми дотримувались при дослідженні явищ і перипетій менонітської історії, було визнання єдності конфесійного і культурного чинників. Всі явища життя менонітських громад, у тому числі і виникнення підприємницької практики, завжди мали конфесійні рефлексії і взаємні реверсії. Менонітська ідентичність була, перш за все, релігійною, тому і конфесійна основа, і соціальна практика (як два взаємопов'язані чинники) не можуть бути інтерпретовані поза дискурсом – тим історичним контекстом, новим історичним рельєфом, який змінювався протягом довгих блукань громад в просторі і часі. Оскільки підприємництво більш ніж який-небудь інший вид діяльності було пов'язане із можливістю накопичення, що з самого початку програмувало диференціацію усередині конгрегацій і суперечило ідеї внутрішньогромадської рівності, виникає питання про те, як ставилися до підприємництва самі меноніти. Розуміння цієї проблеми дозволить відповісти на питання про статус підприємців у соціальній, ціннісній ієрархії менонітського суспільства, а також визначити загальну спрямованість розвитку поселень у ході модернізації.

Сама постановка питання про «світоглядну обумовленість» неминуче обертає нас до веберовських методів, які в теперішній час піддаються критиці [794, с. 46–51]; проте, розглядаючи менонітське суспільство як етноконфесійне, ми вважаємо за необхідне зробити невеликий екскурс в ментальні структури менонітства. При цьому слід зауважити:

1) по-перше, аналізуючи менонітський світогляд, ми намагаємося уловити лише тенденцію, і не можемо зробити конкретних висновків про те, як конфесійна ментальність відбивалася в діяльності кожного окремого суб'єкта, а також наскільки великою була глибина віри на особистому рівні;

2) у середовищі російських менонітів не було сформовано будь-якого концепту, що рефлексував їх нове становище. За свідченнями Даніеля Шлаттера, близького друга Корніса, які датуються 1823 і 1830 рр., як польські, так і російські меноніти не створювали враження глибоко віруючих людей;

3) етичні системи менонітства, що викликають наше зацікавлення, формувалися у середовищі амстердамських менонітів. Ми не можемо стверджувати, що ці концепти були відомі польським, а рівно і російським конгрегаціям. Ми не маємо достатньо відомостей про те, наскільки тісною була міжрегіональна взаємодія, наскільки плідним був світоглядний обмін;

4) подана вище теза більшою мірою зачіпає особливості тих соціальних груп менонітів, які були представниками перших неспроможних і малоосвічених колоністів, що поселилися на Хортиці до 1805 р., яким доктрина, розроблена в середовищі підприємницьких конгрегацій, могла бути незнайома і незрозуміла;

5) слід задуматися про механізми передачі і закріплення окремих «символів» – складових менталітету. Як відомо, освіта не є єдиним і найефективнішим чинником трансляції культурних традицій. Символи закріплюються в «концепції спільноти» (уявленні етнічної групи про себе) і «культурному знанні», які є втіленням «образу себе», властивого для будь-якої етнічної групи [994, р. 11, 14, 15]. У цьому сенсі положення вчення Менно Симонса, сформульовані в XVI ст., і Я. Петерса (XVII ст.), будучи більш історичними з погляду їх сприйняття російськими менонітами, можуть виявитися більш значущими і фундаментальними «символами», ніж ті, які склалися пізніше. Потрапляючи в область «культурного знання», ці символи могли знаходитися в

стані анабіозу і апіорно активуватися відповідно до потреби суспільства щодо них, не вимагаючи підтвердження їх істинності на новому витку розвитку соціуму.

Таким чином, ми визнаємо, що багато положень цього розділу мають суб'єктивний і гіпотетичний характер. Наші когнітивні можливості дослідження цього аспекту проблеми обмежені як відсутністю достатньої кількості автентичних джерел, так і складністю роботи з віросповідальними матеріалами.

Менонітське підприємництво, що сформувалося на російському ґрунті, було синтезом західної (переважно протестантської) і російської культури підприємництва. Перші меноніти були сучасниками реформації і брали участь в ідеологічних суперечках між прихильниками різних протестантських деномінацій. Незважаючи на те, що постулати менонітства понад усе були пов'язані з анабаптизмом, ця доктрина неминуче несла на собі відбиток всієї реформації, а основу менонітської етики і різних інваріантів (у тому числі і підприємницького) менонітського етосу слід шукати в протестантизмі в цілому. Для вирішення сформульованого вище завдання важливо простежити генетичну спадкоємність між загальними етичними нормами протестантизму, їх проявом в анабаптизмі і послідовному віддзеркаленні в менонітстві. Шлях до пошуку вирішення питань економічної і соціальної нерівності і легалізації тих видів діяльності, які здатні породити нерівність, в менонітській етиці в цілому, можливо, виражається формулою: ранній протестантизм → анабаптизм → менонітство.

На відміну від католицизму, в якому відводилося важливе місце культу і церкві, таїнствам і аскетичному ідеалу чернецтва, протестантизм ґрунтувався на принципі порятунку через особисту віру, вченні про безпосередній зв'язок Бога і людини [681; 1107, р. 12–13]. Таким чином, у протестантизмі релігійність вперше отримала новий вектор спрямованості і була сфокусована на внутрішньому світі людини. Двома базовими поняттями раннього протестантизму стали принципи особистого порятунку і загального священного. Ідеологи протестантизму вчили, що люди народжуються нерівними, проте, всі вони володіють даром «зробити

себе». Тут, на землі, вони, наділені духом і розумом, вільні використовувати свободу за власним розумінням і відповідно до обставин. У зв'язку з цим протестантизм не відмовлявся від «матеріального світу». Положення про те, що найкоротший шлях до Бога лежить через працю, стало максимом протестантизму [681; 1107, р. 12–13]. Реформатори оголосили працьовитість рівною благочестю [755, с. 7]. Заповзятлива людина могла з гордістю дивитися на свою діяльність. Успіх (перш за все, в матеріальному, грошовому виразі) розглядався як критерій того, що людина знаходилася на правильному шляху [714, с. 70].

Таким чином, в етиці раннього протестантизму всіляко підтримувалося і віталось формування нового типу особистості, здатної боротися за своє місце в житті. Будь-яка праця, у тому числі і підприємництво, розглядалася як служіння Господові, якщо людина віддавалася йому з вищою напругою. Людині було надано право самостійного вирішення питань, поставлених життям, і ніякі трактати і священники не могли вказати, що саме повинна робити людина в різних етичних ситуаціях. Знайдені при цьому відповіді були не тільки різними, але й неабсолютними. Таке проголошення принципів індивідуальної відповідальності означало колосальне звільнення людської активності. Відтепер людина повинна була діяти на свій власний страх і ризик, добиваючись своєї мети, відстоюючи своє власне існування [714, с. 69]; проте, як стверджує один з менонітських істориків, Арнольд Снайдер, протестантське розуміння життя «в цьому світі» разом з його економічною складовою не враховувало вимог духовності. Така позиція викликала заперечення з боку анабаптистів [1107, р. 16].

Головне питання анабаптизму, одного з проявів протестантизму, що сформувалося на теренах Західної Європи в першій половині XVI ст., полягало в тому, як слідувати Богу, щоб бути його вірним учнем і досягти порятунку. Основні анабаптистські принципи (хрещення в свідомому віці, повне відокремлення церкви від держави, пацифізм) були сформульовані в XVI–XVII ст. Вже сам факт свідомого хрещення свідчив про визнання права вибору, особистої

відповідальності за своє місце у світі. Ця настанова була екстрапольована і на інші сфери життя. У зв'язку з цим всі соціальні практики анабаптистів, включаючи питання власності і економічної діяльності, також закономірно були пов'язані з ідеєю про порятунок [1134, р. 64]. Економічне життя конгрегацій повинно було регулюватися біблійними нормами, встановленими для царства Бога, що кардинально відрізнялося від загальнопротестантської програми вивільнення економічної активності із сфери духовності. У анабаптистів особливу важливість набули і інші «вторинні» щодо вищеназваних цінностей: чесність, простота, терпіння, добродійність, які згодом стали важливою складовою, у тому числі і менонітського етосу [1123, р. 134]. Ці цінності повинні були виконувати компенсуючу функцію щодо індивідуалізму, який був неминучим результатом поєднання установок особистої відповідальності і особистого вибору.

Основні принципи, які були базою ставлення анабаптистів до питань економіки, групувалися навколо трьох основних понять: власність, накопичення і розподіл. У різних анабаптистських вченнях (мюнстеритів, гуттеритів, «шведських братів» і, нарешті, менонітів) ставлення до власності мало різні регламентації. Всі представники анабаптизму наполягали на необхідності перерозподілу власності і в цілому негативно ставились до накопичення і формування капіталів [1107, р. 7]. Об'єктом безперервних суперечок в анабаптизмі і менонітстві було ставлення до приватної підприємницької діяльності і власності. На відміну від гуттеритів, меноніти вважали, що майно слід залишати в руках окремого власника, який, знову ж таки, зобов'язаний свідомо використовувати свою власність і прибуток для надання добровільної допомоги всім, хто перебуває у скруті [1109, р. 9].

Серед інших важливих проблем внутрішньоконгрегаційних відносин, які неодноразово дискутувалися в менонітстві, слід назвати: 1) ставлення до жебрацтва; 2) негативне відношення до торгівлі і комерції, що розглядалися як «гріховне заняття»; 3) заперечення участі у фінансових операціях [1134, р. 65]. Ці

важливі для менонітського менталітету проблеми знайшли віддзеркалення в роботах засновника доктрини – Менно Симонса, у центрі віровчення Менно Симонса знаходилась ідея про конгрегацію. За його думкою, дотримуючись заповідей Христа, меноніти мусили постійно спілкуватися з Богом, відмежовуючись при цьому від зовнішнього світу. Служінню общині підкорялося все: час, дарування, фізична праця і, нарешті, матеріальні засоби (гроші). Спочатку ідея непротивленської любові до Ісуса привела менонітів до відмови від політичної, а також і економічної діяльності, в яких общинники знаходили елементи примусу [770, с. 67]. Проте повністю відмовитися від участі в цих сферах діяльності меноніти не могли, оскільки світ за межами конгрегацій існував за певними економічними законами, які впливали на життя конгрегацій. Своє вчення про общину Менно Симонс (1495–1561) виклав у праці «Ясна відповідь на лист Геліуса Фабера» [720, с. 67]. У конгрегації Симонса – об'єднанні істинних християн – не було місця грішникам, що не каються, п'яницям, скнарам і... лихварям, яких слід було виганяти з общини. Поняття «майно» (власність) у вченні Менно уживалося виключно в негативному контексті. Часто слова «загроза» і «власність» у працях Симонса були синонімами [1061, р. 41]. Як вважав Менно, всі вірні християни повинні духовно переродитися, знаходячи при цьому свою духовну суть і громадянство на небесах. Як громадяни духовного царства, вони повинні бути відокремлені від земного світу і речей в ньому, тобто не повинні були прагнути до накопичення земних багатств. Та все ж факт існування власності, грошей і торгівлі у вченні Менно не заперечувався. Як вважають деякі дослідники, стосунки купівлі-продажу не допускалися лише з відлученими [720, с. 71].

У трактаті «Відповідь на помилкові звинувачення» Менно Симонс спростовує засудження з боку опонентів у тому, що меноніти вимагають усупільнення майна і не ставляться з повагою до права приватної власності. Він відповідав: «Ми не проповідуємо і не практикуємо створення общини речей. Ми

проповідуємо і підтримуємо світ Бога, який всі істинно віруючі християни знаходять духовним рішенням» [529, р. 387]. Права власності у менонітстві визнавалися абсолютними. Менно стверджував, що вільний розподіл і взаємодопомога – фундамент священного писання і його послідовників: «Це похристиянськи і розумно, якщо християни люблять одне одного, то вони уважно ставляться до добробуту інших общинників» [529, арк. 387]. Менно підкреслював, що істинний християнин підкоряється вказівці Бога піклуватися про бідних, пропонувати їжу, одяг і нічліг всім, хто має на це потребу: подорожнім або навіть ворогам [529, р. 387].

У своєму трактаті «Істинна християнська віра» Менно Симонс піддавав критиці купців, які, на його думку, знаходились у постійній небезпеці гріха – можливості піддатися спокусі скупості [1108, р. 23]. Переповнюючи своє серце прагненням до наживи і прибутку, в своїх серцях вони замінюють Бога пристрастю накопичення. Симонс звинувачував не лише лихварів, але й тих, хто брав у борг, продавав. Він вважав обман суттю діяльності лихваря. Менно був впевнений, що накопичення майна зменшує залежність людини від Бога, тому шкодить істинно віруючій людині [1097, р. 727], проте в своєму ставленні до вищевисловлених явищ Симонс не був фанатично категоричним. Він допускав розподіл торговців на справедливих і несправедливих, тим самим залишаючи можливість для різних тлумачень [1108, р. 24]. Це пояснюється тим фактом, що серед прихильників Менно Симонса були представники різних професій. Дослідники ранніх етапів менонітської історії нараховують велику кількість ремісників, торговців – перших підприємців у Швейцарії, Південній Німеччині і Центральній Європі (1525–1618). До середини XVI ст. відсоток ремісників у складі менонітських конгрегацій складав близько 41% [1108, р. 24].

У ході подальшої історії менонітських поселень в Європі конгрегації опинялися не лише в різних політичних і географічних, але й економічних умовах. Їх було силою залучено до різних видів господарської діяльності, що викликало

необхідність змінювати деякі установки менонітської етики, приводити їх у відповідність до обставин і потреб часу і життєдіяльності громад. На з'їзді крещенців у Страсбурзі, який відбувся в 1557 р., було ухвалено рішення про пом'якшення правил вступу до конгрегацій. У північнонімецьких землях одночасно відмовились від практики відлучення, і членство в громадах було відкрито навіть для тих, хто займався раніше забороненими видами діяльності (торгівлею, лихварством).

Період переслідувань анабаптистських рухів і менонітства зокрема співпав із періодом активної економічної експансії європейських держав. Поступове примирення з анабаптизмом і припинення переслідувань було пов'язане, перш за все, з визнанням діяльності конкретних людей, які, будучи анабаптистами, займалися підприємництвом. Їх здатність бути успішними в бізнесі і високі податки, які вони сплачували, були джерелом постійного доходу до державної скарбниці, що забезпечило лояльність з боку влади (див. розділ 2.2). Після певного періоду переслідувань у Пруссії меноніти отримали можливість стати власниками невеликих земельних ділянок. Їх особливе ставлення до праці, помірність у витратах, а також економічні умови навколо них сприяли формуванню накопичень і їх подальшій капіталізації. Ці зміни стали основою нових етичних уявлень про власність і її роль у житті послідовників менонітства. На початковому етапі розвитку анабаптизму і менонітства, в умовах безперервних переслідувань, коли під загрозою знаходилася не тільки власність, але і життя прихильників Менно Симонса, теорія приватної власності і накопичення закономірно стримувалася есхатологічними настроями [1108, р. 25]. Рятуючись від переслідувань, меноніти часто залишали майно. Їх духовна сутність, їх віра розглядалися як єдина основна цінність, яку вони боялися втратити. У зв'язку з цим на початковому етапі менонітської історії трудова діяльність розглядалася виключно як необхідна основа життя, але зовсім не засіб і спосіб накопичення [1061, р. 44]. У нових

економічних умовах «економічна» теологія менонітів отримала подальший розвиток. Меноніти відчували необхідність стримувати свій радикалізм.

Автором нової концепції про багатство і власність став Якоб Петерс, проповідник фламандських менонітів у Занстріку, промисловому регіоні, розташованому поблизу Амстердама. У своєму трактаті «Вступ до правильного використання власності» (1649) [1108, р. 25]. Я. Петерс стверджував, що прагнення заробляти гроші є не лише природною, але й «даною від Бога» якістю людської натури. Той матеріальний добробут, якого вдалося досягти окремим представникам громад є даром від Бога. На думку Петерса, і божественні закони, і закони природи вимагають від людей заробляти на власне життя і отримувати прибуток від такого виду діяльності, щоб утримувати родину, виховувати дітей і допомагати всім, хто перебуває у скруті [1108, р. 25]. Всі шляхи отримання прибутку були відкриті для істинних християн до тих пір, поки вони слідували християнським цінностям. Християнам не заборонялось займатися бізнесом, але вони мали слідувати закону християнства, який полягав у тому, щоб нікому не шкодити. Я. Петерс закликав комерсантів: 1) відмовитися від надмірного підвищення цін і не прагнути до надприбутків; 2) уникати конкуренції. Порушення цих двох принципів суперечить принципам «роботи любові», людинолюбства.

Гріховним шляхом отримання прибутків була зневага зобов'язаннями у бізнесі. Від цього Я. Петерс прагнув захистити обидві сторони, що брали участь у процесі виробництва, підприємців і найманих робітників, які були взаємно відповідальні один перед одним [1108, р. 26].

Етика Я. Петерса також містила роздуми про те, як правильно розпоряджатися нажитим майном. Дотримуючись ідей Менно, він підтверджував правомірність існування приватної власності, а також вважав справедливим закон про її недоторканність. Приватною власністю необхідно було уміти правильно розпоряджатися. Надмірні і необґрунтовані витрати, на думку Петерса, є гріхом

перед Творцем, який довірив людині кошти для інших важливих справ. Помірний спосіб життя – шлях до того, щоб уникати непотрібних витрат [1108, р. 27].

Завершальна частина етичної теорії Петерса містила міркування про бідність і добродійність. «Бог завжди вдячний тим віруючим, хто ділиться майном з бідними», – пояснював Якоб. Любов – понад усе, і вона спонукає до добродійності, проте, на думку Петерса, не тільки багаті мають зобов'язання перед бідними, але й бідні також мають обов'язки. Якоб розподіляє всіх бідних на три групи: бідних по волі Бога (приреченість), заслужено бідних і незаслужено бідних [1108, р. 29]. Петерс був переконаний, що економічна нерівність не повинна ставати причиною внутрішньогромадських конфліктів, і закликав до консолідації. Таким чином, коло його роздумів про власність замикалося поняттям общини віруючих, уявлення про яку було базовим у менонітському світогляді.

Таким чином, теорія Я. Петерса вносила в менонітську теологію нову інтерпретацію питань власності. Її поява і інноваційність свідчила про прагматизм менонітів, націленість на креативність, здібність до усунення перешкод для розвитку їх деномінації.

Характерно, що теоретичні роздуми Я. Петерса були не єдиним викладом етики економічних відносин, які з'явилися у менонітів на переломному етапі їх історії. Серед інших філософів-моралістів епохи слід згадати Ханса ван Данцига, Якоба ван дер Мюлена, які виступили із схожими трактатами. Філософи відзначали, що практика підприємництва і накопичення виправдана до тих пір, поки зароблені кошти йдуть на користь конгрегації і істинним християнам. Озброєні теоріями голландських філософів, меноніти могли займатися бізнесом, не відчуваючи при цьому провини [1108, р. 30]. В умовах промислової революції в Європі ці положення теологів знайшли визнання в суспільній свідомості послідовників М. Симонса, поступово ставали частиною менталітету менонітів. Боротьба за виживання примушувала конгрегації приймати і виправдовувати існуючу економічну систему: техніку і промисловість, а разом з цим і необхідність

взаємоіснування з цими явищами. З такою «картиною світу» меноніти прибули до Росії.

Позитивний вплив на подальший розвиток підприємницького етосу в Росії здійснили ідеї пієтизму. Меноніти, серед яких найбільш консервативну позицію займали фламандські общини, розглядали пієтизм як пряму загрозу чистоті менонітської віри. Проте екуменічний і практичний принципи пієтизму були саме тими елементами етики, що бракували зазначеній деномінації, тим настроєм, свіжим струменем, підходом до навколишньої дійсності, які були виключно важливими для общин у процесі виконання ними дидактичної місії [1127, р. 169–171]. Спрямованість на практику і раціоналізм є тією характеристикою, яка, на думку деяких дослідників, ріднить пієтизм із ідеями Просвітництва.

На світогляд російських менонітів здійснив вплив віттембергський пієтизм. Джерелом розповсюдження цієї ідеології на Молочній були поселення сепаратистів, релігійним лідером яких був Едуард Вюст. В основі поглядів Вюста знаходились ідеї індивідуалізму. Він пояснював, як індивідуальна віра людини здатна подолати гріх і досягти порятунку. Оскільки Вюст виправдовував індивідуальну соціальну діяльність, його погляди виявилися вельми своєчасними і знайшли підтримку з боку суб'єктів підприємництва [1127, р. 169] .

Менонітські лідери Август Ленцман і Корнеліус Янцен – близькі друзі Вюста – відрекомендували його менонітам. М. Шмідт, подорожуючи Південною Німеччиною, познайомився з ученням Крістофера Хофмана, сепаратиста з Віттенберга [1054, р. 176–179]. Як припускають деякі дослідники, ще починаючи з 1818 р. до пієтизму було залучено І. Корніса (1789–1848) – лідера менонітських колоній. Серед причин, які сприяли цьому, Дж. Стейплз вважає за можливе виділити наступні події. У 1818–1819 рр. Молочну відвідали Е. Хендерсон, С. Греллет і В. Аллен – представники Британського біблійного об'єднання, які були прихильниками екуменізму і більш глибокої освіти, яка повинна розширити світогляд людини. Імовірно на пієтистські позиції Корніса впливало спілкування з

Д. Шлаттером (протягом 1824–1828 рр.), який сповідував екуменізм, і навіть іменував себе «світським священиком». Пояснюючи свої погляди, Шлаттер не був асоційований з будь-якою організацією місіонерів. Нарешті, І. Корніс був близьким другом Т. Блюхера, представника «Торгового будинку Моравських братів» у Москві. Відзначимо також, що Блюхер був одним із хлібних маклерів, що скуповували зерно у хортицьких і молочанських менонітів, тим самим беручи участь у формуванні регіонального ринку. «Моравські брати» підтримували ідеї Шлаттера, зберігаючи при цьому стійку прихильність громадським цінностям.

Активна життєва позиція, освіченість і харизма, які, безперечно, були присутні в діяльності Корніса, сприяли просуванню менонітських громад шляхом процвітання і прогресу [1110, р. 107, 115]. Його погляди істотним чином вплинули на діяльність в управлінні колоніями. Корніс знаходив у пієтизмі ідеї про необхідність зв'язків із світом за межами колоній. Дотримуючись пієтизму, Корніс всіляко підтримував у своїх єдиновірцях прагнення до діяльності і активності. У листі до одного з своїх друзів у 1828 р. він писав: «Зміст любові до Бога є не стільки слова, а, скоріше, дія і активність» [переклад автора *Н. В.*] [1111, р. 16–17]. Дослідник біографії і діяльності І. Корніса Дж. Стейплз переконаний, що, займаючи лідерські позиції в конгрегаціях, Корніс вимушено балансував між ідеями пієтизму і традиційною конгрегаційною менонітською етикою. Але його підтримка індивідуалізму об'єктивно слугувала ідеї про розвиток громад.

Впливу ідей пієтизму, нерівності, розповсюдження розкоші, які можуть стати одним з наслідків підприємництва, протистояти представники «Малої общини» (*Kleine Gemeinde*), що виокремилась в 1812 р. Позиція «Малої общини» полягала в запереченні розвитку бізнесу і підприємництва як видів діяльності, в яких виявляється індивідуалізм і прагнення до наживи як відчуття, що суперечать раціональній потребі. Члени общини прагнули дотримуватися простого і традиційного способу життя, проте реалії повсякденності істотно відрізнялися від установок доктрини, і до складу «Малої общини» входили не лише прості, але й

великі землевласники (К. Плетт з Клефельда, Г. Коп з Мунтау, І. Варкентін з Блюмштайна) та підприємці. У повсякденній господарській практиці члени общини не відмовлялися від технологічних новинок [1026, р. 135]. Щоденники К. Льовена, представника цієї громади, які неодноразово цитуються в публікаціях Д. Плетта, описують комерційні операції з іншими менонітами, німецькими колоністами, а також російськими селянами [1076, р. 14]. Дослідник «Малої общини» Д. Плетт згадує, що в межах цієї групи йшла постійна боротьба між прихильниками традиції, які намагалися протистояти інноваціям, і прихильниками модернізації, чиє становище було переважним [1075, р. 139]. До того ж, як вважає канадський дослідник Дж. Стейплз, об'єктивно представники і ідеологи «Малої общини» не ставили під сумнів необхідність прогресу і не чинили опір процесам підвищення добробуту як таким. Суперечки велися переважно навколо питань про ступінь участі конгрегації в модернізаційних процесах [1111, р. 16–17].

Як було згадано вище, в менонітському середовищі в Росії не виникло фундової теологічної концепції, яка б адекватно відбивала трансформаційні зміни в середовищі менонітського соціуму, проте суспільство було достатньо креативним і прагматичним, що дозволяло йому не відторгати інноваційність, включаючи підприємництво, а свідомо приймати його. На післяадаптаційному етапі, коли економічні процеси на території колоній набули стабільності, відбулося закономірне послаблення взаємозалежності між окремими членами громад. Праця стала більш особистою, набула індивідуального характеру, виникли персональні завдання і амбіції, перші капітали. Менонітська громада в Росії була не просто конгрегацією. Її було пронизано сімейними зв'язками – нитками спорідненості. В умовах, коли кожен десятий член конгрегації був підприємцем [732, с. 50–51], велика частина общинників або була безпосередньо залучена до бізнесу, будучи власником будь-якого підприємства, або домашнього виробничого закладу, або знаходилася у близькому родстві з людьми, що мали відношення до цього виду занять. На побутовому рівні підприємницька діяльність

сприймалася як частина реального повсякденного життя поселень. У своїх щоденниках Девід Епп – проповідник одного з Хортицьких поселень, вельми благочестива і послідовна в своєму релігійному світогляді людина, схвально відгукувався не лише про бажання одного з поселенців заснувати нове підприємство, але й про добробут поселян, що зростав. Підбиваючи підсумки 1838 р., він писав: «Дякуючи заступництву Бога, процвітання колоній значно зросло. Багато нових будинків збудовано, і вони розкішні» [516, р. 75]. Таким чином, незважаючи на те, що менонітські колонії пройшли через бідність адаптаційних років, багатство і добробут ставало все більш звичним явищем життя поселень.

Поступове визнання окремих суб'єктів підприємницької діяльності соціумом певною мірою пояснювалося і унікальністю навичок, якими володіли майстри. Не маючи спеціальної освіти, вони були винахідниками за покликанням. Їх талант полягав у тому, що вони вміли робити те, що було недоступним для інших, були носіями свого роду «закритого» для інших знання. В одному зі своїх досліджень, що відбиває сюжети виникнення машинобудування на території поселень, менонітський історик Д. Епп залишив декілька портретів підприємців. Серед них – образ В. Рейнке, винороба з Айнлаге. Не маючи спеціальної освіти, майстер, достатньо добре розбирався в хімії. Він винайшов рецепт оцту, який зберігався в таємниці, а також володів секретом виробництва стійкого фарбника [1013, р. 31].

Д. Епп також згадує про підприємницькі успіхи мірошника Фрізена. Майстер винайшов механізм млина з інноваційним механізмом просівання. Будучи природженим менеджером, він вміло торгував своїм винаходом, завдяки чому достатньо швидко досяг високого рівня добробуту [1013, р. 32].

Як згадувалося вище, статус будь-якого представника конгрегації багато в чому визначалося його становище у земельній громаді. Відповідно до підрахунків Клауса, до 1860-м рр. 60% менонітських сімей, що проживали на Молочній, і 50% жителів Хортиці були безземельними [825, с. 231]. Значну частину цієї групи

складали підприємці. Хоча безземельні були позбавлені права участі у самоврядуванні, вони виконували фінансові обов'язки, якими була наділена решта жителів селищ. Досягаючи фінансового добробуту, підприємці прагнули зайняти провідне становище в земельній громаді. Їх протестна поведінка сублімувалася у внутрішньоденомінаційні конфлікти. Одним з проявів цього явища стало виникнення груп Братських менонітів, які сформувалися в 1850-х рр. на території материнських колоній із послідовників ідей Вюста. Як показують дослідження Дж. Юррі, членами цих общин стали переважно молоді люди, вік яких не досягав 40 років. Аналіз списку конгрегації показує, що з 28 чол. – членів групи – 17 були носіями підприємницьких професій (мірошники (6), купці (11), ремісники (1)) [1127, р. 171]. Біля третини складу Братських менонітів дещо емігрували з Польської Пруссії (переселення 20–50-х рр.). Досвід проживання в умовах держави, яка активно еволюціонувала від аграрної до індустріальної стадії, істотно вплинув на їх уявлення про общину і справедливі внутрішньоконгрегаційні стосунки. Братські меноніти заявили про себе в січні 1860 р. і добилися офіційного визнання владою в 1862 р. [1127, р. 171]. Нова конгрегація іменувала себе «братством» – іншою деномінаційною групою [1025, р. 115–131, 244, 348]. Нова ідеологія Братських менонітів знайшла прихильників і на Хортиці в особі А. Унгера – власника машинобудівної фабрики, Г. Нойфельда – власника шовкопрядильного виробництва [1129, р. 29–40].

Як стверджує Дж. Юррі, незважаючи на певне світоглядне вільнодумство з боку Братських менонітів, вони не можуть розглядатися як активні учасники руху бідних безземельних за свої права, що розгорнувся на теренах колоній у 60-ті рр. XIX ст. [1129, р. 28]. Проте заперечувати протестний характер конгрегацій було б неправильно. Розкол, спричинений появою общин Братських менонітів, слід оцінювати як прояв боротьби нової страти суспільства за визнання соціумом. Зазначимо, що саме ця подія спричинила появу Кубанських колоній Південного Кавказу. Учасники руху звернулись до Міністерства державного майна з

проханням про надання земель для заснування незалежного поселення на Південному сході. Позитивну відповідь про дозвіл заселення земель між ріками Кубань та Зеленчук, було отримано 4 березня 1864 р.[1026, р. 259] Цей анклав колоній (Вольдемфюрст, Олександрфельд) став одним із нових центрів розвитку менонітського підприємництва.

В основі всіх дискусій про легітимацію підприємництва лежала ідея про релігійну громаду як парадигмальне поняття віровчення. Різні конфесійні суперечки, врешті-решт, виконували протектну функцію щодо конгрегації, яка в уявленні менонітів була спадкоємицею общини Апостолів. У процесі еволюції менонітської громади в Росії, збереження конгрегацій і можливість виживання її членів визначалися не лише духовною, але й економічною сферою. У Росії, як ніде раніше, менонітська громада з моменту свого існування, представляла собою щось інше, ніж просто конгрегацію. Вона була економічним інститутом і корпорацією із суспільною власністю, можливістю окремих членів общини займатися підприємницькою діяльністю, отримувати прибуток, а потім використовувати його не лише на підтримку конфесійної традиції, але й на користь поселень [1133, р. 9–22]. Ця модель була закріплена законодавчо. Успіх окремого підприємця розглядався не лише владою, але й місцевим громадським управлінням як успіх всього соціуму, внесок у виконання особливої показової «місії» названих груп поселень. Закликаючи менонітів до виконання покладеної на них місії, держава всіляко підтримувала принцип непорушності приватної власності і була проти вимоги перерозподілу майна [1133, р. 152, 199, 202].

Можливість зміни основ релігійної етики була однією з причин економічних успіхів конгрегацій менонітів як у Росії, так і в Європі в цілому. Меноніти – послідовники протестантизму і анабаптизму – були прагматиками, в ментальності яких були присутні елементи «протестантської етики» з її складовими: націленістю на повсякденну працьовитість, цінностями професійного обов'язку, ідеєю про чесно зароблені капітали і спрямованість їх використання. У

менонітському середовищі в певний момент з'являлися лідери, здатні «модернізувати», усучаснити доктрину, забезпечити формування господарської мотивації нового типу і «переконати» спільноту в її істинності і доцільності. Важливо, що соціум, з іншого боку, демонстрував високий рівень сенсибілізації – готовності прийняти і апробувати інноваційні елементи етики і раціональних біхевіорних моделей. Це обумовило формування клімату емоційного сприяння для розвитку неаграрних видів діяльності, який склався в межах менонітських конгрегацій в Росії. Еволюція господарської ментальності була складовою частиною розвитку підприємницької практики. Ця діяльність знаходила загальне схвалення, оскільки демонструвала один із шляхів поєднання завдань окремих соціальних страт спільноти – можливість досягнення добробуту, а отже, зміцнення позицій конгрегації в цілому. Перелічені установки були причиною соціальної толерантності і позитивного консенсусу стосовно суб'єктів підприємництва. Ця практика не відкидалася, а приймалася соціумом.

в) Діяльність Іоганна Корніса і розвиток підприємництва на території менонітських колоній

І. Корніс – один із лідерів менонітських поселень першої половини ХІХ ст., представник етнічної еліти, який досяг кар'єрного успіху на службі російському уряду. Його діяльність викликала неоднозначні оцінки сучасників: від неприйняття до захоплення [60, арк. 4–5; 527, с. 168, 481; 751; 815, с. 100; 825, с. 168; 1005, р. 9–43]. Поява феномена Іоганна Корніса була характерним для російської дійсності явищем, проявом одного з важливих принципів національної політики держави, націленої на взаємодію центрального уряду з неросійськими елітами [817, с. 100].

Активна співпраця Корніса з органами влади простежується з 1817 р., коли за рекомендацією Опікунської контори його було призначено радником і спостерігачем за новими поселеннями Данцигських менонітів на Молочній [1127, р. 111]. У подальшому Корніс займався улаштуванням колоній вихідців з

Віттенбергу [1110, с. 112], брав участь у роботі над «ногайським проектом» [580, с. 19].

Влада підтримувала Корніса як світського лідера поселень, який вважав доцільним проведення господарських реформ, що відповідало імпліцитним економічним завданням регіону. Його позиція корінним чином відрізнялася від поглядів релігійного лідера Г. Варкентіна, який наполягав на збереженні замкненості конгрегацій, що суперечило позиції влади про роль менонітських общин у російському суспільстві [1113, р. 71–89]. У 1842 р. Варкентіна було зміщено з посади новим головою Піклувального комітету Євгенієм фон Ганом [1041, р. 48].

Адміністративний досвід Корніса, можливість спілкування з представниками інших етнічних груп, російською політичною елітою сформували світогляд майбутнього голови «Сільськогосподарського суспільства». Він був освіченою людиною, і, за припущенням дослідників, був знайомий із складними економічними і філософськими концептами свого часу (наприклад, теорією власності). Будучи разом з тим менонітом і глибоко віруючою людиною, Корніс бачив суть вчення в принципах збереження общини і слідування внутрішньоконгрегаційним законам справедливості. На діяльність Корніса як лідера колоній істотно вплинуло його захоплення пієтизмом [1111, р. 16–17].

Визнання Корніса як одного з найвпливовіших конгрегаційних лідерів ґрунтувалося на його особистих господарських успіхах. Маршал Марнон, який познайомився з Корнісом під час подорожі Південною Росією (близько 1840 р.) надав свою версію передісторії успіху лідера колоній. Із слів Марнона, І. Корніс був сином данцигського моряка, який разом з родиною емігрував до Росії у 1804 р. На момент переселення капітал сім'ї складав не більше 1 000 крб. Займаючись землеробством, батько Корніса збільшив сімейні накопичення і розділив їх між синами, перелічивши кожному по 4 000 крб. [655, с. 252]. Корніс починав свою діяльність як підсобний робітник на млині в с. Орлово [1127, р. 109]. Пізніше він

успішно займався торговим підприємництвом. Через три роки його капітал, як указував Марнон, зріс до 7 000 крб.

Як стверджує канадський дослідник Дж. Стейплз, базовий капітал Корніса формувався в 1812–1817 рр. Одним із шляхів його створення, окрім заняття вівчарством, було використовування відкупного права на пивоваріння, яке Корніс спільно з В. Мартенсом вперше придбав у Піклувального комітету у 1816 р. та утримував його до 1830 р. [311, арк. 1–30].

Йоганн володів невеликими підприємствами. На своїх землях в Юшанлі він заснував цегляний і черепичний заводи [832, с. 109–110], тютюнове виробництво, для діяльності якого було закуплено «сигарні» машини [1010, р. 21]. Нажиті у агросфері гроші Корніс інвестував у промисловість. У 1830-х рр. він неодноразово надавав фінансову підтримку І. Класену, своєму родичу, власнику суконної фабрики із с. Гальбштадт [317, арк. 44]. Він свідомо вкладав кошти в промисловість, оскільки був переконаний, що розвиток неаграрного сектора економіки – один з чинників майбутньої успішності колоній.

Для інтенсифікації процесів комплексного господарського освоєння регіону держава ініціювала проведення деяких економічних програм, які з різним ступенем успішності розгорталися на території менонітських округів. У ході розвитку держави і початку процесів формування цивільного суспільства в Росії набула поширення практика створення громадських організацій. Після 1824 р. Піклувальний комітет виступав з ініціативою створення на території колоній «Товариства вівчарства» (з 1824 р.), «Товариства лісорозведення» (1830 р.), «Сільськогосподарського товариства» (з 1836 р.). До керівництва «Товариством лісорозведення» було залучено Корніса. У компетенцію цієї організації входили інноваційні господарські проекти, які знаходилися поза сферою уваги піклувальних органів. У 1836 р. за ініціативою А. Фадєєва було засновано «Товариство поліпшення сільського господарства, промисловості і торгівлі». Ця організація, на відміну від попередніх, мала більший господарський та

адміністративний вплив. Зіткнувшись з непримиренною опозицією з боку конгрегаційних лідерів, Корніс діяв авторитарними методами [516, р. 76. 83]. Володіючи достатньо широким спектром повноважень, глава «Сільськогосподарського союзу» отримав можливість практичної реалізації багатьох задуманих ним проектів, які відповідали його особистому розумінню про прогрес і економічну доцільність. Корніс сфокусував свою діяльність на трьох основних напрямках: 1) ефективнішому розподілі господарських ресурсів на території поселень; 2) ефективнішому використуванні ресурсів; 3) стимулюванні аграрної промисловості і переорієнтації менонітської економіки на ринкові засади [1110, р. 119].

Засуха 1832–1834 рр. радикально вплинула на уявлення Корніса про можливі напрями економічного розвитку менонітських колоній і регіону в цілому. О. Фадеев оцінював засуху початку 30-х рр. XIX ст. як подію, яка відкинула економіку поселень на кілька років назад. Перед керівництвом колоній встало питання про те, як запобігти повторенню подібних криз [1110, р. 118]. Як вважав Корніс, однією з гарантій, здатних забезпечити стійкість економіки в умовах неминучих в регіоні природних катаклізмів, може стати орієнтація на комплексний господарський розвиток колоній. У зв'язку з цим він запропонував програми, спрямовані на підтримку розвитку менонітського підприємництва. Зауважимо, що цей проект у практичній діяльності Корніса був тісно пов'язаний з соціальною сферою.

З початку 30-х рр., коли кількість безземельних господарств збільшилась [289], Корніс запропонував серію соціальних програм, сфокусованих на поліпшенні становища безземельних членів конгрегацій. Його проекти дозволяли общинникам проявляти себе в альтернативних аграрних видах діяльності. Корніс виступив з ініціативою заснування окремої ремісничої колонії, яку планувалося розмістити поблизу центрального селища Молочанського менонітського округу – к. Гальбштадт. За свідомством Корніса, менонітські ремісники були незаможними

людьми. Не маючи достатньо коштів для закупівлі великих партій сировини і забезпечення зберігання заздалегідь виготовлених виробів, майстри виконували переважно особисті замовлення [1110, р. 126].

Плани про утворення особливої промислово-ремісничої колонії Корніс обговорив із своїм другом, бароном П. І. Кеппенем, статським радником і урядовцем Міністерства державного майна [482, с. 685–686]. До того часу в практиці колонізації Півдня Росії було накопичено деякий, слід визнати, негативний досвід утворення поселень неаграрного типу (Біловезькі колонії) [135, арк. 10–12]. На відміну від попереднього проект Корніса мав усі передумови виявитися успішним. Він здійснювався в достатньо сприятливих економічних умовах і на території регіону, який відрізнявся відносно високим рівнем розвитку. Для майбутньої колонії було обрано зручне, з погляду авторів проекту, місце розташування: її передбачалося розмістити на перетині торгових шляхів.

У жовтні 1837 р. П. Кеппен надав записку «Про стан і головні потреби іноземних поселенців у Таврійській губернії» [60]. У документі повідомлялося про наміри менонітів заснувати при к. Гальбштадт особливе ремісниче поселення на 200 господарств. Будучи прихильником проекту, Кеппен переконував адміністративні органи, що «поселення ремісників надасть їм можливість сприяти взаємному удосконаленню». Селище Ной-Гальбштадт він іменував «колонією нового типу» [60].

У листі інспектору Пелеху Корніс пояснював свою позицію про необхідність практичного втілення проекту з обопільною вигодою, яка надасть сприятливих умов для подальшого розвитку не лише для менонітів, але й регіону в цілому, а саме: 1) необхідність забезпечення можливостей духовного і фізичного розвитку ремісників, поліпшення їх добробуту і збереження навичок майстрів; 2) перспективи утворення ремісничого центру, де вироблятиметься конкурентноздатна продукція; 3) організацію зручнішого доступу споживачів до

якісних виробів незалежно від часу проведення ярмарків і ринків. У грудні 1839 р. з підтримкою цього проекту виступив Піклувальний комітет [60, с. 124].

Міністерство державного майна підписало указ про заснування колонії 9 липня 1841 р. Схвалюючи проект, це відомство висувало деякі вимоги стосовно внутрішньої організації поселення. На менонітів було покладено такі обов'язки: 1) побудову молитовного будинку; 2) створення школи; 3) організацію торгових лавок; 4) утворення ремісничого наказу, підлеглого Молочанському менонітському окружному наказу; 5) вибір десятських; 6) побудову будинків за менонітським зразком; 7) відмову від землеробства...[60, с. 124]. Таким чином, к. Ной-Гальбштадт, будучи виключно ремісничим, повинна була відповідати зразку типового колоністського поселення, зберігати спосіб життя общини.

Корніс усвідомлював, що утворення єдиного ремісничого поселення не могло розв'язати глобальну для менонітського соціуму проблему і вважав доцільним розповсюдити цей досвід на інші регіони Молочної і Хортиці. На облаштування Ной-Гальбштадта з особистих коштів Іоганна було передано 100 000 крб. [144]. Маючи намір продовжити проект, він намагався залучити до його фінансування інших забезпечених людей, проте реальне втілення задуманого зіткнулося з опором з боку молочанських землевласників. До того ж у тих ремісників, що влаштувалися в колонії, бракувало коштів для устаткування майстерень. Для таких ремісників Корніс передбачив можливість отримання позик. Незважаючи на всі старання, ідея Корніса так і не досягла того результату, на який розраховував лідер. У 1857 р. на території ремісничої колонії знаходилося не більше 22 господарств [1010, р. 49].

Маючи деяку кількість власного вільного капіталу, який, як було закладено в менонітському світогляді, повинен працювати, І. Корніс виступав як приватний банкір, пропонуючи процентні позики менонітським і німецьким підприємцям [314, арк. 17], місцевим землевласникам, російським урядовцям [316, арк. 103; 318, арк. 53–54]. Корніс йшов назустріч різним суб'єктам економічної діяльності,

незалежно від їх суспільного і матеріального статусу. Він був переконаний у важливості підтримки малих підприємств [312, арк. 5]. Помітимо, що Корнісу і раніше вдавалося демонструвати здібності фінансиста. Будучи скарбником «Біблійного товариства» (відомості за 1822 р.), він використовував громадські гроші, заробляючи для колоній додаткові кошти [310, арк. 3].

Схвалення з боку Піклувального комітету отримав проект Корніса про виокремлення на території менонітських селищ спеціальних ділянок для заселення малозабезпечених молодих безземельних сімей, які, як передбачалося, могли стати локальними «ремісничими городками». Такі території незабаром з'явилися фактично в кожному молочанському селищі і стали центрами формування домашньої промисловості, ремесла і підприємництва. У 1847 р. було підготовлено «Проект правил про облаштування нових селищ із застосуванням щодо них господарських засад менонітів: про ділянки, призначені для поселення безземельних і ремісників». Відповідно до програми, землі для ремісників виділялися або на околиці колоній, або з обох їх кінців [78, арк. 349].

Вирішуючи проблеми розвитку ремесла і підприємництва, Корніс вимагав від керівників окремих громад надання кредитів молодим підприємцям задля участі у житловій програмі [48, арк. 92–127].

Корніс першим запропонував використовувати майстрових для професійної підготовки хлопців із навколишніх іноетнічних поселень [48, арк. 92–127]. З 1839 р. Іоганн практикував навчання хлопчиків з сусідніх сіл навичкам раціонального землеробства [77, арк. 6]. Учні могли отримати в колоніях і ремісничі навички. Вони навчалися ремонту споруд, виготовленню сільськогосподарських знарядь і домашнього начиння [986, с. 106]. Після шести років проживання в колоніях стажисти отримали по 100–150 крб. сріблом для створення власного зразкового господарства. З таких хлопців формувалися навіть поселення (Новопавлівка і Анновка) [83, арк. 23–378]. Нарешті, у середині 1840-х рр. обговорювався проект про передачу на навчання менонітським ремісникам

хлопців з болгарських поселень, проте, як згадував А. Скальковський, «ніякі переконання не допомогли, і болгари рішуче відмовлялися передати своїх дітей в науку німцям» [930, с. 139]. Лише в 1855 р., використовуючи досвід Іоганна Корніса, Департамент державного майна приступив до реалізації програми з навчання ремеслам селянських сиріт [582, с. 33]. Цей проект було успішно завершено у 1859 р.

I. Корніс не упускав можливості популяризації виробів менонітських ремісників. Наприклад, в 1837 р. він порекомендував одному з місцевих землевласників віз, виготовлений ковалем із с. Орлово. Вартість виробу, який був здатний перевозити вантаж вагою 150–160 пуд., складала 240 крб.[320, арк. 57]. Віз було відправлено покупцю, і на наступний сезон той же ремісник отримав нове замовлення, яке на цей раз поступило від сусіда торішнього покупця.

Іоганн Корніс помер у 1848 р., але засноване за його участі товариство існувало до 1871 р, але згодом права цієї організації були суттєво урізані.

Таким чином, в діяльності Корніса як голови «Товариства сільського господарства» досить чітко простежується система заходів, спрямованих на популяризацію ремісничо-підприємницької діяльності. Поява програм розвитку підприємництва була зв'язана, перш за все, з необхідністю вирішення соціальних завдань, підтримкою тих груп населення, які могли стати базою для формування торговельно-промислової сфери на території колоній. Спонукальним мотивом діяльності Корніса була його переконаність у важливості ринкової спрямованості розвитку менонітських поселень в умовах російської модернізації. Його упевненість у значущості формування на території колоній домашньої промисловості, великих і малих підприємств, створення системи кредитування підприємництва, розробка заходів соціальної підтримки і запровадження елементів ліберальної економіки, вільної від конфесійного контролю, мали вельми прогресивне значення навіть з погляду сучасних вимог організації менеджменту. Більшість проектів Корніса була спрямована у майбутнє. Результати їх здійснення

найбільш показово проявили себе в подальші десятиліття – на етапі становлення великої менонітської промисловості. У загальній ретроспективі аналізу економічного розвитку поселень феномен діяльності Корніса підтверджує, що менонітський соціум мав здібність до саморозвитку і самореформування, а отже, і до ефективної економічної саморепродукції на новому витку прогресивного розвитку суспільства, що забезпечило йому гідну позицію в ході розгортання модернізаційних за характером економічних процесів на Півдні Російської імперії.

3.4. Менонітське підприємництво в містах Південної Росії в дореформений період.

Одним з привілеїв, наданих колоністам Катериною II, і на збереженні якого наполягали учасники переговорного процесу, було право менонітів селитися у містах. При складанні «Статей» меноніти враховували і попередній європейський досвід господарської діяльності общин.

Специфіка територій Півдня Росії, де було закладено менонітські поселення, полягала в їх економічній неосвоєності. Засновані напередодні або одночасно з колонізацією нові міста і поселення знаходилися на початковому етапі їх трансформації в комерційні і комунікаційні центри Росії. Торгівля і промисловість забезпечували розвиток міст. В умовах, коли підприємництво Росії знаходилося на початковому етапі формування, зусилля колоністів-підприємців були необхідні державі.

Аналіз господарської і підприємницької діяльності представників громад за межами основних анклавів поселень дозволяє виокремити дві основні хвилі заселення міст менонітами: первинну і вторинну. Первинна хвиля співпадала за часом із періодами програм колонізації (до 1830 р.), коли меноніти ставали одними з перших жителів нещодавно заснованих міст. Цей важливий чинник детермінував решту характеристик процесу: причини, роль колоністів у господарському житті міста, соціальні особливості контингенту переселенців і

психологічний клімат навколо них. Первинна хвиля переселенців складалась із тих емігрантів, які обирали міста вже на етапі колонізації, були націлені на не аграрну діяльність; були фінансово підготовлені до відкриття власного закладу.

На етапі теоретичного ухвалення рішень влада активно підтримувала ідею поселення колоністських ремісників у нещодавно заснованих містах Південної Росії. За рішенням Міністерства державного майна відповідальність за облаштування ремісників у містах покладалася як на цивільне керівництво, так і на відомство піклування [129, арк. 35–36], проте в реальній переселенській політиці така практика зазнала труднощів. В умовах еміграції не всі колоністи зуміли реально оцінити свої можливості. У рапорті Контори опікунства від 11 червня 1801 р., повідомлялося про випадки, коли ремісники-колоністи, що спочатку оселилися в містах, надалі виявили бажання переїхати до колоній. Так вчинили батько і син Пітер і Ергардт Льовени – перші меноніти, що поселилися в Катеринославі в 1803 р. [57, арк. 151]. В умовах конгрегації адаптація ставала колективною справою і набувала менш екстремального характеру. Опікунські органи також згадують про випадки, коли ремісники, розтративши видані їм гроші, виявилися непристосованими для нового місця проживання, і, більш того, «перебуванням своїм збільшували безладдя» [57, арк. 151].

На витрати по розселенню ремісників у містах (Катеринославі, Новомосковську, Олександрівську) було передбачено державні кошти. В цілому до 1825 р. на облаштування поселенців у Катеринославі (64 сім'ї менонітів і колоністів) бути витрачено 63 585 крб. 56 коп. казенних грошей [162, арк. 169]. Витрати не окупалися, і поселення в містах ставало все більш складною справою для колоністів. Згідно з розпорядженням Експедиції державного господарства від 30 березня 1805 р., адресованого Опікунській конторі, поселення в міста колоністів без згоди міських громад заборонялося [150, арк. 931]. Перешкодою при цьому міг стати не лише фінансовий стан, але й вік.

Законодавство дозволяло менонітам вибирати для проживання території міст трьох південноросійських губерній. Початок підприємницької діяльності в таких містах надавав важливі для новопоселенців-підприємців пільги, серед яких 10-річне звільнення від податків, проте перші меноніти – постійні жителі – з'явилися в містах лише після 1804 р., коли влада змінила характер колонізації, роблячи ставку на спроможніші контингенти переселенців [732, с. 32–33].

Одним з міст, яке привернуло менонітів своїми економічними перспективами, був Катеринослав. Першим менонітом, що закріпився в губернській столиці, був Якоб Тевс, який у 1805 р., заявив про свій намір придбати будинок [132, арк. 29]. Незабаром Опікунська контора отримала від нього прохання на отримання позики строком на 10 років із метою розширення господарства [133, арк. 53].

Невелика дерев'яна будівля була придбана Д. Шредером у місцевого урядовця, колезького реєстратора А. Курцова [149, арк. 210]. В той же час до Катеринослава прибули потомствений мірошник Г. Тіссен і підприємець І. Брандт. У 1808 р. менонітська община поповнилася сім'єю Г. Гезе [1016, р. 240].

У матеріалах піклувальних органів збереглися деякі відомості про джерела отримання коштів і форми первинного капіталу, які незабаром було використано для заснування приватних виробничих і комерційних підприємств. Ми маємо в своєму розпорядженні відомості про факт отримання спадку І. Брандтом [152, арк. 111]. У 1805 р. на ім'я меноніта Генріха Тіссена з Пруссії була переказана сума 3 200 крб. [132, арк. 73]. Незабаром після цього, 4 серпня 1805 р., Тіссен звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням про дозвіл на будівництво млина.

Кар'єру мірошника Генріх Тіссен розпочав у 1786 р. у м. Кребсфельд (Пруссія). Тоді він придбав перший механічний млин. Коли у 1804 р. він переїхав до Росії, підприємець мав чіткі наміри зайнятися борошномельним виробництвом. Дозвіл на заснування млина було отримано негайно [132, арк. 17]. У 1806 р. Генріх

Тіссен звернувся до міністра В. Кочубея з проханням про видачу позики на 800 крб. для побудови кам'яного млина. Його прохання було схвалено [134, арк. 187].

Пільговий період закінчився в 1815 р. До цього часу було підбито деякі перші підсумки колонізації. За списками, у 1816 р. в Катеринославі проживало 5 сімей менонітів (21 чол.), а саме: сім'ї І. Брандта (4 чол.), Г. Тіссена (4 чол.), Я. Тевса (6 чол.), Д. Шредера (6 чол.), а також Д. Велька [148, л. 24]. До 1815 р. від колоністів вимагали прийняти остаточне рішення про вибір місця поселення і соціального статусу з відповідним йому оподаткуванням. У «Проханнях», переданих до Опікунської контори, катеринославські меноніти повідомляли про своє бажання залишитися у місті. Г. Тіссен і Я. Тевс були власниками млинів. Спадкоємці династії Тіссенів згадують саме 1810 р. як дату заснування свого бізнесу [605, с. IV]. І. Брандт утримував заїжджий двір (інформація про це простежується принаймні до 1819 р.) [153, арк. 506]. Д. Шредер, який почав свою діяльність як торговець, займався лихварством. Відомо, наприклад, що він видав позику на будівництво лютеранської церкви у Молочанській колонії. З Опікунської контори за будівництво було сплачено 5 700 крб. [152, арк. 665]. Згодом Шредер збудував у місті пристань і зайнявся сплавленням лісу до м. Олександрівська [161, арк. 2]. Нарешті, у 1826 р. підприємець записався в гостинні купці 3-ї гільдії [285, арк. 1].

Проживаючи у містах, меноніти, подібно іншим колоністам, були обмежені в пересуванні. Наприклад, Девід Шредер неодноразово подорожував до м. Кременчука у комерційних справах. Кожного разу він мусив звертатися до Опікунської контори за дозволом [153, арк. 752].

Катеринославських менонітів було зараховано до стану різночинців, обкладено міською подушною податтю і податком на утримання поліції, розмір якого залежав від розміру капіталу. Більше всього платили І. Брандт і Г. Тіссен. Розмір податі Девіда Шредера складав 10 крб. [149, арк. 147]. Тіссен звернувся зі скаргою, в якій пояснював, що влада значно перебільшувала його фінансове

становище. Піклувальний комітет залишив розмір податку без змін. Меноніти виплачували порівняно великі розміри цієї повинності. Це свідчило про те, що у той час вони володіли порівняльно великими капіталами.

За даними на 1862 р. менонітська громада міста складала 69 осіб (0,8 %) [616, с. 303]. Вже в першій половині століття визначилися дві головні риси нечисленних менонітських жителів Катеринослава: заняття підприємництвом і їх спеціалізація (борошномельне та лісопильне виробництва). Так склалося, що Катеринослав завжди був для менонітів «особливим містом». Тут розташовувалася Контора опікунства, з якою активно контактували колонії, куди представники громад мусили звертатися для вирішення найважливіших для них проблем, де вони отримували (без перебільшення) реальну допомогу. Меноніти регулярно, як про це, наприклад, свідчать спогади сучасників цього періоду Д. Еппа і Я. Еппа, відвідували катеринославські ярмарки [516, р. 84, 86]. Один з них традиційно проводився у червні. У період між ярмарками вони продавали зерно мельникам-менонітам [516, р. 44, 169]. Менонітів, що мешкали в Катеринославі, часто відвідували численні родичі. Поїздка до губернського центру завжди була подією, актом пізнання іншого, незвіданого життя, де люди жили за іншими законами. Поїздка також служила хорошим приводом відвідати сусіда і розпитати його про подорож.

Завдяки тому чиннику, що менонітська громада Катеринослава була заснована на ранньому етапі історії міста, її присутність у місті була звичним для городян явищем. Уявляючи типового жителя, можна було б сформулювати вимовлену їм віртуальну, але цілком правдиву фразу: «Меноніти жили в Катеринославі завжди, як і євреї». Меноніти не відчували утисків і почували себе достатньо комфортно і упевнено. При всій значущості міста, воно не лякало їх своїми масштабами [868, с. 53].

Олександрівськ був ще одним важливим для формування менонітського підприємництва містом. Заснований у 1770 р., він був однією з ланок так званої

«нової Дніпровської лінії» [884, с. 184–304] – серії фортець, побудованих для захисту південних територій імперії. Упродовж довгого часу місто залишалось невеликим населеним пунктом і незначним торговим центром. У документах Опікунської контори збереглася згадка про перших менонітів, що поселилися у місті в 1809 р. – ткачів П. Раймера та Я. Бартеля. У 1814 р. вони звернулися до Опікунської контори з проханням про позику на покупку устаткування для майстерні і купівлі будинку [149, арк. 184–185]. Як з'ясувалося, у подальшому майстрові не зуміли виконати узятих на себе податкових зобов'язань, а тому у 1816 р. були вимушені переїхати до поселень.

Незважаючи на те, що менонітські колонії були пов'язані з містом торговими шляхами [613, с. 51–52], в комерційному відношенні Олександрівськ був менш привабливим для менонітів, ніж, наприклад, Катеринослав або Бердянськ. Оборот трьох ярмарків Олександрівська у середині XIX ст. був в 4 рази меншим, ніж однієї катеринославської [936, арк. 52, 57]. У 1864 р. число жителів міста не перевищувало 4 354 чол. Тут розташовувалися салотопний і цегляний заводи, тютюнова фабрика, три млини, 15 крамниць [623, арк. 176]. Упродовж певного часу промисловий і торговий капітал майже не впливав на розвиток міста, і в економічному вимірі території колоній (у цей конкретний період), як нам бачиться, дещо випереджали розвиток міста.

За відомостями піклувальних органів, наданих у 1815 р., менонітські прізвища також значилися в списках жителів м. Феодосії – 14 сімейств (27 чол.) і Сімферополя – 3 сім'ї (8 чол.) [149, арк. 120–126]. Відомо також, що декілька менонітських підприємств після 1845 р. було засновано у м. Мелітополі (борошномельні виробництва І. Енца, Дж. Енца, Ю. Фрізена) (Додаток 18), проте, джерела не зберегли більш повної інформації, що дозволило б зробити висновки про важливість і роль менонітського підприємництва для розвитку цих населених пунктів на дореформеному етапі.

Прецедент виникнення «повторної» моделі заселення міст був пов'язаний з вибором менонітів-підприємців, які спочатку проживали в колоніях, але пізніше, здійснюючи пошук додаткових економічних можливостей, вимушено перебралися до міст. Цей шлях обирали меноніти-підприємці. З об'єктивних причин, серед яких найчастішою було безземелля і, можливо, конкуренція, вони вважали переїзд до міста перспективнішим для подальшого розвитку їх бізнесу.

Правовою базою для «вторинної» моделі заселення міст були «Жалувана грамота» (1800), указ 1812 р. (який дозволяв менонітам переходити в інші звання і стани), а також указ 9 березня 1836 р. «Про роздачу земель, що містам належать, в оброчне володіння і користування». В останньому із згадуваних законів йшлося про можливість надання земель для заснування на них господарств, фабричних і мануфактурних закладів представникам іноземних станів з відома міських громад [476. арк. 121–122].

Відповідно до моделі «вторинного» заселення сформувалася менонітська громада м. Бердянська. Місто знаходилось поблизу Молочанської менонітської групи колоній і з 1836 р. функціонувало як місто-порт [612, с. 25]. Упродовж довгого часу воно зберігало першість у торгівлі пшеницею і здійснювало безпрецедентний вплив на розвиток регіону, привертаючи капітали і підприємницькі ідеї. Те, що колонії знаходилися поблизу портового міста, було щасливою для них обставиною, що дозволяло розвивати сільське господарство, торгівлю, відкривало додаткові перспективи для формування підприємництва.

Бердянськ – перше і єдине місто, де сформувався окремий район проживання менонітів. Під час заснування міста влада виокремила частину земель для сільської громади, що мала займатись садівництвом. Коли 50 таких ділянок по $\frac{3}{4}$ десятин виявилися незатребуваними з боку місцевих селян, граф Воронцов запропонував місту передати землі молочанським та хортицьким менонітам, які були про це повідомлені [14]. До 1841 р. (за деякими версіями у 1849 р. [708, с. 21]) ділянки було заселено менонітами. 24 сім'ї були вихідцями з Молочної, а

8 – з Хортицької групи колоній. Певна кількість новопоселенців прибула безпосередньо з території Польської Пруссії. У списку перших менонітів – жителів Бердянська – значилися Д. Фаст, І. Ісаак, брати Фрізен, П. Ремпель, Д. Ейзен. У 1841 р. тут було засновано перший механічний млин Зудермана. До 1845 р. у Бердянську влаштувався купець А. Вібе, що займався торговими операціями, пов'язаними з шерстю.

Якоб Зудерман (1794–1874) переселився до Росії з Пруссії у 1841 р. Бердянськ став першим місцем його поселення. Син Якоба, Девід Зудерман, обрав торгівлю зерном як напрям своєї підприємницької діяльності [1089, р. 24]. Ця родина також була відома у регіоні як землевласники і торговці вином.

У 1848 р. до стану бердянських купців було зараховано менонітів І. Матіаса з Руднервайде і Г. Янцена з Шензеє [288, арк. 4]. Обираючи місто як головне місце проживання, вони побажали залишитись колоністами [288, арк. 4]. Матеріали за 50–60-ті рр. ХІХ ст. зберегли чималу кількість клопотань молочанських менонітів про перехід у стан купців другої і третьої гільдій. До цих списків було внесено менонітку к. Орлов М. Фог з родиною. За відомостями Піклувального комітету до бердянських купців також було зараховано Я. Гардера (1856), І. Нойфельда (1860), І. Діка (1860), М. Вінса (1860), Я. Езау (1861), Д. Паульса (1866) [296, арк. 1–3; 300, арк. 4; 301; 302, арк. 1–5]. Відповідно до російського законодавства для переходу у купецьке звання необхідно було викупити гільдійське свідоцтво. Можливість вступу до гільдії, таким чином, визначалася розміром капіталу. Виходячи з цього, ми можемо скласти уявлення про фінансові можливості переселенців. Купці третьої гільдії мали в своєму розпорядженні капітал не менший, ніж 500–1000 крб., другої гільдії – 1000 – 10 000 крб. [754, с. 39].

Більшість менонітів – жителів цього міста – займалася торгівлею, проте серед них зустрічалися і підприємці, що побажали заснувати свої підприємства. Одним з перших серед них був Я. Мартенс із Тігенгагена, який повідомив про свої наміри створити в Бердянську оцтовий завод [291]. У 1840 р. І. Фрізен збудував

механічний млин, відомості про діяльність якого збереглися аж до 1853 р. У 1845 р. А. Зудерман послідував його прикладу. До 1852 р. в Бердянську розташовувалася деяка кількість підприємств, що належали менонітам: 1) вітряні млини Я. Берга, П. Ремпеля, Я. Зудермана (3 підприємства); 2) маслоробка І. Енця; 3) механічні млини Я. Блера, К. Классена, Д. Фаста, І. Ремпеля (4 млини); 4) зерноторгівельна контора М. Вінця і Я. Зудермана; 5) годинникова майстерня Б. Веделя; 6) купецька контора Юліуса Вінця [1036, р. 53].

Серед найудачливіших купців Бердянська слід згадати Корнеліуса Янцена – засновника хліботоргової контори. Він проявив себе як талановитий менеджер, який налагодив систему закупівлі зерна на території колоній [1036, р. 184–185].

Завдяки активному комерційному життю і сприятливому економічному становищу Бердянськ швидко розростався. Влада міста забезпечила менонітів ділянками для школи і церковної будівлі. Район їх проживання отримав назву «Німецька слобода». У 1852 р. в Бердянську налічувалось 250 менонітів [265, арк. 161–162]. Після 1860 р. менонітами було засновано нові промислові підприємства – механічний млин Д. Хиберта (у 1869 р. він збудував ще один паровий млин); канатна фабрика «Вінц і Янцен» (згодом викуплена П. Редігером). Г. Едігер – видавець і фінансист – заснував у Бердянську книжковий магазин [1036, р. 55].

Більшість менонітів зберігала зв'язок зі своїми общинами і після переселення [14]. Під час Кримської війни, коли залишатися у Бердянську було небезпечно, вони знайшли притулок у колоніях. Відомо також, що А. Зудерман був членом конгрегації с. Гнаденфельд. Окрім цього, міська община підтримувала тісні зв'язки з конгрегацією в Порденау [1124, р. 11]. Стосунки носили не лише конфесійний, але й комерційний характер. Прикладом цього є діяльність контори К. Янцена. У свою чергу, купець А. Вібе неодноразово користувався кредитом І. Корніса [325, арк. 58]. Довгий час, як з деякою часткою іронії промовляли меноніти, Бердянськ був «одним із селищ Молочної» [1124, р. 11].

Бердянськ був найбільшим і найбагатшим із міст, де оселилися меноніти у першій половині століття. Незважаючи на те, що бердянські меноніти, у тому числі і підприємці, зберігали тісний зв'язок із конгрегаціями, вони першими освоювали не лише новий економічний простір, але й пізнавали нову міську культуру. Спосіб життя нових переселенців багато в чому нагадував устрій і традиції, властиві для російського дворянства. Дітей з сім'ї К. Янцена відвідували вчителі, які викладали їм малювання і іноземні мови, включаючи російську. Ініціатива вивчення мови походила від самого Корнеліуса. Він усвідомлював важливість особистих комунікацій для майбутнього своїх дітей і не вважав це за вимушену поступку російському націоналізму. Родина Янценів проживала на вул. Воронцовській, в найфешенебельнішому районі міста [13]. Голова сім'ї захоплювався музикою. Він був чудовим вокалістом і влаштовував музичні вечори.

Невелика за чисельністю група менонітів проживала у Орехові – маленькому містечку, заснованому в 1796 р. на відстані 50 км. на південний схід від м. Олександрівська на місці Орехової балки [641, с. 20]. Селище Орехова Балка було засновано православними селянами, незаможними козаками і солдатами. Орехов знаходився на шляху солевозного тракту, яким слідували чумаки з Криму. У 1827 р. сюди переселився меноніт із с. Гальбштадт В. Мартенс, якого було зараховано до «гостинних купців» 3-ої гільдії [285, арк. 5]. Його прикладу наслідував поселянин із с. Контеніусфельд І. Нойфельд, якого у 1848 р. було виключено з общини внаслідок переходу до купецького стану 3-ої гільдії [290, арк. 2]. У 1852 р. в Орехові мешкало 19 менонітів (з 5 865 чол. населення). За матеріалами Х. Хиберта, у 1852 р. в цьому невеликому містечку меноніти володіли 7 підприємствами, зокрема 5 млинами і 2 маслоробками (Додаток 18). До 1880 р. кількість менонітських родин в Орехові досягла 40. Менонітська громада мала свою власну школу і проповідника [1124, р. 11].

Таким чином, переселення менонітів у міста було продовженням процесів освоєння нового економічного простору. Міста володіли тим додатковим потенціалом, якого підприємці могли бути позбавлені на території колоній, надавали можливості для подальшого економічного зростання і підприємницьких спрямувань представників цих общин. На цьому етапі менонітів понад усе привертало міста невеликого масштабу і аграрного типу. До середини XIX ст. південноросійські міста сформували певний торговельно-промисловий дискурс. Тут діяли комерційні заклади, ринки і ярмарки, з'являлися мануфактурні і фабрично-заводські підприємства, ремісничі майстерні; концентрувалася значна кількість купецтва, підприємців і робітників [771, с. 91]. За образним виразом Д. Юррі, «меноніти росли з містами». Це значило, що успіх їх бізнесу істотно залежав від навколишніх економічних умов, зрілості і готовності ринку. Цей силогізм носив закономірний характер і зберігався протягом всього часу присутності менонітського підприємництва в містах, проте з іншого боку, ми не схильні вважати, що меноніти були лише споживачами, користувачами тих переваг, які надавали міста. Вони проявляли готовність освоювати новий економічний простір, вдало вписувалися в нього і позитивно впливали на процеси розвитку. Користуючись новими можливостями, підприємці не поривали з колоніями, використовуючи напрацьовані раніше комерційні зв'язки, доповнюючи їх новими, залучаючи економічну зону поселень до більш широкого регіонального контексту. Піддаючись процесам акультурації, підприємці першими пізнавали особливості світу за межами поселень. Здійснюючи апробацію досягнень сучасної цивілізації, визнаючи їх і створюючи власний культурний простір у містах, вони виконували місію подальшої культурної трансляції всій спільноті.

3.5. Результати розвитку менонітського підприємництва в 1846–1871 рр.

Загальні умови. Головним критерієм, що дозволяє розглядати 1846–1871 рр. як окремий період розвитку менонітського підприємництва, було ухвалення указу

1846 р., що допускав вихід колоністських підприємницьких інтересів за межі трьох новоросійських губерній [483]. Це був період найвищої економічної свободи і найсприятливіших для розвитку колоністського підприємництва зовнішніх для поселень економічних і політичних умов. Державні борги було сплачено, податки – необтяжливими, конкуренція – незначною. Реформа скасування кріпацтва – попереду. При істотній різниці економічних потенціалів в «окремій зоні» і за її межами обмін приносив менонітським підприємцям достатній для подальшого розвитку прибуток.

На цьому етапі громадська думка ставилася до колоністів переважно позитивно. Досвід колоністів (і, перш за все, менонітів) найуважнішим чином вивчався Міністерством державного майна з метою застосування їх досвіду для реформування державних селян [75, арк. 24–30]. У серпні 1841 р. П. Кисельов особисто відвідав Хортицьку групу колоній, де зустрівся з адміністрацією селищ [510, р. 20]. Колоністи як субстан користувалися правовими привілеями. Контроль над розвитком економічних процесів як і раніше здійснювався органами опіки. Вони надавали дозвіл на відкриття підприємств, проводили інспекційну діяльність [150, арк. 197]. Лобіювання з боку піклувальних органів зберігалось аж до 1871 р.

Основний зміст цього періоду визначається наступними, властивими для розвитку етнічного підприємництва, процесами:

- 1) розширенням соціальної бази і господарської практики ремісничої діяльності, її розповсюдженням за межами поселень і Новоросії;
- 2) збільшенням кількості підприємств «домашньої промисловості», появою перших фабричних підприємств при збереженні ролі ремісничої діяльності;
- 3) початком процесу формування перших підприємницьких династій.

Поява і закріплення цих характеристик завершила формування «окремої економічної зони» (ОЕЗ) в її «замкненому варіанті», а також привела до достатнього освоєння внутрішнього економічного простору поселень на сучасному тому періоду рівні розвитку продуктивних сил. Сукупність чинників

визначила подальші перспективи розвитку ОЕЗ і експансії менонітського підприємництва.

Ремесло, «домашня промисловість» і виникнення фабричного виробництва

В останній дореформений період (1846–1871) ремісничка діяльність активно розвивалась, і до кінця періоду лише 11% майстрових, не знайшовши застосування своїм силам, виїжджали за межі колоній. Вже на початку 40-х рр. кількість господарств, що мали пряме відношення до неаграрної діяльності на території Хортицьких колоній, зросла до 48% (379 господарств) [165, арк. 11]*. У Молочанському менонітському окрузі 368 (25%) з 1 437 господарств займалися ремеслами і виробництвами.

У 1858 р. Піклувальний комітет організував збір відомостей про результати розвитку Молочанських поселень. У матеріалах перевірок інформацію про неаграрні види діяльності було віддзеркалено достатньо повно [299, арк. 21 об.]:

Таблиця 15

Стан ремісничої діяльності на території Молочанських колоній (1858)

Спеціалізація	Майстрів	Підмайстрів	Прибуток (загальний) / на одного майстра (крб.)
Годинникарів	10	6	2 112 / 211
Столярів	37	25	8 259 / 223
Слюсарів	2	6	1 300 / 650
Бондарів	5	1	230 / 46
Кравців	28	24	3 190 / 113
Шевців	26	3	3 128 / 120
Ковалів	129	148	70 197 / 544
Теслярів	28	109	11 415 / 407
Ткачів	21	7	2 158 / 102
Каретників	62	49	20 062 / 323
Каменярів	8	4	695 / 86
Токарів	4	3	675 / 168
Олов`янщиків	2	2	850 / 425
Мідників	2	Немає	600 / 300

* За відомостями Клауса (на 1841 р.) 250 господарств з 670 були ремісничими [825, додатки].

		відомостей	
Обробників	9	7	1 445 / 160
Машиністів	3	5	1 740 / 580
Склярів	15	Немає відомостей	741 / 49
Чинбарів	2	2	400 / 200
Майстрів	14	8	3 674 / 262
ВСЬОГО	407	409	261 (середній прибуток)

Аналіз даних, зібраних у таблиці, дозволяє позначити найважливіші характеристики явища розвитку дрібного підприємництва на території поселень у цей період, а саме, відповісти на питання: 1) про потребу в певних ремісничих професіях; 2) їх прибутковість; 3) перспективи розвитку окремих видів ремісничої діяльності.

Найбільший відсоток у колоніях склали ремісники, що володіли механічними і будівельними професіями. З 19 ремісничих спеціальностей, які подаються в списку, найбільш важливими були: ковалі (129), каретники (62), столяри (37), кравці і теслярі (по 28), шевці (26), ткачі (21), склярі (15), годинникарі (10). У колоніях також відчувалась необхідність у навичках обробників (9), каменярів (8), бондарів (5), токарів (4), машиністів (3), олов'янщиків і мідників (по 2). Серед найбільш прибуткових спеціальностей слід виокремити слюсарне (650 крб. на одного майстра), машинобудівне (580), ковальське (544), олов'яне (425), теслярське (407), каретне (323), мідне (300). Високоприбутковими були професії ковалів, теслярів, каретників. Гарні заробітки слюсарів, олов'янщиків, мідників визначалися дефіцитом майстрових цих спеціальностей. Заслуговує на увагу той факт, що при великій кількості вже практикуючих майстрових, ковалів і теслярів, їх діяльність все ще мала значний резерв для розширення ринку професії. Це пояснюється, перш за все, тим, що на цьому етапі саме ковалі стали основними виробниками сільськогосподарської техніки і інвентарю, що використовувався в колоніях. Відсоток представників цих

спеціальностей складав від 4 до 26 %: Більше інших заробляли каретники (1177 крб.), бляхарі (720 крб.), ковалі (489 крб.) [825, додатки].

Необхідність у професії тесляра указує, вірогідно, на рівень добробуту колоній, що постійно зростав. Про це свідчать, зокрема, і безперервні будівельні роботи, а також пов'язаний з цим попит на меблі і майстрів-деревообробників. «Товариство сільського господарства» ретельно контролювало процес забудови поселень. Типовий менонітський будинок був багатокімнатною спорудою. За відомостями Герсіванова – укладача військово-статистичного огляду Таврійської губернії (1849) – розміри типового менонітського будинку дорівнювали 50 на 30 футів [612, с. 114], проте розмір будинку залежав від добробуту його власника [1035, р. 131]. Цікавий факт, пов'язаний з традиційним статусом ремісників в селищах: висота житла у повних господарів складала близько 2,70 м, а у ремісників – 2,40 м [612, с. 114]. Для внутрішньої обробки і облаштування кімнат господарі зверталися до послуг столярів.

Матеріали Піклувального комітету дозволяють визначити деякі загальні характеристики діяльності ремісників в окреслений період:

1) середній прибуток майстрових складав 261 крб. (див. вищенаведену таблицю). Зіставлення даних відомостей із матеріалами за попередній період (серединою 30-х рр. XIX ст.) дозволяє виявити тенденцію зростання показника: 250 крб. (у середині 30-х рр.) і 261 у 1858 р. [60, арк. 47; 299, арк. 21, 43];

2) реміснича діяльність на території поселень розвивалася поза умовами цехових організацій, що позитивно впливало на її динаміку. Більшість майстрових все ще поєднувала ремесло із землеробством. У 1846 р. на Молочній «чистими» майстрами називали себе лише 2 594 чол. [986]. За спостереженнями сучасників, ремісники на термін від двох до двох з половиною тижнів залишали роботи в майстернях і займалися землеробством. За відомостями офіцерів Генерального штабу щодо Хортицьких поселень, мешканці колоній займалися ремеслом лише у вільний від польових робіт час [616, с. 207].

Одним з чинників, що примушував ремісників займатися землеробством, була загроза відчуження господарства, що створювало умови для розриву із земельною общиною і вірогідність переселення. Останнє створювало складності для участі у житті конгрегації. Вихід з конгрегації для меноніта означав неможливість досягти порятунку;

3) ремесло, що набуло широкого поширення на території колоній, не досягло рівня кустарного виробництва, що, з одного боку, свідчило про недостатньо високі виробничі можливості майстрів, а з другого – відбивало споживацькі характеристики внутрішнього ринку «окремої зони», в рамках якої проходила діяльність ремісників [299, арк. 21, 43]. Майстри виконували індивідуальні замовлення. Як зазначали автори «Матеріалів, зібраних офіцерами Генерального штабу», в Катеринославській губернії «колоністи знають різні ремесла. Знаходять завжди роботу і збувають вироби за добру ціну» [616, с. 87] .

Про майстерність менонітських ремісників було відомо і за межами поселень. У записках Н. Калагеоргі міститься опис млина у с. Романівка (поблизу Каховки), яку було збудовано менонітами – жителями с. Кичкас на замовлення княгині Оболенської [654, с. 52–53]. Як помічав Калагеоргі, всі механізми млина було вироблено з чавуну і заліза, «оброблено із великою майстерністю». Важливою конструктивною особливістю механізму, за відомостями автора записок, був особливий регулятор, здатний не лише прискорювати, але й уповільнювати рух, якщо сила вітру досягала непередбачених показників.

Деякі з виробничих підприємств менонітів в 30–40-х рр. набули регіонального значення. Наприклад, раніше згадуваний нами млин І. Тевса в с. Шензе обслуговував 44 довколишніх німецьких і російських селищ на відстані 50 верст [327, арк. 14].

На початку 1840-х рр. влада приступила до вивчення і розповсюдження досвіду найуспішніших колоністських груп, включаючи менонітські громади. Ця програма була пов'язана з планами реформ міністра П. Кисельова [76].

Наслідуючи господарський досвід менонітських колоній, влада мала намір ввести систему неподільності земельних ділянок, їх спадкового володіння, збільшити кількість наділів. Для збереження «моральності, порядку і працьовитості між землеробами, ремісниками і найманими робітниками», як повідомлялося в записці радника Міністерства державного майна Сухомлінова, передбачалося заснувати «Наглядові комітети», до складу яких слід було включити найдосвідченіших господарів [78, арк. 48].

Маючи намір отримати користь із напрацьованого менонітами досвіду, влада сприяла розширенню міжкультурного обміну у сфері неаграрних видів діяльності. Практичним ініціатором цього процесу був І. Корніс, який на початку 40-х рр. прийняв у навчання декількох російських і ногайських хлопчиків [930, с. 139]. У 1850 р. мірошник І. Тевс (с. Шензе) зобов'язався навчити борошномельному мистецтву двох хлопців з числа державних селян [329, арк. 6]. З ініціативи Піклувального комітету у 1857 р. була організована кампанія з популяризації та розповсюдження навичок ремісників менонітських поселень [297, арк. 4].

На пропозицію взяти участь у програмі відгукнулися п'ять майстрів. Відбір учнів здійснювався серед населення болгарських колоній. Болгарських хлопчиків було розселено у менонітських селищах. Така схема дозволяла отримати обопільну вигоду з програми, оскільки забезпечувала господарства ремісників додатковими робочими руками [797, арк. 4]. У цілому в програмі взяло участь 44 ремісники з двох Молочанських округів: менонітського і колоністського (з них – 25 з менонітських селищ) [297, арк. 5, 12]. До названих колоній бути відправлено 45 болгарських хлопчиків з Нижньобузького і Ізмаїльського округів [297, арк. 48, 158–161]. Родичі, що відвідали підлітків, залишилися задоволеними умовами життя дітей і раділи тому, що хлопців було передано у навчання до «благонадійних і хороших майстрів» [297, арк. 187]. У листі доглядача Молочанських колоній від 6 травня 1863 р., адресованому до Піклувального

комітету, повідомляється про закінчення програми [297, арк. 292]. Колишні учні пройшли атестацію. 15 з 24 хлопців, що пройшли іспит, продемонстрували високі результати володіння професією. Найбільш старанні з них отримали матеріальну винагороду [297, арк. 300].

Таким чином, у господарській системі поселень ремесло, яке було наслідком натурального господарства і домодерної економіки, виконувало різні соціальні функції. Їх зміст визначався ступенем близькості суспільства до модернізаційних процесів і рівнем економічного розвитку колоній. Розширення ремісничої діяльності відповідало рівню модернізаційних процесів у регіоні, сприяло їх інтенсифікації і переходу на новий якісний рівень – виникнення фабричного виробництва.

Виникнення домашньої і фабричної промисловості. Новою якісною ознакою розвитку менонітського підприємництва періоду 1846–1871 рр. стала поява фабричного виробництва. Виходячи з визначення, наданого в «Статуті про промисловість», фабрикою іменувалося велике підприємство, на якому до процесу виробництва було залучено більшу кількість людей, ніж на історично передуючому йому ремісничому підприємстві. Незважаючи на те, що поняття «фабрика» («завод») широко застосовувалося в Росії з початку XVIII ст., в російському промисловому законодавстві довгий час були відсутні чітко розроблені критерії розмежування між фабричними і ремісничими підприємствами. Коли на початку 30-х рр. XIX ст. в Росії відбувався процес кодифікування, в «Статут про промисловість» було внесено дві основні ознаки фабричного підприємства [504, с. 2; 921, с. 158]. Заводське (фабричне) виробництво відрізнялося від ремісничого великою кількістю залученої до процесу виробництва робочої сили, а також застосуванням машин, на відміну від «ручних пристосувань і інструментів», задіяних у ремісничому виробництві. Фабрика також характеризувалася особливими умовами виробництва і збуту. Товар на великих підприємствах вироблявся партіями, а його споживач не

знаходився в прямому контакті з виробником. На фабриці власник виробництва, на відміну від ремісника, безпосередньо не брав участі у процесі виготовлення продукту. Промисловець і найманий робітник належали до різних соціальних і майнових шарів суспільства.

Більшість менонітських підприємств, іменованих у матеріалах піклувальних органів фабричними, насправді мало відповідали означеним вище характеристикам. Меноніти-підприємці не лише контролювали виробництво, що належало їм, але й були задіяні на ньому у якості основної виробничої сили. Чи означає це, що більшість виробництв, діяльність яких розглядатиметься нижче, не можуть бути віднесені до розряду фабрик?

Аналіз виробничих характеристик більшості менонітських підприємств дозволяє віднести їх до категорії «домашньої промисловості» (домашніх закладів). У нашому випадку йдеться не стільки про кількість найманої робочої сили, що була задіяна на підприємстві, скільки про генезис і особливості формування менонітських виробництв. Більшість з них було створено безпосередньо на земельній ділянці, поблизу житлових і господарських споруд, пов'язаних з іншими видами діяльності родини [217; 218; 222; 321]. Від класичного варіанту «домашньої промисловості» менонітський відрізнявся більш високою технічною забезпеченістю, яка часто відповідала навіть фабричному рівню, а також і самостійністю виходу на широкий ринок [939, с. 45]. Ці якості впритул наближали менонітську «домашню промисловість» до фабричної.

Оцінюючи стан і значення менонітських фабрично-заводських підприємств, необхідно враховувати, що загальний рівень розвитку промисловості на території Півдня Російської імперії був на той момент достатньо низьким. Кількість фабричних підприємств була незначною, спеціалізація – обмеженою, розташування – нерівномірним. Російська економіка важко переживала численні військові кампанії, які вимагали вкладення коштів не в мирну економіку держави, а у військовий сектор. Базові потреби більшої частини російського суспільства

задовольнялися без залучення фабричного виробництва. Селяни задовольнялися кустарними і ремісничими виробами, тоді як знать вважала за краще «закордонний» товар тому, що вироблявся в Росії. У зв'язку з цим менонітські колонії вирізнялись на тлі загального економічного простору, являючи собою виразну «зону» підприємницької активності, імпульс якої мав не тільки внутрішню, але й зовнішню спрямованість. З метою підтвердити вищенаведену тезу, зупинимося на характеристиці діяльності менонітських підприємств різної спеціалізації детальніше.

Одним з характерних для менонітів виробничих напрямів, презентованих підприємствами різного рівня (від ремесла до фабрики), було виробництво сукна. Оскільки це виробництво було пов'язано із військово-промисловим сектором економіки, уряд усіляко підтримував його. На розвиток сукноробного підприємництва в Росії було спрямовано систему заходів і законодавчих актів, прийнятих з 1803 по 1808 рр. [903, с. 160].

Колоністське підприємництво також опинилося в орбіті цієї політики. Як згадувалося вище, організатори колонізації інформували Л. Ф. Трефурта про необхідність спеціального підбору емігрантів, «щоб вони були суконної справи ремісниками або ткачами, але щоб самі із своїми родинами могли обробляти шерсть і робити з неї прості сукна без подальшої обробки» [57, арк. 24]. Про необхідність розвитку ткацтва на території іноземних поселень неодноразово згадувалося в колоністському законодавстві: указах від 16 травня 1801 р., 16 червня 1803 р., 7 липня 1803 р. [437; 444; 504]. Для того, щоб розвивати «прядіння і ткацтво» на території поселень, окружним і сільським наказам ставилося в обов'язок заохочувати сім'ї віддавати своїх синів у навчання до ткачів. Професійним майстрам шульці повинні були надавати допомогу в придбанні верстатів, виділяти кредити з громадської каси [283, арк. 1]. Таким чином, велика кількість ткацьких верстатів і суконних майстрів, яка простежується за матеріалами «Відомостей про господарське обзаведення», була не тільки

результатом традиції, але й проявом своєрідного урядового замовлення, спрямованого на підтримку і популяризацію цієї спеціалізації. У 1816 р. в Таврійській губернії налічувалося 36 кустарних підприємств з виробництва сукна, а також 2 заводи. Останні знаходилися у власності менонітів [174, арк. 304–305].

У 1820 р. на території Молочанських і Хортицьких поселень діяло два суконні виробництва фабричного рівня: А. Нойфельда (к. Шонхорст) та І. Классена (к. Гальбштадт). Підприємство останнього набуло популярності [155, арк. 12, 20]. За темпами розвитку гальбштадтська фабрика випередила інші подібні колоністські виробництва: Х. Шпігельфогеля на Молочній (1820–1826, 1829), І. Шмідта у к. Грофенталь (1823–1824) [970, с. 158].

Історію підприємства І. Классена було започатковано контрактом, підписаним у серпні 1815 р. між менонітом І. Классеном (к. Розенорт) і колоністом І. Фейном [280, арк. 3–4]. В угоді повідомлялося, що впродовж десяти подальших років фабрика знаходитиметься у сумісній власності підприємців. Обов'язки фінансового засновника брав на себе Классен (його внесок складав 5 000 крб.). Фейн, як професійний технік, брав на себе зобов'язання з технічного керівництва. У серпні 1815 р. підприємство почало свою діяльність. Проте Фейн не виконав умови контракту. Залишивши виробництво без належного технічного контролю, він покинув селище. Классен звернувся із скаргою до Опікунської контори, вимагаючи від свого партнера виплати неустойки, оцінюючи розмір збитків у 7 000 крб. [282, арк. 1–3]. Майно Фейна було оцінено. Фабрика відновила діяльність лише після 1817 р.

Подальша історія розвитку підприємства Классена була достатньо повно віддзеркалена в документах органів опіки. У 1833 р. фабрика розміщувалася в чотирьох будівлях (фабричний будинок, споруда для пресів, фарбувальня, крамниця) [168, арк. 2–3]. Сировину закупляли на території колоній. Фарбники для тканин частково вироблялися на фабриці, частково завозилися з Харкова. У

списку устаткування цього підприємства було зареєстровано 11 верстатів, машина для стриження, ворсильна машина і інші дрібніші пристосування [168, арк. 1].

У 1822 р. на фабриці було задіяно 44 працівника (43 з них було найнято з середовища молочанських колоністів). У 1823 р. чисельність робітників збільшилася до 52 чоловік [156, арк. 31, 42, 46]. Успішність підприємства І. Классена була забезпечена діяльністю професійних майстрів: сукнаря Я. Краутера, красильника К. Зейца, механіка М. Дінкеля (з 1825 р.) [156, арк. 57]. На посаду керівника заводом було запрошено іноземного підданого В. Монке. Чисельність і якісний аналіз найманої сили свідчать про порівняно високі для цього періоду масштаби виробничого підприємства. Прогресивні методи виробничої діяльності, постійне вдосконалення виробничої бази сприяли зростанню продуктивності підприємства [156, арк. 31, 42, 46, 65].

Таблиця 16

Відомості про продуктивність суконної фабрики І. Классена (1822–1825)

Сорт тканини	Вироблено 1822 р. (аршин)	Вироблено 1823 р. (аршин)	Вироблено 1824 р. (аршин)	Вироблено 1825 р. (аршин)
Сукно	Всього 4 205	3 405	3 630	Всього 5 510
Байка		1 085	1 050	

Таблиця 17

Динаміка комерційного розвитку фабрики І. Классена [155, арк. 57–139; 168, арк. 2–3]

Роки	Вироблено сукна (аршин)	Продано сукна (аршин)	Вироблено байки (аршин)	Продано байки (аршин)	Всього продано (у крб.)
1828	6 719	6 535			38 105
1829	Вироблено 7 190 сукна і байки; продано 6 852 (сукна і байки)				41 112
1830	6 960		Фриза 1 309		50 110
1831	Сукна (4-х сортів) 8 312		1 885		58 724

1832	11 109	10 741			70 800
1833	10 059	9 804	1871	1892	78 017

Усього за період з 1824 по 1837 р. на фабриці було вироблено 113 521 аршин тканини. Впродовж 1830–1837 рр. виробники реалізували 76 837 аршин сукна на суму 528 172 крб. [60, арк. 49]. Продукція підприємства збувалась у Катеринославській і Таврійській губерніях.

Влада і опікунські відомства підтримували діяльність Классена. У 1827–1828 рр. фабрика переживала кризовий період. Коли борг підприємства зріс до 2 957 р., Опікунська контора добилася відкладення виплати заборгованості [159, арк. 192]. Відомо також, що 1 серпня 1839 р. фабрика згоріла, і діяльність підприємства було відновлено у 1844 р. після установки нового устаткування [322, арк. 2]. За відомостями на 1857 р., виробництво було успадковане Г. Бергом і І. Тевсом [176]. Нові власники інвестували у модернізацію виробництва близько 26 700 крб. [299, арк. 30–42]. Асортимент продукції розширився за рахунок шерстяної і бавовняної тканини полотняного або саржевого переплетіння.

Окрім фабричних виробництв для виготовлення сукна на території Молочанських колоній діяло 12 сукновальних майстерень – типових підприємств домашньої промисловості. Сукновальні, так звані валяльні млини, використовувалися для «валяння», ущільнення і розм'якшення сукна і шкіри. Робота на таких виробництвах виконувалася тіпанням, пересуванням, тертям матеріалів під ударами мелен або рівномірним штовханням і протяганням через валки [924, с. 29]. Відомості про діяльність такого виду підприємств надано в табл. 18 [924, с. 29].

Як свідчать матеріали цієї таблиці, сукновальні майстерні були підприємствами, на яких до процесу виробництва було залучено від 1 до 4 робітників. На організацію виробництва майстерень такої спеціалізації власнику необхідно було інвестувати в середньому 84 крб. Вартість устаткування (близько 359 крб.) дозволяє припустити наявність хоча б однієї машини. Сталий ціновий показник (від 2,30 до 3,00 крб.) свідчить про наявність ринку, що сформувався.

При середній продуктивності 142 чверті і середній вартості 2,30 крб. за чверть середній виробник заробляв близько 326 крб. Таким чином, прибутковість підприємства була достатньо низькою.

Таблиця 18

Суконні майстерні на території Молочанських колоній (1857)

Селище	Робітників	Вкладено коштів на організацію (крб.)	Кошторис виробництва (крб.)	Кошторис обладнання (крб.)	Вартість продукції (за чверть) (крб.)	Продуктивність (крб.) / чистий прибуток (крб.)
Гальбштадт	2	138	400	437	2,30	145 / 255
Шенау	2	110	150	730	2,30	80 / 70
Шенау (№ 2)	2	160	180	680	2,30	75 / 105
Мюнстенберг	4	90	150	285	2,30	125 / 25
Альтонау	2	106	200	294	2,30	200 / -
Петерсгаген	4	10	130	115	2,25	13 / 117
Тігенгаген	2	75	150	345	2,30	50 / 100
Орлово	2	60	110	296	2,20	304 / 194
Тіге	2	150	250	215	2,15	200 / 50
Розенорт	1	6	25	29	2,30	11 / 14
Францталь	2	59	150	310	3,00	156 / 6
Фірстенвердер	2	44	100	576	2,50	355 / 255
У середньому	3	84	166	359	2,30	142

Винокуріння, пивоваріння. Винокуріння – один з найвигідніших і прибуткових напрямів підприємництва в Росії. Заохочуючи розвиток виноградарства на території колоній, влада наділила поселенців правом виготовлення і реалізації алкогольних напоїв (вина, горілки, пива) (укази від 20 червня 1797 р., 20 липня 1806 р., 1819 р. [59, арк. 23], 12 червня 1930 р., 7 квітня 1833 р., 22 квітня 1837 р., 16 червня 1842 р., 20 березня 1853 р.) [474; 479; 504].

Права менонітів на розвиток цього напрямку підприємницької діяльності займали особливе місце в традиційній для імперії системі відкупу [889, с. 175]. У відкупному законодавстві Південь Російської імперії розглядався як привілейована територія. Тут держава дозволяла відкупникам не лише продавати,

але й виготовляти напої. Особливість Новоросії також полягала у тому, що на відкуп передавалися не окремі міста, волості, а території трьох губерній одночасно [889, с. 177–178]: Цей закон, проте, не розповсюджувався на Одесу, деякі міста, а також поселення колоністів. Останні отримали право самостійного виробництва і реалізації продукції. Регламентації підлягали лише ціни на алкогольні і слабоалкогольні напої, які встановлювалися державою і вимірювалися «відрами». Так, наприклад, вино слід було продавати по 6 крб. за відро, горілку – 8 крб., пиво – 1,80 крб. [889, с. 177].

Виготовлені менонітами напої дозволено було використовувати як для власного вживання, так і на продаж (укази 10 вересня 1791 р., 20 червня 1797 г.; 7 травня 1810 г.; 29 грудня 1819 р.) [504, с. 66]. Іноземні поселення були закриті для заїжджих торговців винами. Таке правило було додатковою охоронною мірою, яка сприяла максимальній акумуляції фінансів у селищах [504, с. 67].

Деякий час пивоварні на території поселень знаходилися у власності общини і не підлягали відкупу. Відкупну систему на території колоній було запроваджено з 1815 р. Особливість упровадження відкупної системи в колоніях полягала у тому, що її ініціатором виступала община, і доходи надходили до скарбниці громади. Як свідчать документи, хортицьку винницю було передано на п'ятирічний відкуп селянину Ярославської губернії В. Михайлову. Джерела дозволяють реконструювати умови цієї угоди. Договір регламентував розмір річної виплати (1 880 крб.) і передавав відкупнику права на виробництво і реалізацію напоїв. Торгівля вином могла здійснюватись лише у менонітському шинку, а відкупник був зобов'язаний забезпечувати кожного жителя колоній 2 відрами напою у рік. Окрім цього, кожного місяця підприємець виплачував колонії додаткові 560 крб., і після орендних років Михайлов зобов'язався повернути підприємство у належному стані [153, арк. 360–366].

Передача прав на відкуп здійснювалася на конкурсних засадах. Претендент був зобов'язаний надати в окружний наказ грошову заставу, що дорівнювала

третину відкупної ціни. Це підтверджує договір щодо громадської пивоварні с. Бергталь (Маріупольського менонітського округу, 1857–1858 рр.) [153, арк. 360–366]. Суми відкупних платежів поступово підвищувалися. Якщо відкупний договір 1823 р. приніс менонітам 6000 крб., то на наступному конкурсі цей показник зріс до 15 000 крб. [306, арк. 1–2].

Відомості про стан вино- і пивоваріння на території менонітських колоній надані в табл. 19. Як випливає з цих матеріалів, організація виробництва цього напрямку відрізнялась високою капіталоємкістю [293, арк. 30–42], проте швидка окупність інвестицій робила вино- і пивоваріння економічно привабливим для підприємництва.

Таблиця 19

**Стан вино- і пивоваріння на території Молочанських колоній
(за відомостями 1857 р.)**

Селище	Робітників	Вкладено на організацію (крб.)	Вартість Виробництва (крб.)	Вартість обладнання (крб.)	Вартість продукції (за відро) (крб.)	Прибуток (крб.)
Пивоварня (Гальбштадт)	13	1 034	16 111	21 700	4.60	3 202
Винокурня (Гальбштадт)	2	670	4 000	3 900	0.55	230
Винокурня (Руднервайде)	Немає відомостей	Немає відомостей	5 000	Немає відомостей	1.50	100

Коротка характеристика однієї з менонітських пивоварень (на жаль, ім'я власника не було вказано) надана в матеріалах Таврійського губернатора. У 1857 р. на підприємстві було вироблено 8 440 відер вина на суму 20 265 крб. До виробничого процесу було залучено 13 вільнонайманих працівників [299, арк. 30–42]. Обладнання підприємства складалося з паровика, казана, кубів, чанів і деякої кількості машинної техніки [176, арк. 53–54, 61].

Серед інших, більш дрібних підприємств спеціалізації, що розглядається, слід згадати: винокурний завод І. Нойфельда (с. Гальбштадт) (продуктивність 14 490 крб. на рік; 10 чол. найманих робітників); Г. Вільмса (к. Гальбштадт) і П. Діка (с. Руднервайде) (продуктивність 2 820 крб., задіяно 3–4 наймані робітники) [176, арк. 83–97].

Окрім молочанських підприємств, ми маємо деякі відомості про діяльність семи виробництв пивоварного профілю, що діяли на території Хортицької групи колоній [616, с. 190].

Таблиця 20

Підприємства пивоваріння на території Хортицької волості (1862)

Селище	Річне виробництво (крб.)	Район збуту
Хортиця	Тимчасово не діє	На місці
Айнлаге (3 виробництва)	1 460	На місці
Нойендорф	2 400	На місці
Кронсгартен	198	На місці
Шенвізе	1 000	На місці

Цегляне виробництво було важливим і достатньо поширеним на території Новоросії і менонітських колоній напрямом підприємницької діяльності [484; 485]. Організація і розширення виробництва цегли стимулювалось наявністю місцевої сировини. Перше цегляне виробництво, що знаходилося у власності громади, було засновано на Молочній близько 1810 р. Продукція вироблялась для задоволення внутрішніх потреб колонії, і продуктивність ледве покривала потреби Молочанських поселень. Приватні виробництва з'явилися на Молочній не раніше 20-х рр. На початку 30-х рр. ХІХ ст. приватні цегляні підприємства були відкриті в селищах Орлово і Шензе. Продуктивність підприємства в с. Шензе складала близько 200 000 штук цеглин щорічно [60, арк. 47].

На відміну від Молочної, на Хортиці протягом достатньо довгого часу основним будівельним матеріалом залишалась деревина. У середині 30-х рр. ХІХ ст. більшість будівель Хортиці була дерев'яною, проте в 1840-х рр. перші

цегляні підприємства з'явилися і на території цієї групи колоній. У 1848 р. продуктивність заводу в с. Хортиця складала 11 725 крб. на рік [274, арк. 6].

Описуючи умови розвитку виробництв цього напрямку в Новоросії в цілому і на території менонітських колоній зокрема, урядовець Сухомлінов, автор записки з вивчення досвіду менонітських поселень, складеної на початку 40-х рр., повідомляв, що організація досить великого цегляного підприємства коштувала підприємцю близько 250–300 крб. сріблом. Як випливає з цього документа, вартість однієї тисячі цегли складала 2 крб. сріблом. Ціни, встановлені менонітськими майстрами, унаслідок більшого розміру цеглини і її високої якості, досягали 4 крб. за тисячу штук [78, с. 59].

У записках Калагеоргі зберігся опис технології, запропонованої менонітами що для поліпшення якості цегли. Вони використовували для виробництва степову глину, яку російські селяни вважали непридатною для виготовлення хорошої пористої цегли. Застосування такої глини вимагало додавання піску – дефіцитної в регіоні сировини. Меноніти, у свою чергу, замість піску у якості домішки застосовували гній і соломку, які, вигоряючи, залишали пустки, що й забезпечувало ефект пористості [654, с. 58].

Перед початком виробничого процесу глину промивали. Підготовлену сировину вимішували, потім формували цеглу ручним способом і просушували її на відкритому повітрі. Останнім етапом процесу виробництва було випалення, яке вимагало нагрівання печі до температури 1000 градусів [1064, р. 16]. Готовність продукції визначалася за кольором. Готовий виріб набував жовтого або червоного кольору. За один підхід у піч закладали 10 000–12 000 штук. Вартість цеглини (за відомостями на 1860 р.), залежала від якості і змінювалася від 8 до 12 крб. за тисячу штук [1064, р. 16].

Будівельний бум на території менонітських колоній спостерігався з початку 40-х рр. Тільки в 1846 р. в Молочанському менонітському окрузі було побудовано 80 споруд, 32 з яких було зведено з цегли [986, с. 155]. Вартість одного такого

будинку досягала 3 500–4 000 крб. [60, арк. 47]. За відомостями барона Гакстгаузена (1843) лише 121 будівля з 1 779, зареєстрованих на Молочній, залишалися дерев'яними. За спостереженнями дослідника, черепичні підприємства, які в 1842 р. виробили 51 119 штук цегли, все ще не задовольняли потреби регіону [751, с. 479–480].

У 1857 р. в Таврійській губернії діяли 38 цегляних заводів, 25 з яких належали менонітам. Щорічний прибуток цих підприємств складав 4–34% від інвестицій [176].

Таблиця 21

**Відомості про стан цегляних заводів, розташованих на території
Молочанських колоній (1858)**

Селище	Кіль- кість ро- біт- ни- ків	Вкладе- но на засну- вання (крб.)	Вартість облад- нання (крб.)	Витрати на утри- мання (крб.)	Вартість продук- ції (крб., за 1000 штук)	Отрима- но за реаліза- цію (крб.)
1	2	3	4	5	6	7
Олександр- таль	7	828	500	1 070	9	350
Гальбштадт	8	750	1 200	1 265	8	235
Шенау	12	750	1 600	90	8	350
Шенау	12	650	1 500	950	8	375
Ліхтенау	10	750	1 000	500	8	350
Блюмштайн	6	855	800	475	7.50	170
Мюнстерберг	8	724	1 000	288	8	200
Альтонау	8	276	1 700	230	8	140
Ладекоп	8	240	700	900	6	600
Петерсгаген	14	310	1 400	1 394	9	456
Тігенгаген	10	960	900	915	9	375
Орлово	8	750	400	450	9	300
Тіге	6	810	400	870	9	570
Тіге	4	270	300	450	9	180
Блюменорт	5	490	250	710	10	200
Розенорт	5	480	400	360	8	280
Фірстенау	7	341	700	1 434	10	625
Рюккенау	9	660	900	1 140	10.50	450
Маргенау	6	601	400	370	10	530

Ліхтфельд	9	900	1 000	350	8	350
Нойкирх	11	945	1 000	455	9	400
Руднервайде	11	1 221	2 000	730	10	50
Руднервайде	11	1 320	2 000	630	10	50
Гросвайде	6	385	600	427	9	313
Францталь	10	700	1 500	800	10	500
Фірстенвер-дер	8	719	1 025	880	8	375
Тігервайде	10	674	1 200	846	8	80
Вернерсдорф	9	678	600	894	8	135
Фріденсдорф	16	1 414	1 000	586	10	800
Прангенау	8	787	600	610	8	200
Гнаденфельд	12	1 500	400	450	9	750
Гнаденфельд	12	700	1 000	275	9	375
Гнаденфельд	12	1 050	1 200	595	9	605
Вальдгайм	11	955	1 200	767	10	1 179
Ландськроне	10	875	2 000	625	10	500
Гуттерталь	7	900	800	600	9	490
Гуттерталь	3	240	700	420	9	108
Іоганнесру	12	900	820	500	8	390

Матеріали про діяльність 38 цегляних виробництв демонструють високу варіативність масштабів виробництв, на яких було задіяно від 3 до 14 найманих робітників [299, арк. 30–42]. Вартість устаткування на підприємствах цегляного профілю складала від 300 до 2 000 крб. (у середньому 1 714). У деяких селищах успішно співіснувало декілька виробництв цієї спеціалізації: Шенау (2), Тіге (2), Руднервайде (2), Гнаденфельд (3), Гуттерталь (2). Між підприємствами, розташованими в одному і тому ж селищі, існувала конкуренція, про що свідчать різні рівні доходів виробництв: 1) Тіге (570 і 180); 2) Гнаденфельд (375, 605, 750); 3) Гуттерталь (108, 490). Безумовно, що підприємства-дублери могли безболісно співіснувати лише при наявності достатньо високого попиту. Найбільшими цегляними підприємствами на Молочній були майстерні в селищах Вальдгайм (1 179 крб.), Гнаденфельд (750), Ладекоп (600), Тіге (570). У 1857 р. виробництва цієї спеціалізації реалізували продукцію на суму 15 011 крб.

Цегляні підприємства, розташовані в Хортицьких колоніях, також характеризувались спостерігачами як фабричні виробництва. Річна продуктивність цих підприємств, що діяли в селищах Айнлаге і Нойендорф, досягала відповідно 2 400 і 2 100 крб. [299, арк. 196]. Продукція цих «заводів» використовувалася або самими виробниками, або продавалася на території поселень.

Тенденція збереження традиції цегляного виробництва простежується і на подальшому етапі розвитку підприємництва. До 1912 р. на території Таврійської губернії діяло 21 підприємство цегляно-черепичного напрямку.

Молочанські колонії були найважливішим регіональним центром виробництва черепиці. У 1858 р. на території Молочанських колоній налічувалося 16 черепичних виробництв [299, арк. 30–42].

Таблиця 22

Підприємства для виробництва черепиці в Молочанських колоніях (1858)

Селище	Кількість робітників	Вкладено на організацію (крб.)	Вартість виробництва (крб.)	Вартість Обладнання (крб.)	Вартість продукції (за тисячу) (крб.)	Реалізовано товару на суму (крб.)
Гальбштадт	6	570	970	594	12,30	422
Шенау	5	1 125	1 500	605	30,00	346
Шенау	5	1 100	400	610	30,00	290
Блюмштайн	4	531	500	324	20,00	266
Монстерберг	4	385	400	410	25,00	205
Ладекоп	5	240	600	510	25,00	400
Петерсгаген	4	260	600	700	28,00	420
Тігенгаген	5	900	1 100	300	30,00	300
Орлово	7	504	600	316	25,00	305
Тіге	8	660	900	740	30,00	600
Тіге	4	480	400	220	30,00	300
Розенорт	3	102	150	70	25,00	130
Фірстенау	5	720	700	400	25,00	375
Руднервайде	4	636	600	490	28,00	375
Фріденсдорф	4	450	200	350	30,00	600

Гуттерталь	4	450	300	320	25,00	300
------------	---	-----	-----	-----	-------	-----

Одним з перших виробництво черепиці у менонітських колоніях розпочав І. Корніс, що заснував невелику майстерню в с. Орлово [60, арк. 47]. З середини 1840-х рр. близько половини будівель, зведених у Молочанських колоніях, було покрито черепицею, а річне виробництво черепиці в 1846 р. складало більше 140 000 шт. [986, с. 155]. На типовому черепичному підприємстві було задіяно близько 3–7 робітників. Вартість організації виробництва складала від 102 до 1 125 крб. (у середньому 569 крб.), а на закупівлю устаткування необхідно було витратити в середньому 434 крб. У 1857 р. підприємства виробили і реалізували черепицю на суму 6 059 крб. [299, арк. 42].

Методологічно важливим є питання про вплив окремих видів виробництв на економічну динаміку і добробут поселень. Для проведення подібного аналізу звернемося до таблиці, що подає сумарну інформацію про капіталоємність різних видів виробничої спеціалізації у середині 1850-х рр.

Таблиця 23

Відомості про капіталоємність окремих напрямів підприємницької діяльності менонітів у 1858 р.

Напрямок діяльності	Кількість підприємств	Капіталоємність (середня)	Вартість реалізованої продукції
Суконна фабрика	1	26 700	Немає відомостей
Пивоварні	1	22 734	3 202
Винокурні	2	2 239	330
Оцтові заводи	5	1 164	1 900
Цегляні заводи	38	1 714	15 011
Черепичні заводи	16	1 000	6 059

Подані вище матеріали дозволяють визначити і зіставити розміри фінансових потоків, які утворювалися внаслідок діяльності підприємств різних спеціалізацій. Як випливає з цих відомостей, найбільші доходи окремим менонітам, а також колоніям в цілому, приносили цегляно-черепичні і оцтові виробництва домашньої промисловості. Як свідчать дані, у розвиток підприємств

переробної промисловості (без машинобудівної і мукомельної) менонітами було вкладено 187 976 крб.

Розвиток машинобудування і борошномельного виробництва. На окрему увагу при дослідженні питань розвитку менонітського підприємництва на дореформеному етапі заслуговує проблема розвитку борошномельної промисловості і машинобудування. Виробництво саме цієї спеціалізації принесло найбільший успіх підприємцям цієї конфесійної групи в другій половині ХІХ ст., проте причини цього криються в особливостях підприємницької практики на більш ранньому етапі.

Сільськогосподарська техніка і машинобудування на території менонітських колоній (1830–1850). Як відомо, Росія, залишаючись аграрною країною, довгий час експортувала сільськогосподарську техніку. Розвиток сільського господарства в умовах кріпацтва відбувався переважно за рахунок збільшення трудоінтенсивності підневільної праці. В тих історичних умовах це був один з можливих, але явно малоперспективних шляхів економічного розвитку. Перша на території Південних земель Російської імперії фабрика для виробництва сільськогосподарських машин була заснована Шуманом у м. Луганську в 1840 р. На фабриці вироблялися молотарки шотландського типу. З 1840 по 1843 р. на підприємстві було зібрано 106 машин [798, с. 11–16]. У 1842 р. поміщик Д. Кандиба заснував механічний завод для виробництва плугів і борін в Чернігівській губернії [880, с. 94]. Вироби цього підприємства за ціною виявились надто дорогими для місцевого споживача. Наприклад, Шуман був вимушений відмовитися від виробництва молотарок і перейти на випуск більш дешевших зерноочищувальних машин. Перші підприємства для виробництва сільськогосподарських машин в Росії і на території українських губерній через свій піонерський характер часто не були забезпечені необхідною технологією, йшли шляхом спрощення, використовували на виробництві працю кріпосних, що не сприяло розвитку виробництва і поліпшенню якості.

Менонітські поселення були тією територією Півдня Росії, де існувала нагальна потреба в застосуванні прогресивних методів ведення сільського господарства і інноваційної техніки. Спочатку ця проблема розв'язувалася за рахунок закордонних, переважно британських машин. Одним з популяризаторів і розповсюджувачів такої техніки був Корнеліус Янцен, підприємець з м. Бердянська [1089, р. 21]. Завдяки його посередництву і участі англійських інженерів Грехема і Хьюза у м. Бердянську було засновано центр для розповсюдження сільськогосподарських машин. З метою реклами англійці здійснили декілька подорожей по колоніях, демонструючи переваги використання складної техніки. Ми також маємо відомості про те, що саме на території цих груп поселень вперше було використано молотарки шведського зразка [820, арк. 4].

Активно займаючись фермерством, меноніти гостро потребували якісного інвентарю і сільськогосподарських машин. Їх кількість постійно зростала. У 1837 р. на Хортиці нараховувалось 482 плугів, 289 борін, 868 возів [61, арк. 133]. У 1855 р. у власності молочанських поселенців було зареєстровано 2 110 плугів, 3 579 борін і 3 795 возів [1035, р. 67]. Журнал Міністерства державного майна у 1841 р. повідомляв, що техніка, яку використовували поселенці, вироблялася переважно місцевими ремісниками [584, с. 554].

Соціальний розподіл праці в умовах загального порівняно високого рівня життя населення колоній обумовив поступове підвищення добробуту ремісників, що дозволяло їм використовувати кошти для закупівлі мінімуму необхідного устаткування, а отже, виконувати роботи більш складного рівня. Основними спеціалізаціями, чия діяльність була пов'язана з сільськогосподарською технікою (машинобудуванням), були ковалі, олов'янщики, каретники і...майстри годинників. Відсоток представників цих спеціальностей у різний час складав від 4 до 26%. Суб'єкти вищеназваних механічних спеціалізацій мали найвищий прибуток навіть на перших етапах розвитку ремесла і машинобудування.

Прибуток каретників складав 1 177 крб., бляхарів – 720 крб., ковалів – 489 крб. [583, с. 57–68]. Це підтверджують і сучасники подій – перші дослідники колонізації, які підкреслювали, що «головними ремеслами» в колоніях були ковальство і виготовлення возів [616, с. 207].

Вибір спеціалізації був обумовлений особливостями місцевого ринку. Наприклад, майстер Пітер Лепп довгий час займався виготовленням начиння: годинників, трубок для куріння, підставок для свічок, вагів і навіть возів. Лепп набув популярності завдяки винаходу устрою для розмотування нитки з кокону шовковичного черв'яка [1013, р. 10, 13].

У 1848 і 1853 рр. молочанські ремісники, продавши сільськогосподарські знаряддя, отримали 53 000 срібних рублів.

У 1854 р. на території Молочної було вироблено 625 возів, 325 плугів, 63 борони, 28 віяльних пристроїв [1035, р. 67]. У 1855 р., за відомостями А. Клауса, в цьому окрузі було виготовлено машин, плугів, возів на суму 34 638 крб. [825, с. 163], але потребу у сільськогосподарській техніці не було задоволено. Аж до 1860 р. посів на території поселень здійснювався ручним способом.

За відомостями на 1866 р., в колоніях було виготовлено сільськогосподарських знарядь на суму 99 227 крб. [326, арк. 2]. Характерно, що велика частина виробів (загальною вартістю 61 862 крб.) була продана за межі колоній (російським поміщикам і селянам, купцям, а також ногайцям). Ще в 1848 р. урядовці Міністерства державного майна відзначали, що в Новоросії серед державних селян «мало-помалу розповсюджуються землеробські знаряддя». Так, державні селяни, що живуть поблизу Молочної, запозичили у колоністів моделі «кам'яних катків, за допомогою яких вони обмолочують по 20 копен. Ці ж катки набули поширення і в Криму» [581, с. 174–200]. Н. Калагеоргі залишив пояснення щодо роботи простішого катка для молотьби ячменю (1874). Зерно висипалось на тік, і пара коней тягнула по ньому кам'яний рубчастий каток. Погонич

примушував тварин робити все більш широкі круги. Каток проходив по зерну кілька разів [654, с. 96].

Спочатку менонітські ремісники лише ремонтували завезену з Європи техніку. Оскільки Росія не була членом Міжнародного союзу захисту патентів, ремісники могли, не порушуючи закон, копіювати і виробляти зразки техніки, спроектованої за кордоном. Поступово майстри навчилися дуже вдало модифікувати деякі імпортовані вироби, а згодом – збирати власні моделі [1013, р. 10].

Заслуговує на увагу і той факт, що вже на дореформеному етапі багато ремісників проявили себе як винахідники, автори технологічних нововведень. Наприклад, П. Лепп – засновник династії і найвідоміша особа в сільськогосподарському машинобудуванні – самостійно розробив технологію виготовлення чавуну на простому, нетрадиційному для такого виробництва устаткуванні [1013, р. 23].

У 1854 р. з'явився букер – багатолемішний плуг, що застосовувався для оранки чорноземних земель. Він поєднував у собі механізми плуга і борони або плуга і сівалки [654, с. 98]. Механізм було створено для традиційної для менонітів і колоністів системи обробки землі під паром. Вважається, що перший букер був виготовлений колоністом Бехтольдом із колонії Фрейденталь [906, с. 93]. За іншими версіями, його було сконструйовано ковалем з Ліхтенау І. Дерксемом [952, с. 36–37]. Над цим проектом працювали ремісники багатьох механічних майстерень [925, с. 40–64]. Колоністський букер – знаряддя, «якому (за образом виразом Калагеоргі) колоністи наші зобов'язані своїм добробутом, а російські господарі – розоренням» [654, с. 98].

Широко відомі менонітські і колоністські фургони були багатофункціональними транспортними засобами [792, с. 50]. Не випадково вони користувалися такою популярністю не лише в колоніях, але й у регіоні в цілому. Ці механізми використовувалися для подорожей, перевезення картоплі,

транспортування зерна. Для комфортної подорожі у задній частині фургона було встановлене сидіння. Уздовж задньої осі, під сидінням, були закріплені ресори. Для дальніх поїздок, на відстань до 300–500 верст, передбачалась можливість монтування намету [654, с. 97]. Фургон також легко трансформувався у віз, зручний для перевезення сіна або зерна [294].

Перший зерновий сепаратор на Хортиці з'явився в колонії Ной-Остервік (Павлівка) і був виготовлений майстром І. Енцем. Досвід виробництва цього пристосування був перейнятий П. Вібе з Нойендорфа [1013, р. 26–27].

У 1854 р. на території південних губерній Російської імперії нараховувалось 8 фабричних підприємств для виробництва сільськогосподарської техніки. Два з них належали менонітам [760, с. 187].

Показовими щодо питання про вклад менонітів у розвиток цього промислового напрямку є матеріали виставок [298]. У 1862 р. Пітер Лепп отримав одну з своїх перших нагород на виставці за виготовлення соломорізок [510, р. 170]. У 1864 р. у Москві відбулась Всеросійська імператорська виставка сільського виробництва. У списку експозиції було зареєстровано 33 вироби менонітських майстрів [305]. Найвдалішими з них були визнані чотирьохлемішний плуг Б. Варкентіна (Альтонау); чотирьохлемішний плуг з розорювачем і 5 зубцями І. Дерксена (Ліхтенау); багатолемішний плуг Унгера (Блюменфельд); віялка власного винаходу Я. Фрізена (Орлово); плуг з тачкою для перевезення Д. Тіссена (Клефельд).

Таким чином, вже у першій половині XIX ст. менонітські колонії були головним осередком сільськогосподарського машинобудування Новоросії. Території колоній і довколишньої периферії були ярмарком ідей і експериментальним полем застосування нової машинної техніки. Накопичений менонітами технічний досвід сприяв тому, що в подальшому поселення, що досліджуються, стали одними з базових виробничих центрів розвитку вітчизняного машинобудування.

Розвиток борошномельного виробництва.

У складі перших переселенців, які прийняли рішення емігрувати до Росії, налічувалась деяка кількість підготовлених мірошників. За відомостями К. Штумппа, як відомо, далеко неповними, у 1789–1818 рр. на Хортицю і Молочну переїхало не менше 15 родин, пов'язаних із названою спеціалізацією [1115, s. 168–204]. У списку віттембергських переселенців з 350 сімей нараховувалось лише 5 мірошників.

Співставлення прізвищ мірошників, що емігрували до Росії, з подальшими матеріалами «Камеральних відомостей» демонструє, що більшість представників цієї професії мусили зайнятися землеробством. Відомості про кількість майна, що ввозилося, підтверджували, що сім'ї мірошників-емігрантів мали найнижчий прибуток на людину (близько 33 гульденів). Із зрозумілих причин, спроможні мірошники або не були зацікавлені в еміграції, або стикалися з непереборним законодавчим бар'єром з боку прусського уряду. Неспроможні майстри не мали досить коштів, щоб незабаром після поселення обзавестися приватними млинами. Єдиним шансом проявити свої навички була робота на громадських мукомельних підприємствах. Власниками ж перших приватних млинів, як правило, були щасливі землероби, які або заробили капітал, або отримали його в спадок.

Незважаючи на всі складності адаптаційного періоду, вже у 1793 р. на Хортиці було споруджено перший вітряний млин голландського зразка [125]. У 1802 р. на Хортиці налічувалося 4 діючі борошномельні виробництва [127, арк. 142]. Було розпочате будівництво ще одного підприємства в Шенвізе. У 1806 р. на Молочній приступили до зведення чотирьох млинів. Прибуток від їх діяльності поступав у суспільну касу. Власником першого приватного мукомельного підприємства і пекарні у с. Кронсвайде був раніше згадуваний нами Якоб Нібур [1014, р. 313].

Як було показано вище, період після 1806 р. був поворотним для розвитку приватних форм підприємництва [284]. Після закінчення будівництва млини

переводилися на оброк. Кількість відкупних років для одного підприємця не перевищувала дванадцяти [404; 448; 504, с. 33].

Аналіз матеріалів про прибуткові статті колоній показав, що до 1813 р. у власності громади нараховувалась незначна кількість млинів, проте їх наявність періодично підтверджується документами, як мінімум, до 1854 р. [295, арк. 3]. Власники приватних млинів, що розмістили свої підприємства на суспільній землі, були зобов'язані виплачувати общині щорічний оброк [448].

Ще на європейському етапі своєї історії меноніти оволоділи досвідом будівництва і експлуатації вітряних і водяних млинів. Практика показала недоцільність спорудження водяних млинів у районі Молочної. Такі підприємства, збудовані у к. Петерсгаген, Гальбштадт, мали недосконалу конструкцію водяного колеса і були придатними до експлуатації лише певну частину року, тобто залежали від кількості опадів. Помітимо, що на землях, переданих менонітам у власність, іноді зустрічалися водяні млини, які було збудовано на доколонізаційному етапі колишніми власниками земель. Ці виробництва передавалися менонітам безвідплатно разом з відведеними общинам ділянками [504, с. 39]. Меноніти не відмовлялися від експлуатації раніше збудованих виробництв, і в деякі сприятливі роки ці підприємства були досить успішними.

Як свідчили спостерігачі, водяні млини виявилися найефективнішими в Катеринославській губернії на ділянці від м. Олександрівська до м. Нікополя, там, де течія Дніпра була достатньо сильною. Нам також відомо про наявність водяних млинів на Хортиці. Механізм водяного млина приводився у дію зовнішніми колесами. Головне колесо обертало вал з внутрішнім зубчатим устроєм, який приводив в рух шестерню з веретеном, що обертала жорновий механізм [698, с. 33].

Опис одного з водяних млинів, побудованих на Молочній, наводив Н. Калагеоргі. Млин було встановлено на двох колодах, і він фіксувався якорями або палями недалеко від берега. Вертикальне водяне колесо було закріплено на

товстому валу між двома барками. Вартість такої споруди складала близько 400–500 крб. і, як помічав автор заміток, була більш дорогою, ніж водяний млин, зведений у сусідніх малоросійських селищах [594, с. 86].

Найбільш поширеними серед механічних борошномельних підприємств були кінні млини. Конструкція такої споруди складалася з механізму для перемелу і довгої жердини – приводу. Механізм приводився у дію мускульною силою тварин. Оскільки в процесі експлуатації пристрій частково заглиблювався в ґрунт, такий млин також іменувався «земляним» [865, с. 179]. У другій половині ХІХ ст. з'явився більш вдосконалений варіант кінних млинів – млин «тупчак». Конструкція такої споруди розміщувалася в двох суміжних приміщеннях. Коні або воли рухали колесо, зв'язане системою передач з механізмом для мелення.

Нарешті, найтипівішими для степових південноросійських губерній були вітряні млини. У регіоні зустрічалося декілька конструкцій вітряних млинів: 1) млин на стовпі (поширений на Хортиці. Основна перевага – дешевизна конструкції); 2) «сорочковий»; 3) баштовий (традиційний для Молочної).

«Млин на стовпі» часто іменували німецьким [865, с. 180]. Така конструкція дійсно споруджувалася на стовпі, що дозволяло розвертати пристрій відповідно до напрямку вітру. Баштові млини – борошномельні виробництва шатрової конструкції – іменувалися голландськими. Вони мали нерухомий корпус і встановлювалися на стаціонарному фундаменті. Дах із зведеними на ньому лопатями розвертався вручну під напрям вітру [698, с. 34]. Корпус такого млина був або восьмигранним, або круглим; звужувався догори, що додавало конструкції стійкості [865, с. 189].

Борошномельні виробництва, традиційні для німецьких і менонітських колоній, дещо відрізнялися від малоруських. На відміну від російських споруд, критих соломою, перекриття млинів німецького зразка було або дощатим, або залізним [698, с.33; 869].

Загальну динаміку розвитку борошномельного виробництва менонітів у першій половині XIX ст. дозволяє простежити табл. 24.

Таблиця 24

Динаміка розвитку борошномельного виробництва на території Хортицьких, Молочанських колоній і с. Кронсгартен (1802–1836)

Колонії	1802	1806	1812	1816	1826	1830	1834	1836
Хортицькі								
Водяні	4	9	7	16	1	-	-	45
Вітряні					29	31	35	
Крупорушні					3	40	5	
Молочанські								
Водяні		1	4	8	6	4	5	44
Вітряні					21	30	36	
Крупорушні					26	20	18	
Кронсгартен								
Водяні	Немає відомостей	Немає відомостей	3	Немає відомостей	1	3	Немає відомостей	Немає відомостей
Вітряні					4			
Крупорушні					1			

Відомості, подані в таблиці, демонструють постійне збільшення кількості підприємств після 1816 р., що було частиною загальної тенденції зростання приватних виробництв на післяадаптаційному етапі. В економіці Хортицьких поселень чітко простежуються два періоди екстенсивного розвитку виробництва: 1816–1823 рр., 1830–1841 рр. Аналіз динаміки розвитку цього напряму підприємництва на території Молочанських менонітських колоній дозволяє визначити два етапи зростання: 1816–1826 рр. (екстенсивного), і 1834–1836 рр. (інтенсивного) характеру. Зменшення кількості млинів при зростанні зернового виробництва якраз і свідчить про більшу ефективність їх роботи і інтенсифікацію переробного виробництва.

Порівняємо розвиток спеціалізацій переробної промисловості на територіях менонітських, німецьких і болгарських колоній (відомості за 1826 р.) [227, арк. 1].

Відомості про розвиток мукомельної промисловості на території окремих колоністських округів (1826)

Округи	Кількість колоній	Землеробів (сімей)	Водяних млинів	Вітряних млинів	Крупорушних
Хортицький менонітський	17	445	1	29	3
Молочанський менонітський	39	819	6	26	21
Молочанський колоністський	23	726	1	13	2
Бердянський колоністський	3	100	1	1	1
Кримський болгарський	3	147	1	-	-

Як віддзеркалено у таблиці, найбільша кількість млинів була розташована на території Хортицьких і Молочанських поселень. Це було результатом успішного розвитку колонізаційного потоку, представленого менонітськими громадами, а також показником загального рівня добробуту населення.

Найважливішим чинником розвитку борошномельного виробництва була його прибутковість. За матеріалами Міністерства державного майна у 1838 р. в молочанських поселеннях, де налічувалося 45 мірошників, річний прибуток виробництв цієї спеціалізації складав близько 100%. Доходи такого рівня також отримували столяри, каретники, мідники. Мірошники завжди користувалися особливою пошаною в громаді, і, за свідченням Д. Еппа, вони навіть одягалися по особливому, як могли дозволити собі лише заможні [1013, р. 8]. Середня вартість послуг мірошників складала 1/8 частину помелу [299, арк. 42].

ОЕЗ менонітських колоній з елементами ринкової економіки обумовила розвиток борошномельного виробництва в двох формах: 1) домашнє ручне виробництво; 2) промислове. Вже в першій половині XIX ст. остання із згаданих форм набула найбільшого поширення. Той факт, що млини мали невеликий

масштаб і незначну кількість найнятих робітників (близько 3), зовсім не виключало їх високих виробничих можливостей.

З перших років існування колоній мірошники завжди числилися у списках відхідників [134, арк. 159 об.]. Менонітських мукомелів охоче залучали до експлуатації підприємств за межами колоній. Окрім П. Льовена, будівника із с. Шпаррау [293], серед майстрів – будівників борошномельних виробництв згадувалися також П. Бок (с. Шенвізе на Хортиці) і М. Фрізен (с. Шпаррау на Молочній) [1014, р. 354]. Цікаво, що П. Бок організував першу компанію, яка спеціалізувалася на будівництві млинів. Серед його клієнтів значилися, наприклад, Фальц-Фейни [959]. За відомостями на 1852–1853 рр. із загального списку носіїв спеціальностей, що шукали заробітку за межами колоній, 25% були мірошниками.

Кримська війна надала нові додаткові можливості для розвитку цього напряму виробництва на території колоній. Військові дії проходили у безпосередній близькості від Молочанської групи поселень. У зв'язку з цим колонії виявилися постачальниками продовольства для армії. Кількість борошномельних підприємств зростає. У середині XIX ст. в цілому на території Таврійської губернії діяло 93 млини, на території Хортицької групи колоній – 57 виробництв (вітряних і крупорушних) [825, додатки]. Велику кількість поспішно заснованих підприємств, які не мали надійної технічної бази, у подальшому очікувало банкрутство.

Утворення промислових центрів на території колоній. Формування династій.

Завершальним моментом формування ОЕЗ на території поселень був етап її внутрішньої структуризації, що виявилось в утворенні внутрішніх областей, які на побутовому рівні забезпечували злагоджене господарське життя поселень і одночасно були територіями, що акумулюють значні фінансові кошти, де були представлені всі традиційні для менонітів напрями підприємницької діяльності.

Як свідчить таблиця, надана у Додатку № 14, найбільша кількість комерційних підприємств Хортицької групи колоній розташовувалася у с. Нойендорф (19), Айнлаге (18), Хортиця (17). Названі підприємницькі центри були самодостатніми з погляду доступності товарів і ремісничих послуг, що вироблялись та надавались у Хортицьких колоніях. Циркум-зони формувалися виходячи, по-перше, з відстані окремих селищ від найбільшого центру; по-друге, з урахуванням системи цін, яка склалася на території поселень. Відстань між промисловим центром і «залежними» від нього селищами дозволяла протягом доби дістатися до центру і повернутися назад.

Ці спостереження дозволяли виокремити на території Хортицьких колоній 4 подібні групи поселень: 1) Хортиця – Розенталь (центр к. Хортиця); 2) Нойендорф – Нойхорст – Нойенбург – Шонхорст (захід Хортицької групи); 3) Айнлаге – Кронсвайде (північна частина); 4) Остервік – Кронсталь – Розенгардт – Бурвальде – Нижня Хортиця – Блюменгардт – Шонеберг (південь від с. Хортиця) (8 виробництв без урахування млинів).

Матеріал, презентований в Додатку № 15 (відомості на 1862 р.), дозволяє виявити подібні центри на території Молочанської групи поселень: к. Гальбштадт, Орлово – Тиге і Руднервайде. Західні селища виявилися більш розвиненими у промисловому вимірі, ніж південно-східна група колоній. Такі обставини були обумовлені як часом заселення, так і більш стабільним з економічної точки зору сусідством (Молочанський колоністський округ).

Нарешті, найважливішою властивістю даного етапу розвитку підприємництва цієї етнічної групи був початок формування промислових династій. Цей феномен, у першу чергу, був помітним у тих напрямках виробничої діяльності, де необхідно було забезпечити спадкоємність у керування великими підприємствами, а саме в борошномельному і іншому фабричному виробництві. Серед перших борошномельних династій, які простежуються вже у середині століття, слід згадати Тевсів, Нібурів і Тіссенів.

Найбільша суконна фабрика, заснована в 1815 р. в Гальбштадті І. Класеном і Фейном, була успадкована братами Тевсами (Генріхом, Бергом і Іоганном). Той факт, що І. Корніс надавав фінансову підтримку фабриці, може розглядатися як один з прикладів ранніх внутрішньокланових інтеракцій.

На етапі розвитку підприємництва, що аналізується, наявність капіталу не забезпечувало успішного продовження раніше обраного напрямку в бізнесі. Династичні ланцюги часто уривалися спадкоємцями або внаслідок традиційних для менонітів стереотипів використовувати накопичення для покупки земель і заняття фермерством, або, відповідно до бажань, змінити напрям підприємницької діяльності, розвиваючи інше, більш прибуткове і перспективне. Прикладом цього може служити історія сім'ї Вільмсів з с. Гальбштадт. Батько, Генріх Вільмс, був успішним торговцем, власником найбільшого на Молочній магазину з оборотом 28 000 крб. (відомості за 1857 р.). Його син, Якоб Вільмс, використовував успадковані кошти для покупки млинів і крупорушок, і до 1912 р. став главою найбільшої акціонерної компанії «Вільмс і К^о».

У документах неодноразово зустрічалися згадки про те, що фермерство не було прибутковим видом діяльності, яке дозволило б зібрати первинний капітал, і саме у менонітів, наприклад, склалася приказка: «Торгівля породжує гроші» [1013, р. 61], проте деякі успішні фермери (наприклад, І. Корніс) впоралися і з цим завданням. Дискретність документальної бази не дозволяє простежити процес формування династій більш послідовно, проте, той факт, що таке явище мало місце, не викликає сумнівів.

Комплексні підрахунки дозволяють оцінити чисельність соціальної групи цієї етноконфесійної спільності, зайнятої підприємництвом. У Хортицькому анклаві поселень в неаграрній господарській діяльності було задіяно кожне 12-е господарство (при загальному для губернії показнику 1 підприємець на 364 чіл.) [880, с. 204]. На території Молочанських менонітських колоній ці дані виглядають

ще виразніше: 1 підприємець на 10 чоловік – жителів колоній (при загальному по Таврійській губернії показнику: 1 підприємець на 422 жителі).

Отже, у першій половині XIX ст. етнічне менонітське підприємництво стає реальним, хоча все ще не цілком усвідомленим з погляду перспектив для менонітської спільноти явищем. Колискою підприємництва стали умови «окремої економічної зони», які в поєднанні з обмеженим земельним ресурсом, успішністю економічних процесів на території колоній, сприятливою демографічною динамікою викликали потребу виникнення і, отже, легітимації підприємницької ініціативи. Практика підприємництва була прийнята конгрегаціями, а суб'єкти цього виду діяльності, у міру отримання фінансової стабільності, зуміли добитися соціального визнання. На території поселень набували сили різні напрями ремесла, домашньої і фабричної промисловості, сформувалися аграрно-промислові центри і перші підприємницькі династії. Відсоток залучення населення у підприємницьку діяльність на території поселень значно перевищував цей показник серед інших етнічних груп, що проживали на території Новоросії. Підприємництво позитивно доповнювало образ процвітаючих колоній, що склався в Росії, і впливало на хід модернізаційних процесів у Російській імперії. Своім емпіричним досвідом менонітські колонії доводили не лише бажаність найсміливіших і кардинальніших реформ, але й їх можливість.

Висновки до розділу III.

Таким чином, впродовж 1789–1871 рр. менонітське підприємництво розвивалось в умовах «окремої економічної зони» (ОЕЗ). ОЕЗ менонітських колоній є формою прискореного розвитку господарської системи територій менонітських колоній Півдня Росії, в межах якої було забезпечено сприятливі умови для розвитку економічної діяльності. Виникнення ОЕЗ було обумовлено наступними причинами: 1) слушними умовами переселення та адаптації, які забезпечили сприятливий адаптаційний режим на території менонітських колоній, пільги щодо кредитування та сплати боргів; 2) територіальною стабільністю та

розселенням за принципом етнічної компактності, заходами щодо збереження замкненості поселень, стримуванням економічної експансії менонітів; 3) аудиторсько-адміністративною діяльністю органів піклування, які не лише діяли в межах напрацьованого колоністського законодавства, але й створювали його. В умовах ОЕЗ колонії успішно пройшли адаптаційний період, досягли стабільності економічного становища та добробуту. Нарешті, саме в межах означеного періоду виникла, набула визнання, поширення та успіху менонітська підприємницька приватна ініціатива, яка стала важливим чинником економічних процесів не лише на теренах колоній, але й у регіоні в цілому.

Вивчення підприємництва в умовах ОЕЗ дозволяє виокремити певні періоди становлення явища, що досліджується: 1) 1789–1815 рр. – етап господарської адаптації (освоєння привілеїв), появи підприємницької альтернативи та її початкове становлення в пільгових умовах; 2) 1815–1846 рр. – період складання соціальної страти підприємництва, що супроводжувалось процесами капіталізації та вибору спеціалізації. Визнання важливості розвитку неаграрних видів діяльності в колоніях спричинило певні заходи (реформи Корніса) щодо підвищення престижу та економічних перспектив суб'єктів підприємництва; 3) 1846–1871 рр. – період найсприятливіших умов стосовно розвитку явища, що вивчається, коли було скасовано законодавчі обмеження поширення підприємництва; менонітське виробництво, яке досягло фабричного рівня, залишилось комплексним явищем щодо рівней виробництв та ієрархії їх власників; закладено базу подальшого формування фінансової та торгово-промислової еліти; відбулись процеси формування династій, підприємницькі общини в окремих містах Півдня Російської імперії отримали визнання.

ОЕЗ було скасовано реформою 1871 р., але, завдяки попереднім можливостям, етнічне підприємництво було підготовлено до соціально-економічних змін у імперії та в подальшому стало важливим чинником індустріалізації та ранньої модернізації.

Попри позитивні явища, розвиток спільноти не був позбавлений проблем. Свідомі наміри підприємців досягти соціального визнання були конфесійні та земельні конфлікти. Хоча в межах релігійної доктрини не було вироблено теоретичних концептів щодо схвалення підприємницької практики менонітів в Росії, на побутовому рівні члени конгрегацій цілком позитивно ставилися до підприємництва, оцінюючи успіхи окремих суб'єктів цієї страти як певний внесок у виконання «дидактичної» місії менонітських громад. Це вважалось запорукою збереження привілеїв і одночасно важливим фактором подальшого успішного розвитку колоній.

Підприємницька спільнота, що склалась у межах менонітського соціуму та цілком усвідомлювала свою ідентичність, поступово ставала активним суб'єктом міжетнічних стосунків, впливала на формування презентаційного іміджу етноконфесійної спільноти. Виконуючи місію інформаційного джерела, вони здійснювали посередницьку, переважно позитивну за характером, роботу, зближуючи сусідні етноси, сприяючи їх взаємовивченню та взаємопорозумінню.

В цілому поява та успішний розвиток підприємницької діяльності етнічної групи, що вивчається, були обумовлені: 1) процесом економічного розвитку конгрегацій в умовах окремої економічної зони; 2) сприятливим вектором розвитку російського суспільства, розумінням необхідності реформування імперії (особливо з 40-х рр. XIX ст.); 3) відносною відсутністю економічної конкуренції на територіях, доступних для менонітських підприємців різного рівня; 4) етапністю розвитку поселень на рівні колонія-регіон, що дозволило спочатку реалізувати всі можливості «внутрішнього» (колоністського) ринку, і лише потім сягнути за його межі.

Розділ 4. Менонітське підприємництво на Півдні Російської імперії в умовах капіталістичної індустріалізації і соціальних конфліктів (1871–1917)

4.1. Конвергенція «окремої економічної зони» і нові правові і економічні умови розвитку менонітського етнічного підприємництва в 1871–1914 рр. Формування анклавів на Північному Кавказі

У історії взаємовідносин держави і «призовної діаспори» виокремлюються два основні етапи, які визначаються об'єктивними умовами розвитку модернізаційних процесів у межах конкретної держави. Перший з них, як це було показано в інваріанті колонізації, що простежується нами, було розпочато за ініціативою російського уряду і спричинено зацікавленістю держави у виконанні «діаспорою» її колонізаційної місії. Отримавши від влади привілеї, діаспора певним чином знаходилася у залежності від успішності програми, яку їй слід було реалізувати. Як доводив європейський досвід історії менонітських общин, швидко надані пільги могли бути з такою ж легкістю скасовані після виконання місії. Таким чином, наблизити «розрив» партнерських взаємовідносин між колоністами і державою могли наступні причини: позитивні зміни в освоєнні південних територій, або бажання держави відмовитися від місії, що виконувалась колоністами, або синтез, ситуативне поєднання цих причин, як це і відбулось з менонітською діаспорою в Росії.

Беручи безпосередню участь в освоєнні південного регіону, об'єктивно сприяючи прискоренню процесів модернізації, меноніти, у певному сенсі, самі наближали момент зміни свого правового і соціального статусу. Здійснюючи вплив на розвиток модернізаційних процесів в державі, поступово інтегруючись до загальної економічної системи регіону, меноніти (як і інші успішно діючі колоністи) сприяли трансформації і конвергенції не лише ОЕЗ, але й навколишнього економічного простору. Під впливом різних зовнішньополітичних і внутрішніх обставин у державі, в числі яких певне місце займав і приклад

розвитку менонітських колоній, влада і громадськість дійшли до розуміння необхідності загальних кардинальних реформ.

Реформи 1860–1870-х рр. повинні були зруйнувати застійний господарсько-культурний баланс в імперії, створити елементи нових соціокультурних умов, органічне зростання яких повинно було трансформувати російську економіку в щось якісно нове, стійке і динамічне. Основну частину комплексу буржуазно-орієнтованих перетворень складали реформи, які повинні були усунути головні перешкоди на шляху розвитку продуктивних сил, формування ринку вільної робочої сили, кадрів підприємництва. В умовах аграрної держави до орбіти цих перетворень було залучено всі соціальні групи, що брали участь у розвитку аграрного сектора економіки: кріпосні, державні селяни і, безперечно, колоністи.

Унаслідок реформ становище колоністів, як і інших вищеназваних соціальних груп, піддалося кардинальним змінам. Для менонітів ці зміни були спричинені не економічними реформами в державі, які здійснювались не одномоментно, інертно, і до яких меноніти були в цілому підготовлені, а адміністративною реформою 1871 р. щодо статусу всіх іноземних колоністів – підданих Російської імперії. Скасовуючи умови «окремої економічної зони» і змінюючи умови розвитку всіх соціальних практик, реформа перепідпорядковувала розвиток етнічного підприємництва загальноросійському законодавству, яке регулювало цей напрям діяльності. На перспективи еволюції колишнього колоністського підприємництва також впливали загальні умови протікання модернізаційних процесів у регіоні. Таким чином, порушуючи питання про особливості розвитку господарської традиції менонітських колоній у пореформений період, слід зупинитися на характеристиці трьох складових впливу: 1) змінах у правових умовах розвитку колоній в цілому і менонітів зокрема; 2) особливостях еволюції російського підприємництва і його віддзеркаленні в менонітській традиції керування бізнесом; 3) специфіці розвитку регіонів

розташування менонітських колоній на пореформеному етапі. Розглянемо вищеперелічені чинники докладніше.

Питання про необхідність зміни правового статусу колоністських поселень, що підіймалося вперше в 1840-х рр., більш послідовно вивчалось з 1860-х рр. [487; 488]. Це було пов'язано з реалізацією закону про державних селян [86, с. 4]. На етапі ухвалення адміністративної реформи завдання спеціальних законодавчих комісій зводилося до того, щоб застосовувати щодо колоній, з одного боку, загального положення 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності, а з іншого – указу 24 листопада 1866 р. «Про поземельний устрій державних селян». Достатньо довгий досвід взаємодії владних структур з окремими колоністськими групами пояснює, чому держава вважала неможливим механічне перепідпорядкування колоністів раніше розробленим указам. Правила «Про устрій поселенців-власників (колишніх колоністів), поселених на казенних землях у губерніях Санкт-Петербурзької, Новгородської, Самарської, Саратовської, Воронежської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, і області Бессарабської» були затверджені 14 червня 1871 р., через 5 років після початку їх розробки [493].

Як впливає з подальших дій уряду і прийнятого ним закону, держава як і раніше відчувала потребу в господарських навичках і підприємницьких здібностях колоністів. «Правила про устрій поселенців-власників» містили три головні тези, важливі для розуміння суті цієї реформи: 1) колоністи-поселяни підпорядковувались загальним губернським і повітовим, а також місцевим установам; 2) зберігалися всі їх особисті переваги; 3) зберігалася власність на всі землі і угіддя [86 с. 136–139]. За законом кожна волость мала своє страхове товариство, позиково-ощадну касу, фельдшера, лікаря. Менонітські округи зберігали сепаратну систему освіти. Волості розподілялися на окремі сільські товариства, які «могли і надалі зберігати існуючий між ними зв'язок у справах господарства» [86, с. 102]. Визнаючи за колоністами право на підприємницьку

діяльність і пов'язану з цим необхідність тимчасової відсутності в колоніях, влада запровадила практику «малого сільського сходу». Його скликання допускалося, якщо окремий населений пункт мав велику кількість населення, або квота членів сходу не могла бути забезпечена внаслідок відсутності жителів через їх залученість до торговельно-промислової діяльності [86, с. 103].

Право безземельних брати участь у самоврядуванні (з розрахунку одного депутата на десять дорослих працівників) було забезпечено законодавчо. Цей закон повертав до норми те початкове право, яке отримали менонітські поселенці на адаптаційному етапі історії колоній, в Маніфестах Катерини II і «Жалуваній грамоті», де передбачалася участь всього населення у рішенні господарських проблем общини. Таким чином, цей адміністративний закон теоретично мав вплинути як на стан общини в цілому, так і на перспективи розвитку дрібного підприємництва як одного з джерел формування промисловості.

Одним з логічно передбачених наслідків реформи була ліквідація органів піклування. Необхідність регулювання життєдіяльності колоній в умовах відсутності патронату і лобіювання з боку органів піклування вимагала від співтовариства формування особливої тактики управління поселеннями, що привело до створення цілої низки суспільних внутрішньоконгрегаційних організацій. У результаті активізації суспільної діяльності общин виникло соціальне явище, яке Д. Ремпель назвав «менонітською спільнотою» [1096, с. 5–54]. Менонітські громади перетворилися на корпорацію з ширшими, чим це було властиво для конгрегацій, функціями. Те, що формування такого утворення як «менонітська спільнота» виявилось можливим, ще раз істотно «реабілітує» не лише реформу 1871 р., але, й певною мірою, російську національну політику в цілому. В умовах послідовного націоналізму і русифікації існування подібного явища було б неможливим. «Адміністративна уніфікація»: безперечно, перш за все враховувала інтереси держави, проте, як усвідомлювала влада, не повинна була

розірвати довірчі стосунки держави з окремими етнічними групами, що знаходилися у підданстві Російської імперії.

У зв'язку з цим неминуче порушувалося питання про розповсюдження на менонітів закону «Про загальну військову повинність», надто болісно сприйнятому конгрегаціями [494, с. 146–147]. Як доводить навіть поверховий аналіз подій навколо ухвалення «Статуту про військову повинність», він не був «остаточним і безповоротним» рішенням з боку влади [89]. Еміграція, яка виникла вслід за ухваленням закону, примусила уряд подумати про наслідки, перш за все, для економіки регіону [47, арк. 18]. Закони 8 квітня 1875 р., 23 червня 1880 р. [73, арк. 19], 25 травня 1882 р., 19 січня 1883 р., 7 травня 1885 р. демонструють, що влада йшла на поступки, а в указах про військову повинність залишалися умови щодо збереження релігійної ідентичності, яка для менонітів була пов'язана з їх етнічною ідентичністю. Таким чином, момент «націоналістичної агресії» в указі 1874 р. не простежується [494, с. 146–147].

Резюмуючи, відзначимо, що перехід до нового правового і соціального статусу мав певні об'єктивні наслідки для розвитку менонітських громад: 1) скасував умови ОЕЗ; 2) активізував суспільну, соціальну, господарську діяльність громад; 3) законодавчо сприяв розвитку дрібних форм підприємництва в колишньому колоністському середовищі і підвищенню статусу підприємництва. Нарешті, аналізуючи значення адміністративної реформи в межах загальноімперського дискурсу, слід визнати, що ці нововведення опосередковано вплинули на процес формування громадянського суспільства в Росії. Окремі колоністські громади напрацьовували свій власний досвід спілкування з іншими соціальними і етноконфесійними групами в державі, а також вчилися вести ефективний діалог зі владою.

До початку періоду реформ менонітські громади являли собою соціально неоднорідне суспільство з ознаками розподілу праці і майнової диференціації. Реформа повинна була сегментувати менонітське суспільство, підпорядковуючи

окремі соціальні і професійні групи конгрегацій різним розділам законодавства. Щодо менонітського підприємництва, воно підлягало регулюванню «Статутом про промисловість» і «Торгівельним статутом».

У перші пореформені роки визначився зміст норм, що регламентували торговельно-промислову діяльність на території Російської імперії в нових економічних умовах [981, с. 32–64]. На процеси розвитку менонітського підприємництва здійснили вплив ті тенденції російського законодавства, що регулювали процеси розвитку, перш за все, підприємств малого і середнього бізнесу:

1) усебічна підтримка підприємницької діяльності з боку уряду, місцевої влади, а також освіченої частини російського суспільства [874];

2) безстановий і позанаціональний принцип формування соціальної групи підприємців. Після ухвалення законів 8 січня 1863 р. «Про збори і право торгівлі на інші види промислів» і 9 лютого 1865 р. [490, с. 3–15] всі без виключення громадяни Росії мали право отримати купецькі права. Нарешті, положення від 8 червня 1898 р. вводили новий метод оподаткування підприємств. Об'єктом таксації тепер був не підприємець, а виробництво, залежно від спеціалізації, масштабів і прибутковості останнього. Суто теоретично ці нововведення прогнозували можливе збільшення чисельного складу підприємців, зростання капіталістичної конкуренції. У зв'язку з цим законодавство намагалось не тільки регулювати, але й спрощувати структурний склад підприємницьких груп. Встановлювалися дві, замість трьох, купецькі гільдії (I і II). Тепер для заняття торговельно-промисловою діяльністю не обов'язково було переходити в купецтво. Для цього достатньо було придбати промислові свідоцтва [495; 498];

3) стаття 67 «Статуту про промисловість» започаткувала фактично необмежені територіальні можливості для відкриття приватного виробництва [498]. При цьому зберігалися заохочувальні заходи щодо організації підприємств у віддалених районах. Від платежу мита на 6 років звільнялися ті підприємці, хто

влаштував нові фабрики і заводи в повітах і малих містах, а також у казенних містечках [477, с. 256]. Цей указ торкався більшості менонітських підприємств, що діяли в таких колоніях як Нью-Йорк, Хортиця, Гальбштадт, м. Олександрівськ, пос. Міллерово;

4) менонітське підприємництво було презентовано виробництвами різного рівня: ремісничими майстернями, домашнім виробництвом, фабриками. Кожне підприємство фабричного рівня, відповідно до комерційного права, повинно було мати свій торговий знак і «фірму» – назву, під якою велася діяльність, з якою у споживача зв'язувалося уявлення про репутацію підприємства [859, с. 91]. На межі століть найбільші з менонітських підприємств добилися визнання своєї торгової марки. Вони склали конкуренцію європейським фірмам в останній чверті XIX ст.;

5) підтримка крупного підприємництва. Відповідно до законодавства, певними податковими пільгами користувалися банкірські дома і контори, підприємства роздрібної торгівлі, фабрики і заводи з кількістю робітників від 200 чол. і більше [501, с. 71–75]. До 1890-х рр. менонітські машинобудівні і металургійні фабрики досягли відповідних масштабів;

6) визнання можливості появи «жіночого підприємництва», що свідчило про поступову гендерну емансипацію російського суспільства. Оголошуючи всестановість підприємництва, закон спеціально не обумовлював незалежність і свободу заміжньої жінки в здійсненні торгових операцій, проте, таке явище, як жіноче підприємництво, існувало в Росії [805, с. 37]. Поява жіночого підприємництва характерна і для менонітської промисловості. Зберігаючи підприємства у своїй власності, менонітки, як правило, передоручали їх управління найманим особам із числа професійно підготовлених фахівців, представників даних конгрегацій. Наступним, хоча і не одномоментним етапом у розвитку цього явища, стало безпосереднє залучення жінок у світ бізнесу, як це відбулося, наприклад, з представницями крупних підприємницьких династій;

7) вже з 1870-х рр. було ухвалено перші акти екологічного законодавства. Підприємцям заборонялося будувати підприємства в містах і селищах вище міста за течією річок і проток, оскільки це могло завдати шкоди чистоті повітря і води [509, арк. 13; 909, с. 48]. Деякі конфліктні ситуації, пов'язані з невиконанням цього закону, мали місце і в менонітських селищах;

8) у менонітській підприємницькій практиці знайшло застосування законодавство щодо акціонерних компаній [478]. Ця форма промислового підприємства створювала механізм, що дозволяв оперативно мобілізувати і вкладати у виробництво і сферу послуг тимчасово вільні капітали, забезпечуючи прискорені темпи розвитку економіки [805, с. 77]. Незважаючи на те, що до 1914 р. фактично вся велика промисловість в Росії була акціонована (70 %), за спостереженнями дослідників історії російського підприємництва компанії і пайові товариства цієї форми часто залишалися ширмою, що прикривала «сімейне товариство» [980, с. 235]. Це також цілком відповідало менонітській корпоративній традиції. Всі без виключення паї належали одній сім'ї, а в статутах містилося положення, що стримувало можливість їх втрати. Так, до складу Правління торговельно-промислового товариства «Лепп і Вальман» входило 14 чол., 11 з яких носило прізвище Леппів-Вальманів [364, арк. 56].

Пік менонітського акціонерного засновництва припадав на «золоте десятиліття» після 1899 р. Серед найбільших компаній, сформованих на території Таврійської і Катеринославської губерній в період з 1901 по 1911 р., слід згадати «Нойфельд і К^о» [79] (1901), «Азовсько-чорноморський чавуноливарний та машинобудівний завод» (Г. Янца і Г. Горохова) (1906); «Клейнер І. Я. і К^о» (1911), «Франц і Шредер» (1911), «Таврійсько-американське борошномельне товариство», «Лепп і Вальман», «Нібур і К^о», «Коп і Гелькер», «Гільдебрандт і Прісс», «Вільмс Г. Г. і К^о», «Клейнер І. В. і К^о», «Унру Т. А. і К^о» та інші (див. Додаток 18);

9) нарешті, у другій половині століття в російському законодавстві з'явився розділ фабрично-заводського законодавства. Цю групу законів було розроблено для регулювання взаєностосунків між промисловцями та робітниками (порядок найму, внутрішнього розкладу, штрафів. Закони від 3 червня 1886 р., 2 червня 1897 р.), труда жінок та неповнолітніх (3 червня 1885 р., 24 квітня 1890 р.) [807, с. 15–75]. Законодавство також регулювало межі дисциплінарної влади підприємця, який, у свою чергу, потрапляв під контроль [535, с. 29]. Нагляд за виконанням цієї групи актів було покладено на фабричну інспекцію, яка перебувала у відомстві Міністерства фінансів та Департаменту торгівлі і мануфактур. Діяльність відомства регламентувалась «Уставом про промисловість» (див. редакцію 1892 р., ст. 35–54). До його компетенції входило спостереження за дотриманням фабрикантами та робочими правил щодо обов'язків, розгляд та затвердження такс та табелів, розкладу і правил внутрішнього розпорядку; вживання запобіжних заходів щодо конфліктів між фабрикантами та робочими; спостереження за виконанням постанов стосовно малолітніх робітників; піклування про школи та інше.

Великі менонітські підприємства підпорядковувались вимогам законодавства та інспекції. Наприклад, ст. 52 «Статуту про промисловість» передбачала наявність штрафного капіталу, що формувався на основі вирахувань із платні робітників. Ці кошти витрачались тільки на потреби самих робітників – медичну допомогу та амбулаторне лікування. Якщо на виробництві було задіяне більше 100 робітників, законодавство вимагало від власника організації окремого фельдшерського пункту [104, арк. 96–98]. У зв'язку з цим в 1910 р. підприємство «Лепп і Вальман» улаштувало на Хортиці перший госпіталь. У витратних книгах заводу знаходимо відомості про виділення коштів на будівництво церкви, допомогу вдовам і лазаретам [362, арк. 71–73]. Млини Нібура мали свого лікаря, Генріха Бера. Ліки для робітників були безкоштовними [378, арк. 9]. У 1915 р. на утримання лазарету і медичну допомогу робітникам Нібури витратили 7 206 крб.

[39, арк. 35–38]. На підприємствах також створювалися лікарняні каси. За відомостями фабричного інспектора Таврійської губернії процес їх організації відбувався з лютого 1913 р. по березень 1915 р. [106, арк. 2–74]. Фабричне законодавство заохочувало власників заводів до організації шкіл, які обслуговували працівників одного, або декількох заводських підприємств. Засновники шкіл, як правило, ставали їх почесними опікунами [509]. При Олександрівському механіко-технічному училищі підприємці І. Лепп, А. Вальман і А. Коп створили курси для робітників, де велось викладання креслення, математики, фізики, правознавства і малювання [394, арк. 183]. Власники і опікуни всіляко підтримували традицію робітничих династій. Стипендія ім. П. Леппа, запроваджена його внуком Іоганном, присуджувалася тим учням, чії батьки працювали на його підприємстві [332, арк. 13–14].

Вимагаючи від підприємців організації соціального захисту робітників, фабрична інспекція заохочувала забезпечення максимально сприятливих у тих обставинах умов для роботи і життя. При заводі Копа (к. Шенвізе) було улаштовано квартири для робітників [375, арк. 12]. Фабрична інспекція критикувала власників крохмальної фабрики «Я. Вільмс і К^о» (Гальбштадт, 250 чол.) за незадовільні умови життя робітників, вимагаючи поліпшення ситуації [100, арк. 18].

Кількість російськомовних, або українськомовних робітників на менонітських підприємствах складала близько 70%. Як писав у своїх спогадах К. Дефер, конфліктів між робітниками і підприємцями на національному ґрунті не було [519, р. 28–29], проте страйковий рух торкнувся і тих підприємств, власниками яких були меноніти. За свідченням самих робітників, фабрична інспекція неодноразово брала участь у вирішенні конфліктів. Про це писав в своїх спогадах І. А. Каверзнев – робітник заводу Езау (Катеринослав) [343, арк. 16].

У 1901 р. обговорювалося питання про необхідність узяти під нагляд фабричної інспекції невеликі млини і цегляні заводи (з числом робітників не

менше 10). Цегляні заводи характеризувалися неурегульованими умовами для робітників, що спричиняло конфлікти. На млинах також постійно порушувався розпорядок робіт. Так, наприклад, робочий день на борошномельних підприємствах Олександрівського повіту тривав 12 годин, тоді як в інших місцях – 10,5 [110, арк. 10]. На цегляних заводах застосовувалася ручна праця. Зауважимо, що спроба інспекторів вимагати механізації підприємств викликала заперечення самих робітників, які не бажали освоювати нову техніку [111, арк. 30–31].

Наш аналіз фабричного законодавства і його імплементації стосовно виробництв, що вивчаються нами, підтверджує успішність модернізаційного шляху, яким просувалася Росія. Фабрична інспекція постійно розширювала сферу контролю. Те, що держава, а вслід за нею і громадськість, усвідомили необхідність соціальних програм, свідчить про повільний, але позитивний поступальний розвиток соціально-економічних процесів. Підприємці, вслід за інтелігенцією [758; 893], також усвідомлювало необхідність освіти робітників, підвищення їх культурного рівня. Багато підприємців формували довірчі стосунки з робітниками своїх підприємств. Промисловці цінили кваліфікованих працівників. Г. Валль, мірошник і один з будівників залізниці на Молочній, не відмовляв своїм працівникам у фінансовій підтримці, а за наявності певних обставин міг повністю скасувати борг. Особисті якості підприємця, добросердість і співчуття, у подальшому зіграли важливу роль у житті промисловця і його близьких. Один з колишніх робітників заводу, пам'ятаючи про доброту і чуйність підприємця, надав укриття його сім'ї в складні роки громадянської війни [11, р. 3];

10) характерно, що навіть на етапі пореформеного розвитку дрібнотоварне виробництво колоній не втратило свого значення і займало власне значуще місце в системі виробничих і економічних відносин не лише всередині поселень, але й у межах всього регіону [491; 543, с. 164; 548; 550; 629, с. 59; 671, р. 162, 171; 799, с. 55; 915, с.18]. Аналіз розвитку менонітського ремесла дозволяє визначити

причини збереження актуальності цього виду діяльності на пореформеному етапі модернізації. Серед них слід назвати:

а) збереження пережитків кріпацтва (домодернізаційних форм господарювання), які деформували процес первинного накопичення. Тоді, коли промисловий переворот був близьким до завершення (70-80-ті рр. XIX ст.), процес первинного накопичення не було завершено. Це стримувало розвиток крупної промисловості і консервувало дрібну [687, с. 23];

б) низькі темпи розвитку процесів первинного накопичення також сприяли збереженню соціальної бази натурального господарства з властивим їй уповільненим розвитком товарно-грошових відносин і незавершеністю процесів соціального розшарування селянства. Це визначало низьку купівельну спроможність населення, яке вимушено відмовлялось від коштовних фабричних товарів, але селянство зберігало схильність до придбання традиційних і відомих їм товарів, які вони вважали кращими, ніж інноваційні.

Вивчення ремесла крізь призму культурних і економічних традицій менонітських общин дозволяє виокремити чинники, що сприяли його подальшому розвитку на фабричному етапі підприємництва:

а) роль господарської традиції. Меноніти завжди оцінювали ремесло як важливе додаткове джерело доходу і не збиралися відмовлятися від заробітку навіть на економічно сприятливих етапах розвитку колоній [915, с. 104];

б) менонітська реміснича традиція відрізнялася від місцевої. Як зазначали сучасники, «кустаря відрізняє від ремісника заняття землеробством»: ремісник не має своєї земельної ділянки. Така характеристика не відповідала менонітській практиці. Як відомо, для кожного з менонітів, незалежно від роду занять, найважливішим була приналежність до конгрегації, що забезпечувалося, зокрема, і наявністю земельного наділу в межах території діяльності релігійної общини;

в) досліджуючи менонітське ремесло в історичній перспективі, легко помітити, що відновлення ремісничих навичок відбувалось в економічно нестабільні періоди

розвитку Російської держави [1058, р. 114] і спостерігалось, наприклад, у роки Першої світової війни, а також на подальшому етапі, коли промислове виробництво в країні і регіоні було повністю зупинено, порушилися традиційні виробничі і економічні зв'язки. Як впливає із спогадів, у той період меноніти пригадали про традицію шовкопрядіння. Шовкова нитка замінила бавовняну. Також було реактивовано практику прядіння овечої шерсті, активно використовувалися навички в'язання. Це спричинило попит на виробництво прядок і, отже, сприяло відновленню їх виробництва. Одним з найбільш затребуваних майстрів, що відновив прядки, був Й. Епп [1058, р. 114]. У кризові роки саме ремісники пропонували общинам інколи несподіване, але досить успішне вирішення проблем. Наприклад, в умовах відсутності продуктів тваринництва і натуральної шкіри поширення набуло дерев'яне взуття (!). Ідея його виготовлення належала П. Кампену – сину столяра Д. Кампена, одного з провідних майстрів підприємства «Гільдебрандт і Прісс» [1058, р. 117];

г) менонітське ремесло успішно співіснувало з великим фабричним виробництвом. Відмінною рисою дрібного підприємництва був його зв'язок із великим. Характерно, що дрібні виробництва технічно удосконалювалися під впливом фабричного [687, с. 14–15; 705];

д) ремесло займало певні лакуни заводського виробництва. У майстернях виготовлялася та продукція, яка все ще не була освоєна фабрикою (наприклад, фургони);

є) у другій половині століття змінилася соціальна роль ремісництва. Якщо на ранньому етапі розвитку цей вид занять часто вів до подальшого розширення бізнесу, то в умовах конкуренції з боку фабрики реміснича діяльність найчастіше ставала необхідною, але тупиковою гілкою у розвитку підприємницької діяльності. За відомостями П. М. Фрізена в 1908 р. у Хортицькій волості було розташовано 14 ремісничих майстерень загальною вартістю 26 800 крб. В одне таке виробництво було інвестовано від 100 до 6 000 крб. На території

Гальбштадтської волості діяло 38 підприємств, вартість яких досягала 21 700 крб. За неповними даними в ремісниче виробництво двох волостей бути вкладено близько 48 500 крб. [1026, р. 866–868].

Для розуміння перспектив розвитку менонітського підприємництва в умовах пореформеного періоду і модернізації другої половини ХІХ ст. важливо взяти до уваги *особливості локальних економічних умов розвитку територій, на яких були розташовані анклав менонітських поселень*. Зростання менонітського населення у другій половині століття і до 1914 р. (від 40 000 до 104 000 чол.) супроводжувалося збільшенням географічної і соціальної мобільності цієї етноконфесійної групи. Незважаючи на збільшення ареалу розселення (Сибір, Кавказ), до кінця періоду, що досліджується, 68% менонітського населення все ще проживало на території Новоросії (Додаток 20), яка залишалась регіоном підприємницької активності представників цієї групи общин. На успішність розвитку етнічного підприємництва в районі окремих поселень, окрім загальних економічних умов регіону, імовірно впливали чинники внутрішнього розвитку общин, компактність розселення, період заснування колоній.

Основними центрами розвитку підприємницької діяльності на території південноукраїнських земель Російської імперії залишалися групи менонітських материнських поселень. Вони виконували охоронну і трансляційну роль не лише стосовно культурних, але й соціальних і господарських традицій. Тут підприємництво мало міцне коріння і свій «етнічний ринок», який створював мінімальні можливості для розвитку цього виду діяльності. У 1882 р., подорожуючи Хортицькими поселеннями, Є. Августинівич, один з членів Імператорського вільного економічного товариства, писав: «Подорожуючи берегом Дніпра через їх колонії, майже всюди бачиш заводи, магазини, великі витончено побудовані будинки, покриті залізом і черепицею, так що селища схожі на маленькі містечка...» [650, с. 155]. Дедлов, описуючи одну з типових колоній, помічав: «На правому кінці селища підіймається млин. Не вітряний, звісно.

Німці – не болгари. Німці знають, що вітряний млин – інструмент варварський, і побудували новий паровий удосконалений млин. З лівого краю колонії теж димить фабрична труба. Це – майстерня сільськогосподарських знарядь» [650, с. 155]. Аналіз виробничого рівня менонітських підприємств підтверджує, що найбільша частина великих виробництв діяла на території «материнських» колоній і міст. Поява таких підприємств у дочірніх селищах була пов'язана, переважно із бажанням одного з підприємців скористатися перевагами перспективного регіону.

Упродовж другої половини ХІХ ст. меноніти заснували дочірні поселення на території Новоросії та Південного Кавказу. Через певні причини, серед яких слід назвати патронат і контроль з боку материнських колоній, фінансову залежність від них з боку щойно заснованих поселень, дочірні колонії з високим рівнем точності копіювали і відтворювали каркасні соціальні і суспільні структури колоній. Нові поселення ставали репрезентантами традицій, включаючи і різні практики економічної діяльності. Незважаючи на те, що спочатку контингент переселенців складався переважно з незаможних груп населення, жителі нових колоній досить швидко адаптувались і створювали на теренах колоній острівки благополуччя.

Більшість дочірніх менонітських поселень було розташовано у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях (Додаток 16). Найбільш сприятливими щодо підприємницької діяльності були умови Катеринославського та Херсонського регіонів. Тут склалася благодатна декомпозиція факторів, яка мала вирішальне значення щодо модернізації регіону: людські ресурси, природні багатства, сприятливе географічне розташування [585, арк. 17; 875, с. 582–586]. Меноніти-підприємці засновували заводи, будували власні залізничні гілки, активно торгували, практикували ремісничу діяльність. Вони зуміли скористатись економічними перевагами регіону. В 1914 р. у Катеринославській губернії було розташовано 133 поселення, де проживало 24 875 чол. [83, арк. 5, 9]. Найактивніше підприємництво зарекомендувало себе на території Хортицьких

колоній, поселень Борисово, Мемрик, Ігнат'єво, Миколайпіль, Шляхтин – Баратов, а також деяких міст: Катеринославу, Олександрівська, Нікополя, Мелітополя, Павлограда. Матеріали архівів дозволяють відновити інформацію про кількість менонітських фабрично-заводських підприємств. У 1915 р. вони розташовувались на території 7 повітів [83, арк. 9; 119; 350; 407].

Таблиця 26

Розташування фабрично-заводських та борошномельних підприємств на території Катеринославської губернії (1915)

Повіти	Фабрики	Кількість робітників	Млинів	Кількість робітників
Катеринославський	21	527	39	303
Олександрівський	21	2017	10	106
Бахмутський	10	285	20	147
Верхньодніпровський	3	86	16	91
Маріупольський	–	–	7	23
Новомосковський	1	50	2	9
Павлоградський	1	40	6	58
Разом	57	3005	100	737

Показовим прикладом території підприємницької активності була Хортицька волость. За свідцтвами П. М. Фрізена у 1908 р. картина розвитку цього виду діяльності була такою [1026, р. 866]:

Таблиця 27

Менонітська промисловість Хортицької волості (кількість виробництв та їх вартість (в крб.) (1908)

Разом	Вітряних млинів	Моторних та парових млинів	Машинобудівних заводів	Цегляних заводів	Годинникових заводів	Оцтових заводів
131 (1525078)	30 (42 700)	30 (833 600)	14 (378 190)	9 (6 400)	1 (6 000)	1 (40 000)

Роль Херсонської губернії у просуванні процесів модернізації на Півдні Росії була обумовлена розташуванням на її території декількох портів загальноросійського та міжнародного значення [98, арк. 55; 876]. До моменту

заснування дочірніх поселень у Херсонському повіті (у м. Херсоні) проживало лише 8 менонітів [21; 98, арк. 55]. Заградівська група поселень, яку було засновано у 1872–1883 рр., опинилась в умовах найбільш розвинутого регіону (Додаток 5). Перше борошномельне виробництво губерньського значення з'явилося тут вже через рік після появи колоній [80, с. 27]. Загальний рівень економічного розвитку населення помітно зростав біля 1900 р. [620, с. 116]. Фабричне підприємництво досить чітко рефлексує біля 1914 р. Менонітські виробництва все ще не досягли масштабів великих підприємств. Це була колонія з більшим виробничим потенціалом, розвиток якої було перервано війною [620, с. 218–221, 264].

У пореформений період Таврійська губернія опинилась на периферії економічного розвитку південноросійських земель. У першій половині XIX ст. розвиток колоній у двох основних губерніях розташування менонітських поселень (Катеринославської і Таврійської) відбувався у відносно схожих умовах. Ситуація істотно змінилася у другій половині століття. Здійснюючи огляд Таврійської губернії в 1846 р., офіцери Генерального штабу зазначали, що «в усій Росії немає біднішої губернії» [612, с. 176]. Не володіючи суттєвими запасами корисних копалин, регіон виявився малопривабливим для іноземних інвестицій [411–415; 585, с. 207]. Зростання загальної кількості промислових підприємств у Таврійській губернії намітилося після 1891 р. У 1880-х рр. у степових районах України, головним чином в Таврійській і Херсонській губерніях, після побудови залізниці почався прискорений розвиток зернового, переважно націленого на виробництво пшениці, господарства [748, с. 465]. У зв'язку з цим зростав попит на товари сільськогосподарського машинобудування. Менонітське підприємництво з готовністю відгукнулося на запит ринку.

Істотною перешкодою для розвитку підприємництва на території губернії була відсутність транспортної інфраструктури [748, с. 465]. Першу залізничну лінію на території менонітських колоній було збудовано лише у грудні 1913 р. Ініціатором будівництва залізниці була кампанія, яку заснували брати Герхард і

Йоганн Валль. Залізниця протягнулася від станції Царевоконстантинівки (Маріупольська лінія) на захід через північну частину Молочної до с. Гальбштадт і с. Великий Токмак, а далі – на південний захід до с. Ліхтенау. Рух було відкрито 20 грудня 1913 р. [1035, р. 171].

Загальні відомості про розвиток менонітського підприємництва у двох основних волостях Таврійської губернії подано в табл. 28 [114, арк. 88].

Таблиця 28

Промисловий розвиток Молочанських колоній (1908)

Колонії	Вітряних млинів	Парових і моторних млинів	Машинобудівних заводів	Цегляних заводів	Дрібних виробництв	Торгових	Книжкових магазинів	Всього (вартість у крб.)
Гальбштадтські	37	27	7	13	38 (2 типографії)	41	1	191 (1272415)
Гнаденфельдські	38	16	3	11	2 кузні	27	2	100 (493750)

Ще один новий регіон розвитку менонітського підприємництва формувався на території Кримських колоній. У 60-70-і рр. російський уряд вжив заходів задля освоєння земель, покинутих кримськими татарами у 1856–1862 рр. [846, с. 11–22]. До 1865 р. за даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ в Криму налічувалось 49 населених пунктів з німецькомовним населенням [46, арк. 9]. Серед найрозвиненіших у промисловому відношенні менонітських поселень Тавриди слід згадати Карасан (засновано у 1862 р.), Спат (1882), Анновку, а також Менлерчик, Сарону, Катреч, Тимир-булат, Чонграв, Бузау, Монтанай, Шонталь [175, арк. 3, 5; 177, арк. 9]. У 1910 р. на території Криму проживало 700 менонітських сімей, а у їх власності знаходилося 40 000 дес. землі [1026, р. 861]. Менонітські підприємства розташовувалися на території трьох повітів: Євпаторійського, Перекопського, Сімферопольського (Додаток 18).

Новими регіонами розвитку менонітського підприємництва другої половини XIX ст. стали Північний Кавказ (Кубанські поселення, Темпельгоф – Суворівка), а також Область Війська Донського (пос. Міллерово (з 1903 р.)). Як було зазначено вище (розд. 2.1, 2.2, 3.4), до орбіти колонізації Передкавказзя німецькомовних колоністів було залучено вже наприкінці XVIII ст. До другої половини XIX ст. тут було засновано 9 колоній. За підрахунками В. М. Кабузана, в 1858 р. у регіоні мешкало 2,7 тис. німців [810, с. 145]. Серед них були і німецькомовні колоністи, що переселилися до Кавказу з Причорномор'я після 1843 р. Але до 1860-х рр. тут не було утворено жодної менонітської колонії. Менонітів стримували не лише умови поліетнічного розвитку регіону, але й неупорядкованість земельних відносин [694, арк. 113]. Внаслідок Кавказької війни (1817–1864) (було завойовано Чечню, Дагестан, Північно-Західний Кавказ) і приєднання закубанських земель було скасовано Кавказьку захисну лінію. У 1860 р. тут було утворено Терську та Кубанську області. Саме тоді влада розпочинає активне заселення земель Закубання та лівого берега р. Кубані, що раніше належали ногайцям, адигейцям, знаті горських народів [860, с. 221]. Влада робила ставку на козаків (переселено 17 000 сімей) і російських та малоросійських селян (350 000 чол.) [966, с. 402]. Учасник Кавказької війни А. Розен близько 1859 р. писав: «Ми вже довго володіємо рівнинами з цієї сторони Кавказу; володіння наші знаходяться і з протилежної сторони гір, у Закавказзі..., а все ще Кавказ не наш; а ні мандрівник, а ні купець не наважаться подорожувати без воєнного прикриття, без побоювання за життя та майно» [764, с. 22]. Після 1840-х рр. з'явилися перші проекти щодо економічного розвитку регіону. Л. М. Серебряков у записці «Роздуми про справи наші на Кавказі» перелічує фактори, здатні гарантувати спокій на території регіону. Крім воєнних заходів і необхідність забезпечення ефективної влади, автор називає важливість колонізації регіону, а також можливість розвитку торгівлі та промисловості у безпечних умовах [526, с. 289]. Разом з тим він пропонує інші методи впливу на горців, серед яких – продовольча блокада. Зрозуміло, що така

тактика спричиняла непорозуміння і додаткові проблеми у стосунках горців як із владою, так і з новими контингентами переселенців. Як пояснюють дослідники, впродовж довгого часу насильницькі методи адміністрування регіону переважали [967].

Поява менонітських поселень на Кубані була свідоцтвом подальшої сегментації колоній Новоросії. У 1864(5) р. сюди прибуло 67 родин, які, відповідно до положення Кавказького комітету казенних наділів, отримали по 65 дес. землі (всього 4 355 дес.). Після прибуття другої хвилі переселенців – менонітських ремісників – родинні наділи зменшились до 60 дес. [511, р. 413]. Кубанські колонії, що утворились після релігійного розколу 60-х рр. XIX ст., у якому активну участь брав підприємницький компонент, складно назвати дочірніми поселеннями, адже економічно вони були незалежними від материнських. Наприклад, лише три вихідця з Ладекопу перевезли до Кавказу 36 голів рогатої худоби [1119, р. 6–7]. Незважаючи на те, що проблеми адаптації існували і не були простими для вирішення, той факт, що склад перших поселенців Кубані формувався із порівняно заможної страти етноконфесійної спільноти, позитивно вплинув на темпи розвитку підприємництва в регіоні (Додаток 9, 11) [511; 1119, с. 92]. Вже у 1886 р. наглядачі писали про с. Вольдемфюрст – Олександрфельд: «Достатньо одного біглого погляду на зовнішній вид колоній, щоб прийти до висновку про економічне процвітання їх мешканців. Сільськогосподарські машини, парові млини, фруктові сади и багато чого іншого свідчать, що поселенці є економічно незалежними, мають певні знання щодо комфортабельного улаштування свого життя...» [950, с. 211]. У 1910 р. на Кубані діяло 17 менонітських підприємств загальною вартістю 127 500 крб. [1026, р. 869]

У Ставропольській губернії на р. Кума меноніти заснували колонії Орбеліанівка (на орендних землях князя Орбеліані) та Темпельгоф, де оселилась інша менонітська група – община «єрусалимських братів». У 1897 р. представники

цих самих поселень разом із новоприбульцями із Гнаденфельдської волості на території 1 800 дес. заснували кол. Ольгіно [1103, р. 2031].

Як було зазначено вище (розд. 3.3), поселення Терської області (15 колоній), створені у 1901 р. в окрузі Хасав-Юрт, опинились у вельми несприятливих природно-географічних умовах, що стримувало їх економічний розвиток, у тому числі і підприємницьку практику (Додаток 10) [1057, р. 695]. Навіть у 1911 р., через 10 років після заснування колоній, П. М. Фрізен визначав цей проект як «велике фіаско» [1026, р. 854].

Отже, у другій половині XIX ст. географічна мобільність представників менонітської спільноти Росії значно збільшилась. Нові економічні умови вплинули і на показники їх соціальної мобільності. Завдяки дослідженням Ерта, ми також маємо деякі відомості про характер зайнятості менонітського населення (на 1913–1914 рр.). Особливо цікавим може виявитися зіставлення показників, що характеризують соціальну структуру менонітських общин порівняно з середніми показниками по імперії в цілому [1007, р. 98].

Таблиця 29

Соціальна структура менонітської спільноти в Російській імперії в зіставленні із загальноімперськими показниками (1897)

Напрямок діяльності	Російські меноніти	По Росії (в цілому)
Сільське господарство	72%	70,2%
Власники промислових підприємств	18,5%	16,7%
Ремісники	4,5%	7,2%
Комерційна діяльність	4%	3,6%
Інші	1%	2,3%
Всього	100%	100%

Як випливає з таблиці, до занять неаграрними видами діяльності було залучено 27% менонітського населення. З них 18,5% (близько 1/5) були власниками промислових підприємств. Слід припустити, що справжній показник залученості менонітів до підприємництва був набагато вищим. Багато хто з

представників конгрегацій, які позначили себе як землероби, насправді брали участь у розробці одного з напрямів дрібного підприємництва, будучи власниками або закладів домашньої промисловості, або майстерень. За рахунок цієї категорії виробників показник розвитку ремесла міг би суттєво збільшитись.

Таким чином, адміністративна реформи 1871 р. призвела до амбівалентних для подальшого розвитку колоній і поширених на їх територіях соціальних практик результатів.

1. Унаслідок припинення діяльності «Статуту про колонії» відбулося юридичне перепідпорядкування окремих соціальних груп менонітського соціуму різним складовим імперського законодавства. Окремі групи спільноти могли вільніше інтегруватися у численні економічні і соціальні підсистеми російського суспільства, проявляючи себе в різноманітних сферах суспільно корисної діяльності.
2. Незважаючи на те, що соціальне і економічне життя колоній набуло складнішого і комплексного характеру, адміністративні нововведення не спричинили соціальної сегментації общин. Певну роль у цьому, окрім традиційних доміантних установок «картини світу» менонітського соціуму, зіграв закон «Про загальну військову повинність», який підірвав довіру конгрегацій до влади. Можливості, надані общинам адміністративним законодавством 1871 р., знайшли своєрідне віддзеркалення в менонітській повсякденній практиці і привели до появи структури, названої Ремпелем, «менонітська спільнота». Образ зовнішнього ворога і уявлення про зовнішню небезпеку, закріплені в культурній легенді конгрегацій, знайшли ще одне підтвердження на російському ґрунті. Для суспільства, подібного менонітському, такий стрес був об'єктивно необхідним для реактивації відчуття конгрегаційної ідентичності [518, р. 7]. Названі настрої були спричинені не лише наявністю економічної загрози, але й воєнної, яку відчули на собі поселенці нових кавказьких груп колоній.

3. Еміграція, спричинена воєнною реформою 1874 р., мала не лише конфесійні, але й яскраво виражені економічні мотиви. Релігійний чинник активізував ті соціальні групи менонітського суспільства, які були незадоволені існуючим у період ухвалення реформи станом речей. У результаті відбувся відтік безземельних – людей, активних у виборі нової діяльності. Еміграція – шаг рішучих і сміливих людей. Ця якість – найважливіша і для успішного ведення підприємницької діяльності. Це повинно було спричинити опосередкований негативний вплив на можливості розширення соціальної групи потенційних підприємців.
4. Відчуття «зовнішньої загрози» коректувало менталітет суб'єктів цього виду діяльності, ступінь їх самоідентифікації в суспільстві за межами колоній; певним чином позиціонувало підприємців у ставленні до цінностей конгрегації, визначало спрямованість їх діяльності, і, безумовно, впливало на масштаби їх майбутньої активності. Не довіряючи владі і російському суспільству, підприємці прагнули зберегти достатньо тісні зв'язки з конгрегаціями – єдиним надійним притулком від можливих проявів націоналізму.
5. Нарешті, в другій половині століття на території поселень сформувалися регіони економічного впливу, які в цілому відповідали територіям проживання менонітського населення. Підприємницькі успіхи менонітів стали наслідком загального зростання добробуту колоній. З 1908 по 1909 р. вартість власності представників громад зросла від 194 000 000 до 246 000 000 крб.[1026, р. 869]

Таблиця 30

**Відомості про вартість майна, що знаходилась у власності менонітів
Півдня Російської імперії (1908)**

Територіальне розташування	Кількість населення (у віці 14–60 років)	Вартість майна (крб.) всього / на одну особу
Гальбштадт	4 328	27 900 000/ 6 446.3
Гнаденфельд	4 237	23 700 000/ 5 593.5
Хортиця	5 100	19 961 387/ 3 913.9

Краснопіль (Бразол)	948	18 713 148/ 19 739
Крим	1972	12 588 207/ 6 383
Миколайпіль (Язиково)	1050	12 399 325/ 11 808
Шенвізе	548	7 961 586/ 14 528
Мемрик	1481	6 445 227/ 4 351
Заградівка	2232	5 077 156/ 2 274
Баратов (Ново-Хортиця)	1606	4 907 809/ 3 055
Ігнатєво (Нью-Йорк)	1362	4 474 213/ 3 285
Борозенко (Миколайталь)	460	4 589 127/ 99 763
Кубанські та Ольгіно	880	1 508 716/ 1 714
Терек	867	368 319/ 424

4.2. Вплив менонітського підприємництва на процес становлення сільськогосподарського машинобудування в Росії.

Найважливішою складовою частиною російської модернізації, що забезпечила протікання цього процесу, була капіталістична індустріалізація. Індустріалізація – феномен, без якого успіх російської модернізації на її пореформеному етапі був би неможливим [942, с. 3–15]. Як відомо, індустріалізація завжди має свої географічні і цивілізаційні особливості, характеризується етапністю, визначає властиві для неї базові галузі, що виконують функцію «першопоштовху», спричиняють «ефект тригера» і надають спрямованість і темп розвитку всієї економіки регіону. Щодо територій Півдня Росії, основним «виробничим навантаженням» яких спочатку було аграрне виробництво, такою важливою галуззю було і сільськогосподарське машинобудування, що впливало безпосередньо на успішність розвитку аграрно-виробничої діяльності, а також всі види переробної промисловості, які, у свою чергу, забезпечували перетворення сільськогосподарської сировини на товар

широкого споживання і забезпечували швидкий обіг капіталів. Беручи активну участь у розвитку двох вищеназваних напрямів господарства, і, більш того, займаючи в них одну з провідних позицій, меноніти безпосередньо впливали на процеси модернізації в південних губерніях, сприяючи перетворенню території в індустріально розвинений регіон імперії.

Як було показано в попередньому розділі, практика виготовлення, ремонту і навіть винаходу простого сільськогосподарського інвентарю і машин була широко поширена на території менонітських поселень, що сприяло розвитку суміжних напрямів ремісничої діяльності в пореформений період і в умовах ОЕЗ в цілому. У міру розвитку модернізаційних процесів в регіоні попит на сільськогосподарську техніку істотно зростає, що робило такий напрям підприємницької діяльності не лише прибутковим, але й перспективним. До 1853 р. в українських землях російської держави діяло близько двох десятків механічних заводів, які виготовляли сільськогосподарську техніку. У 1880 р. в Росії налічувалося 237 приватних машинобудівних фабрик, продуктивність яких складала 72,2 млн. крб.[881, с. 85].

Як і всякий інший виробничий напрям, машинобудування було тісно пов'язано з тимчасовими особливостями внутрішнього і зовнішнього ринку, фінансовою і митною політикою держави. Розглядаючи підприємництво крізь призму цих характеристик, ми виокремлюємо наступні етапи розвитку менонітського машинобудування: 1850–1885; 1885–1900, 1900–1914 рр.

1850–1885 рр. (виникнення і розширення менонітського фабричного машинобудування).

Упродовж певного часу внаслідок нестачі сировини в Російській імперії вироблялася не складна і переважно недорога техніка. Через це уряд був вимушений створювати умови і заохочувати приплив іноземної техніки [489]. Ввезення сільськогосподарських машин до Росії зростало з середини 50-х до 70-х рр. ХІХ ст. [820, с. 6]. Період вільної торгівлі імпортованими сільськогосподарськими

машинами тривав до 1885 р. [820, с. 2]. На цьому етапі більш досконала дорога імпортна техніка переважала над товарами місцевого виробництва.

Співвідношення між російською та імпортною сільськогосподарською технікою достатньо точно продемонстрували виставки 1864 і 1870 рр. Із 75 представлених в експозиції плугів тільки 33 були виготовлені російськими виробниками [820, с. 8]: На початковому етапі імпорт сільськогосподарської техніки був необхідним. Європейський досвід позитивно впливав на розвиток цієї виробничої галузі в Росії. Ремонтні майстерні і склади зарубіжних фірм стали базою для створення російських підприємств. Іноземні заводи надавали великий асортимент зразків, що було необхідною «школою» для російського виробника, включаючи підприємців з менонітського середовища. Нарешті, машини, що ввозились з-за кордону, виконували популяризаторську роль, сприяли зростанню споживацького інтересу до цього виду продукції.

В умовах зростання продажу численні європейські фірми розміщували на території Росії склади і майстерні для обслуговування техніки, що випускалася ними. Після 1860 р. частина таких майстерень розпочала самостійне виробництво сільськогосподарських машин. Такою була найтипівіша схема утворення вітчизняних фабрик сільськогосподарського машинобудування [867, с. 196]. Менонітські підприємці демонстрували інший шлях еволюції виробництв. Більшість менонітських фабрик було засновано на базі ремісничих майстерень (як особистих, так і придбаних у інших підприємців). От як описує історію створення свого підприємства Л. А. Унгер: «Батькові моєму, що був у молоді роки ремісником, після смерті діда залишилися у спадок одні борги. Будучи людиною енергійною і заповзятливою, він відкрив за допомогою кредиту невелику майстерню і почав дослідити щодо виготовлення вдосконалених відвалів для плугів. Після 15 років роботи і багатьох невдач батькові, нарешті, до 1900 р. вдалося довести свій винахід до досконалості...Завдяки їх застосуванню робоча сила скорочується наполовину... Величезна користь застосування відвалів для

безкінних господарств була швидко сприйнята селянами. [Машини] виписувалися на Кавказ, Поволжя, Туркестан, Сибір... Річне виробництво досягало 40 000 штук на рік при кількості робочих 80 осіб, будучи єдиним у своєму роді не лише в Росії, але й взагалі» [403, арк. 2]. Вищенаведені схеми, які повністю відповідають історії утворення фабрик Я. Нібура, А. Копа [179, арк. 1, 7; 1014, р. 309], є патерном утворення більшості менонітських підприємств такого типу: їх еволюцію у напрямі від ремісничого до домашнього, а потім – фабрично-заводського підприємства.

Важливим поштовхом для розвитку внутрішнього виробництва сільськогосподарських машин у Росії були соціальні і економічні зміни в аграрному секторі, що сталися після реформи 1861 р., які проявили себе достатньо явно до середини 1870-х рр. До цього часу країна вже була наповнена іноземною, переважно англійською технікою, яка не завжди відповідала місцевим умовам. У цих обставинах досвід менонітських підприємців виявився дуже важливим. Перші менонітські підприємства, серед яких найбільш відомими були заводи П. Леппа на Хортиці (заснований в 1850 р.) [360, арк. 1], А. Копа (Хортиця, 1861 (1863) р.) [17, арк. 33; 32; 34; 42; 401, арк. 1], К. Гільдебрандта на Хортиці і Шенвізе [19, арк. 25], Нойфельда в Софіївці [625, с. 22–78], поступово збільшували виробництво.

Перші власники заводів зіштовхнулися з необхідністю напрацювання власного досвіду управління фабричними виробництвами, оволодіння новими технологіями. Методи адміністрування підприємств довгий час відповідали рівню домашнього виробництва. Згадуючи перші кроки розвитку фабрики, Лепп визнавав, що, починаючи розширення підприємства, він був «майстром», але не бізнесменом. Леппу доводилося вчитися бути промисловцем [1013, р. 62]. Відчуваючи складності в організації виробництва, П. Лепп відвідав машинобудівний завод у Луганську і Одесі. Досвід, набутий під час поїздок, дозволив йому забезпечити просування власного заводу.

Після 1860 р. аграрне виробництво в Росії активно комерціалізувалось. Завдяки цьому виробництво сільськогосподарських машин на території південних губерній Російської імперії еволюціонувало швидкими темпами. Лише за 4 роки, з 1876 по 1879 р., воно зросло на 80%, а кількість підприємств машинобудування на території Півдня досягла 58 [867, с. 198]. 29 виробництв відповідало масштабам фабрики. Їх асортимент включав сівалки, жниварки (52% загальноросійського виробництва), кінні молотарки, віялки, соломорізки, крупорушки (98%).

Селяни відчували гостру потребу у новій техніці, але придбання навіть відносно дешевих у порівнянні із західною технікою виробів викликало велику складність. Залізний плуг вітчизняного виробництва (3–5 лез) коштував 40–100 крб.; зерносушарка – 50 крб., косарка – 150 крб., молотарка – 350 крб.; косарка, що працює на кінській тязі – 450–600 крб., віз – 175 крб., вагон – 125 крб. [1064, р. 21–22]. З подібними фінансовими труднощами зіштовхнулися, наприклад, жителі Заградівки. Тут перші машини з'явилися лише близько 1885 р. (через 14 років після заснування колонії). Повністю перехід до машинної техніки там завершився до 1908 р. [1064, р. 21].

Ситуація на території «материнських поселень», які в цілому відрізнялися високим рівнем добробуту, була дещо іншою. Цей регіон міг би стати органічним ринком збуту для машин, зібраних менонітськими виробниками, проте істотну конкуренцію місцевим промисловцям склала зарубіжна техніка. За свідченням Г. Вільмса, власника складу сільськогосподарських машин у с. Гальбштадт, агенти закордонних фірм вважали менонітів своїми кращими покупцями. Вони не лише поставляли товари на місцевий ярмарок, але й вояжували по самих селищах. У міру того, як російські виробники ставали все більш серйозними конкурентами, зарубіжні підприємці прагнули зберегти свою присутність на ринку, для чого постійно працювали над поліпшенням технічних характеристик своїх машин, модифікували їх відповідно до місцевих умов [654, с. 93]. Описуючи ситуацію на ринку сільськогосподарської техніки у 1874 р., той же Вільмс повідомляв, що

легко продав 300 жнивних машин закордонного виробництва. Це можна розглядати як свідоцтво того, що споживацький попит не був задоволений. Спроможні покупці потребували не просто машини, а якісну й ефективну техніку. Попит на дорогі вироби зберігався і був як і раніше високим. Для спроможних покупців надійність була основним критерієм вибору. Нові моделі, незважаючи на більш високу вартість (дорожче в середньому на 25 крб.), розпродавалися швидше [654, с. 93]. Характерно, що багато машин після декількох років використання перепродавалися менш заможним фермерам, оскільки багаті господарі бажали отримати нові, більш удосконалені механізми.

Недолік досвіду роботи в умовах великого ринку, проблема сировини і інвестицій були головними перешкодами для розвитку менонітських виробництв. Ситуацію з сировиною достатньо переконливо демонструє один з сюжетів у дослідженні Д. Еппа. Автор описує, як П. Лепп, маючи намір розширити виробництво на своєму на той час невеликому підприємстві і відчуваючи недолік сировини, оголосив сусідам-колоністам про скупку домашнього начиння, що прийшло в непридатність (казанів, каструль і т. п.) [1013, р. 28]. Перший ливарний завод на території Молочанських колоній було засновано в 1849 р. Джерела не дозволяють реконструювати історію підприємства більш досконально, проте відомо, що його продуктивність була невисокою. Остання згадка про діяльність заводу відноситься до 1886 р. [20, арк. 244; 49].

Протягом 80-х рр. XIX ст. в Катеринославській губернії (на Хортиці і в певному радіусі від материнської колонії) було утворено 7 нових підприємств: завод землеробських машин Я. Я. Крігера у Гуляйполі (1882); завод Б. Ремпеля у с. Павлівка (1883); завод Шульца (1885 р., с. Павлівка); друге виробництво «Лепп і Вальман» (1888 р., к. Шенвізе); А. Копа (1888 р., к. Шенвізе); М. Я. Янцена (1888 р., х. Скельватий); І. І. Фрезе (1888 р., с. Зеленопіль) (Додаток 18).

Поява менонітського фабричного сільськогосподарського машинобудування на території Гальбштадтської і Гнаденфельдської волостей простежується з початку

80-х рр. У цей час і пізніше виникли підприємства Г. Франця і П. Шредера (1880 р., Гальбштадт); Я. Нібура (1881 р., Ольгофельд) [563]; А. Я. і В. Я. Классенів (1886 р., Кизіяр); «Нойфельд і К^о» (1890 р., Вальдгайм; 1893 р., Сергієвка); І. Я. Лангемана (1894 р., Спат); І. І. Крігера (1895 р., Бердянськ). Таким чином, якщо протягом 1870-х рр. на території двох губерній було засновано 4 менонітських заводи сільськогосподарського машинобудування, то у 80-ті рр. їх кількість зростає до 12 (Додаток 18). Така динаміка відбиває тенденцію щодо розвитку цього напрямку підприємництва у регіоні в цілому. Внаслідок цього у середині 80-х рр. XIX ст. на території південноукраїнських губерній вироблялося 17% загальноросійського випуску машин. Тут сформувалися два райони машинобудування державного значення: Херсонсько-Катеринославський (8% виробництва) та Київсько-Харківський (6,5%) [867, с. 141]. Характеризуючи роль менонітської Хортицької волості в процесі розвитку сільськогосподарського машинобудування імперії економіст В. Черняєв писав: «Хто б міг подумати, що у якійсь німецькій колонії виробляється машин на 300 тис. крб. Ця сума перевищує виробництво в Москві. Майже в кожному дворі хоч трохи заможного колоніста можна знайти трикорпусний плуг, кінні граблі, жнивну машину і віялку, а у більш заможного – молотарку» [560, с. 122]. За даними на 1879 р. Хортиця була третім в Росії населеним пунктом, де розвивалося сільськогосподарське машинобудування (після Варшави (505 284 крб.) і Москви (320 000 крб.) [970, с. 144] .

Лідуючу позицію на Хортиці займали заводи фірми «Лепп і Вальман». Вони набули першої популярності як виробники косарок і лобогрійок. У 1874 р. на підприємстві Леппа було зібрано першу лобогрійку (букер), яку було названо «дивогрійкою» (від слова «диво») [566]. Як описували це пристосування експерти подій «букер (плужниця) – трилемішне знаряддя, що було сконструйоване німецькими колоністами і складалось з чотирикутної рами, на якій було встановлено в косому напрямі дерев'яний брус, що слугував для прикріплення лемешів. Іноді до нього приєднувалась і сівалка» [626, с. 58–59]. Працюючи з

такою машиною, працівник повинен був швидко рухатися: «нагрівати чоло від інтенсивності» (звідси назва механізму – «чологрійка»). Як демонструють відомості, зібрані по Бердянському і Мелітопольському повітах, оранка землі букером коштувала в 2 рази дешевше, ніж плугом [648, с. 120].

Одними з перших букер визнали колоністи Херсонської губернії, які високо оцінювали значення цієї машини: «Лише поганий господар оре плугом, а гарний – букером». Колоністи використовували плуг для першого перелугу під перший посів на полі. Потім поле з року в рік оброблялося за допомогою букера. Як стверджували спостерігачі, метод прискорював роботу у 4–5 разів [620, с. 222]. У 1886 р. на підприємстві «Лепп і Вальман» було зібрано 2 тис. чологрійок [270, арк. 22].

Одна з перших нагород підприємства «Лепп і Вальман» була отримана у 1882 р. на художньо-промисловій виставці в Москві. В організації експозиції «Сільськогосподарські машини, знаряддя, вози» брали участь 73 виробники [562, с. 139]. Характеризуючи вироби фірми «Лепп і Вальман», експерти зазначали: «Колекція не відрізняється особливою витонченістю обробки, проте всі представлені екземпляри свідчать про великі можливості заводу, що має важливе значення в південній степовій Росії. Леппу і Вальману багато майстерень землеробських знарядь, що знаходяться у Катеринославській губернії, зобов'язані своїм походженням» [562, с. 140].

Часткове рішення сировинної проблеми сприяло поступовому зниженню цін. Якщо в 1882 р. вартість плуга дорівнювала 60 крб., то у 1896 р. вона складала 53 крб. Ціна на сівалку знизилася від 105 до 70 крб. Рівень цін на продукцію менонітських фабрик був значно нижчим, ніж аналогічні зразки зарубіжних фірм. Вартість молотарки заводу «Лепп і Вальман» складала 2/3 вартості такої ж машини виробництва фірми «Еккерт» і була в 1,8 рази дешевше за модель, що пропонувалась фабрикою «Клейтон і Шутлер» [820, с. 10]. Вітчизняні виробники вели боротьбу не тільки і не стільки за ринки збуту, скільки проти старих

російських уявлень про те, що все «закордонне» обов'язково краще і більш якісне, ніж те, що виробляється в Росії.

Здійснюючи огляд становища сільського господарства на Півдні Російської імперії, М. Шаховський відзначав високу популярність жаток, що виготовлялися заводом Леппа. У середині 1890-х рр. у Таврійській губернії налічувалося 40 000 таких машин. Одним з проявів особливого характеру російської модернізації стала поява у новоросійських селян нової практики відходництва. Купуючи жниварки, селяни використовували техніку для додаткового заробітку. Така практика набула поширення з 1888 р. Як згадував Шаховський, одного разу в Успенській економії Фальц-Фейна зібралося 700 селян, у яких були власні жниварки. У всіх мастках Фальц-Фейнів у 1893 р. на сінокосі працювало 1 100 машин, з яких 100 машин були власністю селян [974, с. 160].

Землевласник А. А. Ярошенко описує своє знайомство із жниваркою заводу «Лепп і Вальман» такими словами: «У 1884 р., коли через гарний врожай робітників шукати було особливо важко, і платити їм доводилося особливо дорого, ми з метою отримання досвіду придбали першу леппівську жниварку. Привезена нами жниварка спричинила цілу сенсацію, і сусіди з усіх боків приїжджали дивитися на неї. Жниварка дала такі несподівано добрі результати, що ми перейшли на машинну працю. До 1888 р. збирання хліба відбувалось у нас паралельно машинами і найманими робітниками. З 1888 р. по теперішній час (1894) увесь посів, що досягає іноді 600 дес., збирається виключно жниварками системи Леппа» [820, арк. 16].

Слід згадати, що всі машини, які вироблялися в той період на менонітських підприємствах, приводилися в рух силою людини або тварини. Виробництво парових машин на Півдні Росії ще не було започатковано.

Наступний етап у розвитку сільськогосподарського машинобудування (1885–1900) був пов'язаний з новими умовами імпорту сільськогосподарських машин. Незважаючи на ухвалення нового митного тарифу 1885 р., який збільшив

мито на ввезення цього виду техніки від 50 до 70 коп. за пуд, імпорт сільськогосподарських машин не знижувався. Якщо у 1888 р. він дорівнював 506 000 пудів, то до 1893 р. перевищив 721 000 пудів [989, с. 835]. Ці відомості підтверджують, яку високу потребу мало вітчизняне господарство у цьому виді продукції, наскільки ємким і перспективним був потенційний ринок сільськогосподарських машин.

Оскільки в середині 80-х рр. XIX ст. ціни на вітчизняний метал в 2 рази перевищували вартість західного, до початку 1890 р. центр вітчизняного машинобудування перемістився на територію південних губерній, де в цей період активно формувалася металургійна база Росії. Вже на початку 90-х рр. в українських губерніях імперії було розташовано більше половини загальноімперського машинобудівного виробництва [800, с. 10]. У їх числі значилося 9 нових менонітських підприємств (Додаток 18).

Оскільки машинобудівні виробництва відчували нестачу якісного металу, деякі з них (у тому числі 11 менонітських) поєднували виготовлення чавуну із виробництвом сільськогосподарських машин. Чавуноливарні фабрики або цехи було відкрито Леппами (к. Шенвізе, 1887 р.), А. Копом («Коп і Гелькер», 1904 р.) [381–388], Г. Нойфельдом (с. Софіївка), Я. Г. Нібуrom (к. Нью-Йорк Бахмутського повіту, 1899 р.), І. Фрезе (с. Гуляйполь, 1888), К. Діком (станція Прохолодна), Тіссеном (к. Шенау), Я. Классеном і Я. Янценом (Сергіївка), заводом «Франц і Шредер» (Гальбштадт) (Додаток 16). 13 заводів сільськогосподарського машинобудування (з 24) працювало на сировині, що привозилась [881, с. 97].

У 1880–1890-х рр. на багатьох машинобудівних фабриках, що належали підприємцям цієї етнічної групи, було здійснено модернізацію виробництва. Нове устаткування вимагало застосування парового двигуна. Випуск такого виробу було започатковано на заводі Регіра, підприємстві «Лепп і Вальман» на Хортиці, Янцена і Горохова (Бердянськ) [90; 363, арк. 17]. Озброєні новим устаткуванням, російські виробники намагалися конкурувати з товарами визнаних закордонних

фірм. В одному з листів І. М. Авербуха – ділера, представника торгового будинку «Адольфа Вейсмана», який було адресовано Леппу у 1889 р., містяться деякі спостереження щодо успіхів російського машинобудування: «Останнім часом почали говорити, що і російські вироби не поступаються якістю закордонним, а до того ж більш дешеві. А тому, якщо знайдете можливим передати мені представництво на Бессарабію, прошу про те мені написати. Запевняю Вас, що при моїх знайомствах і великих зв'язках в Бессарабії я зможу за короткий термін зробити продукцію Вашого заводу популярною» [357, арк. 6].

Географічна мобільність менонітської спільноти другої половини ХІХ ст. впливала безпосередньо як на популяризацію передової техніки у нових регіонах поселень, так, з часом, і на забезпечення всього населення продукцією машинобудування. Колонізація Облaсті Війська Донського, крім аграрного, мала промисловий характер [791, с. 187]. Один з відомих дореволюційних дослідників сільськогосподарського виробництва на Дону О. Греков підкреслював значення німецької присутності в регіоні і повідомляв, що місцеві поміщики, козаки та селяни «наслідували колоністів», запровадили парову систему землекористування, а також закупували сільськогосподарські знаряддя та машини [767, с. 98–99]. Зазначимо, що серед вітчизняних підприємств найбільш поширеною у регіоні була продукція підприємства «Леп і Вальман».

Таблиця 31

Менонітське машинобудування Катеринославської та Таврійської губерній (1900)

Губернія	Всього підприємств с/х машинобудування (продуктивність (крб.))	Менонітських (продуктивність (крб.))
Катеринославська	26 (1 868 тис. крб.)	17 (1 087 тис. крб.) (більше 58%)
Таврійська	25 (1 819 тис. крб.) (за відомостями 1895 р.)	8 (відомостей немає)

Джерела дозволяють підбити перші підсумки розвитку менонітського сільськогосподарського машинобудування до 1900 р. (табл. 31). У цій таблиці містяться відомості про динаміку цього виду підприємництва у Катеринославській та Таврійській губерніях [625, с. 2, 22–76].

Оскільки район Катеринославської губернії, що бурхливо розвивався, привертав увагу численних експертів, ми маємо в своєму розпорядженні достатньо повні дані про розвиток промисловості цієї губернії. Завдяки цьому можливо навести найточніші характеристики щодо оцінки внеску менонітської промисловості в губернське виробництво сільськогосподарської техніки. У 1900 р. меноніти Катеринославського регіону виробляли більше 58% техніки, яку виготовляли у цій губернії. Кожне третє машинобудівне виробництво Таврійської губернії належало менонітам. Можлива і інша методика підрахунків, заснована на зіставленні кількості підприємств. Виходячи з неї, кожне друге підприємство з виробництва сільськогосподарської техніки на території двох південних губерній знаходилося у власності представників етноконфесійної спільноти, що досліджується.

У останній третині століття перші менонітські машинобудівні виробництва з'явилися і в Херсонській губернії на території заснованої на початку 70-х рр., нової Заградівської колонії (заводи Д. Вібе (к. Орлово) і Сіменса (к. Блюменорт)). Це були невеликі виробництва, що відповідали рівню «домашньої промисловості». Характерно, що навіть на невеликому за розміром підприємстві, яке належало Сіменсу, вдалося налагодити виробництво такої непростой і важливої для регіону продукції як парові двигуни [1064, р. 27]. Цей приклад вельми показовий для загальної характеристики російської модернізації в цілому. «Модернізаційний прорив», який здійснила імперія в останній третині століття, істотно змінив технологію, але Росія як і раніше залишалася країною з багатоукладною економікою, де нижній сектор економіки, як це не дивно, всупереч своїм зовні

незначним масштабам, вписувався в загальнономодернізаційні процеси, служив їм і сприяв економічному прогресу.

Період 1900–1914 рр. Про зміни, що відбулися в сільському господарстві в передвоєнні роки, свідчить триразове збільшення виробництва сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь, вартість яких досягло 12 млн. крб. У результаті приріст використаних машин і інвентарю в агросекторі (22%) лише трохи поступався приросту вартості промислового устаткування [909, с. 52]. На території новоросійських губерній вироблялося 57,5% всієї сільськогосподарської техніки імперії [1070, с. 553].

Серед причин, що забезпечували динамічний розвиток машинобудування на етапі 1900–1914 рр., слід назвати: 1) зростання цін на продукцію сільського господарства, що, у свою чергу, спричинило збільшення вартості машин; 2) екстенсивне освоєння сибірських територій. Із складів європейських фірм, заснованих у Сибіру, у 1908 р. продано техніки на суму 5 175 тис. крб., серед якої присутня продукція менонітських підприємств [820, с. 39]; 3) покращення умов для забезпечення підприємств сировиною. Дослідники розглядають 1900 р. як переломний для розвитку машинобудування. З 1890 по 1900 р. виплавка чавуну в Росії збільшилась у 3 рази, а тому ціни на чавун, сталь і залізо знизилися [820, с. 41]; 4) змінилися митно-тарифні умови, і дозволявся безмитний імпорт складних машин [820, с. 2].

Цей етап розвитку менонітських підприємств сільськогосподарського машинобудування ознаменувався переходом підприємств на акціонування. У 1903 р. було створено акціонерне торговельно-промислове товариство «Лепп і Вальман», до участі в діяльності якого було залучено 10 представників династії клану Леппів – Вальманів [565; 820, с. 2]. Унаслідок подібних організаційних змін було утворено компанії: торговий дім «Сини Гільдебрандт і Прісс», товариство «Клейнер і К^о» (В. Токмак), «Генріх Шредер» (Гальбштадт), торговий будинок «Франц і Шредер» (к. Гальбштадт) та інші [32, арк. 189; 33; 270, арк. 18–31]. У

1904 р. було засновано акціонерне товариство «Коп і Гелькер» [270, с. 269]. Підприємства не лише модернізували виробництва, але й розширювали виробничу базу, засновуючи заводи на території перспективних районів поблизу від головного виробництва.

Менонітська техніка набула поширення на Дону і Північному Кавказі. Спочатку машини завозили на Дон із Новоросії та територіально спорідненого Донецького регіону (анклави колоній Мемрик, Ігнат'єво). У 1904 р. на станції Міллерово почало діяти велике машинобудівне підприємство – механічна фабрика Мартенса К. Я., Дефера К. А., Діка В. І. Важливо підкреслити, що крім простіших машин на заводі виготовляли стратегічну для індустріалізації продукцію – облаштування для олійниць та млинів. Обсяг виробництва підприємства напередодні Першої світової війни дорівнював 500 000 крб. [1036, р. 342] Акціонерне товариство було нагороджено двома золотими медалями сільськогосподарських виставок.

За спостереженням російської дослідниці Єрохіної, інвентар, який набув популярності серед селян Донської області, запозичувався у колоністів. Місцеві селяни були більш гнучкими з точки зору інновацій, оскільки, на відміну від козаків, вони частіше спілкувались з колоністами, працювали на їх підприємствах. На з'їздах агрономів Облaсті Війська Донського, які майже щорічно відбувались до 1917 р., доповідачі навіть іменували колоністів «своїми вчителями» [791, с. 188–189]. Машинобудівні підприємства діяли у к. Олександровфельд (Ставропольська губернія). Крім ковальських та механічних майстерень тут було засновано два заводи – братів Тіссен та підприємство Герцена (Додаток 18).

Початок століття ознаменувався економічною і соціальною кризою, яка трансформувалася у революцію. Незважаючи на те, що в Росії в цілому збанкрутило 3 000 промислових підприємств, машинобудування постраждало несуттєво, оскільки після високого врожаю 1901 р. купівельна спроможність населення не знизилася, проте депресія впливала на процес розвитку

машинобудівної промисловості: великі підприємства розширювали свої виробництва, але ті, що були новими, не мали можливості збільшення.

Успішний розвиток більшості підприємств було забезпечено наявністю налагодженої дистрибуторської мережі. Завод Леппа мав свої склади-магазини в різних містечках Таврійської і Самарської губерній, заводи Копа – у містах Саратов і Уральськ, Деркачі, Мелітополь, Генічеськ [604, додатки]. Збереглися свідоцтва про визнання товарів великих менонітських виробництв у Туркестані, Мінусинську і навіть у Прибалтиці (Литві) [368, арк. 14, 45, 110]. Нам також відомо про контракти підприємства К. Дефера (Міллерово, Дон) із німецькими підприємствами «Деймлер-Бенц» (Німеччина) [1036, р. 341].

У 1910 р. очікувався високий урожай, і машинобудівні заводи були завалені замовленнями на машини, у зв'язку з чим виробництво техніки на підприємствах зросло на 10–12%. Але у липні, коли врожай виявився нижче передбачуваного, машини зі складів було повернуто [102, арк. 345, 420]. Кризовий стан, який виник у сфері збуту продукції, змушував виробників об'єднатися для регулювання цих процесів. Копи стали членами торговельно-промислового товариства «Врожай». Це торгове акціонерне товариство було засновано у 1909 (за іншими відомостями 1914) р. з метою забезпечення дистрибуції виробів сільськогосподарського машинобудування по всій Росії і за її межами [40, с. 50; 393, л. 97]. Разом з Копами до складу організації входили завод Ельворті (м. Єлізаветград) і Гена (м. Одеса) [393, л. 97].

Своєрідним підсумком розвитку менонітського машинобудування стала Обласна сільськогосподарська виставка у м. Катеринослав в 1910 р. Експонати цієї виставки дозволяють скласти уявлення про деякі конструктивні особливості машин, що збирались на менонітських фабриках. Серед різноманітного асортименту продукції, що випускалася заводами Копа, більш вдалим виявився жнивварки з механізмом само скидання [560, с. 1–30]. Самоскидка заводу «Франц і Шредер» на вигляд була схожа на звичайну лобогрійку з двоколісним передком. Її

особливістю була наявність спеціального механізму, що обертався завдяки ходовому колесу машини. Скошений хліб згрібався вилами у напрямку від ножа до майданчика для відкидання. Остаточне скидання скошеного хліба здійснювалось під час опускання майданчика за допомогою педалі. Ціна такого механізму дорівнювала 175 крб. [701 с. 34]

Механічні і чавуноливарні заводи Классена і Нойфельда (станція Софіївка Катеринославської губернії) виготовляли різноманітні молотарки, преси, насоси [79; 555, с. 31]. Новизною моделей відрізнялось підприємство Я. Нібура в к. Ольгофельд [514, р. 126]. Описуючи переваги чотирилемішного букера з черв'ячною передачею, що вироблявся на заводі Нібура і йменувався «Царицею полів», інженер-технолог Барановський у 1910 р. помічав: «Іноземні букери дешевші, але гірші за якістю» [701, с. 22].

Аналізуючи достоїнства колоністських плугів, що випускались на фабриці «Гільдебрандт і Прісс», експерт дійшов до наступного висновку: «Наші плуги анітрохи не гірші за плуги іноземного виробництва. У питанні вартості – явна перевага за нашими» [701 с. 15].

Незважаючи на численні напрацювання вітчизняного машинобудування, Барановський був впевнений у необхідності подальшого вдосконалення механізмів. Наприклад, лобогрійка заводу «Лепп і Вальман», хоча «відома своїми достоїнствами, але не позбавлена недоліків». Механізм самоскидки Копа інженер критикував за «сумнівно складну конструкцію». Оцінюючи позиції вітчизняного машинобудування, Барановський помічав: «Російські плуги ще не можуть здійснити належного впливу на все ще зростаючі цифри ввезення плугів з-за кордону, ...надмірно розвинений попит перевищує розміри нашого виробництва» [701, с. 15, 32, 35].

Напередодні Першої світової війни сільськогосподарське машинобудування було визнане виробництвом, життєво важливим для державної оборони [601, с. 342]. Власники торгового будинку «Франц і Шредер» і А. Копа взяли участь у

роботі «Ради з'їзду російських фабрикантів і виробників землеробських машин і знарядь», який відбувся 9 травня 1914 р. у Москві. Головною темою обговорення було питання про те, чи зможуть виробники в умовах воєнних обставин і економічної блокади забезпечити споживача достатньою кількістю техніки. Під резолюцією з'їзду стояли підписи власників дванадцяти великих підприємств. Заводчики зобов'язалися забезпечити першочерговий продаж техніки земським Управам, земським союзам і товариствам, місіонерам з Сибіру, іншим торговцям за «твердою ціною» [601, с. 335–336]. Стан вітчизняного машинобудування учасники оцінювали наступними словами: «За більшістю заводів... діяльність багатьох років, протягом яких населення звикло до їх виробів, і вони встигли пристосуватися до потреб населення... Ми бачимо перед собою дуже сильну торговельно-промислову організацію, сильну капіталом, торговою поставкою, чия діяльність ґрунтується на довголітньому досвіді» [601, с. 337].

Таблиця 32

Менонітське машинобудування на території Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній (1911)

Губернії	Всього фабрик (продуктивність (крб.))	Менонітських фабрик (продуктивність (у крб.))
Катеринославська	53 (9. 823. 000)	19 (3.730.500) (37%)
Таврійська	47 (7. 393. 000)	13 (1.982.374) (26 %)
Херсонська	5 (234.000)	4 (більше 20 000)
Всього (разом?) (включаючи інші губернії Півдня Російської імперії)	172 (32. 966. 000)	36 (5 712 874)

Ми усвідомлюємо, що матеріали фабрично-заводської статистики не є повним і надійним джерелом для сумлінних підрахунків. За зрозумілими причинами (складність збору і обробки інформації) вони відрізняються неповнотою і різноманітністю представлених в них відомостей. Найбільш повними є матеріали, подані в збірках за 1911 р., які дозволяють здійснити деякі підрахунки,

що демонструють частку продукції сільськогосподарського машинобудування, виготовленої на менонітських фабриках (таб. 32) [374; 376; 549].

Таким чином, за відомостями на 1911 р. кожне п'яте виробництво сільськогосподарського машинобудування на території новоросійських губерній Російської імперії було менонітським. Представники цієї конгрегації виробляли близько 17% сільськогосподарської техніки, що, поза сумнівом, можна розглядати як показник підприємницького успіху названої етноконфесійної групи. Цей показник є ще більш виразним, якщо взяти до уваги, що чисельність менонітського населення трьох Новоросійських губерній за даними перепису населення 1897 р. не перевищувала 2% (Додаток 20).

Співставлення матеріалів наведеної вище таблиці (17%) з відомостями за 1900 р. (56%) доводить зменшення частки менонітського виробництва в регіональному південноросійському виробництві. Ця тенденція в цілому здається нам закономірною і зрозумілою. Показник знизився, оскільки останні підрахунки було здійснено з урахуванням Херсонської губернії, де менонітське підприємництво починало розвиватися на базі Заградівських поселень і знаходилося на початковому етапі свого становлення. Цей висновок також є вірним щодо Північного Кавказу. Об'єктивно динаміка зниження показника частки менонітської промисловості також підтверджує той факт, що модернізаційні процеси на Півдні Російської імперії просувались достатньо успішно, і «менонітський компонент», виконавши певну структуроформуючу пускову функцію, неминуче повинен був втратити свою провідну роль у розвитку цього напрямку промисловості.

4.3. Борошномельне виробництво на Півдні Російської імперії і менонітське підприємництво.

Останню чверть XIX ст. у менонітській історичній традиції йменують «ерою млинів». Наведена образна дефініція достатньо адекватно віддзеркалює не лише

ставлення до борошномельного виробництва (свідчить про перспективність володіння цим видом бізнесу), але й указує на ступінь важливості названого напряму виробництва для розвитку модернізаційних процесів на Півдні Російської імперії.

У Росії борошномельне виробництво набуло промислового характеру наприкінці першої чверті XIX ст. Провідним у розвитку такого виробництва був хлібний район Росії – Поволжя. Південні губернії Російської імперії було залучено до цього процесу дещо пізніше, наприкінці 40-х рр. XIX ст. [695, с. 151].

Як було показано в одному з розділів, фактично кожна група колоній мала на своїй території декілька млинів різного масштабу. Виявлення інформації про діяльність дрібних підприємств складає для дослідників серйозну проблему. На відміну від великих підприємств цього профілю (продуктивністю не менше 2 000 крб. в рік з числом робітників більше 16 чол.), які були об'єктами спостереження з боку органів фабрично-заводської інспекції, більшість дрібних млинів знаходилася поза контролем. Це не дозволяє здійснити точний підрахунок борошномельних підприємств. Слід визнати, що реконструкція цих показників завжди міститиме в собі певний відсоток погрішностей.

Умови розвитку мукомельного виробництва навіть у межах близько розташованих губерній істотно різнились, що, у свою чергу, впливало на характеристики розвитку борошномельного підприємництва етнічної групи, що вивчається. У зв'язку з цим нам здається доцільним дослідження означеної проблеми, виходячи з принципу географічного розташування виробництв. Керуючись таким орієнтиром, ми виокремлюємо регіони впливу менонітського підприємництва: 1) Катеринослав – Олександрівськ – Бахмут; 2) Херсонський повіт Херсонської губернії; 3) Гальбштадтська і Гнаденфельдська волості, центральний і південний Крим (Таврійської губернії); 4) Дон – Північний Кавказ.

Територія Катеринослав – Олександрівськ – Бахмут була одним з традиційних регіонів активності етнічного підприємництва. Визнаними центрами

переробної промисловості були м. Катеринослав, Олександрівський і Бахмутський повіти. Вироблена тут мука відправлялася до м. Москви, Санкт-Петербурга (до 30% вивозу), Закавказзя, Північно-Західного краю, зарубіжжя [544, с. 126].

Успіхи менонітів у розвитку борошномельної промисловості стали результатом найважливіших якісних і інноваційних перетворень, які мірошники здійснили на етапі промислового перевороту. Менонітські підприємці першими (або одними з перших) запровадили нові прогресивні технології, які сприяли не лише зростанню продуктивності, але й істотно впливали на процес переходу виробництв на новий якісний рівень. Промисловий переворот привів, перш за все, до розповсюдження парових конструкцій млинів. Ще у 1845 р. в європейській частині Російської імперії діяло лише три парові млини, в 1856–1860 рр. – 11 таких підприємств, 1866–1870 рр. – 25 [983, с. 43]. Меноніти були одними з перших підприємців, що застосували паровий двигун у конструкції підприємств на Півдні Російської імперії. Центром парового виробництва регіонального і південноросійського значення були Хортицькі колонії та м. Катеринослав. Власником першого такого млина став І. Тіссен, який в 1861 р. збудував на місці механічного млина парове виробництво [1014, р. 314].

У 1867 р. було розпочато роботу на паровому млині «Братів Тевс» у Катеринославі. Наступним у цьому списку був Г. Тевс, який заснував подібне виробництво в к. Розенталь. У найближчий після названої події період на Хортиці з'явилися три нові парові підприємства Г. Нібура (1872 р., с. Хортиця), П. Фаста (1879 р., с. Хортиця), І. Паульса (1879 р., с. Айнлаге) [1014, р. 318]. На межі століть в Хортицьких поселеннях налічувалося 21 борошномельне виробництво, 10 з яких були паровими. Найважливішою якісною характеристикою парових виробництв була їх висока продуктивність. Якщо продуктивність вітряних млинів складала 25–80 пудів зерна на добу, то парових – 80–360 пудів.

З початку 90-х рр. XIX ст. меноніти активно «освоювали» Бахмутський повіт, де на території трьох дочірніх колоній Ігнат'єво, Борисово, Мемрік ними

було засновано 28 борошномельних виробництв, 16 з яких були паровими (Додаток 19).

Іншою найважливішою конструктивною особливістю виробництв, яка істотно вплинула на масштаби мукомельного виробництва та його розвиток, було застосування переваг вальцьової системи. Вальці було сконструйовано у 1822 р. М. Мюллером. Проте доля винаходу складалася непросто, адже він мав достатньо складну конструкцію. У Росії перший вальцовий млин з'явився у 1858 р. в Казані [983, с. 12]. На початку 80-х рр. XIX ст. ця конструкція пройшла апробацію на виробництві Германа Нібура в с. Шенвізе, а потім в 1884 р. на млині І. Тіссена у м. Катеринослав [1014, р. 315]. Запровадження вальцьових млинів дозволяло добитися виробництва борошна вищої якості. Після кризи перевиробництва, який спостерігався в промисловості з кінця 1880 р., мука, що виготовлялась на вальцьових підприємствах, мала підвищений попит [537]. Модернізовані виробництва опинялися серед найбільш конкурентноздатних.

Наступним технічним нововведенням, яке змінило вигляд великих підприємств, було спорудження багатопверхових млинів. Першими будівництво таких виробництв почали американці, які вважаються винахідниками елеватора. У США на початку XIX ст. інженер О. Еванс сконструював переносні елеватори і привід для згрібання зерен, перетворивши помел на механічну роботу [695, с. 152]. Менонітські підприємці, серед яких слід згадати Г. Нібура, цілеспрямовано відвідали Америку. Результатом подорожі було запровадження подібної системи на підприємствах колоній Хортиці, Шенвізе і Катеринослава [1014, с. 315].

Меноніти добилися комерційних успіхів у розвитку мукомельного виробництва на території декількох міст, серед яких особливо значущими були м. Катеринослав і Олександрівськ. Наприкінці століття в Катеринославі налічувалося 9 діючих млинів. З них 6 належало менонітам [39].

У середині 80-х рр. XIX ст., коли російська борошномельна промисловість в умовах зростаючої конкуренції і перевиробництва відчула необхідність виходу на

міжнародний ринок, меноніти-підприємці – представники цього регіону брали активну участь в організації Всеросійського з'їзду мукомелів. Членом Ради з'їздів південноросійського регіону був І. Тіссен, купець І гільдії, комерц-радник [117, арк. 1; 544, с. 515]. Найважливішою подією для Катеринослава став з'їзд борошномелів, який відбувся в місті 13–14 вересня 1910 р. На ньому були присутні 50 делегатів – власників виробництв Півдня Росії [549, с. 81].

З 1880-х рр. російські мірошники, у тому числі і меноніти, звернули увагу на вітчизняного виробника борошномельного устаткування. Паровий двигун для млина «Нібур і Дек», що діяв з 1888 р. в с. Шенвізе, було зібрано на фабриці «Лепп і Вальман» [1014, р. 339]. З початку 1890-х рр. російський машинобудівний ринок пропонував достатній асортимент інноваційного устаткування, здатного задовольнити потреби сучасного підприємця.

До 1910 р. на території Катеринославського регіону діяло 67 великих менонітських борошномельних виробництв, розташованих переважно на території Катеринославського, Олександрівського, Маріупольського, Бахмутського повітів. З них 61 мало паровий двигун [340; 549, с. 693–781]. До 1914 р. в Хортицькій волості діяло 30 парових і 30 вітряних млинів різного масштабу (19 з них відносилося до розряду фабрично-заводських підприємств) [610, с. 136–137].

Нам вдалося знайти достовірні відомості про продуктивність 24 найбільших менонітських виробництв Катеринославської губернії. Їх продуктивна спроможність складала 5 683 600 пудів зерна [549, с. 693–781]. Серед них слід згадати млини: 1) «Батько і син Генрікси» (с. Веселі Терни Весело-Тернівської вол. Продуктивність близько 300 000 пудів зерна на рік); 2) П. П. Генрікса і К. Я. Андреаса (с. Михайлівка Бахмутського повіту, 500 000 пудів зерна); 3) А. А. Діка (х. Скельоватий Олександрівського повіту. Продуктивність 250 000 пуд. зерна); 4) П. П. Унгера (к. Нью-Йорк, 250 000 пуд. зерна); 5) І. І. Фаста (м. Катеринослав, 250 000 пуд. зерна); 5) В. В. Фрізена (Бахмутський повіт Сантуриновської вол., 200 000 пуд. зерна); 6) Д. Д. Шредера (Гуляйполе,

200 000 пуд. зерна) [549, с. 693–781]. Безперечним лідером у регіоні було підприємство Нібурів, продуктивність якого дорівнювала 3 000 000 крб. (близько 40% менонітського виробництва губернії) [549, с. 695].

Таким чином, діяльність менонітських мірошників у регіоні Катеринослав – Олександрівськ – Бахмут мала інноваційний характер. Це означало, що промисловці не лише вміло використовували надані реформою, економічною і географічною ситуацією можливості, тобто діяли ситуативно, але й істотно впливали на економічний дискурс, змінюючи його у власних інтересах, що об'єктивно сприяло формуванню і просуванню прогресивних явищ в економіці.

Таврійський регіон. Таврійська губернія була одним з визнаних зернових центрів Російської імперії. З Мелітополя по залізниці щорічно вивозилося 989 000 пудів пшеничного і 155 000 пудів житнього борошна [544, с. 125]. Воно прямувало до Закавказзя, Криму, Петербурга, Риги, Вітебська [544, с. 125]. За відомостями на 1866 р. на території 57 Молочанських менонітських поселень налічувалося 5 водяних, 54 вітряних, 17 крупомельних, 105 кінних млинів [825, с. 164]. У період з 1860 по 1890 р. кількість великих виробництв у власності менонітів досягла 49 (з них – 9 парових, інші – механічні, на кінному приводі) [560 с. 33–41].

Борошномельна промисловість набула поширення як у Бердянському, Мелітопольському, так і у кримських повітах (Перекопському, Євпаторійському, Веселівському, Генічеському). Вісім з дев'яти парових млинів Бердянського повіту належало менонітам (90%) [187, арк. 113]. Кількість мукомельних виробництв Мелітопольського повіту, що знаходилися у власності представників цієї етнічної групи, досягала 35%. Центрами парового мукомельного виробництва Таврійської губернії були селища Великий Токмак, Ладекоп, Гальбштадт, Ліхтенау, Мунтау, Олександркроне, Шензе, Вальдгайм.

Аналіз становища менонітських підприємств Мелітопольської губернії дозволяє виокремити найбільші виробництва. Серед них: 1) «Г. Г. Вільмс і К^о» (Мунтау, Гальбштадт, Яблонівка); 2) «Классен А. Я. і Нойфельд Я. Я.»

(Мелітополь); 3) «Янцен Г.» (с. Орлово); 4) «Дік Я. І., Дік І. І.» (2 підприємства у с. Великий Токмак) [630, с. 113, 175].

З 1890 по 1912 р. менонітами було засновано ще 22 млини. З них 14 – з паровим двигуном. Найбільш великими з числа названих виробництв були: 1) «Классен А. і К^о» (Мелітополь) (переробка 700 000 пуд. зерна на рік); 2) Валль Я. (Великий Токмак) (182 000); 3) Вільмс Г. (спадкоємці) (Гальбштадт) (117 270); 4) Вальдгаймське борошномельне товариство (власники: Ран І., Унру Г., Фог Г.) (100 000) [549, с. 781, 784].

Нарешті, до 1910 р. на території Таврійської губернії налічувалося 23 великих борошномельних виробництва, 11 з яких були паровими. Ми маємо відомості про продуктивність 15 млинів. Їх загальне річне виробництво досягало 1 586 040 пудів [549, с. 784].

Очевидним центром розвитку менонітського борошномельного виробництва в *Херсонській губернії* були *Заградівські* поселення. До моменту заснування колоній (1871) на території Херсонської губернії діяло лише одне підприємство такої спеціалізації, яке належало менонітам (з 1852 р.). Його власником був І. Тіссен [1014, р. 413]. Херсонська губернія і м. Одеса були першими по значущості експортерами російського хліба. У 1895 р. 65% промислових підприємств губернії були млинами. Проникнути на борошномельний ринок губернії, де за неповними даними налічувалося 8 271 виробництв цієї спеціалізації, і досягти там гідної позиції було складним завданням для нещодавно заснованих дочірніх поселень. Незважаючи на істотні економічні труднощі, з якими зіткнулися меноніти, саме борошномельні підприємства були першими закладами, заснованими ними на Заградівці. У перші роки після створення поселень у колоніях Орлово і Нью-Шензеє було засновано млини голландської конструкції [1064, р. 26]. У 1880 р. розпочали діяльність механічні підприємства у с. Олександровфельд і Альтонау. Власником одного з цих виробництв, у с. Олександровфельд, був І. Коен, один з лідерів поселення [1064, р. 26].

Перший млин із паровим двигуном було збудовано у с. Тіге в 1896 р. Його власники – Г. Герцен і П. Дорлов – щасливі і відомі в губернії підприємці, продали підприємство П. Деку, який перетворив його на найбільше парове виробництво Заградівських колоній. Вартість підприємства досягла 100 000 крб. [1064, р. 26] Борошномельні виробництва меншого масштабу було розташовано у с. Штейнфельд, Фріденсфельд [1064, р. 26].

Фабрична інспекція здійснювала контроль над діяльністю лише тих млинів, які відповідали розмірам заводського виробництва. За відомостями цієї установи у 1898 р. на території Херсонської губернії у власності менонітів було зафіксовано три такі підприємства: 1) паровий млин І. Я. Тіссена в Херсоні, що виготовляв 16 % річного виробництва всіх міських млинів (всього 8 підприємств) [557, с. 94]; 2) паровий млин К. Крекера і Г. Герцена у с. Тіге Орловської вол. (50 500 пудів борошна на рік) [557, с. 104]; 3) парове підприємство Г. Прицкау (к. Нойфельд Антоновської вол.) [557, с. 112].

Внесок трьох вищеназваних виробництв був достатньо помітним. Загальний об'єм продукції на трьох менонітських млинах Херсонської губернії складав 230 000 крб. на рік. Це дорівнювало 1/8 частину борошномельного виробництва всього повіту (разом 8 млинів загальною продуктивністю 1 751 539 крб.) [557, с. 31–37]. Надалі на території губернії було засновано ще одне підприємство цього профілю (млин Ю. Альперіна і Ф. Нойфельда у м. Херсоні продуктивністю 200 000 пудів зерна) [549, с. 800].

Територія Області Війська Донського та Північного Кавказу. Центрами борошномельного виробництва цієї зони менонітського підприємництва були станція Міллерово, к. Олександрфельд та Темпельгоф. Навіть на території економічно слабких Терських поселень простежується наявність цього традиційного для менонітів напрямку підприємницької діяльності (Додаток 18). Оскільки більшість підприємств було засновано після 1900 р. і, до того ж,

переселенцями з Новоросійських колоній, інноваційні технології набули широкого поширення на теренах Північно-Східного регіону.

Успішність борошномельного підприємництва у Міллерові була обумовлена наявністю залізниці та зв'язком із іншим розвиненим регіоном – Донбасом (ділянка Міллерово – Луганськ). Серед інших підприємств (Додаток 18) на особливу увагу заслуговує діяльність акціонерного підприємства «А. Дефер та сини» (Абр. Дефер, Абр. Янцен, Франц Янцен, Я. Классен, Г. Классен), у власності якої знаходився паровий трьохповерховий млин; а також «Донське товариство». Власники останньої з названих компаній (І. Дік, В. Фрізен, Й. Нікель, Дж. Сіменс) у 1907 р. збудували величезний млин «американського зразка». Подібно іншим найбільшим виробництвам Росії (шестиповерхова будівля), це підприємство щодоби переробляло 5 000 пуд. зерна [1036, р. 308]. До складу потужної акціонерної компанії входило 8 осіб.

Серед інших підприємців, що розвивали борошномельне виробництво у регіоні, були Тіссени (виробництво 360 тис. пуд.), Шредер (288 тис. пуд.), Янцен (360 тис. пуд.), Я. Нікель (всі з Міллерово), Я. Ремпель (м. Єйськ) та інші.

Загальний аналіз розвитку борошномельної промисловості другої половини XIX ст. на території менонітських поселень дозволяє виокремити наступні етапи його розвитку:

1) друга половина 50-х рр. – 70-і рр. XIX ст. Підйом борошномельного виробництва був обумовлений подіями Кримської війни. Необхідність продовольчого забезпечення армії вимагала активізації всього виробничого потенціалу колоній, сформувала ємкий, хоча і тимчасовий ринок на продукцію [1014, р. 320]. Ринок поступово збільшувався, але він знаходився в руках хлібних «спекулянтів», які здійснювали контроль над цінами [1014, р. 328];

2) у 1877 р. ситуація фактично повторилася. Російсько-турецька кампанія 1877 р., як і інші південні війни, призвела до активізації економічних процесів у поселеннях. У 1870–1880-х рр. у борошномельному виробництві були помічені

явища промислової лихоманки – грюндерства. Як описує ситуацію Д. Епп, «ті, хто не мав парового млина, займав гроші і будував свій млин. Безліч млинів було споруджено в колоніях... Борошномельна промисловість змужніла і проявила себе на ринку» [1014, р. 335]: Продукція менонітських виробництв цієї спеціалізації відповідала найвищій якості, і, як помічав той же Епп, сучасник подій, «ніде не вироблялося кращого борошна». Проте деяка кількість млинів, заснованих без урахування реальної ринкової ситуації в умовах мирного часу очікувало банкрутство. Конкурентноздатними виявилися лише технологічно інноваційні виробництва;

3) промислова криза 1884–1886 рр. Унаслідок перевиробництва ціни на борошно знизилися, залишилася велика кількість продукції, яку не було реалізовано [15–16 ; 544, с. 101; 728]. У 1885 р. уряду вдалося підвищити експорт борошна, який з 1885 до 1894 р. зріс у 7 разів, проте його продаж у порівнянні з вивозом зерна все ще залишався низьким [990, с. 151]. Проблема експорту стала особливо актуальною і була головним питанням, що стало предметом обговорення на з'їздах борошномелів у 1886 і 1895 рр. ;

4) стабілізація виробництва в південноросійських губерніях і його подальший підйом намітилися з 1902 р. [1014, р. 349]. У Поволжі вибухнув голод, що створило сприятливі можливості для реалізації продукції Півдня. Російсько-японська війна не вплинула істотно на борошномельну промисловість імперії. Нарешті, на етапі нового промислового підйому в менонітському підприємстві показово виявилися симптоми чергової «млинової лихоманки» [1014, р. 369].

Завдяки матеріалам «Лісових команд» ми маємо деяку інформацію про вартість менонітських борошномельних виробництв Катеринославської і Таврійської губерній. Для вітряних і механічних виробництв вона дорівнювала від 200 до 3000 крб., парових – до 100 000 крб. [1026, р. 866]. Найбільш великі парові млини було розташовано в Хортицькій волості. На території Хортицької,

Гальбштадтської і Гнаденфельдської волостей у борошномельний бізнес менонітами було інвестовано 1 518 025 крб. [1026, р. 868].

Найбільшими мукомельними підприємствами в практиці менонітського етнічного підприємництва були акціонерні компанії «Нібур і К^о» і «Вільмс і К^о».

Нібури датували початок династичного бізнесу 1853 р. Товариство «Нібур і К^о», власниками якого були Герман Нібур і Іоганн Дек, було зареєстроване у 1895 р. [1014, р. 347]. Наступним кроком названої компанії було утворення банку (1904) [366, арк. 11; 392]. До 1915 р. у власності компанії знаходилося 11, а потім 10 млинів, розташованих у м. Олександрівську і на Хортиці [535, с. 55]. Щоденне виробництво найбільших з них – «борошномельних гігантів», збудованих у 1894 і 1895 рр. – дорівнювало від 225 до 406 крб. в день [554, с. СХL]. Основний капітал підприємства складав 3 000 000 крб. (Додаток 18). На 11 млинах товариства «Нібур і К^о» перероблялося 1 962 тис. пуд. пшениці і 175 тис. пуд. жита [549, арк. 695]. Характерно, що Шенвізські і Олександрівські підприємства випускали борошно найвищого «економічного» класу, яке знаходило збут не лише на Півдні Росії, в Закавказзі, але й у Фінляндії, Туреччині, Греції, Судані, на о. Ява [544, с. 262].

Акціонерне підприємство «Вільмс і К^о» – найбільше борошномельне об'єднання Таврійської губернії – було засновано у 1911 р. на базі підприємств, що знаходилися у власності братів Генріха і Девіда Вільмсів [22, арк. 1–28; 27; 36]. До акціонування було залучено Я. Зудермана. Основний і резервний капітал підприємства склали відповідно 1 000 000 і 6 856 крб. Вартість майна, товарів і матеріалів товариства досягала 894 000 крб. [22–23; 27; 36]. У власності компанії знаходилося 3 млини (Гальбштадт, Мунтау, Яблонівка) [270, арк. 18].

Як було зазначено вище, надто складною і на сьогоднішній день мало перспективною для вирішення є проблема оцінки інформації про чисельність підприємств мукомельного виробництва, їх продуктивності і долі в губернському і регіональному виробництві. Значні труднощі пов'язані з недоліком і різномірним

характером зібраної в статистичних книгах інформації (кількість річного виробництва, кількість сировини, що перероблялися за рік). За відомостями Ерта, які було сприйнято на віру авторами і редакторами «Менонітської енциклопедії», в 1908 р. 73 парові і 105 меншого масштабу млини виробляли 51,8% всієї продукції, що виготовлялась на території Новоросійських губерній [1026, р. 866–869]. Як показали наші дослідження, ці показники є суттєво завищеними. Причини помилки Ерта, на наш погляд, криються в методі зіставлення інформації, на підставі якої було отримано вищеназвану цифру. Оцінюючи загальне виробництво, меноніти використовували відомості з матеріалів фабричної інспекції, які враховували лише підприємства фабричного рівня, тобто не брали до уваги продуктивність дрібних виробництв. Така статистика мала дискретний характер і не віддзеркалювала повної картини розвитку борошномельного виробництва в регіоні. Що стосується відомостей про менонітське підприємництво такої спеціалізації, вони, на відміну від загально регіональних, були точними, майже доскональними. Меноніти використовували матеріали «Лісових команд», які враховували всі мукомельні підприємства, включаючи найдрібніші виробництва. Це пояснює отримання завищеного показника.

Ми зупинимося на деяких, найбільш перевірених статистичних відомостях. З достатньо високою мірою достовірності ми можемо оцінити і порівняти відомості про кількість менонітських борошномельних підприємств Катеринославської губернії за 1901 р. [555, с. 10–299].

Таблиця 33

Борошномельне виробництво Катеринославської губернії (1901)

Категорії порівняння	Катеринославська губернія (в цілому)	Менонітське виробництво на території губернії
Підприємств	232	64 (27, 5%)
Продуктивність	19 960 000 крб.	7 493 000 крб. (37, 5%)

Зведення про частку менонітського і колоністського борошномельного виробництва у Катеринославській і Таврійській губерніях (1914)

Губернія	Кількість млинів	Продуктивність
Катеринославська губернія (разом)	136	31 005 000 пуд. перемолу + 11 181 535 крб. (вартість проданої продукції)
Менонітських	40 (29, 4%)	8 402 000 пуд. перемолу (27%) + 3 535 000 крб. (31%)
Німецьких	15 (11%)	2 625 000 пуд. перемолу (8%) + 1 070 000 крб. (9,5%)
Таврійська губернія (разом)	50	13 605 000 пуд. + 3 955 210 крб.
Менонітських	11	1 262 000 пуд. (9,27%) + 2 214 000 крб. (55%).
Німецьких	4	400 000 пуд. (2,9%) + 1 000 000 крб. (25%)

Визнаючи складності з обробкою інформації, ми не повинні відмовлятися від спроб її інтерпретації. Наведені в табл. 34 матеріали, що відбивають відомості на 1914 р., не виключають можливості деяких якісних висновків стосовно поставленого нами питання про частку менонітського виробництва в регіональному борошномельному продукті [587, с. 72–73]. Ці відомості можуть бути презентовані у вигляді двох показників: кількості перемолу і вартості продукції. Зазначимо, що матеріали не дублюють один одного, а взаємно доповнюють. Показники мукомельних менонітських виробництв у Катеринославській губернії склали 27% перемолу (для підприємств, які надали свої відомості в цьому показнику) і 31% вартості продукції (для інших). Визнаючи обробку цих матеріалів за методично недосконалою, ми намагаємося зробити деякі узагальнюючі висновки про частку менонітського виробництва, яка в середньому складала 29–30 %.

Застосовуючи подібну методику щодо оцінки матеріалів Таврійської губернії, нами було отримано показник близько 32%. То був найвищий рівень впливу менонітського борошномельного підприємництва з трьох південноросійських губерній, що підлягають аналізу. Беручи до уваги той факт, що на території Херсонської губернії цей показник повинен бути нижчим, ми робимо висновок про те, що в Новоросії – на території центру менонітського мукомельного виробництва – частка менонітського виробництва ніколи не перевищувала 30%.

Представлені нами результати не скасовують значення менонітського борошномельного підприємництва. Цей вплив не обмежується кількісними характеристиками. Своїм практичним досвідом меноніти здійснили якісний вплив на розвиток промисловості на території новоросійських губерній Російської імперії. Будучи «візитною картою» менонітського підприємництва, мукомельне виробництво представників даної групи конгрегацій виконало роль пускового механізму під час переходу цього виду виробничої діяльності на промисловий рівень. Менонітські підприємці сприяли застосуванню у виробничій практиці таких технічних нововведень, без яких переробна промисловість не могла б розвиватися необхідними для цього періоду темпами.

4.4 Менонітські підприємницькі династії на території міст

Менонітське підприємництво сформувалось на території міст на початковому етапі колонізації. На межі XIX–XX ст. лише близько 1% менонітського населення проживало в містах [610, с. 113]. Більшість династій, чия діяльність розвивалася у ви значніших містах Новоросії, склалася в першій половині XIX ст. Незважаючи на те, що багато менонітських поселень на етапі індустріалізації зовні нагадували міста (к. Хортиця, Молочанськ, Нью-Йорк, Шенвізе), за своєю суттю вони були варіантом «урбанізованої общини» (термін Дж. Юррі) [1124, р. 123–155], яка, будучи частиною менонітського соціуму,

зберігала зв'язок з «материнськими» колоніями. Проживання в містах, за межами конгрегацій, для менонітів було абсолютно іншим досвідом, існуванням в умовах «культурного кордону», з іншими етнічними і соціальними групами. Для цього необхідно було приймати загальні правила і, певною мірою, підкорятися їм. Опинившись за межами конгрегацій, менонітські династії повинні були знаходити особливі способи збереження власної ідентичності. Інакше їм загрожувала невдача у комерційних справах. Акультурація в умовах міст була неминучою.

Необхідно також взяти до уваги, що в другій половині століття меноніти опинилися в інших не лише економічних (до речі, вельми сприятливих), але й, перш за все, політичних умовах. Тому, проживаючи в містах і будучи найчастіше багатими і відомими людьми, вони не могли залишатися політично індиферентними. Найкращим способом налагодження відносин з владою (навіть адміністративною) – було стати її частиною. У зв'язку з цим більшість підприємців активно співробітничала з муніципальними органами, або ж працювала в місцевій адміністрації.

Найбільш впливові династії промисловців-менонітів склалися на території Катеринослава, Олександрівська, Бердянська. З найбільшою повнотою ми можемо реконструювати обставини розвитку етнічного підприємництва на території двох міст Південної Росії: Катеринослава і Олександрівська. Менонітське підприємництво в Катеринославі заявило про себе переважно в двох спеціалізаціях: борошномельному і лісопильному виробництвах, які стали одними з перспективних напрямів вкладення капіталу в регіоні [616, с. 303].

За відомостями на 1862 р. менонітська конгрегація міста налічувала 69 чоловік (0,8 % всього населення) [1014, р. 314]. До цього часу підприємці названої етнічної групи досягли значних успіхів у бізнесі. Їх виробництва зростали і багатішали разом з містом. Всі меноніти, що проживали в Катеринославі, були пов'язані з яким-небудь видом бізнесу. Схоже, що слово «меноніт» означало для міського обивателя не лише конгрегаційну приналежність, але й рід занять, а

також свідчило про певне соціальне становище. У найбільш прибутковому напрямі підприємництва – борошномельному виробництві – проявили себе династії Тіссенів, Тевсів, Фастів, Гезе. Їх підприємства набули не лише регіональної, але й всеросійської значущості.

Перший млин, заснований Тіссенами в Катеринославі, був механічним. Син І. Тіссена, засновника династії, Генріх Тіссен-молодший був власником двох виробництв: борошномельного і крупорушного. У 1856 р. підприємство було успадковано І. Тіссеном-середнім (1832–1898). Незабаром (1863) у місті з'явився перший паровий млин. Стару крупорушку антрепренер перетворив у зерносховище, а до млина добудував нове машинне відділення. Модернізація виробництв забезпечила подальший економічний успіх підприємств Тіссена. Чимало коштів було спрямовано Іоганном для придбання нового устаткування, закупленого у Британії та Франції. Тіссен особисто відвідав Європу, звідки він повернувся з двома англійськими інженерами, Гремом і Гревзом, які здійснили запуск млина в березні 1863 р. [1014, р. 315]. Достатньо масштабний на ті часи бізнес вимагав грамотного менеджменту і додаткового вкладення капіталів. Тому до управління бізнесом було запрошено Генріха Гезе (сина відомого менонітського вчителя), який після одруження на сестрі І. Тіссена у 20-ті рр. ХІХ ст. переїхав до міста з к. Айнлаге. Союз двох підприємців тривав близько 17 років.

У 1880 р. син Тіссена, Іоганн Тіссен-молодший, здобув середню освіту, що на той час вважалося достатнім для того, щоб взяти участь в управлінні сімейним бізнесом. Гезе забрав свою частку капіталу і не без допомоги свого колишнього партнера і родича заснував власне підприємство (1880). Устаткування для виробництва також було закуплено у Німеччині [1016, р. 315].

У 1884 р. Тіссени першими в місті запровадили вальцьову систему [1014, р. 315]. Тіссени першими в Катеринославі випробували систему автоматичного просівання. Результати переоснащення відбилися на виробничих показниках:

якщо механічний млин Тіссенів виробляв 8 мішків борошна на день, перше парове виробництво – 160, вальцьове – 800 [555, с. 28].

Після передчасної смерті І. Тіссена в 1898 р. управління млином було передано раді спадкоємців, а з 1903 р. підприємство очолив І. І. Тіссен. Якість борошна цього підприємства була підтверджена золотою медаллю Паризької виставки [605, с. IV], золотими медалями Бессарабської виставки (м. Кишинів, 1903 р.), Катеринославської обласної виставки (1910), Всеросійської виставки у м. Києві (1913) [983, с. 17]. При млині Тіссена було засновано оцтовий завод. У 1900 р. тут було виготовлено продукції на суму 7 000 крб. Сучасники згадували, що власник заводу особисто розробив рецепт оцту, який зберігався автором у таємниці [544, с. 257].

Вищезгаданий млин Гезе в 1892 р. знаходився у власності братів Пітера і Генріха. На підприємстві вироблялося 9 сортів борошна. Продуктивність підприємства складала 4 000 пудів на добу. Продукція такого млина мала високу якість і відправлялася для реалізації до Прибалтики і на Кавказ [634, с. VII]. У період з 1909 по 1914 р. підприємство набуло форми акціонерної компанії «В. Гезе і К^о». Власники (брати Гезе) керували своїми підприємствами і орендували млини Сандомирського і Госсена [599]. У 1914 р. в журналі «Російський борошномел» з'явилося повідомлення про банкрутство млина. Ми не маємо повної інформації з приводу того, що саме спричинило цю подію, але про серйозність ситуації свідчить той факт, що власника компанії, В. Гезе, було заарештовано [1014, р. 314].

Достатньо помітними підприємствами серед великих борошномельних виробництв Катеринослава були млини Фастів і Тевсів. Перший механічний млин Фаста було засновано в 1844 р. Парове підприємство, споруджене в 1866 р., згоріло в 1890 р. [1014, р. 315]. Близько 1909 р. млин Фастів (Генріха і Вільгельма) було передано у власність Державного банку.

Генріх Тевс (1817–1867) з 1836 по 1837 р. був власником вітряного млина в Катеринославі. У 1837 р. родина переїхала до к. Айнлаге. До міста Тевси повернулися у 1857 р. Незабаром вони збудували механічний млин [626, с. 133]. У 1867 р. Тевс-старший ініціював будівництво парового млина. Після несподіваної смерті батька в 1868 р. млин знаходився у власності компанії «Брати І. і Я. Тевси» [1014, р. 315]. З 1880 р. підприємством керував Іоганн. У 1909 р. продуктивність підприємства складала 900 пудів борошна на день [544, с. 258].

Іншим напрямом бізнесу, в якому проявили себе меноніти, було лісопильне виробництво. Лісопильні заводи Катеринослава були розташовані на берегах ріки. Ліс сплавливали з верхнього і середнього Придніпров'я. Деревину вивантажували на заводські майданчики. Середня добова продуктивність складала 80–100 колод [626, р. 131]. Найбільшим у Катеринославі був лісопильний завод І. Я. Фаста (заснований в 1879 р.) [626, с. 131]. У 1910 р. на підприємстві було задіяно 34 працівника. Річна продуктивність складала 20 000 крб. [549]. Мукомельне і лісопильне виробництва – два, здавалося б різнорідних бізнесу, мали, проте, загальну точку перетину у виконанні соціальної програми. Менонітами – власниками було засновано загальну «лікувальну касу борошномелів і лісопильників», членами якої були 12 млинів і 9 лісопильних заводів [599].

Спроби менонітів досягти успіхів в інших напрямках підприємницької діяльності були менш успішними. На початку 90-х рр. XIX ст. в Катеринославі оселився інженер І. Я. Езау, який раніше проживав у с. Шенвізе. Маючи намір створити власний бізнес, він придбав пустир біля Брянського заводу, де до 1895 р. збудував металургійне підприємство. Оскільки Езау, який до того працював конструктором на відомій фабриці «Лепп і Вальман», не мав достатньо капіталу, він залучив до партнерства Г. Гезе. Незабаром, в 1896 р. підприємство було вигідно продано представникам бельгійської компанії за ціну, яка вдвічі перевищувала первинну вартість проекту [6, р. 3]. Характерно, що Езау залишився працювати на підприємстві на посаді комерційного директора (Додаток 21).

На початку ХХ ст. Катеринослав був одним з найбільших міст Півдня Росії, за яким міцно закріпилася репутація найбільшого металургійного і борошномельного центру. На межі століть у Катеринославі діяло 17 парових млинів різної потужності і 3 крупозаводи [983, с. 11]. Комплексні підрахунки показують, що продуктивність менонітських млинів складала 36% загальноміської [625, с. 1]. Таким чином, діяльність мукомельних династій формувала образ міста як одного з південноросійських центрів виробництва борошна.

До 1889 р. у місті проживало 9 менонітських сімей. За відомостями перепису населення 1897 р. в Катеринославі нараховувалось 146 чол. – представників цієї деномінації [587, с. 73]. Менонітська діаспора була консолідованою групою. Система внутрішньодинастичних браків зберігала капітали від розтікання, а також забезпечувала механізм взаємопідтримки і лобіювання. Як у випадку з іншими невеликими за чисельністю общинами, меноніти підтримували стосунки з лютеранською (протестантською) конгрегацією. Ця система закріплювалася і на рівні браків. Наприклад, Якоб Фаст був одружений на лютеранці Софії Легейт. Їх син, Костянтин Фаст, прийняв хрещення як лютеранин [170, с. 16, 33–34].

На відміну від Хортицьких колоній, своєрідного інноваційного центру підприємництва, катеринославська конгрегація була інтелектуальним центром колоній, яка пропонувала варіанти того, як грамотно, на користь конгрегацій витратити зароблені гроші. Саме тут, наприклад, виникла ідея заснування лікарні «Бетанія», жіночої гімназії на Хортиці [1016, р. 255].

Менонітська діаспора Катеринослава була невеликою, але вельми дієвою групою, чия роль у житті міста була досить помітною. Громадська діяльність менонітів пояснювалася декількома складовими. По-перше, будучи власниками підприємств і іншого нерухомого майна [610, додатки], вони були відомими і заможними людьми міста. Наприклад, сім'ю Тевсів у Катеринославі йменували «мільйонери Тевси». І. Тевс був членом Контрольно-кредитного комітету. Г. Тевс співробітничав з Комітетом допомоги малозабезпеченим учням комерційного

училища ім. імператора Миколи II [611, с. 162, 253]. Гласними Катеринославської Міської думи в різні роки були: І. Фаст (у 1893–1901 рр.), Г. Гезе (1905–1909, 1913–1917), І. Гезе (1905–1909), П. Гезе (1905–1909, 1913–1917 рр.), І. Тіссен (1897–1901, 1905–1917), Г. Тевс (1901–1905), І. Езау (1901–1909). Слід визнати, що виконання цих обов'язків було одним з надійних шляхів продемонструвати державі свою лояльність, особливо в період переслідувань 1914–1916 рр. Важливо також взяти до уваги такий чинник, як необхідність лобювання діяльності виробництв, їх адміністративний і, поза сумнівом, політичний захист.

Одним з найпомітніших і яскравіших представників менонітської общини був Іоганн Тіссен. Щасливий підприємець, він продемонстрував свою здатність керувати не тільки млинами. Тіссен, який мав авторитет серед фахівців переробної промисловості, був членом Ради з'їзду борошномелів [600].

Про діяльність і кар'єру Іоганна Езау свідчить «Формулярний список про службу» (Додаток 21) [6]. У 1895 р. Езау закінчив Ризький політехнічний інститут, отримавши диплом інженера-технолога. У 1901 р. його було обрано гласним Катеринославської Міської думи. Ці обов'язки він виконував у 1905–1909 рр. та 1913–1917 рр. У 1901 р. Езау став членом Управи. Його неодноразово обирали міським головою (у 1905, 1906, 1918 рр.). Зусиллями Езау в місті було вдосконалено водопровідну система, споруджено нові трамвайні лінії. Завдяки його участі було ухвалене остаточне рішення про відкриття університету (нині Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара) [988, с. 193]. Спільно з інженером Юргевичем він розробив проект гідроелектростанції. Езау брав участь в засіданнях Педагогічної ради 2-го міського реального училища (з 1909 р.) і був членом Піклувальної ради 2-ої міської жіночої гімназії (1911–1914). За організацію Південноросійської обласної виставки 1910 р. Езау було нагороджено орденом Св. Анни. На честь п'ятдесятиріччя від дня затвердження (1 січня 1864 р.) положення про губернські і повітові земські установи Езау був удостоєний права носити нагрудний знак [6].

Економічна і громадська значущість менонітської общини в Катеринославі зберігалася аж до 1918 р. незалежно від політичної ситуації і характеру національних відносин у державі.

Сприятлива ситуація щодо збереження архівних фондів дозволяє реконструювати історію менонітських підприємницьких династій м. *Олександрівська*. Більшість промислових кланів, чия діяльність розгорталася в цьому місті, спочатку сформувалася у к. Шенвізе – довколишньому менонітському селищі [1026, с. 870]. Перші меноніти – постійні мешканці міста з'явилися в Олександрівську на початку 60-х рр. XIX ст. У списках власників нерухомого майна за 1867 р. нараховувалось лише 5 менонітів-домовласників [335, с. 480–516]. Більшість з них походила із с. Шенвізе [623, с. 55]. Всього в Олександрівську проживало 56 осіб, що належали до колоністського стану (німців і менонітів) [623, с. 55]. Млини були засновані А. Льовеном (вартість підприємства 2 000 крб.), А. Янценом (2 виробництва загальною вартістю 4 500 крб.), Я. Янценом (2 виробництва вартістю 7 500 крб.) [335, с. 480, 483–487]. З самого початку меноніти були піонерами і одними з монополістів борошномельного виробництва м. Олександрівська.

У 70-х рр. XIX ст. менонітське населення міста зросло. Розширилася спеціалізація менонітських підприємств і напрямів бізнесу. У власності підприємців знаходилися: фарбувальна лавка (Я. Янцена), вітряний млин (І. Сименса), столярна майстерня (Є. Бока), ковальські заклади (І. Петерса і Н. Дика), паровий мукомельний млин (П. Ісаака), каменотесний заклад (Є. Бока), бакалійна лавка (Я. Янцена), трактири (І. Варкентіна і Я. Янцена) [336, арк. 26–27, 35, 133, 159, 161]. Власниками цих підприємств було придбано купецькі свідоцтва ІІ гільдії, що надавало їм право на утримання великих промислових закладів.

Перша група менонітських підприємців, що приступила до освоєння нового економічного простору, з фінансової точки зору не була такою заможною, як наступна. Наприклад, вартість майна Є. Крона складала 3 000 крб. [337, арк. 30–

32]. Для порівняння зазначимо, що один з млинів Нібурів (представників другої хвилі менонітських підприємців) коштував 24 000 крб., а майно цього млина оцінювалося в 131 000 крб. Через певний час меноніти-підприємці, представники першої хвилі, втратили свої позиції. У 1912 р. лише деякі з раніше заснованих виробництв знаходилися у власності прямих нащадків їх перших власників.

Оскільки Олександрівськ одночасно був і річковою пристанню, і крупним залізничним вузлом, він перетворився на найбільший центр переробної промисловості [619, с. 42]. Не останню роль у цьому процесі відігравали меноніти. У 1895 р. у місті нараховувалось 5 парових млинів, що знаходилися у власності підприємців цієї етнічної групи: 1) Є. Крона (продуктивністю 200 тис. пудів); 2) два підприємства Г. А. Нібура; 3) В. Янцена (продуктивністю 5 тис. пудів); 4) В. Янцена; 5) Б. Классена [537, с. 329]. Якоб Нібур, який заснував свої перші виробництва на Хортиці (1803), к. Розенгардт і Кронсталь, наприкінці 90-х рр. влаштувався у Олександрівську [167, арк. 133–134].

У місті було розташовано і інші менонітські виробництва: маслоробне підприємство і цегляний завод Я. Янцена (загальна вартість його майна складала 6 тис. крб.), хліботоргові контори Крона і Крігера. Хлібним складом володів Я. Петкау, купець 2-ої гільдії, виходець з Хортиці [337, арк. 30–34]. З 1898 р. в місті діяла і ситценабивна фабрика А. Гардера (продуктивністю 18 тис. крб. на рік). З 75 торгових і промислових закладів Олександрівська 13 належали менонітам [555, с. 57].

До 1902 р. Олександрівськ суттєво змінився. Вже наприкінці XIX ст. менонітські поселення і місто активно взаємодіяли. Колонія Шенвізе мала зручне географічне розташування, перш за все, для розвитку машинобудівних і металургійних підприємств [542, с. XLV]. У зв'язку з цим до кінця XIX ст. в Шенвізе було відкрито великі підприємства менонітів, які користувалися перевагами, що надавались Олександрівськом як транспортним і великими виробничим центром. У 1886 р. своє друге виробництво (після Хортиці) в Шенвізе

відкрили «Лепп і Вальман» [360, арк. 14], в 1892 р. – К. Гільдебрандт, в 1889 р. – А. А. Коп [555, с. 153–173]. Загальна продуктивність підприємств складала 500 тис. крб. [555, с. 152–173]. До цього часу в Шенвізе вже діяли три млини династії Нібурів: «Млин № 2» і «Млин № 3» (загальною продуктивністю 165 тис. крб.), а також гордість династії – новий млин продуктивністю 360 тис. крб. на рік [555, с. 152–173].

Перелічені вище заклади були засновані представниками другої хвилі менонітських промисловців Олександрівська. Ці підприємства акумулювали у собі чималі капітали і нові технології, базувалися на прогресивних методах і формах технічної організації виробництва і менеджменту. Ці якості у сукупності забезпечували менонітським виробництвам не лише конкурентноздатність, але й гідне становище в регіоні. Про вплив менонітського підприємництва на економічний розвиток регіону Шенвізе – Олександрівськ у 1902 р. свідчать матеріали, презентовані у таблиці [555, с. 152–173].

Таблиця 35

Менонітське підприємництво в регіоні Шенвізе – Олександрівськ (1902)

Спеціалізація	Розташування	Всього підприємств	Загальна продуктивність (у крб.)	Менонітських підприємств	Їх продуктивність (у крб.)
Суконні	Олександрівськ	1	18 000	1	18 000 (100%)
Машинобудівні	Шенвізе-Олександрівськ	6	752 000	3	470 000 (62,5%)
Млини	Шенвізе - Олександрівськ	7	1 910	5	1 010 (52,8%)
Маслоробки	Олександрівськ	1	3 000	1	3 000 (100%)
Пивоварні	Шенвізе	1	24 000	1	24 000 (100%)

На території Шенвізе і Олександрівська провідна роль належала найбільш багатим у менонітському середовищі борошномельним, машинобудівним і металургійним династіям, які займали першу позицію в ієрархії етнічного підприємництва. Напрямки бізнесу, обрані ними в умовах індустріалізації, що відбувалася в Росії пізніше, ніж в Європі, були надзвичайно перспективними. Умови жорсткої конкуренції із зарубіжними виробниками вимагали постійного удосконалення матеріальної бази і вкладення додаткових коштів, а також особливих знань, освіти і володіння навичками управління. Це привело до утворення на базі династій перших замкнених акціонерних компаній.

Першу таку компанію, торговий будинок «Г. А. Нібур і К^о», було засновано в 1895 р. [554, с. СХL]. Його власниками стали представники двох династичних груп – Нібурів і Діків, а також жіноча частина спадкоємців династії Нібурів, зв'язані системою шлюбів з сім'ями Леппів – Вальманів і Копів. Спадкоємці Нібурів і Діків передали у розпорядження товариства все своє рухоме і нерухоме майно (землю, особняки, підприємства) загальною вартістю 1 845 000 крб. [349, арк. 1–3]. Наприкінці ХІХ ст. до складу компанії входили три заклади: млини у с. Шенвізе (2) і м. Олександрівська. У власності торгового будинку «Г. Я. Нібур і К^о» було зареєстровано 12 будинків і 6 млинів загальною вартістю 272 100 крб. [378, арк. 1]. До 1907 р., коли торговий будинок було перетворено у відкриту акціонерну компанію, у його власності знаходилися 11 підприємств, а у 1915 р. їх було вже 8 [115, л. 1]. У 1906 р. Г. А. Нібур трагічно загинув під час нападу грабіжників. З того часу управління компанією успадковував Я. Г. Нібур.

Товариство «А. Я. Коп. Заводи землеробських машин і знарядь», було засновано у 1888 р. [396, арк. 21]. Членами товариства були: А. Я. Коп, Я. А. Коп, П. А. Коп, І. А. Коп, Д. А. Коп, Г. А. Коп, К. А. Нібур, О. А. Епп (до шлюбу Коп), М. А. Вінтер (Коп) [398, арк. 338]. У власності акціонерної компанії знаходилися підприємства у с. Хортиця, Кічкас, Шенвізе. Дещо пізніше, у 1907 р., А. Я. Коп спільно з А. Гелькером організували в Шенвізе завод ковкого чавуну «Коп і

Гелькер», який був підприємством-супутником і діяв для забезпечення металом потреб машинобудівного заводу і довколишніх підприємств [26; 37; 381–388].

Торговий будинок «Сини Гільдебрандт і Прісс» було засновано 1 червня 1902 р. [554, арк. 89]. Йому належали два підприємства чавуноливарної і механічної спеціалізацій, розташовані в с. Шенвізе і Хортиці. Річне виробництво по шенвізському заводу складало близько 80 000 крб.[625, с. 33].

Підприємство «Лепп і Вальман» набуло статусу торговельно-промислового товариства 3 липня 1903 р. [360–361; 372]: На момент перереєстрації капітал підприємства складав 1 200 000 крб. Товариству належали: 1) чавуноливарний і машинобудівний завод у с. Хортиці; 2) фабрика у к. Шенвізе; 3) ремонтна майстерня у м. Павлограді. Загальна вартість всього рухомого і нерухомого майна складала 1 150 000 крб. [360–361; 372]. Акції підприємства розподілялися між спадкоємцями П. Леппа, А. Вальмана і спадкоємицями Г. Нібура, які уклали вигідні династичні шлюби з сім'єю Леппів – Вальманів. Серед них: І. Г. Лепп, А. П. Лепп (син Пітера-старшого), Юстіна Германівна Лепп (дружина Іоганна Леппа), Єва Генріхівна Лепп (онука Пітера-старшого), Герман Іоганнович Лепп (син Іоганна Леппа). З боку Вальманів до числа власників акцій входили Андрій Андрійович Вальман, Катерина Петрівна Вальман, Марія Германівна Вальман (Нібур), Андрій Андрійович Вальман-молодший [360, арк. 46]. До складу осіб, «запрошених до акціонування» входили А. І. Пеннер (завідувач Павлоградським виробництвом) і І. Г. Дік. Управління підприємством (з 1879 р.) належало Іоганну Гергардовичу Леппу (онуку Пітера Леппа-старшого) [333, арк. 1–2]. Під його керівництвом підприємство набуло всеросійської популярності [625, с. 33].

Високі доходи виробництв, що належали підприємцям Шенвізе, могли бути використані для поповнення міської скарбниці. Цей факт, разом із територіальним чинником, а також і іншими передумовами, перерахованими вище, став причиною включення колоній до території міста [718, с. 64]. Ця подія відбулась відповідно до положення Ради Міністрів від 12 червня 1911 р.[356, арк. 53]. Однією з умов

злиття населених пунктів було виконання вимог менонітів, щоб вони могли залишатися «у колишньому своєму стані і користуватися правами цього стану і поземельного устрою на тих засадах, на яких користувалися ними до включення земель до території міста» [406, арк. 3]. Це була «поступка» з боку влади, яка не могла згладити болючість питання для представників громад. Вони вели справжню битву за збереження «автономного» статусу свого селища. Багато в чому внаслідок активної позиції менонітів, яку вони зайняли у вирішенні питання, процес узгодження умов злиття двох населених пунктів зайняв не менше чотирьох років.

Аналіз документів акціонерних підприємств, що знаходилися у власності династій Шенвізе – Олександрівська, також дозволяє зробити висновок про соціальні зміни в менонітському середовищі – про завершення процесу формування торговельно-промислової еліти. На рубежі століть відбулося остаточне виокремлення династій-монополістів, взаємостосунки між якими носили клановий характер. Клан [679, с. 190] (у контексті нашого дослідження) – споріднена, соціалізована і свідомо сформована група, зв'язана не лише господарськими, але й соціальними, суспільними зв'язками, яка свідомо брала на себе певні обов'язки і комплекс завдань. Як вже було показано, власниками найбільших торгових будинків, розташованих у Шенвізе – Олександрівську, були представники переважно чотирьох династій. Клановість була тим механізмом, який обумовив міцність позицій менонітського етнічного підприємництва. Специфічна система внутрішньокланових взаємостосунків сформувалася за допомогою міждинастичних браків і фінансово регулювалася участю в акціонерних підприємствах, які у менонітів також мали замкнений, конфесійно-клановий характер. Цей механізм заслуговує особливого розгляду.

Центральну позицію в цьому соціальному утворенні займали Нібури. У сім'ї Германа Нібура було 4 дочки (Юстинія, Марія, Катерина, Сара). Вони були одружені на представниках торговельно-промислових династій – Леппів,

Вальманів, Копів. З іншого боку, дочка А. Копа стала дружиною Я. Г. Нібура. Унаслідок цього капітали таких династій активно взаємодіяли [349, арк. 27]. Простежити це дозволяє аналіз розподілу паїв акціонерних компаній, утворених менонітами [39; 349; 360; 364].

Таблиця 36

Механізм внутрішньо кланової фінансової взаємодії менонітських підприємницьких династій м. Олександрівська (1903–1915)

Династії	Акціонерне товариство «Нібур і К ^о » (кількість акцій 1907 / 1914)	Торговельно-промислове товариство «Лепп і Вальман» (кількість акцій 1903 / 1915)	«А. Я. Коп: Заводи землеробських машин» (кількість акцій у 1910)
Нібури	647/ 674	3 / 66	2
Леппи	237/ 286	552 / 1700	–
Копи	469/ 464	–	74
Вальмани	237/ –	320 / 590	–
Інші	Родина Дік – 284, інші – 120/ Родина Дік – 270, інші – 42	22 / 20	4
Всього акцій	1994 (по 1000 крб.) / 1742	1197 / 2400	80
Капітал (у крб.)	1994000 / 2000000	1200000 / 2400000	2000000

Як було показано, у 1907 р. засновниками товариства «Нібур і К^о» були спадкоємці Германа Нібура і його давнього компаньйона Якоба Дека (по документах Діка). Капітал акціонерного товариства «Нібур і К^о» було розподілено між 29 членами (всього 1994 паї, 373 голоси). З цієї кількості Нібурам (Якобу Германовичу, Катерині Абрамівні, Абраму Абрамовичу) належало 647 паїв і 108 голосів (близько 1/3) [349, арк. 3]. Частка Леппів (в особі Юстинії Германівни і Іоганна Гергардовича) складала 237 паїв і 47 голосів. На Копів доводилося 469 паїв і 93 голоси. Таким чином, капітал розподілявся з урахуванням збереження лідерства і переваги прямих нащадків Нібурів. Голові товариства, Якобу Германовичу Нібуру, належало близько 30% паїв і голосів. Позиції Копів, на

перший погляд, виглядали більш переважними, ніж Леппів, проте вони зрівнювалися завдяки участі Вальманів (237 паїв і 47 голосів), чії економічні інтереси, як відомо, були орієнтовані на Леппів. Найвпливовішими членами акціонерної компанії були Якоб Германович Нібура (600 паїв), Марія Германівна Вальман (232), Юстина Германівна Лепп (232), Катерина Германівна Коп (232), Йоганн Абрамович Коп (231). Будучи прямими спадкоємцями Германа Нібура, його дітьми, вони також належали і до інших сімей (Леппів, Копів, Вальманів), куди надходили доходи від паїв. Виходячи з того, що за 1911 р. дивіденди по капіталах склали 23 крб. на пай, нескладно підрахувати, що за цей період Леппи отримали 5 451 крб., Копи – 10 787 крб., Вальмани – 5 451 крб. [355; 533, с. 202, 252]. Таким чином, для менонітів акціонування було однією з форм взаємної фінансової підтримки, вигідного вкладення коштів і збереження капіталів від витікання. У 1913 р. склад товариства було розширено і капітал зріс до 2 000 000 крб., проте принцип розподілу паїв і голосів не змінився.

Громадська діяльність за межами конгрегацій була однією з умов виживання клану в умовах гетероетнічного оточення (див. розділ 4.5). Голови менонітських династій також входили до складу Олександрівської Міської думи. Г. Кран був першим з менонітів – підприємців, хто виконував обов'язки гласного у 1885–1889 рр., А. Дік – в 1907–1912 рр. [347, арк. 240]. У 1912 р. І. Леппа, А. Копа, Я. Нібура, П. Прісса, Г. Янцена було обрано на новий термін [351, арк. 29]. У 1917 р. П. Прісс і А. Коп також готувалися виконувати ці обов'язки, проте діяльність Думи було перервано. Меноніти-депутати, які займали ці посади після приєднання Шенвізе до міста, були найбільш ініціативною частиною Думи, завдяки чому їм вдавалося вирішувати питання, які торкалися економічних інтересів клану.

У першому десятилітті ХХ ст. підприємства олександрівських менонітів були широко відомі не лише в регіоні, але й далеко за його межами. Доходи виробництв стабільно зростали. Менонітські підприємства Олександрівська, що

набули загальноросійської популярності, стали своєрідною візитною карткою міста. Місто розглядалось як перспективний промисловий центр південноросійського регіону [354, арк. 23]. Найбільш показовою була роль менонітських підприємств у борошномельному і машинобудівному виробництвах. Робити висновки про це дозволяють відомості за 1912 р., надані у таблиці [342, арк. 11–12].

Таблиця 37

Частка менонітського виробництва в борошномельній і машинобудівній промисловості м. Олександрівська і повіту (1912)

Спеціалізація	Річний обіг у місті і повіті (крб.)	Річний обіг менонітських підприємств (крб.)
Борошномельне виробництво	8 159 891 (15 підприємств)	7 362 391 (90%)
Сільськогосподарське машинобудування	7 952 781 (16 підприємств)	2 749 781 (34%)

Патерн формування менонітської діаспорної групи й розвиток її промисловості у м. Олександрівську є одним з найяскравіших і успішніших прикладів освоєння контекстного економічного простору, проте ця модель не була єдиною. У другій половині століття було продовжено традицію розвитку менонітського підприємництва і в інших містах Південної Росії: Бердянську, Мелітополі, Орехові.

Як було показано в розділі 3.4, меноніти були однією з перших етнічних груп, що заселили Бердянськ. До 1860 р. менонітське населення міста зросло, і в районі так званого Макорта з'явилася ще одна слобода, заснована представниками цієї деномінації. Унаслідок реформ 1871–1874 рр. бердянські меноніти взяли активну участь в еміграційному русі, після чого у місті залишалося не більше 60 родин. Наступна сегментація общини була спричинена переселенням до Криму, але Бердянськ як і раніше залишався сприятливим для менонітів і ведення їх бізнесу містом. Бердянськ поступово перетворювався на велике портово-промислове і торгово-купецьке місто [706]. У другій половині століття місто

зберегло своє зовнішньоторгове значення, хоча поступалося портам Кримського півострова по кількості прийнятих і відправлених судів [748. с. 461–462]. У Бердянську також випускалися дві щоденні газети, працювали три бібліотеки, чотири книжкові магазини. Як відомо, менонітам було незатишно в мегамістах. Вони відчували себе достатньо комфортно лише в умовах поєднання «економічних» привілеїв з можливістю залишатися «тихими» не лише в селищах, але й у містах. На території Бердянська діяло декілька підприємств. Серед них – вітряний млин Я. Дика, млин І. Фрізена, шпагатова фабрика Вінця і Янцена, друкарня Г. А. Редігера [83, арк. 36].

У 1908–1909 рр. менонітське населення міста складало 188 чол. У 1909 р. тут налічувалося 109 дворів, що належали представникам цієї конфесії [1036, р. 246]. Сумарний капітал їх підприємств складав 1 000 000 крб. [1036, р. 171]. У 1915 р. в Бердянську проживав 221 меноніт [83, арк. 86]. Як вважає Х. Хіберт, меноніти усвідомлювали себе «колонією усередині міста» [1036, р. 55]. Вони мали свою школу, систему самоврядування і навіть міського голову (Генріха Едігера), який, безперечно, враховував їх інтереси [1016, р. 245].

Після будівництва залізниці (1870) у Бердянську було засновано низку підприємств з виробництва сільськогосподарської техніки. Фабрика І. І. Крігера розпочала діяльність у 1895 р. У 1910 р. її продуктивність досягала 33 000 крб. [44, арк. 127; 45] Серед великих підприємств міста, де знайшла вихід підприємницька енергія менонітів, слід згадати Азовсько-Чорморський механічний завод Янцена і Горохова, фабрику Гревза (див. Додаток 18).

Гревзи, англійці за походженням, мали споріднені зв'язки з менонітською династією Зудерманів. Дочка Джона Гревза, Емілія-Вікторія, була дружиною Я. Зудермана, брата І. Леппа, нащадка П. Леппа-старшого, засновника найбільшої машинобудівної династії в Катеринославській губернії. Джон Гревз почав свою кар'єру з заснування складу і майстерні (у 1876 р.). У 1883 р. було відкрито невелику фабрику, яка в 1884 р. набула форми акціонерної компанії. У 1899 р.

підприємство було придбано Бельгійським товариством. Засновник заводу не покинув підприємство, займаючи посаду директора [702, с. 43].

Однією з найпомітніших осіб серед жителів міста – вихідців з менонітського середовища був Г. Едігер (1858–1943), активний громадський діяч, видавець, меценат, власник друкарні і книжкового магазину. З 1885 р. Едігер брав активну участь у діяльності органів місцевого самоврядування, був членом Бердянської Міської думи. З 1886 по 1889 р. він виконував обов'язки торгового агента Думи. У 1894 р. Едігера було затверджено на пост члена Бердянської Управи. З 1895 р. він був членом Облікової комісії Бердянського відділення Державного банку, а у 1901 р. – Облікової комісії торговельно-промислового кредиту [707, с. 205]. Йому було доручено управління відділенням Національного банку [1036, р. 172].

Займаючись громадською діяльністю, Едігер розглядав видавничу практику як головну справу свого життя. У цьому бізнесі він досяг певних успіхів. У лютому 1894 р. підприємство Едігера взяло участь у Першій всеросійській графічній виставці, яка відбувалась у м. Санкт-Петербурзі. Продукцію видавництва, представлену у графічній секції, було нагороджено [1036, р. 204].

Залишаючись членом конгрегації, Едігер керував Молочанським менонітським товариством взаємного кредиту [606, с. 180]. Крім цього, на підприємстві Едігера було надруковано матеріали з історії менонітських колоній: «Хортицьке центральне училище 1842–1892»; «Відомості про менонітів в Росії» [43, арк. 2–42]. Зазначимо, що уряд не створював перешкод появі такої літератури. Остання з вищеперерахованих брошур була видана у 1914 р. – на етапі ухвалення антинімецького законодавства і була частиною захисної кампанії, розгорненої менонітами на етапі обговорення Ліквідаційного законодавства і «війни памфлетів» (1914–1917).

Меноніти Бердянська були відомими у місті особистостями. Ми не маємо відомостей про те, наскільки істотно вони могли впливати на внутрішні процеси (як, наприклад, це відбувалося в Олександрівську), але безперечно те, що

меноніти – мешканці міста проявили себе як добропорядні городяни, які наполегливо трудилися, розвивали бізнес або займалися іншими видами діяльності, тим самим робили свій внесок у розвиток міста і регіону в цілому.

Менонітське підприємництво було помітним явищем у *м. Мелітополі*. Місто, розташоване на відстані 100 км від Олександрівська і недалеко від Молочанської групи поселень, знаходилося в межах «господарської ойкумени» етнічного підприємництва цієї конфесійної групи. До 1902 р. у Мелітополі проживало 25 менонітських родин. Менонітське населення міста в 1908–1909 рр. складало відповідно 314 (395) чол., а до 1915 р. збільшилось на 116 чоловік. [1026, р. 870]. Вартість майна представників конгрегації складала 15 454 520 крб. [1036, р. 220] Тут розташовувалися 4 фабричні підприємства менонітів [83, арк. 46]. У 1912 р. у Мелітополі була заснована велика борошномельна компанія «Классен і Нойфельд», до складу якої входило три парові млини. Щорічно підприємство переробляла 2 000 000 пуд. зерна. Іншим значущим для міста і регіону виробництвом була машинобудівна фабрика Классена.

Перші меноніти-підприємці з'явилися у *м. Орехові* в у 1860 р., коли декілька сімей із с. Шенвізе переселилися до цього невеликого міста. Незабаром тут було засновано паровий млин І. А. Янцена, а також друге механічне борошномельне підприємство, збудоване його однофамільником. Незабаром почав діяти завод І. Крігера з виробництва сільськогосподарської техніки. У 1915 у м. Орехов знаходилося 4 менонітських підприємства [83, арк. 46].

Невелике за чисельністю менонітське населення Орехова активно контактувало з лютеранським. Це виражалось, наприклад, в організації сумісних богослужінь. У 1915 р. з 10 000 чол. населення міста німецькомовна група не перевищувала 200 чол. (німці і меноніти). Найбільш відомою серед менонітів постаттю був І. А. Янцен, який у 1874 р. очолив Міську думу. Цю посаду він займав до 1899 р. [83, арк. 46].

Певна кількість менонітських виробництв розташовувалась також у м. Нікополі (борошномельне підприємство) і невеликому селищі міського типу – Пологи. Меноніти почали освоювати Пологи з 1869 р., але підприємства фабричного рівня з'явилися тут з 1900 р. То були три млини, що належали: 1) Альбрехту, 2) Бергену і Ремпелю, 3) Ремпелю, Унгеру, Діку. Оскільки виробництва не були зафіксовані в збірці заводської інспекції, ми можемо припустити, що названі підприємства не досягли масштабу фабричних. У Пологах також мешкав І. Квірінг, відомий у регіоні будівник [1036, р. 251].

Оскільки територію Області Війська Донського та Північного Кавказу меноніти почали освоювати у другій половині XIX ст., заснування міських общин відбувалось за вторинною моделлю заселення. Володіючи певними капіталами, досвідом ведення бізнесу у попередніх містах проживання, підприємці скоро і досить легко добивались успіху на нових містах. Нам відомо про існування виробництв представників цієї етнічної групи у Єйську, Армавірі (Додаток 18), але найбільшою і найвпливовішою була менонітська підприємницька група Міллерово. Зазначимо, що станція Міллерово отримала статус міста у 1926 р., але патерн формування та розвитку етнічного підприємництва цього поселення цілком відповідає «міській моделі». Міллерово – станція, розташована у Донській області – була названа на честь есаула І. Міллера, який у 1786 р. заснував хутір на місці майбутнього поселення. Представники цієї родини були вихідцями з Пруссії і перебували на військовій службі ще за часів Петра I. Розвитку Міллерово у другій половині XIX ст. сприяло будівництво залізної дороги, експлуатацію якої було розпочато у 1872 р. Після 1898 р. тут було налагоджено зв'язок із Луганськом, що об'єднало Донську область із донецькими шахтами і заводами і зробило цей регіон привабливим щодо можливостей розвитку підприємництва. Перші меноніти, Д. Классен, В. Фрізен, Й. Нікель, Дж. Сіменс, В. Дік, оселились у Міллерові у 1903 р. Саме вони збудували перший паровий млин. У 1908 р. В. Дік і В. Фрізен заснували нове, більш потужне шестиповерхове борошномельне

підприємство, збудоване за американською технологією, добове виробництво якого досягло 5 000 пуд. Зерна [1036, р. 259]. Сировину промисловці отримували з ближньої аграрної периферії. Неподалік від міста процвітали німецькі поселення-хутори, які були постачальниками зерна: Гнаденфельд, Катериненталь, Агранівська, Абрам-Фельд, Андріас-Фельд, Віктор-Фельд.

Перше машинобудівне виробництво у Міллерово було засновано у 1904 р. К. Мартенсом і К. Дефером. Це потужне підприємство, обсяг виробництва якого досягав 1 000 000 крб., було одним з найвідоміших на Півдні імперії. Крім цього, у поселенні діяли дві механічні майстерні, що займались не лише ремонтом, але й виготовленням машин та знарядь.

Серед прізвищ інших підприємців, які заснували свої виробництва у Міллерові, слід згадати: Ісаака і Пеннера (торгівля, посередницька торгівля), Ісаака (хімічна фабрика), Нікеля та Шредера (млини та олійниця).

В 1904 р. у Міллерово проживало 55 менонітів [1003, р. 66]. Станція була важливим центром переробної промисловості. У власності менонітських підприємців знаходилось чотири млини, фабрика, три майстерні та одне торгове підприємство. Усі ці заклади знаходились на так званій Німецькій вулиці. У 1911 р. у Міллерово 11 промислових підприємств із 49 належало менонітам [1036, р. 308–311]. Вона займала перше місце у регіоні за вивозом зерна, і друге місце – за вивозом борошна [953, с. 74]. З німецьких млинів щорічно вивозилось по 2 млн. пуд. першокласного борошна для внутрішньоросійського та зовнішнього ринків. Міллерово також займало друге місце (після Ростова) з реалізації сільськогосподарських машин.

Клановий механізм ведення бізнесу, який також було щасливо апробовано у цьому містечку, показово простежується на прикладі діяльності потужної акціонерної компанії «Російсько-американське товариство», до складу якої входили представники чотирьох родин – Діків, Фрізенів, Редігер, Петкау (8 осіб, 48 акцій) [535, с. 100]. Формуючим елементом цього клану були Діки, у власності

яких знаходилось 45 акцій. В.І. Дік також був активним суспільним діячем і у 1896 р. брав участь у депутації менонітів до голови Ради Міністрів [1036, р. 321].

Виникнення промислових династій у містах завершило формування системи соціальної ієрархії менонітського соціуму. Підприємницькі клани міст зайняли одну з лідируючих позицій у економіці міст. Це свідчило про те, що менонітський соціум був соціально креативним, що дозволяло йому структурувати себе відповідно до потреб модернізації. Сам факт виходу етнічного підприємництва за межі колоній доводив його конкурентоспроможність. Характерно, що менонітські промисловці на території міст продовжували розвиток традиційних для них напрямів підприємницької діяльності. Менонітське підприємництво другої хвилі заселення міст досягло найбільших успіхів у виробничій, громадській, адміністративній діяльності. Певні общини розвивалися залежно від умов міст. У зв'язку з цим менонітські конгрегації виробили різні моделі соціалізації і акультурації. Катеринославські підприємці «росли разом із містом». Олександрівські династії, що сформувалися за межами міста, внесли до його економічного простору раніше складені капітали. Невеликі за чисельністю общини кооперувалися з іншими протестантськими групами, що зміцнювало їх позиції у соціальній структурі міст. Очевидним результатом соціалізації общин на території великих промислових центрів стало формування особливої соціальної структури – підприємницького клану. Об'єднання династій (клан) було важливою соціальною підструктурою, однією з моделей соціальної організації етнічного підприємництва, відповіддю менонітського суспільства на нові умови індустріалізації.

4.5. Особливості формування менонітського підприємницького етосу і трансформація менонітського соціуму

Менонітське підприємництво презентувало себе одночасно в двох вимірах: у площині російської модернізації і у полі сепаратної соціальної і економічної

практики конгрегацій. Будучи результатом внутрішнього розвитку поселень, підприємництво поступово стало частиною контекстних загальнорегіональних модернізаційних процесів, набуло самостійності й нових для себе ознак і властивостей, сформованих під впливом російської підприємницької культури. У зв'язку з цим неминуче виникає питання про характер реверсивного впливу менонітського підприємництва на розвиток поселень. Цю проблему буде розглянуто у цьому розділі.

У міру накопичення капіталів і досягнення добробуту соціальний статус підприємців в общині поступово змінювався. За відомостями А. Ерта у 1914 р. власниками промислових підприємств, включаючи співзасновників акціонерних компаній, було 18,5% менонітів, 4,5% менонітського населення Росії займалося ремісничою діяльністю. У сфері фінансів і обслуговування працювали 4% представників деномінації [1007, s. 96]. Як свідчать фінансові документи «Лісових команд», у 1909 р. вартість майна менонітів, що проживали на території Новоросійських губерній, складала 218 848 812 крб. [1132, р. 9]. А. Ерт повідомляв, що 34% всього капіталу знаходилося у володінні 2,8% багатих сімей (не лише землевласників, але й промисловців і торговців) [1007, s. 98]. Багато в чому завдяки своєму стабільному матеріальному становищу і соціальному успіху поза межами колоній підприємці зайняли одну з ключових і відповідальних позицій у громаді.

Формування менонітського підприємницького етосу як особливого способу життя, поведінки, біхевіорної моделі, системи взаємостосунків в рамках общини і за її межами була частково обумовлена попереднім господарським досвідом, набутим менонітськими конгрегаціями в Європі. Двома найважливішими знаковими подіями у формуванні цього явища в Росії були – переселення підприємців за межі конгрегацій, перш за все, у міста, а також виникнення фабричного виробництва і великої промисловості. Саме два цих парадигмальних процеси відривали менонітів від землеробської господарської традиції і

«виводили» їх за рамки традиційного соціального і господарського устрою, який підтримувався і заохочувався в межах конгрегацій. Таким чином, процес формування *менонітського підприємницького етосу* ймовірно складався з трьох основних ступенів: 1) вплив елементів протестантської етики на етапі формування перших форм менонітського підприємництва в Росії; початок формування стосунків підприємці – община; 2) переселення менонітів до міст; 3) формування великої фабричної промисловості.

Початкові, базові елементи, необхідні для формування підприємницького етосу, були присутні в менонітському світогляді, який був носієм елементів протестантської етики. Про це згадувалося в попередніх розділах нашого дослідження. Вони проявили себе достатньо продуктивно вже на стадіях ремесла і на етапі «домашньої промисловості». Серед базових установок протестантської етики слід назвати такі якості підприємців як працьовитість, ініціативність, неприйняття усередненості, постійний пошук нових можливостей. Нескладно припустити, що заняття підприємництвом як додатковим або навіть основним джерелом доходу привертало, перш за все, людей з певними властивостями характеру: неординарних у своїх вчинках, здатних відійти від моделей стереотипної поведінки, прагнучих до успіху, самовдосконалення, поліпшення якості життя своєї сім'ї. Меноніти-підприємці, більш ніж будь-які інші представники конгрегації, були відкриті для спілкування із зовнішнім для менонітського соціуму світом, і тому виступали посередниками, трансфертами між безліччю культурних світів, представники яких проживали в Новоросії внаслідок колонізації. Найважливішу роль на початковому етапі формування взаємостосунків між менонітами, не зайнятими аграрною діяльністю, і общиною виконало колоністське законодавство. З початкового етапу формування малих форм підприємництва в середовищі менонітських общин ремісників і інших підприємців було законодавчо залучено до внутрішніх проблем поселень: вони

вносили гроші до фондів, брали участь у ремонті доріг і фінансуванні інститутів громади [457].

Та обставина, що підприємців, які не були власниками землі, було позбавлено певної частини прав, вплинула на процеси самоідентифікації цієї соціальної групи, сформувала уявлення про їх відмінне, нестабільне у порівнянні з іншими становище. Такий настрій на особовому рівні міг привести до різних психологічних наслідків: від відчуття відчуження, маргинальності і образи за невизнання до прагнення досягти успіху в общині всупереч обставинам (поліпшити своє фінансове становище, придбати нерухомість, розширити бізнес). Кожний з підприємців вирішував цю проблему самостійно. Дехто прагнув всіма силами добитися визнання на території поселень, і, заробивши додаткові кошти, перш за все, використати їх для придбання землі. Інші, слідуючи тим же шляхом, поступово розширювали своє виробництво. Треті – шукали стабільності за межами конгрегацій, у тому числі і на території довколишніх міст.

Виникнення перших менонітських общин (груп, а не окремих суб'єктів) на території міст відноситься переважно до початку 1840-х рр. Меноніти, що проживали у містах, об'єктивно залучалися до більш широких контекстних зв'язків з суспільством за межами общини, поступово інтегруючись у нове середовище, стаючи її частиною, об'єктом акультурації. Слід припустити, що саме в містах менонітська підприємницька культура вперше підпала під культурну мутацію, яка в подальшому екстраполювалася на весь менонітський соціум в цілому, впливаючи на його устрій, заряджаючи його новими, небаченими раніше властивостями, розширюючи світогляд менонітів і відкриваючи перед ними раніше незвідані можливості, пов'язані з новим соціальним простором.

Менонітське підприємництво досягло промислового фабричного рівня в 40-60-х рр. XIX ст. Власники заводських підприємств, де б ці виробництва не знаходилися, вимушено міняли не лише властивий для менонітів традиційний спосіб життя, але й свій соціальний статус у межах общини. Керівництво

фабричним підприємством вимагало вкладення значних інтелектуальних і підприємницьких зусиль, брало таку кількість часу, що робило неможливим і навіть недоцільним заняття аграрною діяльністю. Власник фабрики (не закладу «домашньої промисловості», а саме заводу в сучасному розумінні цього слова) не брав безпосередньої участі у виробництві, а, здійснюючи керівництво, об'єктивно займав положення «над» рештою учасників процесу. Оскільки серед найманих робітників на таких підприємствах, як правило, було немало його сусідів-менонітів, підприємець, таким чином, неминуче дистанціював себе від них і решти членів конгрегації, рівних їм за соціальним статусом. Додаткові кошти, зароблені підприємцями, відкривали перед ними додаткові можливості, що формувало стиль і спосіб життя їх сімей. Поєднання таких обставин, економічного і соціокультурного, істотно впливало на процеси самоідентифікації підприємців і їх позицію в общинах. Власники великих промислових виробництв, вкладаючи свої зусилля у неаграрні сфери господарства, бачили у цій діяльності своє призначення і розглядали її як гідне заняття, спосіб забезпечення життя як для себе, так і своїх нащадків.

Представлений вище механізм формування підприємницького етосу визначив його структуру. Основними формуючими елементами менонітського підприємницького етосу були:

- 1) елементи релігійної етики, що впливало на клановий характер підприємницької діяльності;
- 2) елементи етосу, що виникають у процесі пізнання світу за межами колоній, визнання і ухвалення культурних досягнень епохи. Це спричинило формування особистих зв'язків, які використовувалися як для лобіювання власного бізнесу, так і на користь конгрегацій;
- 3) якості, що мають об'єктивний, надетнічний і універсальний характер, які виробляються в процесі заняття підприємництвом і забезпечують успіх бізнесу.

Збереження зв'язків з общиною і прояв елементів релігійної (протестантської за характером) етики і менонітського світогляду у підприємницькій практиці.

Як було показано у попередньому розділі, «центральна зона» культури менонітського соціуму несла в собі могутні механізми саморозвитку. Менонітство, сформоване в умовах європейської Реформації, об'єктивно увібрало в себе основні установки протестантизму і, перш за все, принцип економічної раціональності. Ідея про «общину рівних» – одне з парадігмальних понять цієї релігійної доктрини – вписувалася в цю концепцію, і в окремі періоди історії менонітства набувала різної інтерпретації. У менонітстві було визнано право на приватну власність, важливість дотримання принципів чесної комерційної діяльності, вимогу часткового перерозподілу доходів, допомоги всім, хто знаходився у скруті [1108, р. 25–29]. Для менонітів пасивна насолода багатством була неприпустимою, що спонукало їх до активної професійної і господарської діяльності. Ця установка, яка не перекреслювала характерного для бізнесу прагнення до накопичення, була одним з основних стимулів розвитку підприємництва. В умовах європейської і, в подальшому, російської модернізації, ці ідеї стали констатуючою частиною менонітського світогляду, здійснюючи вплив, зокрема, і на підприємницький етос соціуму, що вивчається.

Ідеальна община, як це декларувалося у менонітстві, повинна була складатися з людей, рівних за статусом і можливостями. Хоча реальність була іншою, меноніти ніколи не відмовлялися від принципу перерозподілу.

Добродійність як складова менонітського етосу мала декілька напрямів, які супроводжувалися різною мотивацією. Філантропічна діяльність, націлена за межі конфесійного соціуму, була необхідною умовою мирного співіснування із політично, етнічно і релігійно гетерогенним російським суспільством, збереження привілеїв: забезпечувала стабільні умови для розвитку бізнесу. Розглядаючи добродійну діяльність менонітських промисловців, ми не маємо права також виключати і присутність християнських мотивів. Ці настрої, будучи конфесійно

обумовленими, слугували засобом порятунку душі, спокутування гріха, користоловства. Як було доведено у попередньому розділі, причетність менонітів до добродійних програм носила регулярний характер [611, с. 162, 253]. Членом катеринославського губернського опікування дитячих притулків, заснованого в 1903 р., був Герман Бергман – фермер, підприємець, громадський діяч [626]. У 1908 р. І. Тіссен надав 1000 крб. на чотири стипендії для студентів учбового закладу. Будучи мірошником, він був зацікавлений, щоб фінансову підтримку отримали діти працівників його підприємства [171, арк. 45].

Меноніти-підприємці Олександрівська числилися в списках декількох добродійних організацій: «Товариства допомоги нужденним учням Олександрівського середнього механіко-технічного училища», «Товариства сприяння фізичному вихованню дітей» [111, арк. 32]. При Міській жіночій гімназії Олександрівська було засновано «Товариство підтримки ученицям, що перебувають у скруті», в президентській раді якого засідали А. Вальман і А. Дік, Я. Нібур, К. Гюберт, А. Коп, І. Лепп, А. Вальман [339, арк. 131].

Особливим значенням для підприємців була наповнена діяльність в межах конгрегації. Будучи переважно глибоко віруючими людьми, чиє дитинство пройшло в «общині обраних», меноніти-підприємці усвідомлювали свій зв'язок із конгрегаціями і борг перед ними. До того ж, відповідно до уявлень про порятунок як головну ідею і мету доктрини, його досягнення було можливим лише в межах конгрегації.

Іншим важливим чинником, який прив'язував підприємців до «общини рівних» і повертав їх у лоно конгрегації як єдиного надійного соціального простору, була національна і релігійна політика Російської держави, періодично виникаючі моменти спрямованої соціальної агресії з боку російського суспільства, сплески «антинімецької пропаганди». В умовах геополітичної ситуації, що змінювалась, а також модернізації з властивими їй проблемами і, як наслідок, нестабільної обстановки усередині російського суспільства, соціальний клімат у

країні періодично приймав загрози для менонітів і інших національних меншин масштаби (див. 4.6). «Легенда про переслідування», будучи історичною реальністю, одним з найважливіших констатуючих чинників єдності конгрегацій, відроджувалася завдяки об'єктивно існуючій загрозі втрати релігійної ідентичності. Це змушувало підприємців постійно повертатися «до своїх» і побоюватися «чужих». Цей же чинник здійснював опосередкований негативний вплив на процеси розвитку етнічного підприємництва, стримуючи його суб'єктів у пошуках партнерів, обмежуючи їх можливості конфесійними рамками, утримуючи їх у межах інтракультури – соціальних норм, закріплених у менонітстві.

Культура корпоративності, яка була фактично відсутня в російському підприємстві, роблячи його уразливим для посягань політиків, перешкоджаючи формуванню в Росії сильної буржуазії, без чого модернізація ніколи не могла бути завершеною, була глибоко вкорінена у менонітський підприємницький етос. Незважаючи на те, що корпоративність носила, скоріше, вимушений характер, вона, проте, приносила і сприятливі результати для етнічної промисловості.

Як наголошувалося вище, у світогляді менонітів власність і багатство розглядалися, перш за все, як відповідальність. Зароблені капітали повинні були працювати на «користь». Поняття «користь» і «благо» в розумінні меноніта наповнювалися змістом, пов'язаним з метою служіння громаді. На кошти конгрегації утримувались установи, які в Росії традиційно йменувалися «установами громадського піклування». В ендегамному менонітському суспільстві нараховувалась чимала кількість людей так званої девіантної поведінки. Серед них – ментально хворі і люди, страждаючі захворюваннями генного характеру. До 1914 р. на території колоній було засновано декілька найважливіших для общини лікувальних установ: школа для глухонімих у к. Тіге, лікарня «Бетанія» для ментальних хворих, дома пристарілих. Заснування і

регулярна діяльність таких установ була можливою завдяки, перш за все, ініціативі заможних людей менонітського суспільства, у тому числі і підприємців.

Ідея про заснування лікарні «Бетанія» виникла у середовищі катеринославської менонітської конгрегації, до складу якої входили найвідоміші династії менонітських промисловців, комерсантів, громадських діячів і політиків (Тіссенів, Тевсів, Гезе, Фастів, Езау, Бергманів) [565]. Для будівництва лікарні було започатковано добродійний фонд, керівництво яким покладалося на І. Леппа і І. Тіссена. Внески поступили від К. Тевса (10 000 крб.), Нібурів і Вальманів (5 000 крб.), Г. Бергмана (1000 крб.). Власники заводу «Лепп і Вальман» надали «Бетанії» паровий двигун вартістю 9 000 крб. [1130, р. 43]. Завдяки пожертвуванням лікування для неспроможних груп населення було безкоштовним. Лікарня була розташована на території колишнього менонітського с. Альт-Кронсвайде. Її діяльність була розпочата 15 березня 1911 р., і до грудня 1912 р. кількість пацієнтів досягла 53 чол. Керівництво «Бетанією» здійснювалось Радою, яку очолював відомий підприємець Я. Зудерман. Обов'язки скарбника виконував І. Лепп. Лікування одного пацієнта коштувало 300 крб. на рік. 15 лікувальних місць утримувалось за рахунок пожертвувань [399]. Подібно до «Бетанії», діяльність школи для глухонімих у с. Тіге. на Молочній також на 50% підтримувалася за рахунок приватних пожертвувань [85, арк. 61].

Реалізація таких проектів могла слугувати прикладом цивілізованого підходу до усунення подібних проблем у російському суспільстві в цілому. Забезпечуючи безпрецедентні умови реабілітації і розвитку для найменш захищених соціальних груп соціуму, общини вводили у колоніях нові стандарти життя, що свідчило про ступінь етичної зрілості, гуманності і, безумовно, фінансової спроможності окремих представників менонітської спільноти.

Іншим напрямом внутрішньогромадського життя, куди підприємці охоче вкладали кошти, була система освіти в колоніях. Підприємці стали ініціаторами появи нових стандартів навчання: більш поглибленої жіночої і спеціальної

професійної освіти. Ідея створення першої жіночої гімназії також була запропонована катеринославськими менонітами. Президентом проекту було призначено І. Тіссена. Обов'язки скарбника виконувала К. Вальман, дружина шенвізьського підприємця, яка пожертвувала на будівництво школи 10 000 крб. [1058, р. 166]. Подібна жіноча школа була заснована у к. Ігнат'єво. Ініціатором проекту знову ж таки виступив підприємець П. Унгер, власник млина у селищі Нью-Йорк [514, р. 105].

Утворення жіночих гімназій забезпечувало менонітським дівчатам можливість продовжити освіту, яка раніше традиційно обмежувалася початковою школою, а також свідчила про об'єктивні процеси трансформації менонітського соціуму – про початок зміни гендерних традицій громади, найважливішої області соціальної модернізації. Ці тенденції виражалися, наприклад, у факті виникнення жіночого підприємництва. У 1861 р. мешканка Хортицької колонії М. Сименс отримала дозвіл на будівництво маслоробки у с. Малоподольськ [304, л. 1–2]. З 1904 до 1912 р. Маргарита Гардер була власницею суконної фабрики [530, л. 5]. Практичне керівництво маслоробкою Я. Янцена здійснювала його дружина Катарина. Марія Вальман, Юстінія Лепп, Єва Лепп з 1912 по 1915 р. брали активну участь в управлінні заводами фірми «Лепп і Вальман» [364, арк. 114–119].

В умовах, коли колонії перетворилися на індустріальні селища з численними фабричними підприємствами, промисловці були зацікавлені у наявності фахівців, здатних забезпечувати діяльність і ефективне адміністрування цими закладами. У зв'язку з цим виникла ідея заснування комерційної школи. Менонітське комерційне училище було відкрито у с. Гальбштадт в 1909 р. У його статуті віддзеркалювались обов'язки Піклувальної ради [82, арк. 90]. Характерно, що до її обов'язків входила не лише турбота про ефективне використання фінансових ресурсів, але й зв'язки з Міністерством торгівлі і промисловості. За відомостями на 1910 р. навчання в училищі велося російською та німецькою мовами [82, арк. 110]. Підприємці не обмежувалися матеріальною допомогою на етапі будівництва

установи. У 1910 р. підприємство «Лепп і Вальман» надало на утримання училища 1 535 крб. [365, арк. 5]. Незважаючи на кризову ситуацію першого військового року 1914 р., компанія «Нібур і К^о» надіслали до фонду училища 372 крб. [365, арк. 5].

Було б неправильно вважати, що лише завдяки своєму фінансовому становищу підприємці займали високе становище в менонітських громадах. Їх участь у різного роду внутрішньоконгрегаційних організаціях і радах визначалася, перш за все, їх діловими якостями, умінням добиватися результатів, нарешті, достатнім досвідом управлінської діяльності. Ці ж якості підприємці успішно демонстрували і в іншій системі вкладання їх зусиль, активно застосовуючи їх у суспільній і політичній діяльності за межами колоній.

Контакти з світом за межами колоній. Функція представництва. Суспільна і політична діяльність.

Залишаючись частиною менонітського соціуму і беручи участь у вирішенні внутрішньогромадських проблем, підприємці у своєму приватному житті були досить незалежними людьми. Система їх особистих і суспільних взаємостосунків носила комплексний характер. Щоб успішно керувати бізнесом, необхідно було контролювати загальну економічну ситуацію в регіоні, захищати і відстоювати інтереси свого підприємства, шукати і знаходити компроміси з місцевою владою. Ці завдання вимагали від бізнесменів залишатися публічними людьми. Їх було залучено до суспільної діяльності, роботи у професійних організаціях, місцевому управлінні, рад і комісій при муніципальному управлінні.

Наприклад, представник катеринославських підприємців І. Езау був членом комісії для складання плану м. Катеринослава, проблем постачання паливом [602, с. 4], Й. Тіссен і П. Гезе – Фінансової і Торгової комісій [602, с. 14]. Генріх Ремпель – власник заводу сільськогосподарських машин – виконував обов'язки члена Волосного суду (з 1914) [400, арк. 110] (див. також розділ 4.4).

Керуючи достатньо великими в регіоні підприємствами, меноніти брали участь у професійних об'єднаннях промисловців. Це дозволяло підприємцям здійснювати посильний вплив на умови розвитку бізнесу в регіоні. Власники акціонерних компаній «Лепп і Вальман», «А. Я. Коп» брали участь у з'їздах російських фабрикантів землеробських машин і знарядь [397, арк. 14]. А. Коп і І. Лепп активно співпрацювали у Комісії з питань про умови оптового продажу і регулювання цін, що було засновано з'їздом [397, арк. 14]. І. Тіссен і І. Езау були представниками цієї комісії (березень 1914) [353, арк. 3]. І. Тіссен протягом довгого часу очолював південноукраїнське відділення Всеросійського союзу мірошників [24–25; 117, арк. 2]. Я. Вільмс, власник крохмального виробництва «Я. Вільмс і К^о» а також Дж. Грієвз були членами Таврійського губернського з фабричних і гірничозаводських справ присутствія (1899) [99, арк. 1].

Громадська і добродійна діяльність менонітів-підприємців була оцінена владою. У 1912 р. звання «генерала від комерції» був удостоєний купець І. Тіссен. Його також було нагороджено золотою медаллю «За старанність» (1902); медаллю Червоного Хреста на згадку про російсько-японську війну 1904–1905 рр. 6 травня 1905 р. за працю по відомству установ імператриці Марії Тіссена було нагороджено званням особистого потомственного громадянина [117, арк. 1–2]. У грудні 1908 р. йому було даровано титул почесного потомственного громадянина за заслуги по Міністерству торгівлі і промисловості.

Свідомством активної громадської діяльності Іоганна Леппа, онука Пітера Леппа, є «Формулярний список про службу почесного члена Олександрівського повітового опікування дитячих притулків Іоганна Гергардовича Леппа» [333, арк. 120]. За сумлінне виконання обов'язків і добродійну діяльність І. Леппа було неодноразово відмічено нагородами: срібною медаллю на Станіславській стрічці, золотою нагрудною медаллю на Станіславській стрічці, золотою медаллю Міністерства народної освіти на Аннінській стрічці. Йому також було пожалувано звання потомственного почесного громадянина. Це ж звання було надано А. Нібуру

і його нащадкам, А. Вальману [604, с. 294], Г. Едігеру [84, арк. 40], А. Вільмсу – власнику цегляного заводу у с. Петерсгаген, що вклав кошти у будівництво залізниці [190, арк. 120].

Виконуючи функцію презентації общин, підприємці розуміли, як важливо підтримувати позитивний образ конгрегацій в очах російської громадськості. 8 вересня 1889 р. на Хортиці відбулось святкування з нагоди століття еміграції менонітів до Росії. На думку організаторів свята, серед яких були, перш за все, підприємці, воно повинно було справити враження на представників влади. Центром святкування було обрано с. Хортиця. Як згадував Й. Епп, вулиці поселення були яскраво освітлені. Для цього було проведено електричний струм. Цю статтю витрат сплатив К. Гільдебрандт. Біля менонітського молитовного будинку було встановлено портрет Катерини II. Після богослужіння для «високих гостей» було організовано святковий обід у будинку П. Леппа [3, р. 43].

Нарешті, будучи людьми, що активно контактували з російським суспільством і через професійні і комерційні інтереси займали активну життєву позицію, підприємці не могли бути повністю аполітичними. Їх вибір визначався практичними інтересами – необхідністю стабільної політичної і економічної ситуації в державі. Підприємці, як правило, були прихильниками сильної і стабільної влади, підтримували ті програми, які сприяли досягненню соціальної злагоди в імперії. Демократичні процеси, пов'язані з подіями 1905–1907 рр. і діяльністю російського парламенту – Державної думи – залучали менонітів до орбіти діалогу з владою, що, на думку деяких дослідників, корінним чином змінювало вектор ставлення представників конгрегацій до монархії, роблячи їх прихильниками соціального прогресу і демократії, які прийняли вибір російського суспільства [1067, р. 11]. Першою рефлексією на згадані події осені 1905 р. стала спроба створення першої менонітської політичної партії «Союзу свободи, правди (справедливості) і миру» (ініціатор проекту П. М. Фрізен), політична програма якої була близька до ліберально-кадетської платформи, доповненої ідеями

християнського месіанства [1067, р. 11–20]. З метою перетворення партії у національну, до управління цією структурою було повернуто І. С. Проханова – відомого діяча російського євангелізму, одного із засновників менонітського видавництва «Райдуга», розташованого у Гальбштадті. Проект Фрізена не знайшов широкої підтримки навіть у середовищі самих менонітів як через їх політичну неосвіченість, так і, як пояснював сам Фрізен, внаслідок «внутрішнього консерватизму» менонітського соціуму (відомих власників), що дотримувались монархічних ідей [1067, р. 15]. У результаті меноніти, на відміну від лютеранських і католицьких общин, не були активними у виборах до Думи і не отримали представництва у парламенті. Усвідомлюючи поразку, лідери колоній працювали над стратегією виборів у наступну Думу більш ретельно.

У системі виборів до Державної думи найбільшу активність виявили підприємці і землевласники Катеринославської губернії: мешканці промислової колонії Мемрик (Бахмутського повіту), підприємці Олександрівського повіту. Представники першої групи склали передвиборчий Маніфест, де закликали до спільних дій з іншими німецькомовними групами. Вони висунули кандидатуру Х. Унру, вихідця з Мемрікського поселення, інженера за фахом. Представники іншої групи підприємців, олександрівські меноніти, разом із католицькими і лютеранськими громадами заснували німецьку октябристську групу, розраховуючи на підтримку М. В. Родзянко – одного з ідеологів партії октябристів, крупного землевласника і представника катеринославської еліти [1067, р. 27]. Октябристи, як відомо, були партією великого капіталу. Свобода промисловості, торгівлі, охорона власності – головні програмні вимоги октябристів. Вони виступали проти регіональної автономії національних меншин, але підтримували їх рівні законодавчі права, збереження національних мов у початковій школі [673, с. 274–276]. У системі політичних партій октябристи займали правоцентристську позицію.

Інтереси менонітських громад у Державній думі відстоював Г. Бергман – один з найбільш досвідчених у політиці представників спільноти. Бергман був відомим землевласником, меценатом і підприємцем. З 1890 до 1917 р. він був членом Катеринославського земства, одночасно займаючи посаду директора Поземельного селянського банку, а у 1907 р. обирався у III Державну думу [1036, р. 282]. Як депутат Бергман працював у чотирьох комісіях, зокрема брав участь у вирішенні проблем неправославних церков. Незважаючи на те, що він рідко виступав з думської трибуни, депутат брав активну участь в реалізації менонітської стратегії взаємодії з владою на етапі дії Третьої думи і використовував свої зв'язки для лобювання інтересів менонітських общин. Бергман регулярно готував звіти про діяльність Думи для менонітської преси [11036, р. 284].

Оскільки в подальшому октябристи підтримали націоналістичні настрої, меноніти вимушені були змінити політичну стратегію на етапі виборів, пов'язуючи свої надії на майбутнє з партіями кадетів і прогресистів. Це, між іншим, не перешкодило Г. Бергману бути обраним до нового парламенту саме у складі октябристської партії [1036, р. 284].

Депутатом парламенту від Таврійської губернії у IV Думу було обрано Петра Шредера – землевласника, купця, що здобув популярність завдяки своїй підтримці кримського менонітського училища. Шредер поділяв інтереси партії прогресистів [1036, р. 284].

Професійні якості, властиві для осіб, що займаються бізнесом. Якості цивілізованого підприємця. Процеси формування індустріального суспільства, властиві для Росії в цілому, знаходили відбиття у побуті, повсякденному житті і світогляді менонітів, що займалися підприємництвом. Проживаючи у великих індустріальних центрах, підприємці користувалися всіма перевагами міського життя. Будучи добре знайомими з європейською буржуазною культурою і її суб'єктами, вони проживали у великих, із смаком облаштованих особняках, були

постійними передплатниками російської і європейської преси, носили дорогий, відповідний їх статусу одяг. До 1914 р. більшість менонітських промисловців мала приватні садиби, збудовані за індивідуальними проектами, які було споруджено поблизу від власних підприємств [333, арк. 1; 349, арк. 1–2; 395]. Промисловці одними з перших обзавелися автомобілями і користувалися телефонним зв'язком [1132, р. 23]. Подібний спосіб життя вели і підприємці-меноніти, що проживали за межами міст, в окремих економія [671, р. 125]. Н. Калагеоргі, який відвідав менонітський маєток Розегоф (на Молочній), записав у своїх спогадах: «Пан Дік влаштував собі в своєму маєтку такий куточок, в якому людина не бажає нічого більш, ніж народитися, виховуватися і прожити життя» [654, с. 67].

Підвищуючи стандарти життя для себе, підприємці робили певні кроки для забезпечення подібних умов і для інших членів общин. Г. Нойфельд, Г. Дік провели електричне освітлення на вулиці с. Гальбштадт, Ной-Гальбштадт, Мунтау [225, арк. 1]. На вимогу гласного м. Олександрівська Генріха Янцена на ділянці Хортиця – Шенвізе було організоване автомобільне сполучення [341, арк. 12], було проведено телеграф [186]. Підприємці закликали не боятися прогресу, співіснувати з ним, користуватися його перевагами. Вони продемонстрували, що досягнення цивілізації можна використовувати на благо общини.

Менонітські промисловці багато подорожували. Географія їх поїздок включала не лише Росію, але й країни Європи, Нового світу. Необхідною для підприємців подією було відвідання промислових виставок у Парижі, Лондоні, Чикаго [224, арк. 1].

Все вищеописане свідчить про тенденції (або навіть про активні процеси) обмеженої акультурації. Ці тенденції були обумовлені високою соціальною мобільністю підприємців, яка, вочевидь, не була властива для решти спільноти [2, р. 45, 48]. Слід також визнати, що ступінь мобільності і її динаміка зростали з кожним подальшим поколінням. Діти міських менонітів, переважно промисловців, навчалися у місцевих гімназіях, комерційних і інших школах [1096, р. 42]. Вони з

готовністю продовжували освіту у вищих навчальних закладах Росії і Європи. Наприклад, син Іоганна Езау – П. Езау – отримав диплом інженера у вищій технічній школі м. Берліна [6]. З 1893 р. Якоб Нібур – майбутній власник крупного машинобудівного підприємства в к. Нью-Йорк – навчався в інженерній академії у Саксонії [9]. Характерно, що до освіти прагнули не лише нащадки багатих династій, що проживали в містах. В одному тільки с. Візенфельд вищу освіту у найпрестижніших навчальних закладах Росії отримало 5 чоловік. Двоє з них вивчали комерцію в Києві та Москві [521, р. 23]. Шлях до вищої освіти був можливий і для дівчат-меноніток. Дочка катеринославського підприємця Катерина Езау навчалася у Москві в Жіночому училищі сільського господарства. Після еміграції з Радянської Росії (1918) вона продовжила освіту в університеті Берклі у США і згодом стала ученим-біологом із світовим ім'ям [1017, р. 5–9].

Діти підприємців, яких було виховано за межами общин, часто діяли всупереч традиційним, властивим для менонітів правилам поведінки. Іншими словами, їх біхевіорні патерни істотно відрізнялися від моделей поведінки попередніх поколінь. Вони, наприклад, без сумніву вступали в іноконфесійний шлюб [1043, р. 51–60]. Сини підприємців, що виростили за межами поселень, за спогадами сучасників, «трималися відособлено, зарозуміло, хвалилися достатком своїх сімей», а деякі з них відмовлялися розмовляти на платдойч [1132, р. 33]. Нарешті, представники нового покоління підприємців були відносно вільними у виборі свого життєвого шляху. Достатньо переконливим прикладом цього є доля Г. Ремпеля – широко відомого в менонітському середовищі фотографа. Його батько був власником великої машинобудівної фабрики у с. Розенталь. Діти Ремпеля з раннього віку вивчали верстати і машини. Вони повинні були успадкувати не лише фабрику, але й спосіб життя, добробут їх батька. Проте сини відмовилися від цього. У 1902 р. вони продали фабрику. Герхард відправився до Німеччини, де отримав іншу освіту. Після повернення до Росії він започаткував фотостудію [670, р. 15].

З великою часткою ймовірності ми можемо припустити, що в другому поколінні підприємців періоду індустріалізації етос цієї соціальної групи знаходився на порозі кардинальних змін. Ці міркування дозволяють розглядати соціальну групу підприємців як лімітрофну (прикордонну) частину соціальної структури менонітських общин. Особливий етос, який демонструвала і акумулювала ця група, був слідством феномена секуляризації, самовизначення особи, посилення «індивідуального», що було результатом проникнення модерності і її впливу на менонітський соціум. Підприємці то прагнули порвати оболонку конгрегаційного тяжіння, то знов поверталися до конгрегації, змінюючи себе і соціум, якому вони належали. Таким чином, менонітське суспільство набуває характеру «седиментарності» – культурного розшарування із тенденцією до розпаду.

Меноніти-підприємці виконували особливу функцію, властиву для «метакультурної особистості». Як стверджують дослідники, «метакультурна особистість» є необхідною ланкою культурної еволюції, початковим пунктом формування нових культур [775, с. 83]. Як вважає Г. Г. Ділігенський, «агент метакультурної особистості» творчо і нестандартно використовує досвід, наданий йому суспільством і культурою. Культурна мутація стала підтвердженням наявності такого роду особистостей у менонітському співтоваристві.

Відмова від корпоративної психології і розвиток індивідуалізму були не лише слідством впливу культурного простору, в якому існували меноніти, але й результатом їх професії. Важлива риса підприємця, що відрізняє його від міщанина і бюрократа, полягає в його націленості на інновацію. Підприємцем рухає не лише мотив отримання прибутку, але й прагнення до самореалізації за допомогою того чи іншого організаційного проекту [714, с. 43]. Це достатньо переконливо простежується на біографії Германа Нібура і історії його підприємства [739, с. 5–23]. Його борошномельні виробництва, по суті, були основним змістом його життя.

Діючи методами цивілізованого підприємництва, менонітські промисловці відрізнялися такими якостями, як особиста відповідальність, заповзятливість. Вони високо цінили значення ділової репутації, дотримання інтересів клієнта [334; 357]. З цього приводу слід навести спомини Г. Завадського – підприємця з с. Темпельгоф (Кавказ), який у мемуарних нотатках навів повчання свого батька стосовно того, як слід працювати у бізнесі: 1) майстер повинен виконувати свою роботу сумлінно, за правильною технологією, інакше він втратить клієнтів; 2) він мусить виконувати замовлення вчасно, тим самим цінити час своїх клієнтів; 3) вартість виробів повинна бути справедливою; 4) довіра клієнта – більш важлива, ніж прибуток [515, р. 84]. Ці рекомендації стосувались невеликих підприємців, але вони відбивали особливості роботи великих виробництв. Правління заводів підтримували листування із своїми постійними клієнтами, з увагою ставилися до їх рекомендацій, здійснювали обмін неякісних виробів.

Ставлення до промисловців з менонітського середовища у цілому було довірчим. Один з етнографів-дослідників Південної Росії Д. Семенов в своїх нотатках з великою повагою пише про К. Генріхса, власника Кічкаської пристані. Семенов згадував, що пристань утримувалась у порядку і відрізнялася доброякісним лісом: купець сам здійснював поїздки до м. Катеринослава «і чесністю своєю брав перевагу над багатьма торговцями, які набагато багатші за нього, але пускали в хід різні витівки, негідні порядної людини...» [928, с. 221]. Як свідчив дослідник, «заможні німці отримують газети», тлумачать між собою про політику за кухлем пива, вважають за обов'язок поговорити про події з кожним, хто подорожував через поселення» [928, с. 223].

Хоча природною метою кожного підприємства було отримання прибутку, спроби збагачення, пов'язані з відмовою від елементарних морально-етичних принципів, або завдаючи шкоди навколишньому середовищу, викликали засудження соціуму. Так, наприклад, за ініціативою жителів с. Гальбштадт до відповідальності було притягнуто власника пивоварного заводу Г. Нойфельда,

який здійснював скидання відходів виробництва у р. Молочну [224, арк. 1, 5, 43]. У 1910 р. було підготовлено звернення Гальбштадтського сільського товариства до Таврійського губернатора з протестом проти порушень. Цей приклад свідчить про те, що, досягаючи певних вершин у бізнесі і стаючи впливовими, підприємці залишалися частиною конгрегації, яка зберігала під контролем дії своїх членів.

Успіху підприємці добивалися поступово, копіткою працею. Як описує розвиток свого виробництва Дефер, протягом першого року діяльності він займався покупкою і ремонтом старих машин. Наступного року йому вдалося зібрати 16 машин. І лише на третій рік кількість техніки зросла до декількох сотень. Успіх у менонітів був слідством цілеспрямованих зусиль [519, р. 26].

Таким чином, незважаючи на те, що менонітські підприємці підтримували достатньо тісний зв'язок з конгрегацією, вони мали додаткові зовнішні джерела детермінації поведінки і стимулювання підприємницької активності, які впливали на процеси формування підприємницького етосу. Картина світу підприємництва була більш комплексною і доповнювалася таким важливим елементом як виробництво, що їм належало. Необхідність організації виробничого процесу надавала нову перспективу їх світогляду, відчиняла новий світ за межами общини і релігії. Структура етосу суб'єктів такого виду діяльності відображала умови генезису менонітського підприємництва і складалася з елементів, сформованих під впливом релігійних світоглядних установок (свідомості) і рефлексії на зовнішній соціум. Інтенсивна взаємодія і співіснування зі світом за межами колоній змінили світогляд підприємців, вплинули на поведінкові установки, стимулювали процеси соціальної мобільності, «виманювали» менонітів у великий світ, примушуючи їх активно взаємодіяти з ним (громадська, добродійна, професійна, політична діяльність), і у той же час стимулювали збереження міцних зв'язків з конгрегацією (участь у суспільному житті колоній, добродійність). Піддаючись процесам акультурації, підприємці впливали на світогляд всього соціуму, особливо на ті елементи ментальної структури, які несли відповідальність за

адаптивну функцію соціуму. Це, у свою чергу, викликало послідовну ланцюгову реакцію, залучаючи до цієї орбіти домінуючу частину світогляду всієї спільноти.

Поглиблення і розширення внутрішньогромадського життя стало наслідком рефлексії підприємництва і всієї спільноти в цілому на розвиток модернізаційних процесів в Росії в цілому і в регіоні зокрема. По мірі розвитку модернізації ступінь домінування общинної свідомості у менонітів-підприємців зменшувалася, а рамки індивідуальної свободи не лише розширилися, але й якісно модифікувалися. До 1912 р. меноніти, багато в чому завдяки діяльності підприємців, залучених у політику, які дотримувалися звичайної для них тактики представництва, змінили традиційну поведінку мобілізованої діаспори і, демонструючи визнання республіканських цінностей (засноване якщо не на переконаності, то на ситуативній умотивованості), взяли участь в діяльності російського парламенту – Державних Дум.

4.5 Менонітське підприємництво як об'єкт національної політики. Стан менонітської промисловості в умовах розробки та імплементації «Ліквідаційних законів» (1914–1917)

Упродовж перших декількох десятиліть історії колоній в Росії меноніти майже не відчували будь-яких національних і культурно-мовних утисків. У першій половині XIX ст. національна політика російської держави взагалі характеризувалася толерантністю і прагматизмом щодо неросійських народів і національних околиць. Піклувальні органи – головні трансфери соціального іміджу (презентації) колоній (див. розділ 3.2), пропагуючи господарський досвід і економічні досягнення конгрегацій, неодноразово акцентували увагу влади на «аполітичності» менонітів, впевнено стверджуючи, що вони не несуть у собі загрози для внутрішньої політики і безпеки держави [82–88; 104–106; 527, с. 51–53, 63, 211]. Найспроможніші групи менонітського соціуму розглядалися владою як лояльна російській монархії регіональна еліта. Ще у червні 1837 р. було видано

указ, який нагадував цивільним губернаторам про їх обов'язки почитати пільги і привілеї, надані колоністам, а також чітко виконувати їх [480]. Але вже рік потому, у 1838 р., було ухвалено закон, що запроваджував обов'язкове викладання російської мови в національних школах, що стало першим свідомством зміни внутрішньої стратегії стосовно іноземних поселенців. Будучи одним з проявів нової політики, відгомонам польського повстання 1830–1831 рр., цей указ не ставив за мету завдань обмеження релігійної і етнічної ідентичності населення колоній. Як переконувала влада, його було спрямовано на активізацію інтегрованості в російське суспільство і, врешті-решт, призначено сприяти успішнішому виконанню менонітами їх головної «показової» місії, яку уряд розглядав як обов'язок конгрегацій, зберігаючи їх права на «Привілеї» [1113]. Мова, таким чином, повинна була виконати функцію медіума для встановлення дієвих контактів з владою і навколишніми етнічними групами. Новий курс щодо неросійських народів найчіткіше рефлексує після польського повстання 1863 р. Він передбачав заходи часткової мовної уніфікації і послідовної адміністративної інтеграції національних околиць. Мета нової політики полягала в оптимізації взаємостосунків між окремими етнічними і соціальними групами. Разом з тим, Російська імперія як гетерогенна політія не могла забезпечити єдності «політичного і національного цілого» [871, с. 79]. З цієї причини російський націоналізм не прагнув до русифікації всіх підданих, обмежуючись більш раціональним підходом – вимогою лояльності з боку різних релігійних і етнічних груп [870, с. 70].

Як вважають деякі дослідники, думку яких розподіляє автор роботи, при вивченні становища менонітських конгрегацій в межах націоналістичного дискурсу, слід відмовитися від використання поняття «русифікація». Адже русифікація – це репресивна політика, що зачіпає основні ознаки приналежності до національності – мову, релігію і культуру. Кінцева мета такої політики спрямована на руйнування відчуття національної ідентичності, уподібнення [703,

с. 11; 1118]. Синонімами цієї лексеми є терміни «християнізація», «зближення», «злиття», «обрусіння». Разом з цим, як впливає з проведених нами досліджень, влада не могла не усвідомлювати, що меноніти, як етноконфесійна спільнота, що прагнула до гомогенності, відрізнялась культурною стійкістю і, більш того, була здатна протидіяти, слідуючи тактиці дисиміляції, спрямованої на збереження самостійного сепаратного статусу, відмову від приналежності до іншої тотальної спільноти. У зв'язку з цим сегмент національної політики щодо регулювання позицій менонітських поселень мав спонтанний та фрагментарний характер. Заходи, які проводив уряд у ситуації, що досліджується, носили переважно адміністративно-правовий характер. В обмін на це влада очікувала від менонітів таку версію ідентичності, яка поєднувалася б із лояльністю до імперії і династії. Підкреслимо, що меноніти були однією з останніх етнічних груп, що потрапили в русло нової політики (після поляків, греків і т. п.). Це було проявом певного кредиту довіри з боку влади, який колоніями все ще не було розтрачено [756, с. 39; 1068; 1109].

«Великі реформи» внесли істотні зміни у взаємостосунки менонітів і російського уряду. Пояснюючи і виправдовуючи свої дії щодо реформування колоній і відміни станового статусу колоністів, влада вперше використовувала елементи «антиколоністської пропаганди». Антиколоністська пропаганда і спровоковані урядом (поволі чи мимовільно) антиколоністські настрої стали основою проблемного для менонітів і німців, а також для соціального здоров'я російського суспільства в цілому явища – «антиколоністської свідомості» (колоністофобії), яке, виникнувши в останній третині століття, вже більш не зникало, а, набувши при цьому незалежного існування, періодично відроджувалося і використовувалося як владою, так і окремими соціальними групами для досягнення своїх специфічних, часто корисливих завдань, було живильним ґрунтом для нескінченних соціальних конфліктів, суб'єктами яких в різні історичні періоди були держава, громадськість, соціальні низи [796; 913].

Таким чином, колоністофобія – форма нової презентації менонітських громад, яку було запропоновано владою. Складовими «антиколоністської свідомості» були уявлення про менонітів як про групу, яка досягла процвітання лише завдяки привілеям, і продовжує збагачуватись, накопичуючи власність і землі; яка вороже ставиться до російського населення, не вважає імперію Батьківщиною і у будь-який момент може зрадити і перейти на бік ворога.

Найбільший вплив подібного роду настрої справили на становище менонітів і німців (колишніх колоністів), оскільки саме їх приклад найчастіше використовувався владою як у процесі «колоністської» (до 1860-х рр.), так і подальшої «антиколоністської» пропаганди. Поняття німець-колоніст і меноніт набули свого стійкого конотаційного образу, екстрапольованого на все німецькомовне населення Росії. Таким чином, «антиколоністська пропаганда» і її породження «антиколоністська свідомість» зберігала своє значення надовго після 1871–1874 рр., оскільки суб'єкт, присутність якого використовувалася для провокування таких настроїв, як і раніше займав помітну позицію в економічному і соціальному житті російського суспільства. Конотаційний негативізм поняття «колоніст» у подальшому був підтриманий новим історичним контекстом.

«Антиколоністська свідомість» була сприятливим ґрунтом, на якому у зв'язку з внутрішньоекономічними обставинами і зовнішньополітичною ситуацією з'явилися паростки іншого комплексного явища російської дійсності – «німецького питання». Перетворення елементів «антиколоністської свідомості» у «німецьке питання» як стійкий елемент російських суспільно-політичних настроїв, було спричинено реальними політичними і економічними обставинами. У якості першопоштовху виступив зовнішньополітичний виклик пангерманізму, який знайшов додаткову внутрішньоекономічну основу [1063, р. 180]. Саме у 80-ті рр., після об'єднання Німеччини і формування Троїстого союзу, німецьке населення Росії стає важливим чинником у страхах імперської влади [709, с. 278–281; 713, с. 7]. У розвитку «німецького питання» внутрішньополітичні і геополітичні

чинники підігрівали і взаємно впливали один на одного, сприяючи ескалації конфлікту в цілому. Подальший генезис «німецького питання» супроводжувався протистоянням між набираючим силу і вплив німецьким компонентом в аграрному секторі та промисловості, з одного боку, і інтересами російських поміщиків і підприємців – з іншого, що додавало динаміки його подальшого розвитку. Певною мірою «німецька проблема» підживлялася складною конфесійною ситуацією в Росії [704], що ускладнилася ухваленням у Німеччині законодавством про подвійне громадянство. На цій підставі у військові роки німецьке населення Росії обвинувачувалося у шпигунстві і участі в діяльності розвідувальної мережі на користь Німеччини [1127, р. 194–218].

Внутрішнім економічним полем «німецького питання» на етапі його виникнення була переважно земельна проблема. Незважаючи на те, що темпи промислового розвитку Росії істотно зростали, і до 1913 р. Росія виробляла 5,3% світової промислової продукції, наблизившись по абсолютному об'єму промислового виробництва до Франції (6,4%), перевершуючи її з виробництва сталі, машин і бавовняних тканин, в останній третині ХІХ ст. підприємці мали все ще необмежений простір для вкладення своїх талантів і капіталів [909, с. 56]. З іншого боку, процеси розширення німецького землеволодіння в Росії виглядали достатньо рельєфно (Додаток 16). За відомостями «Лісових команд», які надає у своєму дослідженні П. М. Фрізен, на 1907 р. у власності менонітів знаходилось 713 213 десятини землі [1026, р. 865]. Відповідно до відомостей Міністерства закордонних справ Німеччини у 1918 р. на території південних губерній колишньої Російської імперії проживало близько 700 000 чол. німецького населення, земельна власність яких складала 4,5 млн. гектарів землі [1039, р. 95].

Антиколоністська свідомість як один з проявів громадської думки продовжила своє існування на сторінках періодичних видань, які стали дієвим полем дебатів [730], де пропагувалося гасло про «німецьке завоювання»,

«земельне і промислове засилля» німецького капіталу в російській економіці. Це, як наполягали автори, було прямою загрозою незалежності Російської імперії.

Лунали голоси і на захист німецькомовного населення імперії. Вони виходили переважно із середовища істориків, етнографів, політиків, серед яких був, наприклад, професор Новоросійського університету, німець за походженням Ф. Брун [726]. Рішуче на підтримку німецького населення виступили редактори журналу «Мир Божий», які у статті «Німецькі колонії в Новоросії» (автора не вказано) писали: «Більш культурно розвинені, ніж навколишнє населення... згуртовані у тісні економічні союзи, німці-колоністи повинні були завоювати і завоювали видатне становище в Новоросії. Від них йдуть усілякі удосконалення в рільництві, на німецьких же заводах виготовляють машини і знаряддя, які набули широкого поширення не лише у приватному, але й у селянському господарстві... Ось цей-то успіх німецьких колоністів і озброїв проти них населення і адміністрацію». Коріння проблеми видавці журналу бачили у наступному: «Замість того, щоб підняти свій духовний і економічний рівень, ми всіма силами прагнемо знизити цей рівень у колоністів» [879, с. 22]. Але то були поодинокі голоси, які лунали недостатньо переконливо.

Антинімецькі настрої на початковому етапі розвитку конфлікту не зачіпали менонітську колоністську промисловість, проте, безперечно, впливали на конфесійні і етнічні відчуття їх власників, блокували можливості реалізації їх підприємницьких талантів у майбутньому, провокували виникнення відчуття маргінального дискомфорту для представників німецькомовного населення Російської імперії. Практично це виражалось у намірах менонітів-підприємців зберігати тісніші зв'язки з колоніями, впливало на формування промислових корпорацій за конфесійними ознаками. Не менш небезпечною була прихована руйнівна робота, яку виконували антинімецькі настрої – формування негативного ставлення однієї частини російського суспільства щодо іншої. При цьому причини

цього соціального розколу, як і звинувачення в нелояльності (невірності і невідданості Росії) менонітського і німецького населення, були нереальними.

Незважаючи на те, що антинімецькі настрої не носили стійкого характеру, підприємства, що належали промисловцям з німецькими прізвищами, незалежно від громадянства і походження, знаходилися під постійним спостереженням. Так, у 1900 р. фабрична інспекція провела дослідження внутрішніх відносин на підприємствах, де традиційно керівні посади займали іноземці або представники неросійської національності. У своєму звіті старший фабричний інспектор Катеринославської губернії доповідав про результати перевірки: «Директори-іноземці і їх помічники-компаньйони ненавидять і зневажають російських робітників... Тією ж монетою платять їм робітники. У цьому немає ніякого перебільшення» [103, арк. 2]. Далі у звіті було наведено приклади, де зустрічалися і німецькі прізвища. Серед них – доповідь про майстра механічного відділу Катеринославського машинобудівного заводу Гессе, який часто ставився «несправедливо до робітників»: «Десятки різноманітних інспекцій і скарг на нього довели, що він нехтує абсолютно і російськими законами, і російськими робітниками» [103, арк. 3]. Зауважимо, що найретельніші спроби знайти підтвердження цієї думки, включаючи архівні дослідження, не дозволяють підтвердити поширеність описаного явища. До того ж, звіт фабричного інспектора Херсонської губернії свідчив про протилежні результати дослідження [103, арк. 6].

Щоправда траплялось, що меноніти самі надавали матеріал для звинувачення їх у нелояльності. У зв'язку з цим показовим є конфлікт, який відбувся у липні 1910 р. в с. Хортиця напередодні святкування дня народження цесаревича Олексія [116, арк. 379]. Справник повіту Шевченко попередив власників підприємств с. Хортиця про необхідність установити на будівлях заводів державні прапори. Як докладав згодом справник, А. А. Вальман і інші менонітські промисловці відмовилися виконати розпорядження, посилаючись на відсутність прапорів і зайнятість. Промисловці пояснили невиконання

розпорядження тим, що, будучи зайнятими людьми, вони не могли відволікатися «по дурницях». Відданість Вітчизні, як пояснювали підприємці, не залежить від наявності прапора, який вони розглядали як атрибутику. До речі, заперечення матеріальних символів є проявом протестантського світогляду, в доктрині якого центр тяжкості було перенесено із зовнішнього благочестя на внутрішню релігійність. Наприклад, протестанти не визнавали ікони і іншу церковну атрибутику, властиву для православ'я і католицизму. Ретроспективна оцінка ситуації показує, що цей вчинок не відрізнявся далекоглядністю, проте для нас він свідчить хоча б про те, що підприємці на цьому етапі, за чотири роки до початку антинімецької кампанії, відчували себе достатньо спокійно і впевнено. Характерно, що Нібури затвердили статут свого підприємства, санаторію «Олександробад» 25 лютого 1913, за півтора роки до військового конфлікту. У список акціонерів було включено підданих Німеччини – представників династії Бетхер [603, с. 335]. Неможливо припустити, що подібне могло б трапитися пізніше, на етапі активації «німецького питання» у 1914–1917 рр. Показово також, що напередодні антинімецької кампанії, 9 травня 1914 р., власники менонітських машинобудівних підприємств взяли участь у роботі московського «З'їзду російських фабрикантів і виробників землеробських машин і знарядь». Саме на цьому форумі було підписано угоду про створення синдикату, у розробці якого взяли участь А. Коп і власники торгового будинку «Франц і Шредер» [603, с. 335].

Повернемося до вищеописаного конфлікту. У пояснювальній записці справник представив далеко не упереджену і навіть небезпечну для майбутнього її власника характеристику Вальмана, пояснюючи те, що трапилося, особисто впливом самого підприємця: «А. А. Вальман, що володіє великим капіталом і впливає на німецьке населення повіту, а особливо Хортицької волості, підпорядкував своєму авторитету все німецьке населення, яке у всіх важливих випадках, перш ніж виконати пред'явлені до них адміністративні законні вимоги, просили поради у Вальмана і виконували тільки те, що було схвалено останнім»

[116, арк 379]. Доповідна записка завершується вердиктом справника: «...Вищевикладені дії німецького населення на чолі з Вальманом деморалізують місцеве населення, що проживає на Хортиці, а також місцевих робітників» [116, арк 379]. У конфлікт також було втягнуто і інших хортицьких промисловців. Дізнання не спричинило швидких наслідків, але повинно було відкластися у пам'яті. Особливо показовим є один із використаних справником виразів: «про непристойну поведінку Вальмана і підлеглих йому осіб німецького походження...». В останній фразі міститься той «лексичний код», який ще раз свідчить про присутність «німецької проблеми» у суспільній свідомості. Як відомо, повторюваність і стійкість мовних практик є одним із прикладів, що дозволяє робити більш широкі узагальнення.

Наступний етап розвитку «німецького питання», пов'язаний з початком Першої світової війни, став апофеозом всього попереднього ходу антиколоністської пропаганди. У розвитку конфлікту, окрім реальних політичних причин, особливого значення набув суб'єктивний чинник.

За часів Першої світової війни всі воюючі імперії, відкинувши колишні обмеження, використовували проти супротивників «етнічну карту» [913; 971]. Незважаючи на те, що емігрантські етнічні групи, до яких відносилися і меноніти, проявляли традиційно лояльне ставлення до влади, по всій країні поновилися дебати про націоналізм і національну ідентичність. Оскільки Німеччина розглядалася Росією як основний супротивник у війні, ненависть до всього німецького (мови, культури, традиції) в черговий раз була спрямована проти німецького і менонітського населення Російської імперії (таких згідно перепису населення 1897 р. в Росії налічувалося 1,8 млн. чол. (тобто 1,4% населення)) [589–591]. На початку Першої світової війни антинімецька кампанія набула офіційного характеру і вилилася в низку заходів з боку уряду щодо боротьби з німецьким засиллям. В умовах "надзвичайлівки" обмежувальні і конфіскаційні заходи торкнулися не лише російських німців, але й інших етнічних груп, проте саме

економічний чинник був головною причиною того, що антинімецька тема набула особливого резонансу [1063, р. 25–26].

Ліквідаційне (надзвичайне) законодавство – серія законодавчих актів, що обговорювались, приймалися і частково діяли в Росії упродовж 1914–1917 рр., спрямованих на обмеження землекористування, землеволодіння і в цілому економічного впливу іноземного, переважно німецького капіталу в Росії. Особливість «Ліквідаційної» програми також полягала у тому, що, формуючись як проект, спрямований проти підданих держав, з якими воювала імперія, вони незабаром перетворилися на внутрішню економічну війну Росії, явно несправедливу і обґрунтовану інтересами окремих соціальних груп, які вимагали «перерозподілу» земель і економічних позицій, не розуміючи, що простий механічний «переділ» не може принести економічного успіху а ні окремим суб'єктам цього процесу, а ні державі. В окремих напрямках господарської діяльності «Ліквідаційна політика» суттєво розрізнялася як за завданнями, так і за методами. Оскільки підприємці були, перш за все, власниками, то надзвичайне законодавство безпосередньо торкалося їх інтересів.

22 вересня 1914 р. було видано указ, який запровадив тимчасову заборону на купівлю підданими ворожих держав нових прав на нерухоме майно. Одночасно Міністерства внутрішніх справ і юстиції розпочали розробку радикальних законів з обмеження прав німців-підданих Російської імперії, схвалених Радою Міністрів 2 лютого 1915 р. [505]. Ці закони, які скасували права власності, застави, володіння нерухомим майном, не поширювалось на тих, хто набув підданство до 1 січня 1880 р., тобто не торкалися напряду колишніх німців-колоністів і менонітів.

13 грудня 1915 р. Радою Міністрів було затверджено наступний указ «Про деякі зміни і доповнення узаконень 2 лютого 1915 р. про землеволодіння і землекористування підданих воюючих з Росією держав, а також австрійських, угорських або німецьких вихідців». Закон не тільки підтверджував силу указу від

2 лютого, але і розширював область його впливу на територію Катеринославської і Таврійської губерній, стримував розвиток підприємницьких можливостей (забороняв надалі поселенцям німецької національності купувати і орендувати позаміське нерухоме майно), підтверджував права Селянського банку на посередництво у цих діях. Закон від 13 грудня зачіпав колоністську власність напряду. Йшлося про примусовий продаж власності, застосування секвестру, тобто про обмеження, що накладається державною владою на розпорядження майном. Таке обмеження розповсюджувалося лише на німців, приписаних до сільських громад, виключаючи німців, що проживають у містах і відносяться до міщан, ремісників, купців [851, с. 210–211]. Дія законів не розповсюджувалася на сім'ї військовослужбовців або відставних офіцерів з колоністів, що брали участь в бойових діях, кого було нагороджено бойовими орденами, але на практиці це правило нерідко порушувалося. На початку 1916 р. німцям-колоністам і менонітам Молочної було надіслано вказівку про реєстрацію їх майна, і в обставинах, що склалися, було поганою ознакою і свідчило про те, що влада має намір довести заплановане до кінця [1031, р. 88].

Оскільки більшість підприємців була одночасно і землевласниками, наведені закони торкалися частини нерухомого майна, що належало їм. Навіть ті з них, хто постійно проживав у містах, мав у власності земельні наділи поблизу колоній [330, арк 26]. Пригадаємо також, що велику кількість дрібних і середніх менонітських підприємств було розташовано безпосередньо на землях, що знаходилися у їх власності. У законодавстві про долю таких виробництв не було внесено ніяких пояснень. Упродовж 1914 р. у товариства, торгові будинки і інші приватні підприємства підданих ворожих держав було відправлено урядових інспекторів. Надалі вони були відряджені і до тих російських підприємств, де було залучено капітали германських підприємців.

Це були лише перші заходи. Вже на початковому етапі війни певні шари буржуазії звернулися до уряду з вимогою більш рішучих дій. Московське

купецтво провело анкету з питань про «німецьке засилля» [598]. Великий бізнес, відстоюючи власні інтереси, обґрунтовував свою позицію прагненням зробити російську економіку менш космополітичною і більш «російською». Купецтво суспільство розглядало війну як слушну нагоду для «очищення» російської економіки і запровадження національної, суто проросійської державної політики [1063, р. 27]. Подібні суспільні настрої надали уряду «мандат» на подальші рішучі дії. Ми зупинимося на тих складових системи антинімецького законодавства, які, незалежно від їх первинної орієнтації, поставили під удар «колоністську промисловість». Одночасно з ліквідаційною політикою в області землеволодіння* було запропоновано спеціальні заходи, розроблені, як було оголошено спочатку для германської, але згодом і для колоністської промисловості. Серед них слід згадати наступні закони: 1) 16 березня 1915 р. «Про призначення урядових інспекторів для нагляду за діяльністю деяких торговельно-промислових закладів» (де було підтримано права підданих воюючих з Росією держав щодо утримання торгових підприємств, а так само для виробництва особистих промислових занять) [505, с. 295]; 2) 10 травня 1915 р. «Про ліквідацію торгових підприємств, що належали підданам ворожих держав» [506]; 3) 2 січня 1916 р. «Про заходи проти ухилення підданими ворожих держав від дії обмежувального узаконення щодо утримання торговельно-промислових підприємств» [507]; 4) 12 січня 1916 р. «Про порядок завідування і управління секвеструючими (переданими в тимчасове управління) підприємствами і майном» [507]; 5) 16 січня 1916 р. «Про урядовий нагляд за діяльністю торговельно-промислових підприємств, власники яких є підданими ворожих держав» (торкалися також діяльності акціонерних суспільств

* Впродовж 1915–1916 рр. було утворено заклади державного та громадського характеру, чия діяльність була пов'язана з реалізацією законів. У березні 1915 р. утворено «Особливий комітет за для боротьби з німецьким засиллям» при Раді Міністрів. У серпні 1915 р. у Державній думі утворено «Комісію за для боротьби з німецьким засиллям у всіх сферах російського життя» (голова О. С. Сташинський). Комісія мала чотири підрозділи, що відповідали за різні напрямки реалізації законів: з німецького землеволодіння, торгово-промисловий, з прибалтійського питання, підготовча. 1 червня 1916 р. у Державній думі утворено «Особливий комітет за для боротьби з німецьким засиллям». У Міністерстві внутрішніх справ при Департаменті загальних справ на початку 1916 р. утворено Особливі збори про іноземних підданих та вихідців (голова В. Г. Кондоїді).

або товариств на паях, утворених за російськими законами у тих випадках, коли до складу акціонерів або адміністрації входили піддані воюючих із Росією держав, або ж за наявності сумніву про перехід акцій в руки російських підданих; або підданих дружніх чи нейтральних держав) [108, л. 2]; 6) 22 жовтня 1916 р. «Про зміну діючих правил про порядок завідування і управління секвеструючими підприємствами і майном» [508]; 7) 25 жовтня 1916 р. Положення Ради Міністрів «Про порядок ліквідації промислових підприємств ворожих підданих і «вихідців», розташованих на землях, що підлягали відчуженню» [508].

Практична реалізація Ліквідаційних законів в окремих регіонах мала свою специфіку і була пов'язана зі ступенем прояву, проблемності «німецького питання» в губерніях країни, а також із специфікою громадської думки. Не можна не враховувати колосального впливу «людського чинника», особистого ставлення урядовців, чиннику їх політичної або економічної заангажованості.

На відміну від територій Північного Кавказу, де анти німецькі настрої переважали, ситуація в Новоросії склалась контрверсійно. Суспільство розкололося в оцінці подій. У лютому 1914 р. нарада земських гласних Таврійської губернії надіслала до м. Петербурга депутацію з метою застереження уряду від ухвалення не лише несправедливих, але й недалекоглядних з державних позицій рішень стосовно обмеження землеволодіння. Обговорення законів 13 грудня 1915 р. на січневій 1916 р. сесії Таврійських губернських зборів завершилось засудженням цього акту. Учасники зборів інформували уряд, що внаслідок ухвалення законів на території регіону можуть залишитися необробленими близько 300 000 десятини землі [847 с. 63–72].

З іншого боку, певну динаміку цій політиці надавали дії місцевої влади. У місцевій пресі Симферопольського повіту та Гальбштадтської волості було надруковано ліквідаційні списки. Тут було проведено перші торги, і за продаж маєтків до зими 1917 р. було отримано 4 млн. крб. [851, арк. 113].

Як описує ситуацію в м. Катеринославі П. Гезе, «коли російський уряд оголосив, що меноніти більше не є гідними громадянами Росії, а є ворогами.., почалися обшуки» [10, р. 9], проте завдяки своєму впливу в місті, менонітам вдавалося підтримувати сприятливий соціальний клімат навколо конгрегації. Підприємець визнавав, що «жителі міста знаходились у кращому становищі, ніж мешканці поселень» [10, р. 10]. Коли 31 січня 1915 р. Катеринослав відвідав імператор Микола II, його подорож по місту супроводжував ескорт, у складі якого були меноніти [604, с. V]: Вільгельм Тевс навіть виконував обов'язки особистого водія государя впродовж всього візиту. На спеціальній церемонії імператора вітали окремі представництва, включаючи і депутацію від менонітів. Від імені конгрегації виступив Г. Бергман, який підніс Миколі II 10 000 крб. [604, с. V] Резюмуючи свої описи, П. Гезе засвідчує: «Не все складалося для нас так погано, і час від часу ми відчували пошану до представників німецької культури» [10, р. 11]. З іншого боку, у 1916 р. місцева влада повідомляла, що процес імплементації законодавства в цьому регіоні був складним, що було пов'язане з «особливим характером землеволодіння німецьких колоністів» [97, арк. 43].

Ліквідаційні закони відкривали дорогу для численних зловживань і свавілля влади як проти менонітської власності в цілому, так і проти їх промисловості зокрема. Намагаючись скористатися невизначеністю ситуації, місцева влада конфіскувала капітал госпіталю у с. Тіге (70 000 крб.), організувала насильницький продаж о. Хортиця [1091, р. 164].

Земські організації приваблювала не лише земельна власність, але й інша нерухомість колоністів – фабрики, млини, майстерні. У 1916 р. Олександрівська земська Управа підготувала для губерньського земства доповідь з обґрунтуванням необхідності покупки колоній Кичкас, Канцерівка, Нижня Хортиця. Тоді ж було оцінено споруди названих селищ. Відповідно до висновків комісії їх вартість дорівнювала 2 210 705 крб. [109, арк. 14].

Відомості про менонітські підприємства с. Хортиця і Кічкас: кількість, вартість, страхова оцінка (1916)

Селище	Заводів	Будівель	Страхова оцінка (крб.)	Парових млинів	Будівель	Страхова оцінка (крб.)
Хортиця	4	125	318 125	8	41	281 375
Кічкас	6	108	166 700	3	19	58 075
Всього	10	233	4844 825	11	60	339 450

Незважаючи на те, що на сільському сході поселяни к. Хортиця і Кічкас вирішили «колонию не продавати», 29 грудня 1916 р. відбулася об'єднана нарада Олександрівської міської Управи і Особливої комісії з питань придбання міським управлінням земельних угідь с. Кічкас зі всіма спорудами поселян-власників. У цій комісії права менонітів відстоювали А. Коп, Г. Мартенс [109, арк 2]. 2 лютого 1917 р. завершався термін добровільного продажу поселянами своїх володінь. У разі непокори відчуження могло бути здійснено на розсуд влади – третьої особи без урахування реальної вартості майна. Комісія дійшла висновку про необхідність встановлення на майно менонітів процентних знижок (30% – із заводів і промислових підприємств, 20 % – із землі і дрібних будівель). Таким чином, загальна сума призначеної продажної вартості всіх виробництв к. Кічкас складала 1 846 460 крб. (замість реальної 2 550 701 крб.) [102, арк 2].

Особливу увагу уряд звертав на машинобудівні підприємства, що знаходилися у власності менонітів. У доповіді земства одному з комітетів Південно-західного фронту «Про виробництво земством сільськогосподарських машин і знарядь», підготовленому в 1917 р., повідомлялось, що більшість виробництв цієї спеціалізації належало іноземцям. До доповіді було додано записку голови земської управи Олександрівського повіту, датовану січнем 1917 р. У ній згадувалося про менонітські машинобудівні підприємства к. Кічкас, де, як вважали урядовці, власники «наживають величезний прибуток». Автор переконував у необхідності придбати виробництва, що «було б цінним внеском у

російське життя, і особливо бажано було організувати забезпечення селянського населення сільськогосподарськими машинами на таких умовах, коли прибуток підприємців не досягав би 100%, як це практикується нині» [102, арк. 6].

Несприятливою за для збереження колоністської власності виявилася ситуація і у Бахмутському повіті. Місцеве начальство провело оцінку земельних наділів менонітів. Реальна вартість численних підприємств, зосереджених на цих територіях до уваги не бралася [172, с. 49–64]. В Херсонській губернії вже у березні 1916 р. відбувся публічний продаж 70 німецьких володінь [408, арк. 30].

Антинімецька пропаганда і «Ліквідаційне законодавство» спровокували додаткові внутрішньополітичні проблеми для Російської імперії. Затяжний характер війни став причиною погіршення становища народних мас. Труднощі переживала промисловість, відбувалися масові звільнення. Зрозуміло, що в умовах постійних закликів до боротьби проти «ворожого засилля» виступи робітників часто поверталися проти російських німців – власників виробництв. У центральній Росії, наприклад, наприкінці 1915 р. фабрична інспекція і поліція неодноразово фіксували інформацію про страйки робітників, що вимагали усунути з підприємств деяких представників адміністрації – німців і австрійців [823, с. 434]. Антинімецькі настрої виражалися не тільки у формі страйків, але й у погромах магазинів і підприємств, що належали представникам іншої національності. Особливої гостроти антинімецькі настрої в робочому середовищі досягли у травні – червні 1915 р. Наприкінці весни німецькі погроми відбулися у Москві [823, с. 434], де постраждало 700 магазинів і офісів [1091, р. 168]. Це створювало потенційну загрозу політичній стабільності, адже російський бунт, «відчайдушний і нещадний», легко розповсюджується і трансформується у інші форми протесту [823, с. 434]. Ситуація викликала занепокоєння влади у Катеринославській губернії. У червні 1915 р. губернатор телеграфував місцевому начальнику поліції: «Останнім часом після розгрому німецьких магазинів м. Москви серед населення губернії ходять наполегливі чутки про погром німців-

поселян, розлюченість проти яких у населення існує не лише у зв'язку з війною, але й і внаслідок того, що німці-поселяни живуть відособлено, у кращих умовах і під час війни не відчують на собі тієї тяжкості, як корінне російське населення» [118, арк. 19]. Коментуючи цю цитату, зазначимо, що в цілому для російських пролетарів, як підкреслюється в роботах сучасних істориків, і як підтверджують наші дослідження, в основному було характерне досить толерантне ставлення до представників різних національностей. Мутація менталітету відбувалася під впливом хай нерегулярної, але багаторічної пропаганди [83, арк. 25–27; 822, с. 47; 941, с. 7–52].

Олександрівського справника попередили, що селяни к. Вознесенка 20 червня 1915 р. мають намір влаштувати погром на о. Хортиця, що також спричинило занепокоєння місцевої влади [118, арк. 10]. Катеринославський губернатор побоювався цього прогнозу, адже «якщо місцева адміністрація буде ставитись поблажливо і не припинить їх (погроми) у зародку рішучими заходами, то у населення може зміцнитися віра у безкарність німецьких погромів і різного роду протизаконних виступів. Безлади можуть прийняти стихійний характер» [118, арк. 20]. Для цього були реальні підстави. Яюсь на початку 1916 р. жителі с. Нижня Хортиця були свідками бесіди між українськими селянами, які подорожували через колонію. Чи то жартома, чи то всерйоз вони «розподіляли» між собою будинки і ділянки, що належали колоністам: «Після революції це буде нашим» [1091, р. 168].

Тактика, якій слідували меноніти в цих обставинах, була цілком виправданою і логічною. Не будучи упевненими в можливості реально вплинути на процес упровадження законодавства і суспільні настрої, вони намагалися, як мінімум, виграти час [102]. Велика кількість приватних звернень спричинила розслідування щодо менонітів Катеринославської губернії. «Особливий комітет» відправив запит до Катеринославського губернського жандармського управління з розпорядженням надати інформацію про менонітів і навести приклади

нелояльності представників конгрегацій. 24 вересня 1915 р. Катеринославський губернатор Колобов писав, що, на його думку, німці, які проживають в губернії більше 100 років, «абсолютно ігнорують місцеве російське населення і поводяться відокремлено» [83, арк. 25–27]. І далі: «На заводі, що належать німцям-менонітам, вся адміністрація і службовці, які отримують високе жалування, є німцями. Росіянам надається лише праця чорнороба» [83, арк. 25–27]. Колобов стверджував, що багато хто з менонітів виражає співчуття і відданість Німеччині. Заперечуючи значення громадської і філантропічної діяльності підприємців, Колобов підкреслював, що «пожертвування їх незначні, і завжди обставлені «декоративно», служать рекламою для того, щоб випросити привілеї». Наприкінці записки було зроблено висновок: релігійні відмінності лютеран, католиків і менонітів не є підставою для їх національного відособлення, а всі вони заслуговують на правові обмеження.

Частиною правозахисної кампанії, організованої менонітами, була благочинність, підготовка петицій, спрямованих до уряду від конгрегацій і їх окремих представників, а також розповсюдження брошур роз'яснювального і лобістського характеру. У них («Хто такі меноніти?» П. Брауна і «Питання про походження менонітів» Д. Еппа і Г. Бергмана [721, р. 38; 1105, р. 38]) використовувався аргумент про голландське походження менонітів. Під час цієї правозахисної кампанії підприємці були особливо активні. 17 січня 1917 р. від імені членів конгрегацій до імператора Миколи II звернулися І. Тіссен і А. Браун, уповноважені колоній Катеринославської та Таврійської губерній. До «Звернення» додавалася записка «Про ліквідацію земель менонітів». У ній містилася інформація про численні порушення, включаючи, наприклад, той факт, що в процесі реалізації законів відчуженню піддавалися не лише землі, але й інше майно: торгівля, промисли і фабрично-заводські підприємства. І. Тіссен висловлював побоювання з приводу впливу Ліквідаційних законів на подальший

стан російської промисловості... Надій на те, що ліквідаційне управління не знищить заводів і фабрик, дуже мало» [96, арк. 19, 27].

Здавалося, вся країна озброїлася проти колоністів: влада, дворянство, російська буржуазія, селянство, що чекало моменту привласнення відібраних у колоністів земель. Але в непередбачуваний сценарій антиколоністської кампанії втрутилися дві об'єктивні обставини: військова економіка і чинник часу. Потреба армії в артилерії постійно зростала. Влітку 1915 р. ставка вимагала щомісячно 505 польових і гірських гармат, а у листопаді того ж року – 1 200 снарядів і 91 гармату на місяць [83, арк. 25, 27]. Багато російських підприємств ставали на шлях синдикалізації, що спричиняло підвищення цін на їх продукцію [689, с. 227]. З цього приводу Військово-промисловий комітет шукав інших, вигідніших виробників. Оскільки війна набула затяжного характеру, методи антиколоністської політики (а не всієї антинімецької кампанії) реалізовувалися достатньо повільно. Правильним буде твердження, що невдачі Росії у війні зберігали колоністську власність, а необхідність забезпечення армії озброєнням і постачання продовольством надала можливість продовження виробничої діяльності для багатьох менонітських підприємств.

На початку лютого 1916 р. депутат Державної думи К. Ліндеман звернувся до голови Ради Міністрів Б. Штюрмера, до членів Державної думи і Державної Ради. Він сфокусував увагу на проблемах, що виникли, або неминуче з'являться унаслідок подальшого просування кампанії, яка на цьому етапі розвитку подій набула антиколоністської спрямованості. Звертаючи увагу на стан аграрного сектора, Ліндеман також переконував владу, що закони ставлять під удар не лише велике приватне землеволодіння в Росії, але й земське господарство, торгівлю і промисловість, адже «механічний» перерозподіл земельної власності не може забезпечити передачу господарського досвіду, яким володіли німецькі поселенці, і завдяки якому вони зуміли добитися успіхів.

До початку 1916 р. також з'явилися нові, не менш переконливі заклики на підтримку підприємництва представників німецькомовних етнічних груп. Дивно, але вони виходили не лише з боку таких знавців аграрного питання як Ліндемман, П. М. Мілюков, але й, зокрема, з боку російських промисловців. Московське купецьке товариство провело дослідження про роль німецького капіталу в економіці різних губерній Росії. На підставі отриманих комісією відповідей на анкету в умовах кампанії, що продовжувалась, було зроблено зважені висновки. У них не містилося ворожості і був представлений достатньо неупереджений аналіз особливостей їх діяльності. Російським підприємцям, на думку комісії, необхідно навчитися у німців виробництву товарів без браку, здешевленню продукції без пониження якості; попереджувальному ставленню до всіх покупців; умінню не пристосовувати ринок до своїх виробів, а вироби пристосовувати до покупця [598, с. 62]. Таким чином, результати діяльності комісії підтверджували, що успішність практичної діяльності німецьких підприємців, пояснювалася, перш за все, їх особистою працьовитістю, а не особливими умовами, створеними для них у державі.

Антинімецька політика створювала проблеми тим установам у регіонах, які працювали безпосередньо з німецькою і менонітською власністю. Одне зі свідощтв такого висновку знаходимо в спогадах Корнеліуса Дефера, власника фабрики з Міллерово (Область Війська Донського), який був надійним клієнтом місцевого банку. Співпраця була взаємовигідною. Весною 1915 р. відділенням Державного банку в містах Південної Росії було заборонено видавати німцям позики на хліб, що також спричинило заборону на кредитування. У зв'язку з цим банк був змушений анулювати кредитний договір з Дефером, що вело до втрати вигідного клієнта, проте незабаром з банку повідомили, що «криза» минула, і підприємство відновлює співробітництво на колишніх умовах [519, р. 30]. Оскільки менонітські підприємці активно користувалися загальноросійською банківською системою, ми маємо всі підстави для висновку, що така ситуація може бути визнана типовою.

Не без впливу перерахованих вище чинників (економічна ситуація, військові невдачі, громадська думка, яка частково приводила до розуміння, принаймні, нераціональності проведення цих заходів) законопроекти були піддані різкій критиці на засіданнях Державної думи 29 лютого, 4 і 8 березня 1916 р. У пресі (газетах «Мова», «Російські відомості», «Південні відомості») стали з'являтися захисні статті. У зв'язку з цим Рада Міністрів вимушена була прийняти ряд розпоряджень допустового характеру. Таким був закон 19 серпня 1916 р., що торкався безпосередньо німецької та менонітської промисловості. Міністерство торгівлі і промисловості добилося припинення публічного продажу земель, де було розташовано промислові заклади. Для виробництв, що виготовляли оборонну продукцію, ций термін передбачалося збільшити [890]. Отже, перелом у розумінні ситуації явно відбувся і став незворотним. У січні 1917 р. міністр юстиції М. О. Добровольський отримав згоду Миколи II на перегляд умов «надзвичайного законодавства» [88, арк. 8]: Прохання менонітів було передано Голові Ради Міністрів для утворення міжвідомчої комісії на предмет перегляду справи про менонітів і всебічній перевірці дійсності їх заяв щодо голландського походження [95, арк. 16]. Хоча результатом роботи комісії А. С. Сташинського була резолюція «визнати менонітів німцями», це рішення вже не могло суттєво вплинути на подальші події. За матеріалами «Особливого комітету» при Раді Міністрів в Катеринославській губернії підлягало ліквідації 35 торговельно-промислових закладів. З них жодне не було вилучено з власності [95, арк. 107].

Конкретні перспективи збереження менонітського підприємництва в регіонах на етапі обговорення Ліквідаційного законодавства залежали від багатьох чинників: ступеня популярності кожного конкретного підприємства, його спеціалізації, особистих якостей власника і його зв'язків, можливості отримання військових замовлень і самоорганізації підприємницьких кланів. На ступінь виживання кожного окремого підприємства впливала не лише політика на місцях,

але й особисті контакти промисловців з центром, російською громадськістю і бути переконливими в цьому діалозі.

З початком війни колоністські підприємства стали об'єктами розгляду комісій «Особливого діловодства з урядового нагляду» [38, арк. 33, 34]. Це відомство досліджувало ступінь присутності «ворожого капіталу» в діяльності підприємств. Капітали і склад правління вивчалися на предмет їх можливої небезпеки або корисності щодо розвитку державної економіки. З 611 акціонерних товариств, де було запідозрено участь німецького і австрійського капіталу, рішення про ліквідацію було застосоване проти 96 фірм [38, арк. 33, 34]. У зв'язку з цим найбільш сприятливо склалися обставини для тих підприємств, які могли бути використані для виробництва продукції, необхідної для підтримки діючої армії, безпосередньо для ведення військових дій, випуску оборонної продукції. Вирішальним для перспектив діяльності таких виробництв було заступництво військового відомства. Наприклад, справа фірми «Лепп і Вальман», яка розглядалася в Особливому діловодстві по урядовому нагляду за торговельно-промисловими підприємствами, була припинена одночасно з початком виробництва військової продукції на заводах цього товариства [364, арк. 56].

Менш щасливо склалася ситуація для акціонерного товариства «Санаторій Олександробад» [35, л. 21; 369–370]: окрім потомственого почесного громадянина Я. Г. Нібура і інших представників династії, у списку засновників значилися чотири німецьких підданих – представників династії Бетхер. Власники підприємства намагалися запобігти небажаному розвитку подій. У 1914 р. Бетхерів було виключено із списку акціонерів, а у статуті з'явилося положення, яке не допускало включення осіб – підданих інших держав до вищих посад. У 1915 р. підприємство було перейменовано: замість назви, що мала пряму вказівку на етнічне походження власників («Олександробад») було запропоновано назву «Запорізька Січ» [35, л. 19]. Незважаючи на те, що у санаторії лікувались російські поранені, а Нібури пожертвували на потреби армії 1 310 крб., власникам

не вдалося зберегти своє підприємство. Конфіскації також підлягали капітали банку, обіг якого складав 140 949 крб. [84]. За схожими обставинами під секвестр також потрапив завод братів Классен [270, арк. 79, 81].

Виконання військових замовлень дозволило менонітам не лише зберегти своє право на володіння підприємствами, але й створити цілком поблажливі умови для нормального функціонування виробництв в умовах військового часу, коли попит на мирну продукцію різко знизився [858, с. 47]. Функції дистрибуції контрактів виконували як військові відомства (Артилерійське управління), так і військово-промислові комітети, що діяли аж до липня 1918 р [673, с. 95].

Військові замовлення для підприємства «Лепп і Вальман», а так само і для інших менонітських фабрик, було забезпечено діяльністю Олександрівського військово-промислового комітету, який був найактивнішою організацією на території південних губерній. Зі стратегічною метою у листопаді 1916 р. було здійснено організаційне об'єднання заводів «Лепп і Вальман» і фабрики А. Я. Копа. Сформований ними концерн «Лепп, Вальман і Коп» підписав низку угод з петербурзьким Головним артилерійським управлінням і Катеринославським військово-промисловим комітетом щодо виробництва снарядів різних модифікацій. За 1916 р. завод Копа виробив продукції на суму 1 366 651 крб., зокрема оборонної – на 1 326 651 крб. Обсяг виробництва цього підприємства в 5 разів перевищив довоєнний рівень. Окрім корпусів для снарядів, підприємство випускало вози двох типів [396, арк. 37]. Важливо, що напередодні війни власники заводу Копа збудували для підприємства нові ливарні і ковальські цехи, іншими словами, модернізували виробництво [397, арк. 17]. Завод Копа в Кічкасі виробляв токарні верстати шведського типу. Тут було встановлено новіше механічне устаткування, працював ливарний цех. Власник оцінював вартість свого підприємства в 325 000 крб. [109, арк. 8]. Технічні можливості виробництва привернули замовників. Це також стало основою для об'єднання виробничих баз підприємств «Лепп і Вальман» і «Коп». Всього за період війни (відомості анкети

квітня 1918 р.) Коп виробив військової продукції на суму 143 574 крб. [395, арк. 202]. Річне виробництво Леппів у 1917 р. досягло 1 557 530 крб. [371, арк. 20, 21]. Капітал акціонерного товариства зріс в 2 рази і досяг 2 400 000 крб. [371, арк. 71, 73]. Це, проте, не дозволяє судити про зростання доходів підприємства, оскільки в цілому відсоток інфляції склав 100–150% (Додаток 19).

До виробництва оборонної продукції також було залучено компанію «Гільдебрандт і Прісс», що випускали снаряди і вози; завод нафтових двигунів Крігера; екіпажна фабрика Унгера (к. Остервік). За свідченням фабричного інспектора, підприємство «Коп і Гелькер», працюючи на оборону, збільшило своє виробництво на 15% [112, арк 82; 379–380].

У Таврійській губернії для виробництва снарядів було сформоване об'єднання з 15 промислових підприємств. Очолив це об'єднання Г. Г. Шредер – директор акціонерного товариства «Шредер і К^о». На потреби оборони працювали заводи: «Я. Нойфельд і К^о» (к. Вальдгайм), «Тіссен і К^о» (м. Сімферополь) [41; 266, арк.11], «Азовсько-чорноморський» (м. Бердянськ), «Франц і Шредер», Реннпеннінга (к. Фабрікервізе), Классена (с. Кизіяр), Нойфельда (с. Софіївка) [244, арк. 21], Генріха Шредера (м. Молочанськ), «Франца і Шредера» (с. Новомолочанськ) [267, арк. 46, 48, 52]. Відомо, що відповідно до замовлення Головного Артилерійського управління «Янцен і Горохов» виробляли тридюймову гірську шрапнель і гармати французького зразка, а також запальні стакани для них [268, арк. 17]. Підприємству Г. Нойфельда було доручено виготовлення шестидюймових запальників [402, арк. 18].

На випуск воєнного обладнання було спрямовано виробничу базу акціонерної компанії Мартенса, Дефера та Діка (Дон, Міллерово). Тут виготовлялись трансмісійні системи та гранати. Кількість робітників було збільшено до 120 чол. [1036, р. 310] Активно діяла і акціонерна компанія «Донське товариство». Зазначимо, що шостий поверх їх багатоповерхового млина було відведено під шпиталь для поранених [1036. р. 311].

Фактично без зупинки на потреби оборони працювали найбільші млини товариства «Нібур і К°» (6 виробництв) [378, арк. 21]. За спостереженнями «Особливої наради з продовольчої справи» до липня 1916 р. лише 54,5% найбільших борошномельних підприємств Росії зберігали свою дієздатність. 29% виробництв скоротили продуктивність [824, с. 150]. Характерно, що простоювання млинів далеко не завжди виправдовувалося відсутністю сировини. Власників підприємств не влаштовували низькі розцінки на помел і високі накладні витрати. Тоді, коли більшість підприємців залишала за собою право вибору щодо підписання або розірвання контракту, менонітські промисловці легко погоджувались на такі угоди. В обставинах дії «Ліквідаційного законодавства» це було порятунком. Нібури уклали угоду на виробництво 750 000 пудів борошна. У 1918 р. власники повідомляли: «Просимо при оцінці наших п'яти млинів взяти до уваги, що млини наші протягом перших трьох років війни працювали виключно за інтендантськими замовленнями і вимушені змінити загальний хід помелу, що вельми негативно позначилося на устаткуванні млинів... Робота здійснювалась без ремонту, так що все устаткування, особливо на млинах, знаходилося вкрай застарілому стані» [113, арк. 45]. Знос устаткування був наслідком військово-промислової лихоманки.

У липні 1916 р. менонітські млини Катеринослава отримали військові замовлення [112, арк. 76]. Як стверджує Гезе, підприємства мали «пільговий податок», і власники платити своїм робітникам повноцінну зарплату. Серед інших мукомельних виробництв, залучених до роботи на оборону, слід згадати млин Діка (поблизу Феодосії), паровий млин «Дік і Мантлер» (с. Нельговка) [244, арк. 21].

Державні замовлення зуміли отримати лише найвідоміші менонітські підприємства, які зарекомендували себе у передвоєнний період. Сімферопольський поліцмейстер повідомляв, що місцеві підприємства не можуть забезпечити себе договорами з оборонним відомством [266, арк. 1]. На Молочній було зупинено діяльність не лише харчових підприємств (крохмального заводу Пеннера, фабрики перлових круп Діка, пивоварного заводу Нойфельда), але й

великих механічних заводів («Братів Нібур» (с. Ольгофельд)). У Херсонській губернії простоював завод землеробських знарядь і механічних двигунів «Коп і К^о» (м. Миколаїв) [101. арк. 64, 65; 107, арк. 37].

Відносна успішність Катеринославських і Олександрівських менонітів багато в чому визначалася узгодженістю їх дій. Під час війни один з найвідповідальніших постів було довірено І. Езау. За відомостями Міської думи Катеринослава він був членом комісії з постачання паливом, відповідав за організацію складських приміщень, устаткування шпиталів [602, с. 4]. Посередництво Езау забезпечило замовленнями саме менонітські виробництва.

В цілому ситуація для тієї частини підприємств, що мала можливість отримати державні замовлення, може оцінюватись як відносно сприятлива щодо розвитку бізнесу. Цей висновок підкріплює К. Дефер, який у споминах писав: «Період війни був для нашого підприємства періодом відносно стабільним. Розлад прийшов пізніше, з більшовиками» [519. р. 159]. Але через об'єктивні обставини загальні умови розвитку промисловості, включаючи менонітське виробництво, постійно погіршувалися. Обсяг виробництва на більшості менонітських підприємств знизився на 25–80% [112, арк. 79–84].

Далеко не всі підприємства зуміли пережити цей непростий період. У лютому 1916 р. власники заводу «Сини Гільдебрандт і Прісс» почали переговори з акціонерною компанією «Борман, Шведе і К^о» про продаж виробництва у с. Шенвізе [377, арк. 61]. В умовах економічної стагнації збанкрутив млин Ремпеля у к. Нью-Йорк [514, р. 127]. Окрім цього, багато підприємств, незалежно від етнічної приналежності їх власників, піддавалося частковій реквізиції. Їх матеріальні ресурси могли бути використані на іншій стратегічно важливій для держави ділянці [269, арк. 125].

Особливість загальної ситуації розвитку етнічного підприємництва у 1914–1917 рр. полягала у тому, що кожний з промисловців вимушений був самотійно боротися за себе і своє підприємство. У 1916 р. було піддано

відчуженню підприємство Я. Я. Нібура, власника найбільшої машинобудівної фабрики у к. Ольгофельд. Незважаючи на те, що вартість підприємства Я. Нібура складала 1,5 млн. крб., його було продано за 130 тис. крб. Девальвація рубля поставила фінальну крапку, і, як зазначав Нібур, він «водночас він став жебраком» [514, р. 127]. Після продажу маєтку підприємець був вимушений оселитися у невеликому будинку, і до кінця життя прожив у бідності [9].

«Ліквідаційне законодавство» було найвищим проявом розвитку антиколоністських настроїв і їх породження – «німецького питання» в Росії. Природа цього соціального феномена мала глибокі історичні коріння і була пов'язана із запеклими суперечками про державні інтереси, перспективи розвитку імперії, з одного боку, і процесів економічної інтеграції німецькомовного населення – з іншого. На етапі війни «німецьке питання» було сфокусовано в площині рішення проблем власності, тому меноніти-підприємці, будучи в тому числі і землевласниками, не могли «перечекати», дочекатися послаблення напруження ксенофобії навіть у тому випадку, якщо законодавство безпосередньо не зачіпало етнічну промисловість. Реакція на перші законодавчі акти, що мали обмежувальний характер, а також настрої окремих соціальних груп в державі свідчили про те, що антинімецьке законодавство набуло силу інерції. Це означало, що заходи, спрямовані на землевласників, повинні були неминуче екстраполюватися на інші соціальні групи і виробничі практики німецьких громадян Російської імперії. Розуміння цього спричинило активну діяльність з боку лідерів спільноти. Протекціоністська упереджувальна кампанія, в якій значну роль зіграли менонітські промисловці, що мали зв'язки в урядових колах, дозволила не просто загальмувати темпи імплементації законодавства, але й забезпечити найбільші підприємства військовими замовленнями, а отже, зберегти власність. Останнє відповідало не лише інтересам клану, але й впливало на майбутнє всієї спільноти. Збереження німецької і менонітської промисловості на етапі Надзвичайного законодавства було заслугою самих підприємців. Програма

ліквідації німецької промисловості справила негативний вплив, перш за все, на дрібні підприємства. Уникнути серйозніших наслідків для російської промисловості в цілому вдалося лише внаслідок непослідовного здійснення законів і низки вимушених заходів допустового характеру з боку уряду. Безумовно негативним прогнозом для російського суспільства був той факт, що громадськість часто або відмовчувалася, або підтримувала просування законів, що зневажали права громадян своєї держави. 1915 р. був «великою репетицією», «великим прологом» громадянської війни, лакмусовим папірцем на правову і цивільну зрілість. Ліквідаційне законодавство знов продемонструвало відсутність «соціального простору», соціальної свободи за межами «державної користі», іншими словами, відсутність правової держави. Російське суспільство показало, як легко воно може приймати умови громадянської війни, підтримувати беззаконня політичних сил, що перебувають при владі, нехтуючи інтересами інших заради власної вигоди.

Висновки до 4 розділу.

Унаслідок адміністративної реформи 1871 р. становище менонітського підприємництва, як і колоній в цілому, піддалося кардинальним змінам. Перехід до нового правового і соціального статусу привів до декількох об'єктивних наслідків щодо розвитку менонітських громад: 1) скасував умови ОЕЗ; 2) активізував їх громадську та господарську діяльність; 3) законодавчо сприяв розвитку дрібних форм підприємництва в колишньому колоністському середовищі і підвищенню статусу підприємництва. Характер проведення реформ доводить, що держава як і раніше була зацікавлена у збереженні найкращих умов для розвитку громад, відчувала потребу в господарських навичках і підприємницьких здібностях колоністів. Нарешті, аналізуючи значення адміністративної реформи в рамках загальноімперського дискурсу, слід визнати, що ці нововведення опосередковано вплинули на перспективи формування громадянського

суспільства в Росії. Окремі колоністські групи напрацьовували свій власний досвід спілкування з іншими соціальними і етно-конфесійними групами в державі, а також вчилися вести ефективний діалог з владою.

Збільшення менонітського населення у другій половині століття і до 1914 р. супроводжувалося активізацією географічної мобільності групи, призвело до перенесення підприємницької активності в перспективні райони Дону та Передкавказзя. З іншого боку, Новоросія залишалась базовим регіоном підприємництва менонітських конгрегацій, що дозволяло скористатися новими сприятливими перспективами регіону, які відкрились у останній третині XIX ст.

Менонітське підприємництво безпосередньо впливало на процеси розвитку та модернізації південних губерній, сприяючи перетворенню територій на індустріально розвинені регіони імперії. Найяскравіше менонітське підприємництво проявило себе у двох стратегічно важливих щодо індустріалізації напрямках: машинобудуванні та борошномельному виробництві. Поява фабричного менонітського сільськогосподарського машинобудування, яке було складено на підставі ремісничих майстерень, сформувалося у 50-х рр. XIX ст. (Катеринославська губернія), набуло поширення у 70–80-х рр. (Таврійська та Херсонська губернія), було перенесено на Кавказ та Дон у 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. У 1900 р. на території Катеринославського та Таврійського регіонів діяло 25 машинобудівних підприємств, які випускали 58% продукції всієї губернії. У 1911 р. 36 з 172 підприємств Півдня знаходилось у власності менонітів. До цього часу показник частки продукції машинобудування зменшився до 17%, що відбиває позитивні зміни економічного розвитку регіону в цілому.

Осередками менонітської борошномельної промисловості були регіони Катеринослав – Олександрівськ – Бахмут, Херсонський повіт Херсонської губернії, Гальбштадтська і Гнаденфельдська волості, центральний і південний Крим (Таврійської губернії), Міллерово (Дон), Кубанські колонії. У 1901 р. доля менонітських підприємств Катеринославщини досягала 37% губерньського

борошномельного виробництва. Внаслідок конкуренції серед борошномельних підприємств частка менонітського виробництва ніколи не перевищувала 30%. Досить суттєвий вплив етнічного підприємництва у цьому напрямку промисловості пов'язан із інноваційністю власників, які застосовували новітні проекти, тим самим виконуючи популяризаторську місію.

Власники машинобудівних та борошномельних виробництв були стрижнем складання промислових династій та кланів у містах, що завершило формування системи соціальної ієрархії менонітського соціуму. Заможні підприємницькі клани міст, які опинились в різних соціально-економічних умовах, виробили певні моделі соціалізації. Клан був важливою соціальною підструктурою, однією з моделей соціальної організації етнічного підприємництва. Клан знаходився на межі між конфесійним за характером менонітським соціумом і російським суспільством. Його діяльність було спрямовано на формування сприятливих умов розвитку діаспори, забезпечення стабільності функціонування підприємств.

Завершення формування соціальної ієрархії підприємництва спричинило появу менонітського підприємницького етосу як особливого способу життя, поведінки, системи взаємостосунків в рамках общини та за її межами. Процес формування цього явища мав етапний характер та структурно складався з елементів релігійної свідомості (ментальності), ознак етосу, що виникають у процесі пізнання світу за межами колоній, а також якостей, які мали об'єктивний, надетнічний і універсальний характер і були властиві суб'єктам підприємництва в цілому. Залишаючись частиною етнічного соціуму, представники підприємницької страти впливали на становище конгрегацій, а їх «метакультурна» спрямованість сприяла прогресивному економічному та соціальному розвитку поселень. Діяльність промисловців санкціонувалася, заохочувалася соціальними нормами, закріпленими в менонітській культурі, а їх вплив зростав.

Заснована на засадах прагматичності, внутрішня політика російського уряду стосовно неруських народів впродовж певного часу мала толерантний характер.

Перші зміни курсу, які приймалися стосовно і менонітських колоній, стають помітними у 1830-х рр. і найчіткіше рефлексують у 1860-х рр. Нова політика передбачала заходи часткової мовної уніфікації і адміністративної інтеграції національних околиць, була націлена на раціоналізацію стосунків між окремими етнічними групами. Від менонітської спільноти влада очікувала лояльності.

Працюючи над змістом реформи 1871 р., влада спровокувала появу явища «антиколоністської свідомості» (колоністофобії). Колоністофобія – це форма нового соціального іміджу менонітських громад, яка наділяла спільноту негативними характеристиками. Колоністофобія, будучи певним тактичним шагом на етапі антиколоністської пропаганди, набула суспільної самостійності. На стан активізації та затухання явища впливали особливості соціально-економічного та геополітичної ситуації розвитку імперії.

Нової активізації колоністофобія набуває за часів Ліквідаційного законодавства – серії законодавчих актів, що обговорювались упродовж 1914–1917 рр. Загальна особливість «ліквідаційної» програми полягала у тому, що, формуючись як проект, спрямований проти підданих держав, з якими воювала Росія, вона незабаром перетворилася на внутрішню економічну війну проти німецькомовних груп російської імперії. До її орбіти було втягнуто і колоністську промисловість. Практична реалізація Ліквідаційних законів в окремих регіонах мала свою специфіку і була пов'язана із ступенем прояву, проблемності «німецького питання». Конкретні перспективи збереження менонітського підприємництва в регіонах на етапі обговорення Ліквідаційного законодавства залежали від особливих чинників становища кожного окремого підприємства, його спеціалізації, особистих якостей власника і його зв'язків, можливості отримання військових замовлень і самоорганізації підприємницьких кланів. Найнадійнішим засобом збереження діяльності підприємств було отримання замовлень від воєнних відомств. Останнє дозволило менонітам не лише зберегти своє право на володіння підприємствами, але й створити поблажливі умови для

нормального функціонування виробництв в умовах військового часу. Не без втрат, але менонітська промисловість в цілому пережила ліквідаційний період, зберегла технічну базу та традиції підприємництва. Деякі з виробництв навіть досягли найбільших показників своєї продуктивності. Але то було останнє піднесення напередодні руйнування.

Отже, 1915 р. був своєрідним «лакмусовим папірцем», що перевіряв російське суспільство на правову і громадську зрілість. Той факт, що суспільство переважно підтримувало просування законів, зневажаючи права інших громадян своєї держави, було негативним прогнозом для майбутнього Росії. Суспільство показало, як легко воно може приймати умови громадянської війни та, нехтуючи інтересами інших заради власної вигоди, підтримувати беззаконня тих політичних сил, що перебувають при владі.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз, здійснений на початковому етапі дослідження, довів, що історія менонітського підприємництва – теми, раніше непоміченої вітчизняною історіографією, має великий потенціал щодо розуміння багатьох питань імперського та європейського дискурсів. Результати джерельної евристики підтвердили перспективність дослідження проблеми, можливість аргументованої інтерпретації явища як одного з інваріантів сформованої на російському ґрунті форми підприємницької традиції.

Менонітське підприємництво було однією з характерних виробничих соціальних практик, яка набула поширення на території колоній названої етноконфесійної групи. Як було з'ясовано, поява та розвиток етнічного підприємництва на теренах різних груп поселень відбувались за схожою моделлю, незалежно від регіону їх розташування. Цю модель було ситуативно розроблено першими переселенцями материнських колоній Новоросії, а потім поширено на анклав, засновані в інших регіонах Російської Держави, включаючи Північний Кавказ та Область Війська Донського, які знаходяться у фокусі нашого дослідження.

Формування менонітської підприємницької традиції відбувалось в умовах південної колонізації другої половини XVIII – початку XIX ст. Характер колонізації визначався політикою Катерини II, особливостями передмодернізаційної ситуації, а також потребами регіону, який належало економічно активізувати. За цих умов колонізація набула комплексного характеру і, окрім вирішення проблеми аграрного освоєння територій, в стратегічній меті і діях уряду були присутні заходи, спрямовані на формування бази промислового розвитку регіону. З погляду подальшого розвитку держави колонізація Півдня імперії виступала чинником прогресу, що сприяв зміні соціально-економічної динаміки розвитку Росії і нових територій, що потрапили до її орбіти.

Соціальне завдання колонізації, спрямоване на пошук економічно активних соціальних груп, здатних здійснити позитивну роботу з реалізації економічної програми, була своєрідною рефлексією на реформи другої половини XVIII ст. Це завдання зберегло свою актуальність не лише на етапі заселення Новоросії, але також і на Південному Кавказі, де менонітські колонії з'явилися після 1860-х рр. В умовах колонізації Новоросії – регіону, генетично вільного від традицій кріпацтва, відбувалося формування нового для імперії субстану колоністів. Будучи групою, з самого початку орієнтованою не лише на аграрну виробничу діяльність, колоністи, на відміну від селянства, були наділені унікальним для непривілейованих станів комплексом особистих прав і економічних можливостей. Цей соціальний експеримент повинен був показати російському урядові можливі шляхи розвитку аграрного сектору держави за умов скасування кріпацтва.

Меноніти як окремий потік відповідали імпліцитним завданням комплексної колонізації. Господарський досвід менонітських громад в Європі забезпечив їх навичками не лише аграрної, що було необхідним на початковому етапі колонізації, але й підприємницької діяльності. Причиною переселення до Росії були не лише релігійні утиски, але й прагнення досягти стабільного правового становища. На відміну від умов «обмеженої толерантності», в яких відбувався розвиток громад в державах Європи, підписання «Привілеїв» дозволило менонітам забезпечити членів конгрегацій найповнішим комплексом прав і свобод, задекларованих в Маніфестах. Сам факт переговорів був прикладом співтворчості влади і конфесійної групи, яка брала участь у формуванні стратегії колонізації.

Колоністське законодавство як окрема група правових актів, спрямованих на регулювання процесів іноземної колонізації, забезпечувало «чистоту» соціального експерименту. Будучи продовженням сучасних соціальних і економічних реформ, законодавство було орієнтоване на збереження «особливого» стану колоністів. Незважаючи на зміну господарських пріоритетів і напрямів колонізації, в колоністському законодавстві був присутній вектор заохочення щодо розвитку

неаграрних видів діяльності. Законодавство було одним з парадигмальних чинників утворення «окремої економічної зони» менонітських колоній, в умовах якої виникла «підприємницька альтернатива».

Стратегія колонізації російського уряду щодо менонітських конгрегацій привела до утворення на території колоній «окремої економічної зони» (ОЕЗ) з притаманними їй характеристиками територіальної зональності, пільгових економічних (зокрема кредитних) і особливих правових і адміністративних умов. Ще у дореформений період на території досить масштабних для регіону Півдня Росії анклавів менонітських колоній (до 1871 р. на теренах Таврійської і Катеринославської губерній налічувалось 80 поселень) достатньо показово виявилися деякі явища ринкової економіки. Умови ОЕЗ, емансипаторські за характером, і сприятливий режим розвитку промисловості в державі у цілому обумовили саму можливість появи феномена колоністського підприємництва як одного з інваріантів етнічного підприємництва. Окрема зона – сприятливий економічний ковчег для розвитку колоній, що забезпечила успішність адаптаційних процесів, високі темпи розвитку економіки, а також епігенез і розвиток менонітського підприємництва у всьому розмаїтті його проявів, спеціалізацій і рівнів.

Менонітське підприємництво виникло в результаті кореляції і унікальної декомпозиції чинників ОЕЗ (1789–1871) і зовнішніх процесів, властивих для регіону в цілому. Внутрішні явища, хоча і були вторинними щодо базових законодавчих умов і привілеїв, їх розвиток набував активного партнерського характеру, активно впливав на динаміку контексту. Релігійна ідентичність була важливою складовою продуктивності двох стрічних процесів. Підприємництво на території колоній виконувало найважливішу компенсаторну функцію. За умов браку ресурсів, високих темпів розвитку економіки і формування капіталів, а також позитивної динаміки демографічних процесів великий відсоток населення колоній або брав участь в організації, або мав безпосереднє відношення до

діяльності окремих підприємств. До середини XIX ст. з підприємництвом було пов'язано 10% менонітських господарств.

Аналіз розвитку підприємництва в умовах «окремої економічної зони», як основного імперативу розвитку менонітського підприємництва періоду привілеїв, дозволяє виокремити окремі етапи його розвитку:

1) 1879–1815 рр. – адаптаційний період, створення умов для «освоєння» привілеїв, легітимація альтернативних аграрному виробництву видів діяльності, початок формування соціальної бази підприємництва;

2) 1815–1846 рр. – виникнення окремих напрямів підприємницької діяльності в умовах законодавчо обмеженої території. Цілеспрямоване стримування експансії колоністської економіки сприяло повнішому наповненню колоній з погляду виробництв і послуг, інтенсифікації внутрішніх процесів розвитку;

3) 1846–1871 рр. – розвиток менонітського підприємництва в умовах найбільшого сприяння з боку влади: скасування територіальних обмежень, збереження опіки і пільгового економічного режиму, визнання ролі господарської діяльності громад. Регіон розташування анклавів менонітських колоній ставав носієм колосального потенціалу, одним з чинників майбутнього промислового розвитку не лише Новоросії, але й Сибіру та Південного Кавказу, де у другій половині століття будуть засновані нові, «дочірні» поселення менонітів.

Розвиток менонітського підприємництва в умовах ОЕЗ, збереження «економічної» замкненості (до 1846 р.) ставили підприємців перед умовами замкненого «етнічного ринку», що визначало види виробництва, які продовжили розвиток на подальших етапах розгортання модернізаційних процесів. Цей імператив обумовив перспективність борошномельного виробництва і сільськогосподарського машинобудування, які ще на дореформеному етапі подолали поріг між «домашньою промисловістю» та фабрикою.

Визнаючи підсумки розвитку менонітського підприємництва і колоній у цілому в першій половині століття як позитивні, ми не можемо заперечувати

успішності адміністративної стратегії, яку держава застосувала для управління і регулювання стосунків між різними за економічними, етнічними і конфесійними характеристиками групами колоній. Окрім податкових пільг і економічної підтримки, складовими цієї стратегії були: 1) створення умов етнічної ізоляції, які забезпечували для колоній комфортні умови виживання в період адаптації і подальшого розвитку; 2) можливість міжетнічних контактів, взаємообміну, взаємоосвіти, які не форсувалися державою, а мали характер заохочення; 3) стимулювання найуспішніших колонізаційних потоків до торгових та виробничих контактів з менш успішними групами поселень, що приносило економічну вигоду першим і демонструвало альтернативи розвитку для інших.

Беручи участь в економічних і господарських інтеракціях з навколишнім іноетнічним населенням, меноніти формували різні патерни взаємостосунків: протекційно-дидактичний, партнерський і конфліктний. Перелічені сценарії інтеракцій зберігалися в етнічній пам'яті і могли бути активовані залежно від внутрішньополітичної ситуації і етапу національної політики. Менонітське підприємництво як найактивніша група менонітського соціуму несла безпосередню відповідальність за характер стосунків і презентаційний образ конгрегацій. В умовах етатиської держави влада формувала офіційну версію іміджу конгрегацій та екстраполювала його всьому російському суспільству.

Загальним змістом періоду 1871–1914 рр. щодо нашої теми є розвиток менонітського підприємництва поза умовами «окремої економічної зони», яку було скасовано адміністративною реформою 1871 р. Після знищення привілеїв економічні умови розвитку колоній залишились цілком сприятливими, але на етапі розробки проектів реформ уряд активно застосовував метод «антиколоністської пропаганди», неактивної форми соціальної агресії, що мала тенденцію до реактивації і стала одним із внутрішніх факторів появи в Росії «німецького питання». І хоча з боку уряду в цілому правової послідовної дискримінації менонітського населення ніколи не було, влада, що видавала

санкцію на використання методу антиколоністської пропаганди, заклала базу для майбутніх соціальних негараздів суспільства.

За умов скасування колоністського статусу (після 1871–1874 рр.) традиції «мікрогромадянського» колективу і самоврядування призвели до формування явища «менонітської спільноти» як особливої системи самоорганізації менонітських конгрегацій, яка, не обмежуючи контактів колоній із зовнішнім світом, сформувала низку сепаратних інститутів, що виконували функцію регулювання важливих для збереження і трансляції самоідентифікації менонітів соціальних практик: освіти, релігійного і соціального життя, економічних процесів. Етнічне підприємництво зберігало цілком сприятливі перспективи розвитку. Проявом цього став процес формування регіонів економічної (у тому числі і підприємницької) активності представників деномінації, що географічно відповідали місцям компактного розташування конгрегацій, переважно на території материнських колоній (Хортицька, Молочанська групи), міст, а також поширились за рахунок вдало розміщених дочірніх поселень (Борисово – Метрик – Ігнатєво, Кубанські кол., Темпельгоф – Суворівка). Серед потенційно перспективних регіонів розвитку слід згадати також Заградівські та Кримські колонії. На розвиток підприємницької діяльності колоній, розташованих на Південному Кавказі (з 1860-х рр.), позитивно впливав попередній економічний досвід менонітів. Але проблемні стосунків з навколишніми етнічними групами суттєво стримували підприємницькі настрої переселенців. Еволюція неаграрних видів діяльності у цьому регіоні розвивалась у традиційних для менонітів напрямках підприємництва.

Поява менонітського підприємництва у містах Бердянську, Катеринославі, Олександрівську, Мелітополі, Орехові, Єйську, Міллерові була результатом послідовного розвитку підприємництва на території поселень і необхідним ступенем, який забезпечував подальший розвиток явища, що досліджується. Освоєння міського економічного простору здійснювалося двома поколіннями

менонітських підприємців. Повною мірою потенціал підприємницьких можливостей представників зазначеної етнічної групи було розкрито представниками другої хвилі (періоду капіталістичної індустріалізації). Основою успіху їх діяльності стали капітали, передові технології і менеджмент, сприятливі ринкові умови, вдало обраний напрям підприємницької діяльності, акціонування, а також клан як особлива структура і механізм взаємопідтримки.

Менонітський клан у соціальному вимірі знаходився на межі між конфесійним за характером менонітським соціумом і російським суспільством. Діяльність клану була спрямована на формування сприятливих умов розвитку конгрегації, забезпечення стабільних можливостей функціонування підприємств, що належали династичним групам. У «картині світу» підприємців усвідомлення приналежності до «клану» відіграло не менш важливу роль, ніж самоідентифікація себе як частини конгрегації. Найпотужніші менонітські клани сформувались у містах Катеринослав, Олександрівськ, Бердянськ, Міллерово.

У борошномельному виробництві і сільськогосподарському машинобудуванні меноніти були новаторами. Вони одними з перших почали будувати парові млини, використовували вальцьову технологію і переваги багатоповерхових млинів. Частка менонітського мукомельного виробництва на території Півдня Російської імперії досягла максимальних показників на території Таврійської і Катеринославської губерній. Вона не перевищувала 30% загального виробництва цих губерній.

Машинобудівні підприємства менонітів досягли свого максимального впливу у 1900 р. На цьому етапі частка машинобудівного менонітського виробництва була максимальною в Катеринославській губернії (58%). В подальшому виробництво продовжувало зростати, але частка продукції менонітських промисловців знижувалася (до 17% у 1911 р. на території Новоросії). Об'єм менонітського виробництва на Південному Кавказі та у Області Війська Донського, внаслідок малої кількості колоній та підприємств, у кількісному вимірі не був вражаючим.

Незважаючи на зменшення відсотка менонітського виробництва в південноросійському сумарному машинобудівному продукті, його вплив в цьому виді промисловості зберігався. Він проявився в подальшому розвитку технологій, збільшенні асортименту, загальноросійському визнанні торгових брендів, що розвивались підприємцями названої етнічної групи.

Реміснича діяльність зберігала своє значення у другій половині XIX ст. Її роль на території колоній підтримувалася декількома чинниками: незбалансованістю процесів первинного накопичення; наявністю господарської традиції; ситуативною необхідністю реактивації ремісничих навиків на етапах економічних криз; низькою купівельною спроможністю населення. Ремісництво проявляло себе у тих напрямках діяльності, які не були охоплені фабрикою. В умовах розвитку машинного виробництва ремісники активно використовували складну техніку.

У процесі розвитку модернізаційних процесів відбувалось фінансове зміцнення і соціальна інституалізація підприємництва, виявилася тенденція щодо формування окремої субкультури представників зазначеної групи. Структуру менонітського підприємницького етосу складали: 1) елементи протестантської етики і конгрегаційні цінності, які були важливими елементами світогляду представників етноконфесійної спільноти; 2) професійні якості, властиві для представників цієї сфери діяльності; 3) елементи буржуазної культури епохи російської модернізації. Велике менонітське підприємництво виявилось затисненим між трьома важливими для нього структурними соціальними структурами: конгрегацією (зі всіма супровідними щодо неї проявами – релігійним консерватизмом, прагненням збереження замкненості), кланом і російським суспільством в цілому. Особливість менонітського підприємництва полягала в його здібності до лавірування та збереження конфесійної парадигми. У менонітів-підприємців мету матеріального добробуту, особистого успіху, збагачення, яка, безумовно, існувала, було піддано редукції з боку релігійного світогляду. Досягаючи успіху в бізнесі, підприємці певною мірою здійснювали

ревізію світоглядних установок, визнаючи важливою здатність економіки покращувати якісні сторони життя людей, додавати більш різноманітний характер процесам задоволення потреб суспільства.

Разом з тим моральний дуалізм світосприйняття підприємців ставав все помітнішим. Беручи участь у інтеракціях всередині і за межами колоній, меноніти-підприємці позиціонували себе у фокусі цілої низки ідентичностей (меноніт, підприємець, громадський і державний діяч, філантроп), що було проявом їх високої соціальної мобільності. Соціальна мобільність промислового підприємництва мала відцентрову спрямованість, що простежується на характеристиці другого покоління промисловців періоду індустріалізації, для яких була властива поява нових життєвих орієнтирів. Разом з цим відцентровість підприємницького етосу стримувалася зовнішніми чинниками: державною політикою і суспільною думкою за межами конгрегацій, які періодично демонстрували ворожість щодо представників іноетнічних груп. Тенденція до індивідуального визначення супроводжувалася зворотнім процесом інтеграції в соціум, але у новій якості. Це виявилось в різноманітних соціальних програмах підприємців. Саме тому підприємницький етос, який вийшов за межі інтракультурності, все-таки залишався конформним для традиційної менонітської конгрегації, що означало визнання крупної промисловості з боку громади. Діяльність промисловців заохочувалася соціальними нормами, закріпленими в менонітській культурі, а їх вплив зростав. Традиції «мікрогромадянського колективу» зберігалися: еліта (у тому числі і підприємницька) і громада співіснували, працюючи одна на одну.

Різкий перелом в умовах розвитку підприємництва етнічної групи, що вивчається, настав у 1914 р. Внаслідок розробки Ліквідаційного законодавства (1914–1917) менонітське підприємництво стало мішенню цілеспрямованих гонінь з боку окремих груп російського націоналізму. В цих умовах підприємці проявили себе активно. Усвідомлюючи обмеженість свого впливу на події, намагались

стримувати динаміку та конфесійне поле конфлікту, брали виробничу участь в постачанні армії, організовували добродійні акції. «Олександрівський клан» і катеринославські меноніти діяли найбільш послідовно і узгоджено, що дозволило зберегти власність. Розрізненість дій окремих конгрегацій не забезпечувала захисту та спричинила відчуження підприємств. На бік німецького підприємництва стали інші обставини. Об'єктивний стан російського підприємництва і модернізації під час війни були такими, що боротьба з німецьким засиллям в промисловості не могла привести до ліквідації німецької участі в російській економіці. Ліквідаційне законодавство несло в собі той руйнівний потенціал, про наслідки якого не могли здогадуватися ані влада, ані його безпосередні укладачі. Неймовірне озлоблення, що з'явилося в Росії в 1915 р., стало прологом 1917 року. Російський націоналізм, таким чином, зіграв негативну доленосну роль для подальшої історії імперії. Громадянська війна та більшовизм поставили останню крапку у розвитку менонітської промисловості, яка розділила долю російського підприємництва.

Дослідження менонітського підприємництва як феномена вимагає його розуміння в двох різних, хоча і взаємопов'язаних вимірах: не лише як внутрішньоконгрегаційну економічну практику, а також як частину загальноросійських модернізаційних процесів. Як явище, що належить до метанаративу імперської історії, менонітське підприємництво надає певний матеріал для розуміння модернізації. Об'єктивний аналіз історії менонітських колоній Півдня дозволяє розглядати їх як своєрідне експериментальне поле російської модернізації. Демонструючи економічний успіх, поселення означеної етнічної групи створювали орієнтири можливого позитивного розвитку для інших етнічних груп російського суспільства, формували певний дискусійний простір щодо глобальних внутрішньодержавних проблем, пошуків можливих шляхів активізації окремих соціальних груп у модернізаційних процесах, створювали інноваційні прецеденти процесів та явищ у сфері економіки та підприємництва,

які надавали позитивного поштовху всьому регіону (поява феномена ремісничого та індустріального менонітського селища, запровадження нових технологій у промисловість, соціальні програми). Модель розвитку менонітських поселень бралася до уваги при розробці ідеї стосовно реформ в Росії. Вона була одним з доказів, що такі реформи не лише можливі, але й бажані. Менонітське підприємництво як явище репрезентувало весь спектр седиментарної економіки Росії, що забезпечувало взаємозв'язок між окремими рівнями цього виду діяльності і подальше відтворення даної соціальної практики. Особливість менонітської промисловості полягає у тому, що вона ніколи не «насаджувалася зверху». Формування підприємництва – один з проявів соціальної креативності соціуму. За неповними відомостями «Лісових команд» у 1908 р. у власності менонітів налічувалося 576 підприємств вартістю 5 500 000 крб. Наявність досить розвинених рис модернізаційного переходу у менонітському суспільстві ще до реформ 1860-х рр. дозволяє зкорректиувати часовий вимір метапереходу в бік його зниження.

Нарешті, завершуючи дослідження, автор визнає, що концептуальна апробація проблеми етнічного підприємництва доводить її актуальність. У світлі проведених нами досліджень надзвичайно перспективним є вивчення підприємницької культури колонізаційних потоків, репрезентованих грецькими, болгарськими, єврейськими громадами. Розуміння особливостей формування цих явищ, їх взаємовплив має парадигмальне значення для формування загальної концепції економічної ситуації і модернізації південних губерній як однієї з найважливіших і економічно активних територій Російської імперії.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Структура історіографії з проблем історії менонітських колоній Російської імперії

Умовні хронологічні межі розвитку окремих блоків історіографії	Історіографія, зовнішня щодо менонітського соціуму		Менонітська історіографія
1	2		3
1840–1890	1. Державно-прагматичний та науково-критичний напрями в російській та західній історіографії		
1890–1917	2. Державно-прагматичний напрям періоду «війни памфлетів»: критичний та апологетичний		3. Зародження історіографії
З 1930-х	4. Державно-прагматичний напрям радянської історіографії	<p>Науково-критичний напрям</p> <p>5. Радянська історіографія: 1) розробка проблем атеїзму та етнології; 2) проблеми колонізації та економічного розвитку Півдня Російської імперії</p> <p>6. Західна советологія. Проблеми колонізації, загальні теми історії Росії, проблеми російського націоналізму</p>	7. Сучасна менонітська історіографія: 1) науковий напрямок; 2) аматорська традиція
1985–сучасність	8. Інтенсивний науковий діалог в умовах сучасної історіографічної ситуації. Зближення позицій, спроби використання нової методології, новий «джерельний етап».		

Додаток 2. Менонітські колонії Катеринославської губернії (1789–1911)

Селище	Рік заснування	Землі (десятин) [71]	Господарств/ населення (1844) [307]	Господарств/ населення (1911) [637, с. 16–17; 638, с. 11–42]
Хортиця	1789	2860	68/250	114 / 752
Розенталь	1789	1625	48/165	116 / 430
Кронсвайде	1789	1690	53/177	77 / 387
Нойенбург	1789	910	25/ 85	47 / 237
Нойендорф	1790	3120	74/304	151 /1049
Ньюхорст	1790	845	13/53	45 / 269
Айнлаге	1790	2015	60/229	104 / 1258
Шонхорст	1790	2340	53/206	96/ 593
Бурвальде	1803	1455	50/155	80 / 471
Нижня Хортиця	1803	2535	50/176	135 / 687
Острів Хортиця	1790	415	30/ 94	Немає свідоцтв
Кронсталь	1809	420	27/113	52 / 329
Шенвізе	1795	1105	24/102	Немає свідоцтв
Шонеберг	1816	1170	21/ 77	51/ 318
Остервік	1822	1950	44/179	146 / 900
Розенгардт	1824	2080	23/56	30/ 206
Блюменгардт	1824	910	14/50	36 / 235
Кронсгартен	1789	975	21/52	17 / 212
Всього		30726	698/ 2522	1329 / 8548

Додаток 3. Менонітські колонії Таврійської губернії (Молочанська група) (1804–1914) [286, л. 120–121]

Селище	Рік заснування	1828 Господарств/ населення (чол.)	1852 Населення (чол.)	1914 Господарств/ населення (чол.)
Гальбштадт	1804	51/269	759	170/915
Ной- Гальбштадт	1841	Немає свідоцтв	Немає свідоцтв	62/231
Мунтау	1804	52/256	630	78/687
Шенау	1804	38/201	339	39/340
Фішау	1804	43/254	371	51/560
Лінденау	1804	48/243	352	65/572

Ліхтенау	1804	43/193	322	89/598
Блюмштайн	1804	51/239	472	42/477
Мюнстерберг	1804	35/159	339	64/372
Алтона (Альтонау)	1804	43/215	333	87/749
Ладекоп	1805	29/159	291	42/461
Шензеє (Шензе)	1805	36/205	247	56/450
Петерсаген	1805	39/160	264	53/420
Тігенгаген	1805	34/173	288	45/539
Орлово	1805	42/229	273	79/540
Тіге	1805	31/154	238	61/579
Блюменорт	1805	38/203	253	70/597
Розенорт	1805	39/193	252	61/409
Фюрстенау	1806	37/185	275	17/409
Рюккенау	1811	40/192	312	65/382
Маргенау*	1819	40/199	345	84/289
Ліхтфельд	1819	32/173	314	55/433
Нойкирх	1819	29/173	374	66/466
Олександрталь	1820	33/163	300	51/393
Шардау*	1820	30/165	334	51/403
Порденау*	1820	29/140	249	57/235
Маріенталь*	1820	31/180	349	57/413
Руднервайде *	1820	39/206	523	75/673
Гроссвайде*	1820	33/172	281	80/447
Францталь*	1820	32/199	Немає свідоцтв	68/423
Паства*	1820	22/130	263	53/251
Фюрстенвер- дер	1821	40/218	372	97/622
Олександрволь	1821	34/197	357	82/604
Гнаденгайм	1821	27/159	316	68/428
Тигервайде	1822	33/173	297	66/446
Лібенау	1823	26/129	274	62/549
Елізабетталь*	1823	26/134	290	73/506
Вернерсдорф	1824	31/177	312	87/475
Фріденсдорф*	1824	37/184	Немає свідоцтв	74/464
Прангенау*	1824	21/104	349	76/518
Шпаррау*	1838	26/130	503	128/817

Контеніус-фельд*	1832	-	443	101/517
Гнаденфельд*	1835	-	557	135/899
Вальдхайм (Вальдгайм)*	1836	-	961	145/946
Ландскроне*	1839	-	447	124/407
Гіршау*	1848	-	311	87/336
Миколайдорф*	1851	-	195	54/272
Паульсхайм*	1852	-	195	59/309
Клефельд	1854	-	577	78/666
Александр-кроне	1857	-	-	95/531
Маріаволь*	1857	-	-	46/319
Фріденсру*	1857	-	-	74/489
Штейнфельд*	1857	-	-	64/343
Гнаденталь*	1862	-	-	46/198
Гамберг*	1863	-	-	47/303
Кліпенфельд*	1863	-	-	50/291
Фабрікервізе	1863	-	-	23/135
Всього	-	1419/7389 (1828)	Більше 26214	4079/27037

Додаток 4. Менонітські поселення Бергталь (1844–1858) [86, с. 285–286; 173; 307]

Селище	Рік заснування	Кількість землі (десятин)	Родин	Населення 1844/1858 (ревізьких душ)
Бергталь	1836	2080	32	101 / 399
Шонфельд	1837	1625	25	69 / 329
Шенталь	1838	2015	31	97 / 401
Гейбуден	1841	1820	27	61 / 270
Фрідріхсталь	1852	1952		- / 96
Всього	-	7747	328	328 / 1495

Додаток 5. Менонітські поселення Орловської волості Херсонської губернії (Заградівські колонії) (1897) [330, л. 59]

Селище	Землі (десятин)	Населення (чол.)
Олександрфельд	1300	345
Ной-Шензее	1300	249
Фріденсфельд	1300	410
Ной-Гальбштадт	1300	241
Миколайфельд	1300	308
Орлово	2665	399
Блюменорт	1235	213
Тіге	1465	329
Альтонау	1230	175
Розенорт	1027	248
Мюнстенберг	1143	371
Гнаденфельд	925	272
Шенау	1885	314
Штейнфельд	520	141
Миколайдорф	912	77
Рейнфельд	783	199
Олександркроне	617	143
Всього	21 207	4569

Додаток 6. Населення менонітських колоній Миколаївської волості [389; 391]

Селище	Населення у 1873 р. (чол.)	Населення у 1911 р. (чол.)		
		меноніти	православні	католики
Миколайфельд	Всього: менонітів – 1090, представників римсько-католицького віросповідання – 82	209	80	15
Адельсхайм (Долинівка)		257	48	–
Айхенфельд (Дубівка)		232	72	3
Клефельд		Немає відомостей	Немає відомостей	Немає відомостей
Петерсдорф		50	62	–
Хохфельд (Морозово)		235	60	12
Францфельд		303	90	12

(Варварівка)				
Єленівка		32	16	5
Івангород		Немає відомостей	Немає відомостей	Немає відомостей
Надеждівка		Немає відомостей	Немає відомостей	Немає відомостей
Чистопіль		16	17	1
Всього		менонітів – 1378, православних – 461, католиків – 61, лютеран – 120		

Додаток 7. Материнські менонітські колонії Новоросії (1789–1914).

Назва	Губернія	Рік заснування	Селищ	Землі (дес.) (1914)	Населення чол. (рік)
Хортицька	Катеринославська	1789	19	35898	2888(1819) 4643(1843) 11943(1914)
Молочанська	Таврійська	1804	60	113452	6000(1835) 27037(1914)

Додаток 8. Іноземні колонії в Росії в 1833 р. (за матеріалами Міністерства внутрішніх справ) [72, арк. 249]

Губернія	Кількість поселень	Етнічний склад	
Таврійська	76	Німецьких	34
		Менонітських	39
		Грецьких	1
		Болгарських	2
Катеринославська	39	Німецьких	21
		Менонітських	18

Херсонська	56	Німецьких	40
		Болгарських	6
		Сербських	1
		Єврейських	9
Бессарабська	101	Німецьких	19
		Болгарських	82
Саратовська	102	Німецьких	102
Санкт-Петербургська	10	Німецьких	10
Воронізька	1	Німецьких	1
Чернігівська	9	Німецьких	7
		Менонітських	2
Ліфляндська	1	Німецьких	1
Кавказ	7	Німецьких	7
Всього	402		402

**Додаток 9. Менонітські колонії Кубанської області (Південний Кавказ)
(1863–1917) [676, с. 361; 1003, р. 68; 1119, р. 21]**

Поселення	Населення (родин) (рік)	Населення (чол.) (рік)
Олександрфельд (1865)	67 (1865); 32 (1869)	350 (1882); 734 (1894); 330 (1896) (404 інших конфесій); 987 (1917) (менонітів: 464, інших конфесій: 523)
Вольденфюрст (Великокняжеське) (1863)	36 (1866); 33 (1867).	345 (1882); 734 (1894); 402 (1896); 1185 (1914)
Всього		2000 (1904) (з них 1 500 менонітів);

Додаток 10. Менонітські колонії Терської області (1901–1914) (Хасав-Юртовський округ) [676, с. 269–375]

Назва колонії (рік утворення)	Кількість населення у 1905 (чол.)	Кількість населення у 1914
Вандерло № 1 (1901)	1500	127
Камишлак № 14 (1901)		34
Каплан № 15 (1901)		150
Костянтинівка № 4 (1901)		128
Маріанівка № 7 (1901)		109
Мідельбург № 10 (1901)		63
Миколаївка № 9 (1901)		144
Олександрівка № 6 (1901)		109
Остгейм № 12 (1902)		13
Преторія № 11 (1901)		53
Рорбах (№8) (1900)		147
Сулак № 5 (1901)		112
Тальма № 3 (1900)		132
Таранівка № 13 (1901)		91

Додаток 11. Менонітські колонії групи Темпельгоф–Суворівка (Ставропільська губернія) (Єрусалимські брати) [676, с. 369–375; 793; 951]

Селища (дата заснування)	Відомості про засновників, рік, кількість населення (господарств, чол.) та землі (дес.)
Темпельгоф	Засновано переселенцями з Молочної. 1897: 30 господарств, 1800 дес. землі (по 60 дес.); 1909: 507 чол. населення
Орбеліанівка (1863)	Засновано переселенцями з Німеччини. 1880: 27 господарств.
Суворівка (засн. після 1894)	
Ариваль (Олександрівський повіт, Канглинська в.)	1920: 82 чол.
Гросфюрстенталь (Олександрівський повіт,	1909: 317 чол.

Канглинська в.) (1899)	
Лаварово	1914: 225 чол.
Миколайфельд (Олександрівський повіт, Канглинська в.) (1894)	1894: 500 чол.; 1909: 297 чол.
Ольгіно (1896)	
Ольгіно	148 (1905)
Романівка	

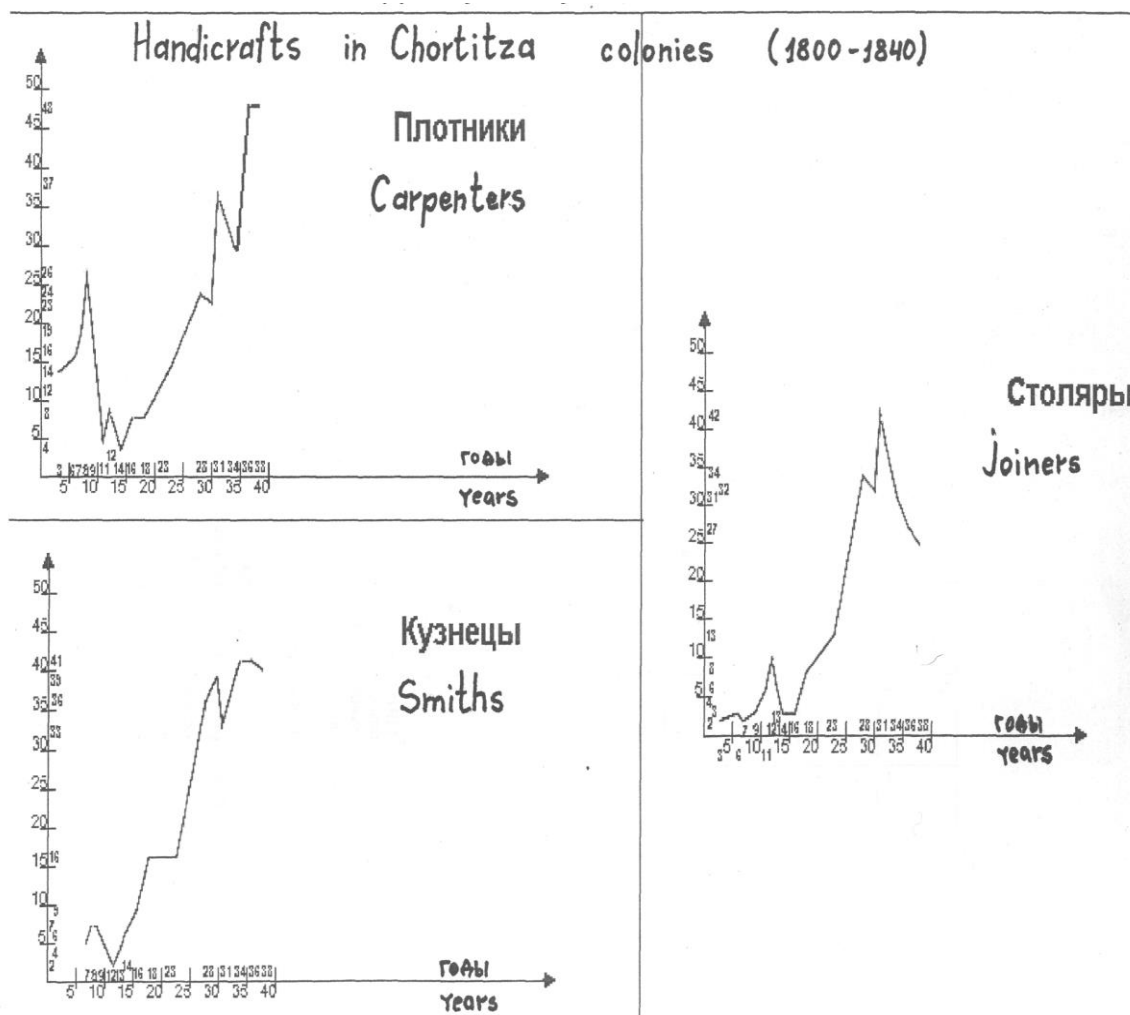
Додаток 12. Кількість колоністів у губерніях Південної Росії (за відомостями на 1870 р.) [676, с. 369–375]

Етнічні групи	Кількість округів	Кількість колоній	Душ чоловічого пола за 10-о ревізією	Розмір наділу (дес.)
Катеринославська губернія				
Німців	1	31	6939	53 842
Менонітів	2	22	5318	41 139
Всього	3	53	12257	94 981
Новомосковський повіт				
Німців	-	2	724	2939
Менонітів Хортицького округу	-	1	67	1037
Всього	-	3	791	3976
Катеринославський округ				
Німців	-	1	457	1930
Менонітів	1	16	4357	30246
Всього	1	17	4814	32176
Олександрівський округ				
Німців	1	27	5627	46299
Менонітів	1	6	961	10893
Всього	2	33	6588	57192

Таврійська губернія				
Німців	4	44	10245	97492
Болгар	2	49	11306	185797
Менонітів	1	58	9828	103901
Віденських болгар та чехів	1	6	840	13834
Всього	8	157	32 219	402024
Бердянський повіт				
Німців	1	4	857	8596
Менонітів	1	56	9501	99482
Болгар	1	43	9464	169109
Всього	3	103	19822	277187
Мелітопольський повіт				
Німців	1	32	7497	79170
Менонітів	-	2	327	4419
Болгар	1	5	947	19236
Всього	3	39	8753	102825
Перекопський повіт				
Чехів	1	4	406	8060
Симферопольський повіт				
Німців	1	4	1189	6143
Болгар	-	1	57	723
Всього	1	5	1246	6866
Феодосійський повіт				
Німців	1	4	720	3583
Болгар	-	2	1272	2503
Всього	1	6	1992	6086
Ставропольська губернія				
Німців	-	2	508	-

Кубанська область				
Німців	-	4	Біля 150 родин	-
Менонітів	-	2	100 родин	-

Додаток 13. Динаміка розвитку окремих напрямків ремісничої діяльності (1800–1840) (графіки)

Додаток 14. Розвиток менонітського підприємництва на території Хортицької групи менонітських колоній у 60-ті рр. ХІХ ст. [592, с. 34–45]

Селище	Крупорушки	Пивоварний завод	Завод з виробництва цегли	Красильня	Маслоробка/оцтовий завод	Млинів (к – кінних; в – вітряків; водояних)	Інших виробництв (л-лавка, с-склад)	Всього
Хортиця	1	1	1	1	- / 1	7 к, 3 в	1л, 1с	17
Розенталь	1	1	1	1	- / -	1 к, 3 в	2 л	10
Розенгардт	-	-	-	-	- / -	2	-	2
Бурвальде	-	-	-	-	- / -	2 к, 1 в	1 л	4
Блюменгардт	-	-	-	-	- /	1 к, 2 в	-	3
Н-Хортиця	-	-	-	-	- /	3 к, 2 в	Пристань	6
О. Хортиця	-	-	-	-	- /	1 в	-	1
Айнлаге	1	3	1	-	3 / -	3 к, 4 в	2 л, пристань	18
Кронсвайде	-	-	-	-	-	3 в, 1 к	-	4
Нойенбург	-	-	-	-	-	3 в, 1 к	-	4
Нойендорф	3	1	1	1	2 / 1	5 в, 3 к	2 л	19
Нойхорст	-	-	1	-	-	2 в	-	3
Шонхорст	1	-	-	1	-	4 в, 2 к	2 л	10
Кронсталь	-	-	-	1	-	3 в, 2 к	1 л	7
Ной-Остервік	-	-	-	-	2 / 1	4 в, 1 к	1 л	9
Шонеберг	-	-	1	-	-	3 в	-	4
Всього	8	6	4	3	4 / 3	26 к, 44 в	12 л, 3 пристані	103

Додаток 15. Менонітські підприємства на території Молочанської групи колоній (1862) [641]

Селище	Перелік підприємств	Кількість
Гальбштадт	Суконна фабрика; винокурні, пивоварні; оцтовий (2), цегляні, черепичні, шкіряний, шовкопрядильні заводи; сукновальня, лавки (7)	17
Вернерсдорф	Цегляний завод	1
Гнаденгейм	Лавка	1
Олександроволь	Цегляний завод	1
Петерсгаген	Цегляний та черепичний завод, сукновальня, лавка	4
Тигенгаген	Цегляний та черепичний заводи	2
Шензе	Лавка	1
Шенау	Оцтовий та черепичний (2) заводи, сукновальня майстерня (2), лавки (2)	7
Ладекоп	Цегляний та черепичний заводи	2
Лібенау	Лавка	1
Тигенгаген	Цегляний, черепичний заводи, сукновальня	2
Фірстенвердер	Цегляний завод, сукновальня	2
Фірстенау	Цегляний і черепичний заводи	2
Фріденсдорф	Цегляний і черепичний заводи	2
Орлово	Оцтовий, цегляний, черепичний заводи (2), вапняний заводи; сукновальня, 2 лавки	8
Тіге	Цегляний, вапняний, черепичний (2), оцтовий заводи; сукновальня, лавка	7
Альтонау	Цегляний, вапняний заводи, сукновальня, лавка	4
Блюменорт	Цегляний завод, лавка	2
Блюмштайн	Цегляний і черепичний заводи, лавка	3
Клефельд	Лавка	1
Ландскроне	Цегляний завод, лавка.	2
Лінденау	Цегляний завод, лавка	2
Ліхтенау	Цегляний завод, лавка	2
Ліхтфельд	Цегляний завод, лавка	1
Маргенау	Цегляний завод, лавка	2
Мінстерберг	Цегляний і черепичний заводи, сукновальня	3
Рюккенау	Цегляний завод, лавка	2
Розенорт	Цегляний і черепичний заводи, сукновальня, лавка	4
Нойкирх	Цегляний завод, 2 лавки	3

Тігервайде	Цегляний завод, лавка	2
Фішау	2 лавки	2
Руднервайде	Пивоварний, винокурні, оцтовий, цегляний, черепичний, вапняний заводи; 3 лавки.	9
Вальдхайм	Цегляний завод	1
Гнаденфельд	Цегляний завод, лавка	2
Гросвайде	Цегляний завод	1
Миколайдорф	Лавка	1
Олександрталь	Цегляний завод, лавка	2
Парденау	3 лавки	3
Паульсгайм	Лавка	1
Прангенау	Цегляний завод, лавка	2
Францталь	Цегляний завод, сукновальня	2
Шардау	Цегляний завод	1

Таблиця 16. Дочірні менонітські колонії на Півдні Росії [114, с. 86–87; 637; 1056, с. 381–393]

Назва колонії	Губернія	Материнське поселення	Рік заснування	Кількість селищ
Бергталь	Катеринославська	Хортиця	1836-1852	5
Чорноглаз	Катеринославська	Хортиця	1860	1
Борозенко	Катеринославська	Хортиця	1865-1866	6
Фріденсфельд (Міропіль)	Катеринославська	Молочна	1868	1
Бразол (Шонфельд)	Катеринославська	Молочна	1868	4 (а також маєтки)
Ной-Шенвізе (Дмитрівка)	Катеринославська	Хортиця	1868	1
Язиково (Миколайфельд)	Катеринославська	Хортиця	1869	6
Неплюївка	Катеринославська	Хортиця	1870	2
Андреасфельд	Катеринославська	Хортиця	1870	3
Баратов	Катеринославська	Хортиця	1872	2 (4)
Шляхтин	Катеринославська	Хортиця	1874	2

Ной-Розенгардт	Катеринославська	Хортиця	1878	2
Візенфельд	Катеринославська	Хортиця	1880	1
Мемрик	Катеринославська	Молочна	1885	10
Олександрополь	Катеринославська	Молочна	1888	1
Милорадівка	Катеринославська	Хортиця	1889	2
Ігнат'єво	Катеринославська	Хортиця	1889–1890	7
Борисово	Катеринославська	Хортиця	1892	2
Кузьминське (Олександрівка)	Катеринославська	Хортиця	Немає свідоцтв	1
Ейгенфельд	Катеринославська	Хортиця	Немає свідоцтв	1
Фюрстенланд	Таврійська	Хортиця	1864–1870	7
Заградівка	Херсонська	Молочна	1871	16
Трубецьке	Херсонська	Молочна	1904	2
Олексійфельд	Херсонська	Молочна	Немає свідоцтв	1
Ольгіно	Кубанська область	Новоросія	1895	2
Суворівка	Кубанська область	Заградівка	1894	2
Терек	Кубанська область	Молочна	1901	15
Темпльхов	Ставропольська	Молочна	1868	2

Додаток 17. Менонітське населення Півдня Російської імперії (кінець 1880-х рр.) (за відомостями Міністерства внутрішніх справ) [81, с. 16]

Регіон проживання	Чоловічого населення	Жіночого населення
По всій імперії	33 598	32 966
У повітах	33 184	32 629
В містах	414	337
Європейська Росія	32 098	31 413
Привісленський край	360	398
Сибір	16	18
Кавказ	832	848
Середня Азія	292	289

Додаток 18. Розвиток менонітської промисловості на Півдні Російської імперії (друга половина XIX ст.–1917 р.)*

Географічне розташування	Спеціалізація, назва, ім'я власника (зміна власника або спеціалізації)	Роки заснування (засн.) або перша згадка (згад.) у документах	Інформація про діяльність: продуктивність (продукт.), кількість робітників (роб.: чол.), вартість (варт.), додаткові відомості.
Катеринославська губернія			
Катеринославський повіт. Катеринослав. Борозенко.			
Катеринослав	Вітряний млин Тевса Г. .Я.	Засн. 1836–1840	[125]
	Механічний млин Тевса Г. Я.	Засн. 1856	[119] [125]
	Паровий млин братів Тевс. (з 1880 Тевса І. Г.)	Засн. 1868	Варт.: 27 000 крб. (1908). Продукт.: 7 сортів борошна на 110 000 крб. (1900); 400 000 (1914). Роб.: 24 (1900); 18 (1909) [80] [113] [119] [134]

* Ця таблиця має свій посилочний апарат, що знаходиться після неї (с. 488 цього тому дисертації). В межах одного населеного пункту підприємства розташовані у наступному порядку: борошномельні, олійниці, крупорушки; механічні заводи та майстерні, крамниці, торгові та інші підприємства.

	Механічний млин Тіссена Генріха	Засн. 1805	[125]
	Паровий млин Тіссена І. Г. і Гезе Г. (з 1861); Тіссена І. І. (1880); Тіссена І. І. та спадкоємців (1901– 1903); борошномельний млин, пароплавство на Дніпрі (з 1904)	Засн. 1863	Варт.: 140 000 крб. (1908). Продукт.: 50 000 тис. пуд. (1881); 204 000 пуд. (1900); помел 4500–5000 (добовий) (1909); 1 500 000 (1914). Переобладнано у 1900, 1908. [113] [119] [117] [122] [134] [124]
	Крупорушка задля виготовлення перлового борошна Тіссена Г. Г. (син Генріха Тіссена- «старшого»)	Згад. у перш. пол. ХІХ ст.	[125]
	Млин Фаста В. Я.; братів Фаст (Генріха і Вільгельма) (згад. 1905); млин катеринославського відділу Державного банку (з 1909)	Засн. 1844	Продукт.: 1 004 880 пудів (1905). Роб.: 44 (1905) [103]
	Паровий борошномельний млин Фаста В. Я.; Фаст Софії Яківни і Лінь І. Я. (1900–1910), Фаста І.Я.	Засн. 1891	Продукт.: 300 000 крб. (1900), 115 000 (1914) [114][122] Роб.: 22 (1900); 25 (1914). [41][122]
	Борошномельний млин Фаста І. Я.	Засн. 1899	Продукт.: 200 000 (1900); 10 000 пуд. на добу (1909). Роб.: 22 (1900). [113] [114]
	Млин Гезе П. і Г. Генріховичей	Засн. 1879 (1892)	Варт.: 100 000 крб. (1908). Продукт.: 489 982 (1895); 900 000 крб. (1900); 7 сортів борошна, 800 000 пуд. (1910); 1 450 000 крб. (1914). Роб.: 40–60 (1900); 54 (1909). [96] [77] [113] [117][134]
	Борошномельний млин Пеннера В. В.	Засн. 1881	Продукт.: 174 450 крб. (1896); житнє борошно на 158 000 крб. (1900). Роб.: 5 (1896); 24 (1900). [108] [114]

	Металургійний з-д Езау І. та Гезе Г.; «Катеринославський» (з 1901)	Засн. 1895	Продукт.: 85 000 (1897). Роб.: 97 (1897); 1228 (1901). Продукт.: 12 050 пуд. У 1914–1917 рр. – збиткове підприємство. [114] [123]
	Екіпажне виробництво Редігера Л. та Деева І.	Згад. 1895	Продукт.: 36 штук (1895). [108]
	Оцтовий завод Тіссена І.	Засн. 1805–1810	Продукт.: 7 000 крб. (1900). Роб.: 3 (1900). [114]
	Лісопилльний завод Фаста І. Я.	Засн. 1879	Продукт.: 84 791 крб. (1896); дошки, балки, бруси на 300 000 крб. (1900). Роб.: 70 (1900), 37 (1905). [96] [103] [114]
	Крупорушна майстерня (при лісопилці) Фаста І. Я.	Засн. 1898	Продукт.: 90 000 крб. (1900); 115 000 крб. (1914). Роб.: 9 (1900), 25 (1914). [114] [122]
	Кахляне виробництво Фаст Софії	Згад. 1901	[114]
	Цегляний завод Фаста Я.Я. (Рибакова балка)	Згад. 1900	Продукт.: 25 000 крб. (1900). Роб.: 53 (1900). [114]
	Силікатне виробництво «Пеннер і К ^о »	Згад. 1913	[121]
	Миловарений завод Тевса І. І.	Засн. 1896(97)	Продукт.: 158 000 крб. (1900); 30 000 (1910). 1 паровий двигун. Роб.: 10 (1900); 40 (1905). [103][114]
	Парфюмерна фабрика Тевса І. І. (орендарі Пеннер і Ющак)	Засн. 1900	Роб.: 10 (1910). [117]
	Пекарня Вінса Г.Г.	Згад. 1895	Оборот: 6 000 (1895). Роб.: 6 (1895) [96]
	Торгова компанія (борошномельні вироби) Тіссена І. А.	Згад. 1899	[114]
	Торгівля борошномельн. продуктами Тевса І.Г.	Згад. 1899	[114]
	Продаж гумових виробів «Генріхс і К ^о »	Згад. 1911	[109]
	Паперова і канцелярська лавка Крігера Р.	Згад. 1911	[109]

	Галантерейна лавка Янцена А.	Згад. 1911	[109]
	Прибутковий будинок Тевса	Згад. 1911	[109]
	Прибутковий будинок Классена	Згад. 1911	[109]
Нікополь	Олійниця Фрізена В.Я.	Засн. 1888	Продукт.: 1200 пуд. (1895); 16 000 крб.(1900). Роб.: 4 (1900).[108] [114]
	Млин Сименса Я. І.	Засн. до 1913	Продукт.: 813 000 (1913) [77]
	Млин братів Тіссен (Франца і Дітріха)	Засн. 1908	Продукт.: 75 000 пудів перемол (1913) [121]
	Вітряний млин Боде Г.	Згад. 1908	Варт.: 10000 (1908) [134]
	Млин Миколаївського борошномельного товариства (керівник Классен Д.)	Засн. 1908	Продукт.: 750 пуд. (1908) [113]
	Силікатне виробництво Вібе і Діка	Згад. 1913	[121]
Катеринославський повіт			
Олександрівка	Млин Генріхсів (П. і Ю.)	Згад. 1900	Продукт.: 60 000 крб. (1900) Роб.: 6 (1900). [114]
	Вітряний млин Петерса К.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Петерса К.	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
Бергманталь (економія) Солонянський р-н	Вітряний млин Бергмана Г. А.	Засн. до 1897	Варт.: 1200 крб. (1908) [88][134]
	Млин-тупчак Бергмана А. А.	Засн. 1897	[123]
	Паровий млин	Згад. 1908	Варт.: 22000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Бергмана А. А.	Засн. до 1897	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Бергмана А. А.; Бергмана Г. А. (після 1900).	Засн. до 1896	Варт.: 1200 крб. (1908) Продукт.: цеглини 150 000 штук на суму 1200 крб.(1895). Роб.: 5 (1896) [96] [134]
	Цегляний завод Вібе і Гізбрехта	Згад. 1908	Варт.: 1200 (1908) [134]
Блюменхоф (Борозенко)	Механічний млин Вібе І.	Засн. близько 1860 (до 1874)	Механічний млин на кінній тязі. Механізм (висотою 25– 30 футів)[136]
Грюнфельд	Вальцовий млин Шелленберга В.	Засн. після 1872. Згад.	Продукт.: 100 000 (1908) [77] [127]

		1908	
Розенфельд (Борозенко)	Вітряний млин Бекмана П. (будівник млинів)	Засн. біля 50-х рр.–до 1875	[136]
Штайнбах (Борозенко)	Механічний млин Фрізена А. (мав також ковальську майстерню)	Діяла 1872–1912	[136]
Варварівка	Млин Янцена В. В. (з 1910 паровий млин Петерса Ф.)	Засн. 1900	Роб.: 6 (1900). [114]
Василівка	Паровий млин Гамма Я.	Згад. 1910	[117]
Водяне (Гнаденталь)	Млин Дерксена А.А.	Згад. 1900	Продукт.: 70 000 крб. (1900). Роб.: 4 (1900).[119]
	Млин Янцена Я. Г. і Редекопа Д. Я.	Згад.1900	Продукт.: 25 000 крб. (1900). Роб.: 5 (1900). [119]
	Мануфактурна лавка Гармса Я. І.	Згад. 1895	[108]
Вицетарасівка	Паровий млин Радекопа І.	Згад. 1910	[117]
Горополь (станція Софіївка)	Млин Классена Г. А. (його ж у Гуляйпільській вол).	Згад. 1900	Продукт.: 30 000 крб. (1900). Роб.: 6 (1900). [119]
	Олійниця Классена Г. А.	Згад. 1900	Продукт.: 15 000 крб. (1900). Роб.: 6 (1900) [119]
Захаріссфельд (маєток)	Млин (вітряний) Захаріаса І.	Згад. 1908	Варт.: 15000 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод	Згад. 1914	[57]
Криничевате	Паровий млин Петерса А.	Згад. 1910	[117]
Маріамполь	Паровий млин Пеннера І.	Згад. 1910	[117]
Новоандріївка	Млин Діка І. Я.	Засн. 1899	Продукт.: 30 000 крб. (1900). Роб.: 3 (1900). [119]
Новопокровське	Паровий млин Петерса Д.	Згад. 1910	[117]
Підгороднє	Моторний млин Классена, Еппа, Гюнтера	Згад. 1908	Варт.: 12000 крб. (1908) [134]
Преображенське	Млин Классена В. В.	Засн. 1898	Продукт.: 3000 крб. (1900). Роб.: 5 (1900) [119]
Петриківка	Борошномельний млин Петерса Д. і	Засн. 1899	Продукт.: простого борошна 400 пуд. (добова) (1899);

	Унгера І.		60 000 крб. (1900). Роб.: 4 (1900). [111][119]
Соколовщина (хут. Лиманний)	Цегляний завод Янцена Я. Я.	Згад. 1900	Продукт.: 5 000 крб. (1900). Роб.: 12 (1900). [119]
Томаківка	Млин Вібе Д. Я.	Засн. 1898.	Продукт.: 70000 крб. (1900). Роб.: 5 (1900) [119]
	Олійниця Вібе Д. Я.	Згад. 1900	Продукт.: 10 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [119].
Тригузне	Паровий млин Мартенса К.	Згад. 1910	[117]
Широке	Паровий млин Ремпеля А.	Згад. 1910.	[117]
Шолохово	Паровий млин Рапа Ф. і Гармана Є.	Згад. 1910	[117]
Чумаки	Паровий млин Еппа і Бергмана	Згад. 1910	[117]
Верхньодніпровськ, Верхньодніпровський повіт, Шляхтін – Баратов, Милорадівка			
Верхньодніпровськ	Млин механічний Діка	Згад. 1914	Продукт.: 1 200 пуд. на добу (1914) [121]
Божедарівка	Паровий млин Раймера П. Я.	Заснов. 1903	
Богодарівка	Крупорушка у маєтку Фрізена І. І.		[132]
	Машинобудівна і залізоробна майстерня		[132]
	Теслярська майстерня		[132]
Зеленопіль (Грюнфельд) (Шляхтін – Баратов)	Млин Бергена І. К. і Паульса Д. Ф.	Засн. 1895	Продукт.: 35 000 крб. (1900); середньодобовий помел 800 пуд. (1909). Роб.: 4 (1900) [113] [119] [122]
	Млин Ремпеля Я.	Засн. 1902	Продукт.: помел 140 000 пуд., річне вироб. 150 000 – 180 000 (1914). Роб.: 12 (1914) [122]
	Паровий млин Унгера	Засн. після 1900	[127]
	Завод землеробських машин Фрезе І. І.	Засн. 1888	Продукт.: 35 830 (1897); 33 000 крб. (1900); 140 000 крб. (1910); 140 000 крб. (1914). Роб.: 38 (1987); 35 (1900), 68 (1910), 70 (1910–1914). Спеціалізація: жнивні машини, буккери, сівалки, молотарки [117] [119] [121] [123]

	Ковальська майстерня		[127]
	Цегляна фабрика		[127]
	Олійниця Пеннера Г.	Засн. після 1900	[127]
Штейнфельд, Кам'янка (Шляхтін – Баратов)	Вітряний млин Вібе Я.	Засн. після 1900	[127]
	Вітряний млин Вільмса К.	Засн. після 1900	[127]
	Кузня Роудер	Після 1900	[127]
Ново-Хортица (Шляхтін – Баратов)	Паровий млин Діків Г. І. і П. І.	Засн. 1844 (не менонітами)	Продукт.: 100 000 крб. (1900); 118 000 (1914). Роб.: 8 (1900); 15 (1914) [117] [119] [122]
	Млин Ремпеля П.	Після 1872	[127]
Милорадівка (дочірна колонія з 1889)	Млин Діка Д. І. і Паульса А. І.	Засн. 1899	Продукт.: 50 000 крб.(1900). Роб.: 7 (1900) [119]
Саксаган	Млин Тевса К. П. (з 1910 співвласник Фрізен Я.)	Засн. 1894	Продукт.: 20 000 крб. (1900); 80 000 (1914). Роб.: 5 (1900) [114] [117] [122]
Новомосковський повіт			
с. Спаське	Паровий млин Діка І.	Згад. 1910.	[117]
Олександрівський повіт			
Олександрівськ-Шенвізе	Борошномельний млин Крона Г.	Згад. 1881	Продукт.: 4000 (1881). Роб. : 6 (1881) [82]
	Борошномельний млин Янцена В. В.	Згад. 1881	Продукт.: 5 000 (1881) [82]
	Млин Классена Б. Я.; Классена Я. Б. і Шульца А. Б. (за відомостями на 1900, 1910)	Засн. 1895	Продукт.: житнього борошна на 15 000 крб., пшона на 16 000 крб. (1900). Роб.: 5 (1900) [119] [117]
	Млин Янцена Г. В.	Згад. 1912	Варт.: 6 000 крб. [82]
	Паровий млин Нібура Г. (пізніше – «Нібур і К ^о »)	Засн. 1881	Продукт.: 160 (1910). Вальці з 1884 [125]
	Млин Нібура Г.; «Торговий будинок Нібур Герман Абрамович і К ^о » млин № 1 (з 1875)	Засн. 1894	Продукт.: 360 000 крб. (1900). Роб.: 18 (1900) [119]
	«Нібур і Дек» («Нібур і К ^о » № 2 (середній млин)	Засн. 1888	Продукт.: 165 000 крб. (1900). Роб.: 12 (1900). Встановлено паровий двигун заводу «Лепп і Вальман». [119][125]
	«Нібур і К ^о » № 3	Згад. 1900	Продукт.: 165 000 (1900).

	(нижній млин)		Роб.: 12 (1900) [119]
	«Нібур і К ^о » (Млин № 4)	Засн. 1895	Продукт.: 60 000 крб. (1900). Роб.: 12 (1900) [119]. Побудована Шапанським. З 1898 р. у власності Нібура.
	«Нібур і К ^о » (млин № 5)	Засн. 1895.	Продукт. 160 000 крб. (1900). Роб.: 22 (1900). Побудована Міхельсоном і Камінським; куплено після 1898 [119]
	Паровий вальцовий млин Діка Я.	Згад. 1905	Роб.: 8 (1905) [103]
	Завод землеробських машин Гільдебрандта К. (у 1900); «Гільдебрандт К ^о і сини» (1910)	Засн. 1892	Продукт.: 80 000 крб. (1900); 300 000 крб. (1910). Роб.: 30 (1897); 60 (1900); 150 (1910) [117] [119][123]
	Завод землеробських машин Крігера Я. Я. (Крігера і спадкоємців (з 1900))	Засн. 1882.	Продукт.: 40 000 крб. (1900). Роб. : 25 (1900). [114]
	Завод землеробських машин Копа А. Я.	Засн. 1887 (1889)	Продукт.: 150 000 крб. (1900), 600 000 (1910); 500 000 (1914). Варт.: 138 350 крб. (5 споруд). Роб.: 50 (1895); 150 (1900); 165 (1905); 295 (1910) [82] [80] [103][114] [117] [122] [52]
	Завод томленого чавуну Копа А. Я. і Гелькера А.	Засн. 1907	Продукт.: 17 900 пудів на суму 113 818 крб. (1910); 100 000 (1914). Варт. майна у 1912 р. (завод, майстерні, склади, служби) 50 000 крб. [30] [82] [116] [117] [80].
	Завод землеробських машин «Торговий будинок «Лепп і Вальман»	Засн. 1885	Продукт.: 220 000 крб. (1900); 1 500 000 крб. (по всіх виробництвах) (1914). Роб.: 100 (1895); 170 (1900); 500 (1914) . Відомості про підприємство: основний капітал 2 000 000 крб., запасний. кап. 93 600 крб.; 3 парові машини загальною потужністю 270 кін. сил. Паливо 90 000 пудів кам'яного вугілля (1914) [108]

			[114] [122]
	Машинобудівний завод Крігера і Мерімкина	Згад. 1912	[102]
	Олійниця Классена Б. Я. (при млині)	Засн. 1898 (1895)	Продукт.: олії на 6 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900). Варт. майна: 1000 крб. (1907) [82][119] [134]
	Лісопилльний завод Діка Є. Є. і Мовчановського Ф. Ф.	Засн. 1879	Продукт.: 200 000 крб. (1900). Роб.: 30 (1900). [114]
	Ситценабивна фабрика Гардера А. Я. (з 1907 у власності Гардер М. Д.)	Засн. 1898	Продукт.: ситцю 18 000 крб. (1900). Роб.: 12 (1900). Варт. майна: 1 000 крб. (1912) [114] [116]
	Спиртоочищувальний завод товариства на паях (Берг Р. А.)	Засн. 1895	Продукт.: 26 250 крб. (1910). Раб: 6 (1910) [119]
	Пиво-медоварений завод Янцена Г. Г.	Згад. 1895	Продукт.: 32 000 відер (1895); 24 000 крб. (1902); 46 000 відер (пиво, шампанське) (1910); 65 000 крб. (1914). Раб: 18 (1905); 15 (1914). Варт.: 28 000 крб. [82] [103][107] [119]
	Пивна лавка Янцена Р. Р.	Згад. 1895	Продукт.: 32 000 відер (1895) [108]
	Сілікатний завод німецького товариства (заводчик Бергман Ф.)	Згад. 1917	[87]
	Цегляний завод Гюберта Г.К., Вібе Я. Я.	Засн. 1902	Продукт.: 26 364 крб. (1914). Раб: 20 (1914) [121]
	Цегляний завод Шенвізького товариства	Згад. 1913	Роб.: 14 (1913) [80]
	Бакалійна лавка Крігера Я.	Згад. 1911	Оборот: 50 000 (1914) [77]
	Торгівля землеробськими машинами і знаряддями Классена А. А.	Згад. 1911	[102]
	Технічна контора Тіссена А. К.	Згад. 1911	[102]

	Лавки Герцена Д.Д.(3)	Згад. 1912	Варт.: 2 900 крб. [82]
	Гастрономічна лавка Янцена М.І.	Згад. 1899	Оборот: 14 000 крб (1899) [111]
Надеждовка (економія)	Вітряний млин Петерса Фр. Д.	Згад. 1897	Варт.: 1500 крб. (1897) [88]
Миколайпільська волость			
Адельсгайм (Долинівка)	Млин Вібе П. Б.	Засн. 1900	[114]
	Млин вітряний Льовена Я. Я.	Згад. 1897	Варт.: 2100 крб. (1897) [88]
	Млин Нібура Д. А.	Згад. 1897	Варт.: 2550 крб. [88]
	Цегляний завод Фрізена І. І.	Згад. 1897	Варт.: 1500 крб. [88]
	Цегляний завод Сименса і Квірінга	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
Айхенфельд (Дубовка)	Млин (тупчак) Еппа Я. Я.	Згад. 1897	Варт.: 1500 крб. [88]
	Вітряний млин Гізбрехта П.	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
	Млин Варкентіна Д. І.	Згад. 1897	Варт.: 3 300 крб. [88]
	Цегляний завод Кетлера А. І.	Згад. 1895	Продукт.: 200 000 штук на рік (1894) [108]
	Лавка Вельке Д.	Згад. 1873	[85]
Миколайпіль	Паровий борошномельний млин Классена І. І. і Варкентіна П. І.	Згад. 1900	Продукт.: 14 000 крб. (1900). Роб.: 3 (1900) [119]
	Паровий млин Редігера	Згад. 1895	Продукт.: 50 000 пудів (1895). Варт.: 10 050 крб. (1897) [88] [108]
	Моторний млин Шульця П.	Згад. 1908	Варт.: 10000 (1908) [134]
	Млин Янцена Г.	Згад. 1910	[117]
	Книжкова лавка Гамма Д.	Згад. 1911	[109]
Петерсдорф	Цегляний завод	Згад. 1873	Продукт.: 700 крб. (1873) [8]
Францгаль (Варварівка)	Паровий млин Петерса Ф.Д. (з 1910 співвласник Унгер І.)	Згад. 1899– 1910	Продукт.: 100 000 крб. (1900); 100 000 пудів (1914). Роб.: 9 (1900) [119] [122]
	Паровий млин Леткемана Д.Д.	Згад. 1896	Продукт.: 32 000 крб.(1896). Роб.: 14 (1896). Варт.: 30 000 крб. (1897) [96] [88]
	Вітряний млин Еппа І.	Згад. 1897	Варт.: 1500 крб. (1897) [88]
	Олійниця Брауна А.	Згад. 1897	Варт.: 2 250 крб. (1897) [88]
	Цегляний завод	Згад. 1897	Продукт.: 1500 крб. (1914).

	Віллера А. А.		Роб. : 8 (1914). Варт.: 1500 крб. (1897) [88] [96]
	Цегляний завод Вольфа Г.	Згад. 1908	Варт.: 1200 (1908) [134]
	Бакалійна лавка Віллера А. А.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. (1899). Варт.: 24 000 крб. (1897) [88]
	Лавка торгівлі колоніальним і гастрономічним товаром Віллера А. А.	Згад. 1899	Оборот: 14 000 крб. (1899) [111]
	Мануфактурна бакалійна лавка Нойфельда Я. Я.	Згад. 1914	Оборот: 60 000 крб. [77]
Хохфельд (Морозово)	Паровий млин Гільдебрандта Д. і Фрезе А. А.	Згад. 1897	Продукт.: 60 000 крб. (1900). Роб.: 6 (1900). Варт. 2 250 крб (1897); 20000 крб. (1908) [88] [114] [134]
	Вітряний млин Вінця П. Д.	Згад. 1897	Варт.: 2250 крб. (1897) [88]
	Вітряний млин Крана Якоба	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
	Моторний млин Еппа Я.	Згад. 1908	Варт.: 10000 крб. (1908) [134]
Клефельд (масток)	Вітряний млин Фрізена А.	Засн. до 1897	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Сименса І.	Згад. 1908	Варт.: 900 крб. (1908) [134]
Хортицька волость			
Айнлаге (Кичкас)	Завод землеробських машин Фрізена І. А. (у 1903 придбана Копом А.)	Засн. 1878 (1879)	Продукт.: 110 000 крб. (1900). Роб.: 88 (1900) [114] [119]
	Завод землеробських машин «Товариство А. Коп» (придбано у Фрізена І. А. у 1903)	Засн. 1879	Продукт: 525 штук (1895); 1 000 000 крб. (1914). Роб.: 129 (1897); 100 (1912); 120 (1914). Варт.: 325 215 крб. (1913). Заводські споруди з устаткуванням і землею під ним 14 400 кв м. Оборот: 229 624 крб. (1911– 1912); 286 655 крб. (1912– 1913). Державні і землеробські податки: 3 686 крб. (1911–1912); 5 440 крб. (1912–1913). Чистий прибуток: 15 519 крб. (1911–

			1912); 4 335 крб. (1912–1913). Переобладнано у 1909. Двигун 120 кін. сил. [105][108] [111] [109] [122]
	Екіпажна майстерня Унгера А. А. Леонард Абрамович Унгер (власник з 1912) «Фабрика плужних колінних відвалів» (1914)	Засн. 1810	Продукт.: 34 штук (1895); 25 000 крб. (1900); 40 000 штук в рік (1910); 130 000 крб. (1914); річний оборот: 165 000 крб. (1916) (брички, відвали для плугів, нафтові двигуни) (1914). Роб.: 21 (1900); 35 (1904); 80 (1910); 55 (1914). Переобладнано 1861. Випускає сільськогосподарсь- ке устаткування для плугів, плуги для безкінних господарств [86] [102] [114] [119]
	Завод землеробських машин Козловського Я. (з 1903 власник Бадовський)	Засн. 1882	Продукт.: 509 шт. на 40250 крб. (1895); 75150 крб. (1897). Роб.: 42 (1895); 60 (1897) [108] [123]
	Завод братів Мартенс (Корнелія і Петра)	Засн. 1899	Продукт.: 299 559 (1912), 254 106 (1913); 30 000 (1914); річний оборот 165 000 крб. (1916). Варт.: (із спорудами, устаткуванням і землею) 250 161 крб. Роб.: 86 (1912); 54 (1914). [77] [80] [97] [99] [109] [122]
	Колісні заводи (№ 1 і 2)	Згад. 1886	[106]
	Вітряний млин Тевса Г. Я.	1840–1848	[125]
	Механічний млин Тевса Г. Я.	1849–1857	[125]
	Паровий млин Паульса Я.	Засн. 1879	[125]
	Паровий млин Унгера Г. Г.	Засн. 1862	[108]
	Млин Мартенса К. К. (газогенераторний до 1912)	Засн. 1894	Продукт.: на 100 000 крб. (1900); 150 000 пудів зерна (помел) (1910); 92 000 (1914); добове виробництво 1400 пудів (1916).

			Роб.: 12 (1900); 20 (1914). Варт.: 150 000 крб. (1916). [80] [116] [117] [119]
	Млин № 2 Мартенса К. К.	Засн. 1897	Продукт.: 175 000 крб. (1900); добове виробництво – 1 400 пудів (1916). Роб.: 16 (1900). Варт.: 100 000 крб. (1916). [99] [115]
	Паровий млин «Петкау, Классен і К ^о » (Кичкаське борошномельне товариство)	Засн. 1906	Продукт.: середньосут. помел 1100 пуд. (1909); оборот 230 575 (1914). Роб.: 7 (1914). Устаткування: вальцові верстати заводу Копа [77][113]
	Борошномельний млин Генрікса П. Ю.	Згад. 1913	Продукт.: 205 000 (1914) [80]
	Торгівля землеробськими знаряддями Велька І. Д.	Згад. 1911	[109]
	Хліботоргова контора Мартенса К. К.	Згад. 1895– 1914	Оборот: 60 000 (1914) [77]
	Хліботоргова компанія Ремпеля П. П.	Згад. 1895	[108]
	Хліботоргова компанія Шелленберга Я. Г.	Згад. 1895	[108]
	Бакалійна, залізна, дерев'яна лавка Ремпеля П.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. (1899) [111].
	Фарбувальні і залізні товари Ремпеля П. П.	Згад. 1899	[111]
Бурвальде (Бабурка)	Вітряний млин Гільдебрандта Д.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Мануфактурна лавка Тіссена І. Я.	Згад. 1895	[108]
	Цегляний завод Классена	Згад. 1895.	Продукт.: 150 000 шт. (1895) [108]
Долинське (Кронсталь)	Механічний млин Нібура Я.	Згад. 1830– 1835	[125]
	Млин Нібура А.	Згад. 1836– 1842	[125]
	Колісний завод	Згад. 1886	[106]
	Бакалійна лавка Классена Ф.Я.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. [111]

	Гастрономічна лавка Классена Ф. Я.	Згод. 1899	Оборот: 14 000 крб. [111]
Кронсвайде (Володимирівка)	Вітряний млин Нібура Я.	Засн. 1803–1805	[125]
	Колісні заводи (3)	Згод. 1886	[106]
Канцерівка (Розенталь)	Завод землеробських машин Ремпеля Я. Г.	Засн. 1872 (1898)	Продукт.: 26 770 (1897); 40 000 крб. (1900). Роб.: 18 (1895); 26 (1897); 36 (1900); 22 (1904). [107] [114] [119] [123][124]
	Завод нафтових двигунів	Згод. 1914	Продукт.: 26500 (1914) Роб.: 14 (1915) [77]
	Пшонорушка Діка Ф. Я. (і Кампена І. (з 1896))	Засн. 1894	Продукт.: перлової крупи 27000 крб. (1896); 84 226 крб. (1914). Роб.: 8 (1896); 4 (1900); 10 (1914) [96] [77] [114]
	Борошномельний млин (крупорушка) Діка Г. Ф.	Засн. 1903	Продукт.: середньодобовий помел 1200 пуд. Газогенераторний двигун, 7 вальцових верстатів (1908). Роб.: 20 (1908). Варт.: 50 964 (1908) [134]
	Вітряний млин Функа Й.	Згод. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Гільдебрандта І.	Згод. 1908	Варт.: 1 500 крб. (1908) [134]
	Завод з виготовлення годинників КрІгера Д.	Згод. 1908	Варт.: 6000 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Діка П. Г.	Згод. 1895	Варт.: 800 крб. (1908). Продукт.: 210 000 штук цеглини, 75 000 штук черепиці, 10 000 пудів вапна (1895) [108] [134]
	Цегляний завод Пеннера І. І. (у 1908: Пеннера і Вібе Я.)	Згод. 1908– 1914	Продукт.: 10000 (1914). Варт.: 1500 (1908) [77] [134]
	Цегляний завод Вібе Я.	Згод. 1895	Продукт.: 160 000 штук (1895) [108]
	Ковальська майстерня Функа В.	Згод. 1908	Варт.: 150 (1908) [134]
	Мануфактурна лавка Діка Ф. Я.	Згод. 1899	Оборот: 11 000 крб. [111]
	Гастрономічна лавка Діка Фр. Я.	Згод. 1899	Оборот: 14 000 крб. Варт.: 22 000 крб. (1908) [111][134]
	Гастрономічна лавка	Згод. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]

	Еппа Д.		
	Гастрономічна лавка Фрезе П.	Згад. 1908	Варт.: 4 200 крб. (1908) [134]
	Мануфактурна лавка Фаста Я. І.	Згад. 1895	[108]
	Продаж металевих і залізних виробів Мартенса І. П.	Згад. 1895.	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
Капустянка	Вітряний млин Шелленберга А.	Згад. 1908	Варт.: 700 крб. (1908) [134]
Нойенбург (Малашевка)	Паровий млин Ісаака Я.	Засн. 1908	[125]
	Цегляний завод Лешке І.	Згад. 1895	[108]
Нойендорф (Широке)	Борошномельний паровий млин Генріхсів (Петра, Якоба, Юліуса)	Засн. 1903	Продукт.: переробка 99 600 пудів зерна (1910); 192 000 (оборот) (1913). Роб.: 6–10 (1914) [80][117] [122] [52]
	Млин простого помелу Нейдорфа Я.Д.	Згад. 1914	Оборот: 1300 крб. (1914). Роб.: 2 (1914) [80]
	Механічний млин Редекопа В.	Згад. 1861	[124.1]
	Цегляний завод	Згад. 1886	[106]
	Цегляний завод Гільдебрандта П.	Згад. 1914	Оборот : 1100 крб. (1914) [80]
	Хліботоргова контора Гільдебрандта П.	Згад. 1814	Оборот: 120 000 крб. [80]
	Хліботоргова компанія Енця Ф. Г.	Згад. 1895	[108]
	Бакалійна лавка Тіссена І. Фр.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. (1899) [111]
	Мануфактурна лавка Брауна П. А.	Згад. 1899	Оборот: 14 000 крб. (1899) [111]
	Лавка дерев'яних виробів Брауна Ф. Ф.	Згад. 1911	[109]
Н-Хортиця	Млин Тіссена Д.	Згад. 1900	Продукт.: 50 000 крб.(1900). Роб.: 6 (1900). [114] [119]
	Паровий млин Діка П. І.	Згад. 1896	Продукт.: 91 096 крб. (1896). Роб.: 8 (1896) [96]
	Паровий вальцовий млин Классена Я. (у 1890 придбана Г. Нібуром; 1909 млин товариства «Г. А. Нібур і К ^о » № 4	Засн. 1869	Продукт.: середньодобовий помел 1000 пуд. (1909). Роб.: 15 (1909) [113] [125]
	Паровий млин Вібе	Згад. 1910	Продукт.: помел 125 000 пудів

	Корнелія		(1914) [122]
	Млин Нібура Г. А. (співвласник Вібе (з 1905))	Згад. 1896	Продукт.: 21 250 крб. (1896); 114 630 (1914). Роб.:3 (1896); 9 (1914) [96] [77]
	Млин товариства «Г. А. Нібур і К ^о » № 11	Засн. 1907	Продукт.: середньодобовий помел 800–1000 пуд. (1909); 3000 (1914). Роб.: 5 (1909); 3 (1914) [113] [121] [122]
	Вітряний млин Янцена В.	Згад. 1908	Варт.: 1300 крб. (1908) [134]
	Вагонна механічна майстерня Классена Я.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Цегляна майстерня Діка К.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Хліботоргова компанія Петкау Я. А.	Згад. 1895.	[108]
	Бакалійна лавка Янцена	Згад. 1899	[111]
	Бакалійна лавка Еппа Мартина	Згад. 1895	[108]
Остервік (Павлівка)	Завод землеробських машин Ремпеля Б. В.; Ремпель Г. Б. і Фрезе П. Г. (1912); «Товариство Бенгард Вільгельмович Ремпель».	Засн. 1883	Продукт.: 147 штук на 20 370 крб. (1895); 30 000 крб. (1900); 125 000 (1910); 225 000 крб. (1914). Роб.: 30 (1895); 28 (1900); 68 (1910); 87 (1914). Варт.: 25 000 крб. (1908) [80] [102][108] [114][134]
	Завод землеробських машин Шульця Д.; «Д. Б. Шульц і спадкоємці» (1893); власник П. Шульц (1908); торговий будинок «Спадкоємці Шульця» (1914)	Засн. 1885	Продукт.: 350 штук. (1895); 72 000 крб. (1900); 259 000 крб. (1914). Роб.: 40 (1897); 74 (1909); 150 (1914). Варт.: 35000 крб. (1908). [77][104] [108] 121][123][134]
	Екіпажна майстерня Петерса Ф.	Засн. 1878	Продукт.:102 штук на рік (1895); 6180 крб. (1897). Роб.: 13 (1897) [108] [123]
	Паровий млин Дерксена А.	Засн. 1885	Продукт.: 70 000 (1910). Роб.: 4 (1910) [125]
	Борошномельний паровий млин Гардера М. П.; спадкоємці	Засн. 1895	Продукт.: 106 000 крб. (1900), 99 800 пуд перероб. Пшона (1910); 78 480 крб. (1913). Роб.: 8 (1900); 5 (1914).

	М. П. Гердера (з 1914)		Варт.: 25000 крб. (1908) [80][114] [117][134]
	Млин простого помелу Янца Ю. Ю.	Засн. до 1911	Продукт.: 2 800 (1914). Роб.: 3 (1914) [80] [125]
	Моторний млин Бергена І.	Згад. 1908	Варт.: 8000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Шелленберга А.	Згад. 1908	Варт.: 1800 крб. (1908) [134]
	Олійниця Вібе Г.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Ремпеля Г.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Ремпеля А.	Згад. 1908	Варт.: 2200 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Петерса Ф.	Згад. 1895	Продукт.: 165 000 штук (1895) [108]
	Цегляний завод Нейдорфа Я. Я.	Згад. 1913	Продукт.: 1200 (1913) [80]
	Цегляний завод Функа	Згад. 1908	Варт.: 700 крб. (1908) [134]
	Меблева майстерня Классена І.	Згад. 1908	Варт.: 39 000 крб. (1908) [134]
	Вагонна майстерня Діка І.	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
	Торгівля землеробними знаряддями Петерса Ф.	Згад. 1895	[108]
Розенталь	Вітряний млин Діка Г.	Засн. 1903	Згад. до 1919. [125]
	Завод землеробних машин Унгера	Згад. 1895	Продукт.: 40 штук (1895) [108]
	Механічний завод Ремпеля Я.	Згад. 1895	[108]
	Цегляний завод Вібе Я.	Згад. 1895	Продукт.: 140 000 (1895) [108].
	Цегляний завод Діка П.	Згад. 1895	Продукт.: 210 000 шт. цеглини, 75 000 шт. черепиці; 10 000 літрів вапна (1895) [108]
	Мануфактурна лавка Діка Ф. Я.	Згад. 1895	[108]
	Мануфактурна лавка Фаста Я. І.	Згад. 1895	[108]
Розенгардт (Новослободка)	Вітряний млин Нібура А.	Засн. 1842 – 1848	[125]
	Колісні заводи	Згад. 1886	[106]
	Вітряний млин	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]

	Каздорфа Де.		
	Цегляний завод Вібе Я. П.	Згад. 1908, 1914	Продукт.: 1100 (1914). Варт.: 800 крб. (1908) [134] [77]
Хортиця	Механічний млин Нібура Г.	1853	[125]
	Паровий млин Германа Нібура- старшого № 1.; придбано «Нібур і К ^о » (1903)	Засн. 1872	Продукт.: 200 000 крб. (1900); середньодобовий помел 700– 900 пуд. (1909). Роб.: 10 (1900); 12 (1909). Устаткування: 7 вальцових верстатів; вальцова система з 1883 [113] [114] [125]
	Млин Нібура Г.А. (старшого)	Засн. 1875	Продукт.: 61 000 крб. (1900). Роб.: 10 (1900) [114]
	Паровий млин Нібура Г. А. (молод- шого)	Засн. 1875	Продукт.: 60 000 (1900). Роб.: 10 (1900) [119] [125]
	Механічний млин Нібура А.	Засн. 1893	[125]
	Паровий млин Нібура Я.А. (у 1900 співвласник Завацький П. Я.)	Засн. 1894	Продукт.: 78 000 (1900); 143 823 (1914). Роб.: 10 (1900, 1914). Варт.: 35000 крб. (1908). [80] [114] [119] [122][125] [134]
	Паровий млин Нібура Г. (молодшого)	Засн. 1894	Вартість: 30000 крб. (1908) [134] [125]
	Млин Нібура Г. А. («Нижня»); передано компанії «Нібур і К ^о »	Засн. 1903	Продукт.: 200 000 крб. (1900); середньодобове виробництво 1000 пуд. (1909). Роб.: 10 (1909) [113] [114]
	Млин Нібура А. А.	Засн. 1898	Продукт.: 80 000 крб. (1900). Роб.: 10 (1900) [114]
	Паровий млин Фаста П. Г.	Засн. 1879	Продукт.: 44250 (1896); 68262 (1914). Роб.: 5 (1896); 11 (1905); 10 (1914). Варт.: 30 000 крб. (1908) [96] [80] [134]
	Паровий млин Генрікса П.	Засн. 1891	Продукт.: 82 190 (1914). Роб.: 10 (1912); 5 (1914). Варт.: 35000 (1908) [80] [121] [125] [134]
	Млин Кампена І. П.	Згад. 1895	[108]
	Млин Льовена А. П.	Згад. 1896	Продукт.: 78 000 (1900); 45 000 крб. борошна, 3000 крб. висівок (1896).

			Роб.: 6 (1896); 8 (1905) [96] [114] [118].
	Млин паровий Фаста П. Г.	Засн. 1879 (1899)	Продукт.: 87 000 крб. (1900). Роб.: 8 (1900) [114]
	Млин Бергена С.	Згад. 1910	[117]
	Паровий млин Паульса А.	Згад. 1908	Варт.: 800 крб. (1908) [134]
	Паровий млин Генріхса П. Ю.	Засн. 1890	Продукт.: 100 000 пудів (1910); добовий помел 800 пудів (1909); 150 000 пудів (1914). Роб.: 7 (1914). Варт.: 35000 крб. (1908) [113] [117] [122][134]
	Завод землеробських машин Гільдебрандта К. (1900); власники Гільдебрандт П., Прісс П. П., Гільдебрандт К. (у 1914)	Основ. 1878	Продукт.: 38, 5 тис. крб. (1895); 80 000 крб. (1900); 14 750 крб. (1910); 350 000 крб. (1914). Роб.: 20 (1880); 29 (1895); 60 (1900); 34 (1905); 90 (1910); 71 (1914). Варт.: 51 717 крб. (1908); 64 000 крб. (1912) [109][114] [124][121] [134]
	Завод землеробських машин Копа А. Я.	Засн. 1861 (1864)	Продукт.: 50 000 крб. (1900); 108 000 крб. (1910); 205 796 крб. (1914). Роб.: 60 (1880); 60 (1900); 85 (1914). Варт.: 40 094 крб. (1908) [80] [104][121][124][134]
	Завод землеробських машин «Торговий будинок Лепп і Вальман»	Засн. 1850	Продукт.: 1095 шт (1895); 135 000 крб.(1910); 208 000 крб. (1914). Роб.: 143 (1887); 56 (1900); 71 (1905); 145 (1910). Варт.: 125 879 крб. (1908) [80] [108] [114] [134]
	Механічний завод Козловського Я.	Згад. 1895	[108]
	Завод землеробських машин Тіссена	Засн. 1874	Продукт.: 660 плугів (1895). Роб.: 35 (1881) [108] [124]
	Цегляний завод Классена П. А.	Згад. 1895	Продукт.: 300 000 шт. на рік (1894); 3 000 крб. (1914). Варт.: 700 крб. (1908) [108]

			[120][134]
	Цегляний завод Регіра П. Я.	Згад. 1895	Продукт.: 170 000 штук на рік (1894); 1000 крб. (1914). Варт.: 700 крб. (1908) [108] [121][134]
	Круп'яний завод Кампена І. П.	Згад. 1895	Продукт.: 19 000 пуд. на рік (1894) [108]
	Олійниця Нібура	Згад. 1895	Продукт.: 200 000 пудів (1894) [108]
	Лісопильний з-д братів Дік	Засн. 1887	Продукт.: 100 000 крб. (1910); 85 000 крб. (1914). Роб.: 36 (1910); 10 (1914). Варт.: 10000 крб. (1908) [80] [117][134]
	Лавка Діка Я.	Згад. 1851	[124.1]
	Лавка Тіссена Ф.	Згад. 1868	[124.1]
	Бакалійна лавка Кампена Ю. П.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. (1899) [111]
	Бакалійна лавка Кампена І. П.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. (1899) [111]
	Торгівля землеробськи ми знаряддями Фрезе Я. Я.	Згад. 1911	[102]
	Торгівля землеробськими знаряддями Тіссена А.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Торгівля землеробськими знаряддями Ульмана А. К.	Згад. 1911	[102]
	Книжковий магазин Гезе В. і Енса Л. А.	Згад. 1908	Варт.: 13 000 крб. (1908) [134]
	Лавка дерев'яних виробів Діків (І. та Я.)	Згад. 1911	[102]
	Лавка дерев'яних виробів Гамма П.	Згад. 1908	Варт.: 4000 крб. (1908) [134]
	Торгова лавка Девіда	Згад. 1910	[52.1]
	Продаж мануфактурних товарів Дерксена П. П.	Згад. 1895	[108]
	Продаж мануфактурних товарів Гардера	Згад. 1895	[108]
	Хліботоргова компанія Мартенса І.	Згад. 1895	[108]
	Хліботоргова контора Брауна П. П.	Згад. 1895	[108]

Шонеберг (Смоляна)	Вітряний млин Петерса П.	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Шелленберга Ю.	Згад. 1908	Варт.: 1800 крб. (1908) [134]
	Паровий млин Вібе Я.	Згад. 1910	[117]
	Млин простого помелу Діка П. Д.	Згад. 1914	Продукт.: 5000 (1914) Роб.: 5 (1914) [80]
	Лавка мануфактурна Фрезе Я. Г.	Згад. 1886	[106] [108]
Олександрівський повіт			
Адреапіль (колонія)	Паровий млин Мартенса Я.	Згад. 1912	[83]
Андріївський (хутір)	Цегляний завод Вальмана А.А.	Згад. 1895	Продукт.: 150 000 шт. (1894) [108]
Бергфельд (Гуляйпільська вол.)	Млин Классена Г. А.	Засн. 1886	Продукт.: 100 000 крб. (1900). Роб.: 14 (1900) [114].
Василівка	Механічний млин Вібе і Петерса	Згад. 1908	Варт.: 10 000 крб. (1908) [134]
Генріхсталь (Генріхса) (хутір)	Пивоварний завод Гейна А.А. і спадкоємців; Гейна Е.А. (у 1914)	Засн. 1889	Продукт.: 19 000 крб. (1900). Роб.: 9 (1900) [114] [121].
	Цегляний завод Генріхса П. К.	Згад. 1895	Продукт.: 100 000 шт. (1894) [116]
Діллерово (станція)	Моторний млин Нікеля Я.	Згад. 1908	Варт.: 10000 крб. (1908) [134]
Дмитрівка (колонія)	Паровий борошномельний млин Герцена Я.	Згад. 1910	[117]
Гуляйполе	Паровий борошномельний млин Вібе А. П.	Згад. 1912	[83]
	Паровий борошномельний млин Шредера Д.	Засн. 1895	Продукт.: середньодобовий помел 1500 пудів (1909). Роб.: 22 (1909) [108] [113]
	Завод землеробських машин Крюгера Я. Я. і спадкоємців	Засн. 1882	Продукт.: 92 000 (1897); 200 000 крб. (1910–1914). Роб.: 71 (1897); 80 (1910– 1914) [104][123]
	Олійниця Янцена К.	Засн. 1865	Продукт.: 10 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114]
	Торгівля землеробськими знаряддями Крігера І. І.	Згад. 1911	[102] [116]
	Торгівля борошном Вінса Г.Г.	Згад. 1911	[102] [116]

	Борошномельна лавка Шредера Д. І.	Згад. 1911	[102] [116]
	Борошняні товари Янцена В. Г.	Згад. 1911	[102] [116]
Зільберталь (хутір)	Цегляний завод Нойфельда П.	Згад. 1895	Продукт.: 200 000 шт. (1894) [108]
Івангород	Вітряний млин Петерса І.	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Петерса	Згад. 1908	Варт.: 1200 (1908) [134]
Камишевата	Винна торгівля Янцена П. Г.	Згад. 1912	[83]
Краматорськ	Моторний млин Шульця	Згад. 1908	Варт.: 12 000 крб. (1908) [134]
	Моторний млин Унгера І.	Згад. 1908	Варт.: 10 000 крб. (1908) [134]
Краснопілля	Мануфактурна лавка Петерса Б.	Згад. 1912	[83]
Листівка (Залів`янської вол.)	Бакалійна лавка Гамма Густава	Згад. 1912	[83]
Любимівка	Вітряний млин Петерса Д.	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
Михайлівка (станція)	Моторний млин Нікеля і Дрідгера	Згад. 1908	Варт.: 16000 крб. (1908) [134]
Пологи	Млин Альбрехта П.	Засн. після 1900	[131]
	Паровий млин Бергена Г. і Ремпеля Г.	Засн. після 1900	[131]
	Паровий млин Вібе А.	Згад. 1912	[83]
	Паровий борошномельний млин Ремпеля, Унгера, Діка	Засн. після 1900	Варт.: 12 000 крб. (1908) [134]
	Моторний млин Льовена і Вільмса	Згад. 1908	Варт.: 5000 крб. (1908) [134]
	Цегляно-черепичний завод Нойфельда А.	Згад. 1913	Роб.: 42 (1914) [77]
	Скляний завод Валля Я. П.	Згад. 1913	Роб.: 80 (1913) [77]
Петерсдорф (маєток)	Цегляний завод	Згад. 1914	[132]
Преображенське	Пивна лавка Янцена Г. Г.	Згад. 1912	[83]
	Моторний млин Діка і Берга	Згад. 1908	Варт.: 8000 крб. (1908) [134]

Привільне (станція)	Механічний млин Ремпеля Г.	Згад. 1908	Варт.: 9000 крб. (1908) [134]
Просяна	Паровий млин Альбрехта Г. Ф.	Згад. 1911	Роб. : 10 (1911). Двоповерхова конструкція [83]
Рейнфельд (маєток)	Вітряний млин	Згад. 1914	[132]
Розегоф (Натальївської вол.)	Лавка будівельних матеріалів Нойфельда І. І.	Згад. 1899	Оборот: 9 000 крб. [111]
Скельоватий (хутір) (Натальївської вол.)	Млин Янцена М. Я.	Згад. 1895.	Продукт.: 8 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114]
	Борошномельний млин Діка А. А.	Згад. 1910	Продукт.: 250 000 пудів зерна (1910) [117]
	Завод землеробських машин Янцена М.	Засн. 1888	Продукт.: 113 950 крб. (1897); 50 000 крб. (1900); 100 000 крб. (1914). Роб.: 30 (1897); 40 (1900); 91 (1914) [114] [122] [123]
Софіївка (станція)	Млин Діка А. Г.	Засн. 1875	Продукт.: 40 000 крб.(1900). Роб.: 6 (1900). [114]
	Завод землеробських машин Нойфельда Г. Д. (раніше належав Классену та Нойфельду)	Засн. 1870	Продукт.: 132 000 крб. (1900); 220 000 крб. (1910); 220 000 крб. (1914). Роб.: 140 (1897); 102 (1900); 175 (1910). Нагороди: 13 нагород на виставках [4.2][114] [117] [122]
	Олійниця Пеннера Г. В.	Засн. 1893	Продукт.: 10 000 крб. (1900). Роб.: 3 (1900) [114]
Токмак	Механічний млин Діків (Ісаака і Якоба)	Згад. 1908	Варт.: 10000 крб. (1908) [134]
Чистопіль	Вітряний млин Сименса Я. І.	Засн. до 1897	Варт.: 1200 крб. (1897) [88]
	Сукноварня Раймера Я.А.	Згад. 1900	Продукт.: 30 000 крб. (1900). Роб.: 6 (1900) [114]
Яковлево	Паровий млин Янцена А.	Згад. 1910	[117]
Павлоградський повіт			
Павлоград	Млин Варкентіна П. П.	Згад. 1910	[117]
	Чавуноліварний і механічний завод «Лепп і Вальман»	Засн. 1900	Продукт.: 35 000 крб. (1912). Роб.: 12 (1900); 20 (1904); 16 (1912) [109][114]
Олексієвка (Павлоградський повіт)	Лісопильний завод Нойфельда І. І.	Згад. 1900	Продукт.: 100 000 крб. (1900). Роб.: 15 (1900) [114]

Михайлівської вол.)	(молодшого)		
Близнюки (станція)	Млин Близнюківського товариства (Гезе В.)	Засн. 1907	Продукт.: середньодобовий помел 3000 пудів (1909). Роб.: 26 (1909) [113]
Візенфельд (хутір)	Млин Раймера П. № 1	Засн. 1903	[117]
	Млин Раймера П. № 2	Засн. 1909	Продукт.: (по двох млинах) 105 000 пудів борошна на рік (1910) [117]
	Паровий борошномельний млин Діка Я. І.	Згад. 1912	[83]
	Ковальська майстерня Вібе Г.	Згад. 1900	[138]
	Механічна майстерня Раймера І. Я.	Згад. після 1900.	Виробництво: вози [138]
	Колісна майстерня Раймера І. Я.	Після 1900	[138]
	Цегляний завод Раймера П. Я.	Засн. 1894	Продукт.: 400 000 шт. в рік (1910) [117]
	Лавка з продажу мануфактурних товарів Раймера Я. І.	Засн. 1910	[138]
Межова (станція)	Млин німецького мукомельного товариства (Фаста І., Енса Я. К., Гена, Нейшtedтера)	Засн. 1907	Продукт.: 2000 пудів (середньодобова) (1909). Роб.: 16 (1909) [113]
Письменна (станція)	Млин Фаста П. Г.	Засн. 1894	Продукт.: 450 000 крб. (1900); 150 000 пуд. зерна на рік (1910). Роб.: 40 (1900) [119]
Фільзенбург (хутір)	Млин Нойфельда І. І. (молодшого)	Згад. 1900	Продукт.: 20 000 крб. (1900). Роб.: 4 (1900) [119]
Червоний хутір (біля Синельниково)	Цегляний завод Вібе П.	Проект 1909	Встановлено піч Хофмана, на орендованій землі
Славгород (поблизу Синельниково)	Олійниця Варкентіна Д.П.	Засн. 1899	Продукт.: 6000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114]
Янцево (станція)	Завод землеробських машин Янца Я. М.	Згад. 1912	Роб.: 160 (1912) [109]
Бахмутській повіт. Ігнатєво. Борисово. Мемрик			
Ігнатєво. Андріївка	Бакалійна лавка Зінгера С.	Згад. 1899	Оборот : 11 000 крб. [111]
	Мануфактурна лавка Геккера	Згад. 1895	[108]
Богодарівка	Цегляний завод Шредера Я. П.	Засн. 1896	Виробн.: 2 000 крб. (1896) Роб.: 6 (1896) [96]
Верхне (поблизу	Борошномельний	Засн. 1895	Продукт.: 10 000 крб. (1900)

Лісічанська)	паровий млин Гільдебрандт О. К		Роб.: 2 (1900) [114].
	Олійниця Гільдебрандт О. К	Засн. 1898	Продукт.: 12 000 крб. (1900). Роб.: 3 (1900) [114]
Желанна (станція)	Бакалійна лавка Гамма А.	Згад. 1899	Оборот : 11 000 крб. [111]
	Млин Фрізена І. і Сименса	Засн. 1898	Продукт.: 300 000 крб. (1900). Роб.: 12 (1900) [114] [119]
	Млин Шредера І.	Згад. 1900	Продукт.: 12 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114] [119]
	Млин Фрезе і Діка	Засн. 1904	Продукт.: середньодобовий помел 1200–1500 пудів (1909). Роб.: 58 чол. (1909). Після 1924 орендовано [113]
	Книжковий магазин Гаммів	Згад. 1911	[109]
	Бакалійна лавка Фаста і Рейнгольда А.	Згад. 1911	[109]
	Бакалійна лавка Нойфельда А. Я.	Згад. 1911	[109]
Іверське (Степанівської вол.)	Бакалійна лавка Вібе Г. Я.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. [118]
Кононово (Голіциновської вол.)	Цегляний завод Панкратца Д.	Згад. 1896	Продукт.: 1 500 крб. (1896). Роб.: 6 (1896) [96]
Леонідівка	Паровий борошномельний млин Герцена А.	Згад. 1910.	[117]
	Паровий борошномельний млин Петерса Г. і Еппа К.	Згад. 1910.	[117]
	Борошномельний млин Діка Г. П.	Згад. 1900	Продукт.: 31 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114]
	Лавка Ісаака	Згад. близько 1900	[131]
Микитино (масток Гейріха Шредера і спадкоємців)	Млин	Згад. після 1900	[125]
Миколаївка (Ебенталь) Железнянської волості	Млин Нойфельда Я.	Згад. 1900	Продукт.: 226 000 крб.(1900). Роб.: 8 (1900) [119]
	Олійниця Нойфельда Я.	Згад. 1900	Продукт.: 3 000 крб.(1900). Роб.: 2 (1900) [114] [119]
Нью-Йорк	Чавуноливарний і механічний завод Нібура Я. Г. (1900) (пізніше: братів Я., П., і Г. Нібур	Засн. 1894	Продукт.: 12 350 крб. (1897); 30 000 крб. (1900); 600 000 крб. (1914). Роб.: 40 (1897); 30 (1900), 350 (1914).

	(спадкоємців)		Сівалки, жнивварки, букери, кінні молотарки, парові двигуни [114] [121] [123]
	Чавуноливарний завод Ремпеля Г. і Олів'є Є.	Згад. 1900	Продукт.: 80 000 крб. (1900). Роб.: 60 (1900) [119]
	Механічна майстерня Тіссена П. К.	Згад. 1895	Продукт.: 150 шт. на рік (1894) [108]
	Деревообробна фабрика Нойфельда Я. І.	Згад. 1900	Продукт.: 10 000 крб. (1900). Роб.: 12 (1900) [114] [119]
	Екіпажна майстерня Унру К.П.	Засн. 1894	Продукт.: 7 000 крб.(1900); 11 000 (1904). Роб.: 6 (1900); 11 (1904) [114] [120]
	Млин Герцена Г. (співвласник Блок Д. (з 1910))	Засн. 1892	Продукт.: 75 000 крб.(1900). Роб.: 7 (1900) [114]
	Млин Діка П. П.	Засн. 1891	Продукт.: 70 000 крб.(1900), 460 000 пуд. помел (1914). Роб.: 7 (1900) [114] [122].
	Млин Унгера П. Г.	Засн. 1893	Продукт.: 75 000 крб.(1900), 700 000 крб. (1914). Роб.: 8 (1900) [114] [119] [77]
	Млин Унру К. П.	Згад. 1900	Продукт.: 45 000 крб.(1900), помел 400 000 пудів (1914). Роб.: 6 (1900), 9 (1914) [114] [122]
	Млин Петерса Г.	Згад. 1910	[117]
	Млин Тіссена І. А.	Згад. 1896	Продукт.: 1 600 крб. (1896). Роб.: 3 (1896) [96]
	Паровий млин братів Редекоп (Вільгельма і Девіда)	Згад. 1910–1914	Продукт.: 26 000 пудів пшона (1910), 160 000 пуд. помел (1914). Роб.: 6 (1914) [117] [122]
	Паровий млин Ремпеля Г. І.	Згад. 1910–1914	Продукт.: 150 000–180 000 крб. (1914). Роб.: 12 (1914) [117] [122]
	Цегляний завод Діка П. П.	Засн. 1893	Продукт.: 7 000 крб. (1900). Роб.: 18 (1900), 20 (1905) [103][114]
	Цегляний завод Нібура Я. Г.	Засн.1898	Продукт.: 10 000 крб. (1900). Роб.: 20 (1900) [114]
	Цегляно-черепичний завод Унгера Я. Г.	Засн. 1889	Продукт.: 25 000 крб. (1900); 60 000 (1914). Роб.: 52 (1900), 82 (1912) [77] [114] [122] [116]
	Олійниця Унгера Я. і Бур К.	Згад. 1900	Продукт.: 3 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114] [119].

	Олійниця Гема К. Д.	Засн. 1891	Продукт.: 6 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114].
	Олійниця Унгера Я. Г.	Засн. 1895	Продукт.: 3 000 крб. (1900). Роб.: 3 (1900) [114] [119].
	Банківська контора Унгера П. Г. і Діка П. П.	Згад. 1914	Капітал: 70 698 крб. (1914) [77]
	Винна лавка Нойфельда А. Я.	Згад. 1911	[109]
	Бакалійна лавка Гепнера	Згад. 1895	[108]
	Книжковий магазин братів Гамм	Згад. 1911	[109]
	Гостинний двір Діка А. П.	Згад. 1911	[109]
Борисово Дружковка (Сантуринівської вол.)	Склад лісоматеріалів Касдорфа І. Д.	Згад. 1914	Оборот: 60 000 крб. (1914) [77]
Кондратьєвка (Сантуринівської вол.)	Борошномельний млин Фрізена В. У.	Засн. 1898	Продукт.: 90 000 крб. (1900); 240 000 крб. (1914). Роб.: 4 (1900) [77] [114]
	Паровий млин Касдорфа І. Д.	Згад. 1914	Продукт.: 150 000 крб. (1914) [77]
	Паровий млин Герцен А. І.	Згад. 1905	[103]
	Паровий млин Віллера А. А.	Засн. 1899	Продукт.: 30 000 крб. (1900). Роб.: 4 (1900); 8 (1905) [103] [119]
	Бакалійна лавка Гамма	Згад. 1899	[111]
Кондратьївка (Олександрівсько- Шультенської волості)	Борошномельний млин Льовена Я. А.	Засн. 1899	Продукт.: 20 000 крб. (1900). Роб.: 6 (1900) [114] [119]
Миколаївка (Сантуринівської вол.)	Млин братів Сименс (Йоганна, Петра, Як.)	Згад. 1914	Продукт.: 250 000 крб. (1914). Роб.: 20 (1914) [121]
Петровська копальня Єленівської вол.	Майстерня з виробництва аміачної води Копа Е.	Згад. 1914	Продукт.: 100 000 крб. (1914) [77].
Удачна (станція) (Сергіївської вол.)	Борошномельний млин Миколайпільського товариства (Діка, Унгера, Блока)	Засн. 1906	Продукт.: середньодобовий помел 1600–1700 пудів (1909); 230 000 крб. (1914). Роб.: 17 (1909) [77] [113]
	Млин Фогта Д. А., Віллера І., Леткемана Д. Д.	Засн. 1908	Продукт.: помел 1800 пудів на добу (1909). Роб.: 14 (1909) [113]
Мемрик Олександрівка	Борошномельний млин Больда Г.	Засн. 1902	[128]

(Олександрхоф)	(засновник). Успадкована Сименсом Г.		
Горлівка	Паровий борошномельний млин Діка П. П.	Згад. 1910	Продукт.: 20 000 пудів зерна (1910) [117]
Гришино	Млин Унгера	Згад. 1895	Продукт.: 80 000 пудів (1894) [108]
	Паровий млин братів Геккер	Згад. 1910	Продукт.: 210 000 пудів зерна (1910) [117]
Григорівка	Механічний завод Босе Є. А.	Згад. 1895	[108]
	Чавуноливарний завод Босе і Геннефельда	Згад. 1895	[108]
Карпівка	Паровий млин Петкау Г.	Засн. 1907	[128]
Котлярівка (Голіцинської вол.)	Олійниця Фрізена П. К.	Засн. 1897	Продукт.: 7 000 крб. (1900). Роб.: 6 (1900) [114] [119]
	Млин Фрізена	Згад. 1895	Продукт.: 10 000 пудів в рік (1894) [108]
Лессовка (Вальдек)	Завод сільсько- господарських машин Легіна Ю.і Вальдека	Засн. 1895	Продукт.: 1000 косарок, 600 плугів, 300 віялок. на суму 150 000 крб. (1912) [133]
Михайлівка (Міхельгейм)	Паровий борошномельний млин Генрікса П. і Андерса К. (товариство на паях); співвласник Сименс Я. (1910)	Засн. 1898	Продукт.: 500 000 пудів зерна (1910) [117]
Орлово (Бондорф)	Борошномельний млин Шредера Д., Рідігера П.	Згад. 1903	[128]
Ломоватка (станція)	Єленівська копальня Классена Д. Я.	Згад. 1900	Продукт.: 20 000 пудів вугілля на рік (1900). Роб.: 55 (1900) [114] [119]
Маріупольський повіт. Бергталь			
Маріуполь	Товариство «Силікатний завод Берген, Заватській і К°»	Згад. 1913	[116]
Олександроневськ	Борошномельний паровий млин Петерса А. і Паульса Г.	Згад. 1910	[117]
	Борошномельний паровий млин братів Дік	Згад. 1910–1914	[80]

Благодатне	Олійниця Льовена Я. Д.	Засн. 1899	Продукт.: 4 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114] [119]
Красновка (хутір)	Паровий млин Енса Я. і Шелленберга А.	Згад. 1910	[80]
Грюнау	Торгівля землеробськими машинами Шилінга	Згад. 1895	[108]
	Млин Янца І. І.	Згад. 1895	[108]
Шонфельд	Лавка	Згад. 1895	[108]
Гейбрун	Лавка	Згад. 1895	[108]
Фрідріхсталь	Лавка	Згад. 1895	[108]
Шанталь	Лавка	Згад. 1895	[108]
Веселі Терни	Млин Ремпеля Р. і Паульса А.	Засн. 1896	Продукт.: 300 000 крб. (1900). Роб.: 22 (1900) [114] [119]
Єкатеринівка	Млин Классена і Шмідта	Згад. 1900	Продукт.: 25 000 крб. (1900). Роб.: 3 (1900) [114] [119]
Лозова (хутір)	Млин Діка М. Я.	Згад. 1900	Продукт.: 16 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114] [119]
Любомирівка (Альт-Шультської вол.)	Паровий млин Герцена Г. Г.	Згад. 1900	Продукт.: 75 000 крб. (1900). Роб.: 8 (1900) [114] [119]
Новоекономічна	Млин Діка Я.П.	Згад. 1900	Продукт.: 20 000 крб. (1900). Роб.: 2 (1900) [114] [119]
Шараповка (Новософіївської вол.)	Млин Гейна Г. Я.	Згад. 1900	Продукт.: 50 000 крб. (1900). Роб.: 4 (1900) [114] [119]
Шестаковка (екон.)	Млин Янца К.Г.	Згад. 1900	Продукт.: 100 000 крб. (1900). Роб.: 8 (1900) [114]

Таврійська губернія

Бердянськ	Механічний млин Фрізена І.	Діяв 1840–1854	[131]
	Вітряний млин Берга	Згад. до 1852	[131]
	Борошномельний млин Буллера Я.	Згад. до 1852	[131]
	Борошномельний млин Фаста Д.	Згад. до 1852	[131]
	Борошномельне виробництво Классена К.	Згад. до 1852	[131]
	Борошномельний млин Фрізена Д.	Згад. 1870 (80)	[131]
	Механічний млин Хиберта Д.	Згад. 1860	[131]
	Механічний млин Зудермана А. І.	Згад. 1845	[131]
	Вітряний млин Зудермана Я. І.	Згад. до 1852	[131]
	Вітряний млин	Згад. 1852	[131]

	Ремпеля І.		
	Вітряний млин Ремпеля П.	Згад. до 1852	[131]
	Вітряний млин Діка Я.	Згад. після 1882	[131]
	Крупорушка Вільмса П. А.	Згад. 1895	[108]
	Олійниця Енця І.	Згад. до 1852	[131]
	Азовсько-чорноморський механічний завод Янцена Г. Я. і Горохова Г. М. (товариство на вірі)	Засн. 1906	Продукт.: 180 000 крб. (1910); 100 000 крб. (1914). Роб.: 187 (1910), 140 (1914). Відомості: виробництво нафтових і парових двигунів, верстатів, чугунних відливок, залізнодорожне устаткування [79] [117]
	Завод землеробських машин Крігера І. І.	Засн. 1895	Продукт.: 33 000 крб. (1910). Роб.: 52 (1910) [117]
	Механічно-чавуноливарний і слюсарний завод Шредера	Засн. 1895	[7]
	Шпагатова фабрика Вінса Г. Р. і Янцена Г.	Згад. 1909	Раб: 42 (1912) [38] [79]
	Крохмальний завод Вільмса Я.	Згад. 1895	[108]
	Цегляне виробництво Классена Б.	Згад. до 1852	[131]
	Цегляно-черепичний завод Раймера Г.	Згад. 1895	[108]
	Цегляно-черепичний завод Вільмса Якоба	Згад. 1895	[108]
	Цегляний завод Енця Г.	Згад. 1895	[108]
	Пивоварний завод Феттера Л. Д.	Засн. 1898	Продукт.: пиво 80 000 відер, 80 000 крб. (1910). Роб.: 16 (1910) [117]
	Палітурна майстерня Едігера Г. А. і Едігера Ф. (міщанина), Захарія Зеньковського. «Едігер і К ^о » (1912)	Засн. 1889	Роб.: 13 (1912); 22 (1915). Устаткування: машини (друкарські, різальні), 2 верстати (1912). Сировина: папір і картон. Замовлення для приватних осіб, організацій і установ [65] [100]
	Видавництво (з 1905) і книжковий магазин «Der	Діяв 1905–1914	[131].

	Botschafter». Редактор Епп Д., Едігер Г.		
	Лавка продажу господарських товарів Дерксена Я.	Діяла 1905–1915	[65]
	Лавка з продажу фарб і лаків Гоха Ф.Ф.	Згад. 1911	[109]
Великий Токмак	Борошномельний паровий млин Валля	Засн. 1874	Продукт.: 182 000 пудів зерна (1910); 85 000 крб. (1914). Роб. : 11 (1905); 15 (1914). Переобладнано 1894. [5][79][103] [117] [121]
	Борошномельний паровий млин Діка І., Бергена І., Шелленберга А. (товариство на довірі)	Згад. 1910	Продукт.: 2000 пудів зерна (1910) [117]
	Паровий млин Валля Я. А.	Згад. 1912	Роб.: 12 (1912) [109]
	Завод землеробських машин акціонерного товариства «І. В. Клейнер і К ^о »	Засн. 1885	Продукт.: 531 441 крб. (1914). Роб.: 220 (1912). Основний капітал: 1 500 000 крб. (1914) [122]
	Завод землеробських машин Фукса Й. Й.	Згад. 1912.	Роб.: 200 (1912) [116]
	Піломайстерня Вільке	Згад. 1912	Роб.: 4 (1912) [116]
	Цегляно-черепичний завод Діка І.	Згад. 1912	[70]
	Лавка Генріхса Г.	Згад. 1918–1919	[129]
	Пивна лавка Нойфельда Г.	Згад. 1911	[109]
Мелітопіль	Механічний млин Фрізена Ю.	Згад. 1852	[131]
	Борошномельний млин і олійниця Варкентіна Я. А.	Засн. 1891	Роб. : 11 (1905); 8 (1905). Варт.: 10 500 крб. (1908) [88] [79] [103] [134]
	Борошномельний млин Классена А. Я. і Нойфельда Я. Я. № 1 (нова). «Классен А. Я. і К ^о » (1910)	Засн. 1881	Продукт.: 700 000 пудів зерна на рік (1910); 635 000 пудів (1914). Роб.: 10 (1905); 40 (1910); 30 (1914). Варт.: 20 000 (1908) [79][117][121][134]
	Борошномельний млин Классена і Нойфельда № 2 (стара)	Засн. 1870	Продукт.: середньодобовий помел 750 пудів (1909); 2 000 000 пудів пшениці (річна по 3 млинам) (1909).

			Роб.: 8 (1909). Варт.: 20 000 крб. [79] [56]
	Борошномельний млин Классена і Нойфельда № 3	Згад. 1912	Роб.: 5 (1912) [79]
	Олійниця Енця І.	Згад. 1852	[131]
	Олійниця Варкентіна Я. А.	Згад. 1895	Продукт.: 17 000 крб. (1914). Роб.: 8–12 (1912) [79] [108] [121]
	Олійниця Крекера Д.	Згад. 1895	Продукт.: 450 пудів масла (1895) [108]
	Олійниця Ремпеля	Згад. 1895	[108]
	Механічний і чавуноливарний завод братів Классен (Якоба і Вільгельма). «Классен і К ^о » (1907)	Засн. 1886	Варт.: 65 000 крб. (1908). Відомості: 2 медалі виставок. У 1907 р. на виставці в с. Ной-Гальбштадт нагороджено малою золотою медаллю [105][134]
	Фірма з торгівлі зерновими товарами «Нойфельд і К ^о »	Згад. 1899	Оборот: 108 000 крб. (1899). Магазини: м. Євпаторія, Генічеськ [111]
	Торгівля землеробськими машинами і знаряддями Фрізена П.	Згад. 1911	[109]
	Торгівля машинами і знаряддями Копа А.	Згад. 1911	[109]
Орехов	Вітряний млин Едігера К.	Згад. 1852	[131]
	Борошномельний млин Нойфельда А.	Згад. 1852	[131]
	Борошномельний механічний млин і олійниця Вінця А.	Згад. 1852	[131]
	Вітряний млин і олійниця Ейтцена К.	Згад. 1852	[131]
	Вітряний млин Генріхса К.	Згад. 1852	[131]
	Борошномельний паровий млин Бергена І.	Згад. 1910.	[117]
	Паровий борошномельний млин Янцена І. Г. (1895). Іоганна Андрійовича (з 1905). Янцена І. І. і спадкоємців (з 1910)	Засн. 1883	Продукт.: 125 000 пудів зерна (1910); 250 000 пудів (1914). Роб.: 7 (1905); 13 (1914) [103] [108] [117] [121]

	Паровий борошномельний млин Янцена Г. І.	Згад. 1908	Варт.: 40 000 (1908) [131] [134]
	Борошномельний млин Діка Я.	Згад. 1908	Варт.: 1 500 крб. (1908) [64] [117][134]
	Завод чавуноливарний і землеробських машин Крігера І. І.; спадкоємців Крігера (у 1912)	Засн. 1895	Продукт.: 35 000 крб. (1914). Роб.: 15 (1905); 50 (1914). Варт.: 10 000 крб. (1908) [79][103][134]
	Лавка для торгівлі землеробськими знаряддями Дерксена	Згад. 1911	[109]
	Лавка з торгівлі землеробськими знаряддями Фрезе (братів)	Згад. 1911	[109]
	Лавка з торгівлі борошном Янцена А. І.	Згад. 1911	[109]
	Бакалійна лавка Крігера І. І.	Згад. 1911	[109]
Мелітопольський повіт			
Велика Лепетіха	Паровий млин Тевса І.	Згад. 1897	[9]
Верхній Рогачик	Газоборошномельний млин Герцена Г. (парова з 1908)	Засн. 1905	[22] [35]
Веселе	Млин Дік Марії і Ганни	Засн. до 1910	[117]
Олено-Михайлівка (хутір)	Борошномельний млин Ремпель К.	Згад. 1905	[24]
Кизіяр (Терпеньєвської вол.)	Чавуноливарний завод Тіссена П. Я.	Згад. 1895	Роб.: 12 (1895) [108]
	Завод землеробських машин і знарядь братів Классен	Засн. 1886	Продукт.: 168 640 крб. (1897); 240 000 (1912); 343 000 (1914). Роб.: 145 (1905); 200 (1910); 185 (1914) [79][103] [121]
Мала Лепетіха	Паровий борошномельний млин Пеннера А. А.	Згад. 1904	Роб.: 3 (1905) [103]
Марьянівка	Паровий борошномельний млин Банмана П.	Згад. 1894	[6]
Михайлівка	Млин і олійниця Тіссена Г.	Згад. 1897	Податок підприємства на утримання «Лісових команд» 1 000 крб. [88]

	Млин Никкеля Г., Фрідігера А.	Згад. 1905–1908	[25]
Міхельсбург	Борошномельний млин Петерса К.	Згад. 1910	[42]
Ново-Павлівка (Мелітопільського повіту)	Паровий борошномельний млин Тевса Г. П.	Згад. 1899	Роб.: 3 (1905) [15] [80]
Нельговка (станція)	Таврійсько- американське борошномельне товариство Бергена Г., Мантлера П., Вінса К., Фрізена Г., Сименса І.	Засн. 1910–1912	Роб.: 29 (1912) [42][100]
Сергіївка	Завод землеробських машин Янца Я. і Нойфельда К. «Товариство механічний і чавуно- ливарний завод» (1914)	Засн. 1876 (1893)	Продукт.: 18 501 крб. (1897); 190 000 крб. (1910); 200 000 (1914). Роб.: 28 (1897); 110 (1910); 110 (1914) [117] [121] [123]
	Машинобудівний завод Классена А.	Засн. 1876	Продукт.: 191 891 крб. (1897). Роб.: 80 (1897); 99 (1904) [107] [123]
Привілля (масток)	Борошномельний млин Реймера Д.	Згад. 1904	[21]
Пришиб	Лавка будівельних матеріалів Дікеля	Згад. 1899	[111]
Ташенак	Цегляно-черепичний завод Мартенса А.	Згад. 1898	Роб.: 5 (1905) [8] [103]
Терпіння	Паровий млин Шиндлера П.	Згад. 1906–1908	[20]
Троїцке (селище поблизу Альтонау)	Цегляно-черепичний завод Вінца П.	Згад. 1912	Роб.: 14 (1912) [100]
Шредера (економія)	Цегляно-черепичний завод Шредера І. П.	Згад. 1905	Роб.: 8 (1905) [103]
Енса (економія)	Цегляно-черепичний завод Енса І.	Згад. 1905	[103]
Яблонівка	Борошномельний млин товариства «Вільмс і К ^о »	Згад. 1912	Роб.: 22 (1912) [100]
Мелітопільський повіт			
Олександроволь	Вітряний млин Пеннера Я.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Де Фера Пітера	Згад. 1908–1914	Продукт.: 200 (1913). Варт.: 500 крб. (1908) [80]

			[134]
	Паровий борошномельний млин Шмідта І.Д.	Згад. 1914	Продукт.: 60 000 пудів (1914). Роб.: 51 (1914). Відомості: 5 вальців [77]
	Вітряний млин Гиберта Г. Д.	Згад. 1914	Продукт.: 2000 пудів (1914) [77].
	Лавка торгова (мануфактура, галантерея, бакалія)	Згад. 1914	Оборот: 22000 крб. (1913) [77]
	Бакалійний магазин Фаста Г.	Згад. 1908–1914	Оборот: 3000 крб. (1913). Варт.: 1000 крб. (1908) [80] [134]
	Торгівля лісоматеріалами Мартенса П. Ф.	Згад. 1914	Оборот: 15 000 (1913) [80]
Олександркроне	Паровий млин Пеннера Я. І., Вінця Я. П.	Засн. 1896	Роб.: 7 (1905) [103]
	Паровий борошномельний млин «Вінс І. П. і К ^о ». «Товариство Вінс П. І. і К ^о » (пайове) (з 1914)	Згад. 1905	Продукт.: 70 000 пудів зерна (1910); 6 400 (1913); 100 000 (1914). Роб.: 5 (1905); 4 (1913); 6 (1914). Варт.: 23000 крб. (1908) [80][103] [121] [134]
	Голландський вітряний млин «Вінс і К ^о »	Згад. 1914	Варт.: 3000 крб. (1908) [80] [134]
	Цегельно-черепичний завод «Дік Г. Г. і К ^о »	Згад. 1908–1914	Продукт.: 10 000 (1913). Роб: 10 (1912); 10 (1914). Варт.: 2000 крб. (1908) [80] [121] [134]
	Бакалійна лавка Нойфельда Г. Я.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Торгівля мануфактурою, галантереєю і швейними машинами товариства споживачів «Джерело» (завідує Діркс)	Згад. 1914	[80]
	Лавка Фаста Г.	Згад. 1908	Варт.: 2000 (1908) [134]
Олександргаль	Вітряний млин Хиберта Г.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134].
	Моторний млин Вільмса І.	Згад. 1908	Варт.: 4000 крб. (1908) [134]
	Паровий борошномельний	Згад. 1899	[14]

	млин Нойфельда Я.		
	Чавуноливарний і механічний завод Гейдебрехта І. і Діка І.	Згад. 1911	[56]
	Майстерня механічна «Дік і К ^о »	Згад. 1912	[102]
	Механічна лавка Нойфельда Я.	Згад. 1908	Варт.: 5000 крб. (1908) [134]
	Бакалійна лавка Нойфельда Г.Я.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
Олександрівка (Бердянського повіту)	Борошномельний млин Дефера П. І.	Згад. 1911	[47]
Альтонау	Голландський вітряний млин Бергмана І.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Механічний млин Хиберта Ф.	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
	Млин Янцена П.Ф.	Згад. 1908	Відомості: обладнана нафтовим двигуном (1911) [75]
	Цегельно-черепичний завод Енса Я. (1905). Пізніше – Енса Б. (1910)	Засн. 1835. Згад. до 1914	Продукт.: 9 000 крб. (1910), 18 000 крб. (1913). Роб.: 4 (1899), 12 (1905); 15 (1910), 20 (1914). Варт.: 5000 крб. (1908) [80] [117] [134]
	Силікатно-цегляний завод Вінса П. (с. Троїцке поблизу Альтонау)	Згад. 1912	Роб.: 16 (1915) [72]
	Меблева майстерня Хиберта Д.	Згад. 1908	Варт.: 250 крб. (1908) [134]
	Парфюмерна фабрика Регира І.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня Неймана Я.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
	Лавка бакалійна Матіаса А.	Згад. 1895–1908	Оборот: 10 000 крб. (1899). Варт.: 15 000 крб. (1908) [108][111][134]
	Лавка бакалійна і мануфактурна Діка Г.	Згад. 1914	Роб.: 3 (1914). Оборот: 30 000 (1913) [77].
	Торгівля борошном Янцена П.	Згад. 1908	Оборот: 500 крб. (1913) [77]
Блюменорт	Млин з газовим двигуном Енця Г. А.	Згад. 1914	Продукт.: 300 (1913). Роб.: 1 (1914) [80]
	Голландський млин Болдмана Я.	Згад. 1908	Варт.: 3 000 крб. (1908) [134]
	Голландський млин	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]

	Тевса І.		
	Бакалійна лавка Діка Фр. Абр.	Згад. 1899	[111]
	Торгівля і виробництво залізних виробів Дік Ганни; Братів Діків (з 1914).	Згад. 1895–1914	[69]
	Мануфактурна і бакалійна лавка Классена Г. А.	Згад. 1895–1914	Оборот: 10 000 (1914); 50 000 (1913). Варт.: 13 000 крб. (1908) [80] [108] [134]
Блюмштайн	Млин з паровим двигуном Фаст Ганни Францевни	Згад. 1911	Продукт.: 700 (1913). Завідує сама [60] [80]
	Борошномельний млин Фрізена Д.	Згад. 1911	[58]
	Вітряний млин Льовена В.	Згад. 1908	Варт.: 8 000 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня Крігера Д.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908). Виробництво возів [134]
	Ковальська майстерня Госсена Г. І.	Згад. 1914	Продукт.: 800 крб. (1913). Роб.: 3 (1914) [80]
	Ковальська майстерня Вокена Г.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Фарбувальна майстерня Трікена Г.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Синильна майстерня Фаста К.	Згад. 1912–1914.	Продукт.: 1 500 крб. (1913). Роб.: 8 (1912) [79][80]
	Бакалійна лавка Нойфельда Г.	Згад. 1899	Роб.: 5 (1899) [111]
	Лавка мануфактурна і бакалійна Рідігера І. Я.	Згад. 1895–1908	Оборот: 10 000 крб. (1899); 25 000 крб. (1913). Варт.: 3000 (1908) [80] [108] [111][134]
	Лавка з торгівлі борошном Тейбреха І.	Згад. 1914	Оборот: 5000 крб. (1913) [80]
Вальдгайм	Борошномельний млин Вальдгаймського товариства (Ран І., Унру Г., Фога Г.)	Згад. 1910	Продукт.: 100000 пудів зерна (1910); 80 000 крб. (1914). Роб.: 7 (1914). Варт.: 35 000 (1908) . [77] [117] [121]
	Борошномельний млин Діркса І. Д.	Згад. 1910	Продукт.: 435 шт. в рік (1894); 350 000 крб. (1910); 85 000 пуд. (1914). Роб.: 20 (1910); 5 (1914) [108] [117] [121]

	Вітряний млин Ріхтерга І.	Згад. 1908	Продукт.: 460 пудів (1914). Роб.: 10 (1914). Варт.: 4000 крб. (1908) [77] [134]
	Вітряний млин Пеннера Я.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Хиберта Г.	Згад. 1908	Стом-ть: 500 крб. (1908) [134]
	Круп'яний вальцовий млин Нойфельда І.	Згад. 1914	Роб. : 26 (1914) [77]
	Чавуноливарний завод Кена Д. Д.	Згад. 1895	[108]
	Чавуноливарний завод Нойфельда І. І.; «Нойфельд і К ^о : Акціонерне товариство чавуноливарний завод» (1905). «Акціонерне товариство машинобудівний завод Нойфельд і К ^о » (Нойфельд Г., Нойфельд Я.) (1910)	Засн. 1890	Продукт.: 435 штук (1895); 350 000 крб. (1910); 613 374 (1914). Роб.: 70 (1897); 120 (1905); 200 (1910); 272 (1914). Варт.: 50 000 крб. (1908). [77] [103] [108] [117][12]
	Механічний чавуноливарний завод «Товариство Тобіас, Унру і К ^о »	Засн. 1908	Продукт.: техніка на 120 000 крб. (1914). Роб.: 100 (1912); 97 (1914) [77] [102] [121]
	Цегляний завод Герцена І. І.	Засн. 1910	Продукт.: 4000 крб. (1914) [39] [77]
	Виготовлення цементу і черепиці Томзена Г.	Згад. 1914	Продукт.: 7000 пудів цементу, 14 000 шт. черепиці (1914). Роб. : 1 (1914). Варт.: 1000 крб. (1908) [77] [134]
	Бакалійна лавка Вільмса Л.	Згад. 1899	[111]
	Бакалійна лавка Вібе	Згад. 1899	[111]
	Бакалійна лавка Ріхтера Корнелія	Згад. 1895	[108]
	Лавка для торгівлі борошном Герцена І.	Згад. 1914	[77]
	Лавка з торгівлі гастрономічним товаром, фруктами Ріхтерга К. К.	Згад. 1899	[111]
	Лавка для торгівлі галантерейними і бакалійними товарами	Згад. 1914	Оборот: 2000 крб. (1914) [77]

	Ніцена Г.Я.		
	Лавка для торгівлі мануфактурними, галантерейними, бакалійними товарами Лоренца Д.	Згад. 1914	Оборот: 45 000 волоків (1914). Роб.: 1 (1914) [77]
	Лавка для торгівлі мануфактурою, галантереєю і бакалійними товарами Вальдгаймського споживчого товариства «Промінь». Завідуючий Абрагамс.	Згад. 1914	Оборот: 43 901 крб., пайовий капітал 9 205 крб. (1914). Роб.: 5 (1914) [77]
Вернерсдорф	Вітряний млин Гільдебрандта Г.	Згад. 1908	Варт.: 1600 крб. (1908) [134].
	Вітряний млин Возена	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134].
	Борошномельний млин Герца І. І.	Згад. 1911	[55]
	Майстерня віяльно-бричечна Едігера Ф. Ф.	Згад. 1895	Оборот: 14 000 крб. (1895). Продукт.: 500 крб. (1913). Роб.: 3 (1912) [79] [80]
	Колісна майстерня Едігера Ф.	Згад. 1911	[67]
	Мануфактурна лавка Лоренца і Мартенса Д.	Згад. 1911	[109]
	Лавка продажу мануфактурних товарів Вульфа К.	Згад. 1908	Оборот: 15 000 крб. (1913). Варт.: 4000 крб. (1908) [80] [134]
	Лавка продажу мануфактурних товарів Хіберта К.	Згад. 1908	Варт. : 1000 крб. (1908) [134]
	Лавка продажу дерев'яних виробів Розенфельда Г.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
Гальбштадт	Паровий млин Вільмса Г. Г. (1896). «Вільмс Г. Г. і К ^о » (1911) (крупорушний)	Засн. 1879	Продукт.: 1 779 000 крб. (1914). Роб.: 22 (1905); 17 і 53 (1912); 75 (1914). Варт.: 60 000 (1908). У складі три парові мукомельні млини в с. Мунтау, Гальбштадт, Яблонівка. [10] [79][103][108][121] [134]
	Борошномельний млин «Вільмс і К ^о » № 2	Згад. 1912	Роб.: 5 (1912) [109]
	Млин з газовим	Згад. 1914	[77]

	двигуном Фаста П.		
	Моторний млин Льовена Я.	Згад. 1908	Варт.: 1300 крб. (1908) [134]
	Моторний млин Фрізен Марії	Згад. 1908	Варт.: 1 300 крб. (1908) [134]
	Металургічна фабрика Ведея К.	Засн. 1848	
	Товариство «Екіпажний завод Вінця В., Валля В., Вільмса Е.»	Засн. 1893	Продукт.: 96 900 (1897); 40 000 крб. (1914). Роб.: 79 (1897); 62 (1905); 60 (1914) [103] [108][121]
	Машинобудівний і чавуноливарний завод акціонерного товариства Шредер Г. (1912). «Шредер і К ^о » (1914)	Засн. близько 1890	Варт.: 30 000 крб. (1908). Роб. : 99 (1912) [79] [134]
	Чавуноливарний завод Гамма Г. Г.	Згад. 1912	Роб.: 29 (1912) [79]
	Чавуноливарний завод Франця Г. Г.	Згад. 1895	Продукт.: 1506 штук (1895) [108]
	Завод землеробських машин Франця Р. Р., Шредера П. П. Торговий будинок «Франц і Шредер» (1912)	Засн. 1874 (1880)	Продукт.: 260 665 (1897); 331 000 крб. (1910). Роб.: 184 (1897); 190 (1910); 215 (1912) [79][117][123]
	Майстерня для виготовлення бричок Фаста І. І. (германськопідданого)	Згад. 1912.	Роб. : 85 (1912); 4 (1913) [77] [79]
	Цегляно-черепичний завод Діка Д. І. і Нойфельда П.П.	Згад. 1908	Роб.: 99 (1912). Варт.: 7 000 крб. (1908). [76] [109][134]
	Цегляний завод Нойфельда А. і Вібе І.	Згад. 1895	[108]
	Цегляно-черепичний завод товариства «Андреас А., Лепп і К ^о ». У власності Леппа Г. А. (1914)	Згад. 1912, 1914	Продукт.: 331 000 крб. (1910). Роб.: 215 (1894), 190 (1910); 35 (1912) [79] [109] [117]
	Цегляний завод Фрізена Д. А.	Згад. 1895	Роб.: 40 (1895) [108]
	Цегляний завод Діка Д., Нойфельда П.	Згад. 1912	Оборот: 25 000 крб. (1913). Роб.: 40 (1912) [77] [79]
	Цегляно-черепичний завод Вільмса Я. А.	Згад. 1895	[108]
	Цегляний завод Енця	Згад. 1895	[108]

	Пивоварний завод Нойфельда Г. Г. Пивоварний, оцтовий і лимонадний завод (1910)	Засн. 1832. Згад. 1895–1914	Продукт.: 65 000 крб. (1910); 17 891 крб. (1913); 55000 крб. (1914). Варт. підприємства: 100 000 крб. (1908). Роб.: 12 (1905); 16 (1910); 20 (1914). [77] [117] [122] [134]
	Крохмальний завод Вільмса Я.А. Згад. два виробництва (1892). «Вільмс Я. і К ^о » (1905)	Згад. 1892	Продукт.: 97 409 пудів (1895). Роб.: 35 (1895); 27 (1905) [4] [103] [108]
	Фабрика перлових круп Діка Д. Я., Діка Я. Я. (1910)	Засн. 1886. Згад. до 1914	Продукт.: 97 409 пуд (1894); 56 000 крб. (1910); 30 000 крб. (1914). Роб.: 9 (1910); 7 (1914). Варт.: 35 000 (1908). [65] [77] [108][117][134]
	Фарбувальні майстерні (2)	Засн. близько 1810	
	Технічна контора (майстерня) Петерса Р., Більфельда І.	Згад. 1914	Оборот: 25 000 крб. (1913) [77]
	Склад землеробських машин Шредера Г. Г.	Згад. 1911	Продукт: 65000 крб. (1912). Роб.: 20 (1912) [109]
	Склад землеробських машин Ленсмана Г. Г.	Згад. 1911	Продукт.: 56 000 крб. (1910). Роб.: 9 (1910); 7 (1912) [109] [117].
	Лавка мануфактурна Еппа Д.Г.	Згад. 1899	Продукт.: 120 000 крб. (1910). Роб.: 100 (1910) [117]
	Торгівля зброєю Шредера І.	Згад. 1915	Оборот: 8000 крб. (1913) [77]
	Лавка мануфактурна Янца Г.В.	Згад. 1899	Оборот: 16 000 крб. (1899) . Варт.: 25 000 крб. (1908) [111] [134]
	Лавка мануфактурна Тіссенів (Іог. і Якоба)	Згад. 1911	[109]
	Шкіряна лавка Штейса Я.	Згад. 1885	[3]
	Лавка гастрономічна Нойфельда Г. Г.	Згад. 1895	[108]
	Лавка торгівлі металевими виробами Еппа І. Г. Братів Епп (Іог. і Якоба) (з 1914)	Згад. 1895	Оборот: 50 000 крб. (1908); 162 000 крб. (1913) [77] [134]
	Торгівля меблями	Згад. 1895	Оборот: 14 000 крб. (1895)

	Гізбрехта Г. І.		[108]
	Торгівля аптекарськими товарами Леткемана і Діка	Згад. 1908	Варт. : 5 000 крб. (1908) [134]
	Лавка торгівлі землеробськими машинами і знаряддями «Леткеман і Дік»	Згад. 1914	Оборот: 8000 крб. (1908). Прибуток: 3000 крб. (1913) [77] [134]
	Лавка галантерейна Нойфельда Г. (1911). Нойфельда Г. Г. і Нойфельда Е. (1914) (бакалійний товар)	Згад. 1911	Оборот: 27 000 крб. (1913) [77]
	Торгівля срібними виробами «Теулаф і Дік»	Згад. 1914	Оборот: 8000 крб. (1914). Прибуток: 1200 крб. (1913) [77]
	Торгівля золотими, срібними речами і годинниками Фрізена	Згад. 1914	Оборот: 18 000 крб. (1913) [77]
	Бакалійна торгівля Ріхтера Г.	Згад. 1914	Оборот: 400 крб. (1913) [77]
	Трактир Нойфельд Емілії	Згад. 1914	[80]
Н-Гальбштадт	Паровий млин товариства «Г. Г. Вільмс і К ^о »	Згад. 1914	[80]
	Завод сільськогосподарських машин і знарядь. Механічний і чавуноливарний завод «Франц і Шредер» (1905). Торговий будинок «Франц Г. Г. і Шредер П. П.» (1910)	Засн. 1874	Продукт.: 40 000 крб. (1914); 300 000 крб. (1914). Роб : 157 (1905); 240 (1912); 190 (1914). Варт.: 90 000 крб. (1908) [77] [103] [134]
	Чавуноливарний завод, слюсарно-токарна майстерня Гамма Г. Г. Торгівля землеробськими машинами і знаряддями (1914)	Згад. 1911	Продукт.: 17 000 крб. (1913). Роб.:18 (1914). [65][77]
	Цегляно-черепичний завод Фрізена Г.	Згад. 1905	Роб.: 18 (1905) [103]
	Видавництво «Веселка».	Засн.: 1886	Продукт.: 10 500 крб. (1914). Роб.: 24 (1912); 34 (1914).

	Власники: Нойфельд П., Браун Г.		Варт. : 38 000 крб. (1908). [48][77] [79] [134]
	Книжковий магазин товариства «Веселка»	Згад. 1908	Варт.: 6000 крб. (1908). Оборот: 17 000 крб. (1913) [77] [134]
	Пивна лавка Паульса П. П.	Згад. 1914	Оборот: 4000 (1914) [77]
	Пивна лавка Нойфельд Емілії	Згад. 1914	Оборот: 4000 крб. (1913) [80]
	Мануфактурна лавка Вінса І., Вінса П. (1914)	Згад. 1895	Оборот: 4000 крб. (1914). Роб.: 3 (1899) [77] [108]
	Торгівля лісоматеріалами Вольф К. К.	Згад. 1899	[111]
	Торгівля землеробськими машинами Вінця Г.	Згад. 1895	[108]
	Лавка бакалійна Вінця І. І.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Мануфактурна і бакалійна торгівля Тіссена І. Я.	Згад. 1914	Оборот: 60 000 крб. (1913) [80]
	Торгівля музичними інструментами Едігера А. П.	Згад. 1908	Варт.: 6 000 крб. (1908). Оборот: 4000 крб. (1913) [77] [134]
	Торгівля автомобілями «Брати Зудерман»	Згад. 1914	Оборот: 80 000 крб. (1913). [80]
	Торгівля фісгармоніями суспільства «Веселка»	Згад. 1914	Оборот: 10 000 крб. (1913) [77]
	Салон фотографій Ленцмана Г.	Згад. 1908	Варт.: 3 000 крб. (1908) [134]
Гамберг	Вітряний млин Енц Олени	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134].
	Вітряний млин Валля	Згад. 1914	Продукт.: 300 крб. (1914) [77]
	Борошномельний млин Каспера П.	Згад. 1900	[17]
	Цегляний двір Каспера П.	Згад. 1908	Варт.: 4000 крб. (1908) [134]
	Лавка Ремпелей (Йоганна і Густава)	Згад. 1914	Оборот: 200 крб. (1914) [77]
	Садовий центр Хіберта Д.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
Гіршау	Вітряний млин Тіссена Я.	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]

	Моторний млин Тіссена Я.	Згад. 1908	[134]
	Вітряний млин голландського зразка	Засн. біля 1850-е	[129]
	Лавка борошняна Діка Ф.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Мануфактурна лавка Гамма Г.	Згад. 1899	Роб.: 10 (1899) [111]
	Лавка Гільдебрандта І.	Згад. 1908	Оборот: 8000 крб. (1913). Варт.: 4000 (1908) [77] [134]
Гроссвайде	Моторний млин з нафтовим двигуном Фрізена Г.	Згад. 1908	Варт.: 3 000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Болта	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Классена Я.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Цегельно-черепичний завод Тевса К.	Згад. 1895	Роб.: 12 (1895) [108]
	Лавка бакалійна Едігера Г.	Згад. 1895	Оборот: 10 000 крб. (1899) [108] [111]
Гнаденфельд	Вітряний млин Брауна Д. Р. (германськопідданого)	Згад. 1914	Продукт.: 500 крб. (1914) [77]
	Вітряний голланд- ський млин Нойфельда	Згад. 1908	Варт.: 1 000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Унру Г.	Згад. 1908	Варт.: 1000 (1908) [134]
	Вітряний млин Едігера А.	Згад. 1908	Варт.: 800 крб. (1908) [134]
	Механічна слюсарна ремонтна майстерня Ремпеля А.	Згад. 1911	[62][101]
	Лавка з торгівлі сільськогосподар- ським устаткуванням Едігера Г., Ремпеля А.	Згад. 1899	Варт.: 8 100 крб. (1908). Роб.: 9 (1899) [111][134]
	Бакалійна лавка Паульса М. Д.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Лавки бакалійні Янцена Я. І. (2)	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899). Варт. 1 500 (1908) [111] [134]
	Лавка Возена Ф.	Згад. 1908	Варт.: 1 500 крб. (1908) [134]
	Лавка мануфактурна Янца Г. В.	Згад. 1895	[108]
	Лавка лісоматеріалів Герця Г. Я.	Згад. 1899	[111]
	Торгівля борошном Беккера Г.	Згад. 1908	Оборот: 1800 крб. (1913). Варт.: 500 крб. (1908) [77]

			[134]
	Торгівля борошном Унру Г.	Згад. 1914	Продукт.: 2000 крб. (1914) [77].
	Торгівля лісоматеріалами, залізними виробами Тевса Я.	Згад. 1914	Оборот: 18 000 крб. (1914). Роб.: 2 (1914) [77]
	Торгівля залізними виробами Ремпеля Г.І.	Згад. 1895	[108]
	Книжкові магазини Гессена Ф.	Згад. 1908	[134]
	Торгівля канцеляр- ськими товарами Панкраца А. І.	Згад. 1914	Оборот: 3000 крб. (1914) [77]
	Торгівля мануфактурою і бакалійними товарами Гнаденфельдського товариства спожи- вачів. Голова Вельк Я.	Згад. 1914	Оборот: 42 415 крб. (1914). Роб.: 2 (1914) [77]
Гнаденгейм	Мукомельний вітряний млин Діка І.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Мукомельний вітряний млин Фаста А.	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
	Цегляний двір Герцена І. І.	Згад. 1908	Продукт.: 800 крб. (1913). Роб.: 7 (1913). Варт.: 3500 крб. (1908) [79] [80][134]
	Мануфактурна і бакалійна торгівля Дірка Д. І.	Згад. 1914	Оборот: 30 000 крб. (1913). Варт.: 8 000 крб. (1908) [80][134]
	Торгівля землеробськими знаряддями Ремпеля А. А.	Згад. 1899	[111]
Гнаденталь	Вітряний млин Дрідгера К.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня Дрідгера Я.	Згад. 1908	Продукт.: 1 560 крб. (1913). Роб.: 4 (1913). Варт.: 3000 крб. (1908) [77][134]
	Цегляний двір Дірка Д.	Згад. 1908	Продукт.: 200 000 шт. цегли, 75 000 шт. черепиці (114). Роб.: 10 (1914). Варт.: 4000 крб. (1908) [77]

			[134]
Елізабетталь	Вітряний млин Функа Корнеліуса	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Копа Ізбрандта	Згад. 1908	Продукт.: 100 крб. (1913) [77]
	Цегляна майстерня Дерксена Іоганна	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]
	Мануфактурна лавка Классена Г., Классена І. Я.	Згад. 1895	Оборот: 10 000 крб. (1899) [108][111]
Іоганнесруе	Цегляно-черепичний завод Енса П.П.	Згад. 1912	Роб.: 11 (1912) [109]
Карлсруе	Борошномельний млин Шредера П.	Згад. 1912	Роб.: 11 (1912) [109]
Клефельд	Моторний голландський млин Генрікса Я.	Згад. 1908	Варт.: 4000 крб. (1908) [65] [134]
	Цегляний двір Вінса П.	Згад. 1908	Продукт.: 4000 крб. (1913). Роб.: 14 (1913). Варт.: 3500 крб. (1908) [77] [134]
	Бакалійна торгівля Редігера П.	Згад. 1914	Оборот: 300 крб. (1913) [77]
	Мануфактурна лавка Гільдбрандт І. П.	Згад. 1899	Роб.: 16 (1911) [109]
Кліппенфельд	Вітряні млини Якоба Брауна (2)	Згад. 1908	Варт.: 750 і 600 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Франца Я. Я.	Згад. 1914	Продукт.: 200 крб. (1913). Роб.: 2 (1914) [77]
	Вітряний млин Ніккеля Ф. Ф.	Згад. 1914	Продукт.: 500 пудів борошна (1913) [77]
	Механічний моторний млин Веделя Ф., Нейштедтера І.	Згад. 1906	Роб.: 2 (1914). Варт.: 10 000 крб. (1908) [27][77][134]
	Механічний моторний млин братів Регір	Згад. 1908	Продукт.: 2 500 крб. (1913). Роб.: 2 (1914). Стом-ть: 10 000 крб. (1908) [29] [77] [134]
	Вітряний млин Ренпеннінга Г.	Згад. 1914	Продукт.: 2 700 крб. (1913). Роб.: 3 (1914) [77]
	Майстерня для в'ялення Франца Я. Я.	Згад. 1911	[57]
	Цегляний двір Ренпеннінга Г.	Згад. 1908	Варт.: 4000 крб. (1908) [134]
	Цегляний і цементний завод Нойфельда А. Р.	Згад. 1914	Продукт.: 100 000 штук цегли, 42 000 шт. черепиці (1913). Роб.: 9 (1913) [77]

	Лавка для торгівлі мануфактурним, галантерейним і бакалійним товаром Нойфельда А. Р.	Згад. 1914	Оборот: 13 000 крб. (1913) [77]
Контеніусфельд	Вітряний млин Тевса Якоба	Згад. 1908	Варт.: 800 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Янца Б.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Виробництво землеробських знарядь Дерксена Р. (1912). «Дерксен і К ^о » (1914)	Згад. 1912	Продукт.: 175 шт. (1913). Роб.: 10 (1914) [77]
	Колісна майстерня Унру І.	Згад. 1914	Продукт.: 2 500 крб. (1913). Роб.: 3 (1914) [77]
	Ковальська майстерня Унру Г.	Згад. 1914	Продукт.: 2000 крб. (1913). Роб.: 2 (1914) [77]
	Цегляний завод Каспера А.	Згад. 1908	Продукт.: 200 000 шт. цеглини на 3 500 крб. (1914). Варт.: 4000 крб. (1908) [77] [134]
	Бакалійна лавка Вільмса В. (1895). Вільмса Г. (1899)	Згад. 1895	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Лавка для торгівлі галантерейним, мануфактурним і бакалійним товаром Вінса Д.	Згад. 1914	Оборот: 28 000 крб. (1913) [77]
	Продаж (виготовлення) золотих і срібних виробів «Фрізен і Дік»	Згад. 1911	[109]
Курушан (хутір)	Цегляно-черепичний завод Вібе П. П.	Згад. 1914	Продукт.: 1 440 крб. (1914). Роб.: 19 (1912); 15 (1913) [77] [79]
Ладекоп	Паровий млин Варкентіна Г.	Згад. 1895	Роб.: 3 (1895). Варт.: 2 500 крб. (1908) [108] [134]
	Вітряний млин Тевса А.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Фаста Пітера	Згад. 1908	Варт.: 1800 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Гардера І. П.	Згад. 1914	[77]
	Ковальська майстерня	Згад. 1908	[134]
	Меблевий завод	Згад. 1908	[134]

	Фарбувальня Бєстватєра Я.	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Цєгляна фабрика Вальде Д.	Згад. 1907	Варт.: 3000 крб. (1908) [28] [134]
	Цєгляна фабрика Діка І., Діка Г. (придбано у Вальде у 1911). У подальшому належала братам Дік. (Петру, Якобу, Гєнріху)	Згад. 1911	Продукт.: 14 000 крб. (1913) [52] [77]
	Магазин дерев'яних виробів	Згад. 1908	[134]
Ландскроне	Вітряний млин Завадського Якоба	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин №1 Герфорта Я.	Згад. 1914	Продукт.: 200 крб. (1914) [77]
	Вітряний млин №2 Герфорда Я. Я.	Згад. 1914	Продукт.: 150 крб. (1914) [77]
	Вітряний млин голландського зразка Вінця Д.	Згад. 1908	Варт.: 3000 (1908) [134]
	Вітряний млин Дєлєцької А.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Мєханічний моторний млин Вінця Д.	Згад. 1908	[134]
	Боршномельний млин Буллєра Г.	Згад. 1912	[71]
	Цєгляний двір Дєрксєна І.	Згад. 1908	Продукт.: 75 000 шт. цєгли на 1000 крб. (1913). Роб.: 6 (1914). Варт.: 3000 крб. (1908) [77] [134]
	Склад Діка П.	Згад. 1908	Варт.: 6000 крб. (1908) [134]
	Торгівля боршном Рєгіра П.	Згад. 1908	Оборот: 1 300 крб. (1914). Варт.: 1000 крб. (1908) [77] [134]
	Торгівля галантерєйними товарами Госсєна І.	Згад. 1914	Волоків. 2000 крб. (1914) [77]
	Лавка бакалійна Діка А.	Згад. 1895	[108]
	Лавка для торгівлі мануфактурою, галантерєйними і бакалійними товарами Діка П.	Згад. 1914	Оборот: 23 000 крб. (1914) [77]
	Мануфактурна лавка	Згад. 1895	[108]

	Матіаса А. А.		
	Прибутковий будинок Фаста Р. Я.	Згад. 1914	Прибуток: 60 крб. (1913) [77]
Лібенау	Млин Льовена П. П.	Згад. 1895	[108]
	Вітряний млин Езау П.	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Фрізена Г.	Згад. 1908	Варт.: 800 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Беккера І.	Згад. 1908	Варт.: 700 крб. (1908) [134]
	Ливарна і чавунослюсарна майстерня Нойфельда В. і Фаста Я. Мартіна Хиберта (з 1908)	Згад. 1895	Продукт.: 300 крб. (1913). Роб.: 4 (1912); 3 (1913). Варт.: 100 крб. (1908) [77] [79] [134]
	Майстерня поставів для млинів і столярно- слюсарна Франця Я.	Згад. 1911	Продукт. : 1000 крб. (1914). Раб: 4 (1913) [54] [77]
	Цегляний завод Унру Г. В.	Згад. 1895	[108]
	Цегляно-черепичний завод Нойфельда Г.; Нойфельда В. П. (з 1908)	Згад. 1905	Роб.: 10 (1905); 10 (1912); 4 (1914). Варт.: 2 500 крб. (1908) [79] [103] [134]
	Бакалійна лавка Классена І.	Згад. 1899	[111]
	Торгівля лісоматеріалами Франця Я. Я.	Згад. 1914	Оборот: 12 000 крб. (1913). Варт.: 2 500 крб. (1908) [77][134]
	Мануфактурна і бакалійна торгівля Нойфельда І.	Згад. 1914	Оборот: 20 000 крб. (1913) [77]
	Лавка мануфактурна Мартенса І.	Згад. 1895	[108]
	Лавка бакалійна Мартенса П. Ф.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
Лінденау	Паровий млин Пеннера В.	Згад. 1899	Продукт.: 250 (1913). Роб.: 3 (1908), 1 (1914). Варт.: 4 000 крб. [11][77][134]
	Механічний борошномельний млин Янцена М.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908). [65] [134]
	Ковальська майстерня Хайдебрехта Г.	Згад. 1908	Варт.: 350 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня Енса І.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня	Згад. 1908	Варт.: 700 крб. (1908) [134]

	Вінця М.		
	Майстерня з виготовлення возів Фаста Д.	Згад. 1908	Варт.: 700 крб. (1908) [134]
	Майстерня з виготовлення возів Нойфельда Д.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Слюсарна майстерня Мандлера Г.	Згад. 1908	[51] [134]
	Меблевий майстер Еберт Г.	Згад. 1908	[134]
	Кравець Штоббе Г.	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Торгівля залізними виробами Вібе І.	Згад. 1895	[108]
	Бакалійна торгівля Редігера А.	Згад. 1914	Оборот: 2 500 крб. (1913) [77]
	Бакалійна і борошняна торгівля Вібе Н.	Згад. 1914	Оборот: 2000 крб. (1913) [77]
	Лавка мануфактурна Нойфельда Г.	Згад. 1895	[108]
	Продаж мануфактурних товарів Варкентіна Г.	Згад. 1908	Оборот: 2000 крб. (1913). Варт.: 7000 крб. (1908) [77][134].
Ліхтенау	Млин з газовим двигуном Гіберта Ф.	Згад. 1914	Продукт.: 300 крб. (1913) [77]
	Паровий млин Глекера Я. Я.	Згад. 1912	Продукт.: 3 460 крб. (1913). Роб.: 15 (1914) [77]
	Млин Раймера І. А.	Згад. 1911	[65]
	Майстерня з виготовлення возів Бергена Б., Корнеліуса	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Цегляний двір Гамма Г. Гамма і Вібе (з 1908)	Згад. 1905	Варт.: 5 000 крб.(1908). Роб.: 8 (1905) [103] [134]
	Цегельно-черепичний завод Рідігера А. А. Вібе А. (з 1908)	Згад. 1908	Продукт.: 20 000 штук цеглини на 200 крб. (1913). Роб.: 7 (1913). Варт.: 3 000 крб. (1908) [77] [134]
	Фарбувальня Янцена І.	Згад. 1908	Продукт.: 300 крб. (1913). Роб.: 1 (1913). Варт. : 1 000 крб. (1908) [77] [134]
	Оцтовий завод Вібе	Згад. 1895	Роб.: 14 (1895) [108]
	Лавка лісоматеріалів Гамма А. В. Магазин мануфактурних товарів Гамма Г. (1908)	Згад. 1908	Оборот: 50000 крб. (1913). Роб.: 2 (1914). Варт.: 25 000 крб. (1908) [77] [134]

	Лавка бакалійних товарів Гамма Г.	Згад. 1895	Оборот: 10 000 крб. (1899) [108][111]
	Лавка землеробських знарядь Гамма і Хіберта	Згад. 1908	Варт.: 10 000 крб. (1908) [134]
Ліхтфельд	Вітряний млин Редігера Я.	Згад. 1908	Варт.: 800 крб. (1908) [134]
	Продаж мануфактури Діка А.	Згад. 1908	Варт.: 16 000 крб. (1908) [134]
	Лавка Вінса Г.	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Продаж дерев'яних виробів Діка П.	Згад. 1908	Варт.: 700 крб. (1908) [134]
	Продаж лісу і дерев'яних виробів Классена А. Г.	Згад. 1914	Оборот: 15 000 крб. (1913) [77]
	Продаж вина Классена А.	Згад. 1908	Оборот: 500 крб. (1913). Варт.: 90 крб. (1908) [77] [134]
	Лавка мануфактурна і бакалійна Діка А. А.	Згад. 1914	Оборот: 40 000 крб. (1914). Роб.: 2. (1913) [77]
	Торговий посередник Дік І.	Згад. 1914	Продукт.: 200 крб. (1913) [77]
Маргенау	Вітряний млин Крекера К.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Герцена Г.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
	Лавка торгівлі борошном Каздорфа І. П.	Згад. 1914	Оборот: 300 крб. (1913). Варт.: 500 крб. (1908) [77] [134]
	Торгова лавка Пеннера Я. Я.	Згад. 1914	Оборот: 10 крб. (1914). Варт.: 2000 крб. (1908) [77] [134]
	Лавка Шульця Я.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
Маріаволь	Вітряний млин Фрізена І.	Згад. 1908	Продукт.: 33 800 крб. (1910). Роб.: 75 (1910). Варт.: 1000 крб. (1908) [117] [134]
	Вітряний млин Петерса Я.	Згад. 1914	[77]
	Дерев'яне виробництво і торгівля Андреаса П.	Згад. 1914	Оборот: 8000 крб. (1913). Варт.: 5000 крб. (1908) [77] [134]
	Торгівля землеробськими машинами Ремпеля М.	Згад. 1914	Оборот: 10 000 крб. (1913) [77]
	Бакалійна лавка Діка І. П.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Торгівля бакалійним і галантерейним	Згад. 1914	[77]

	товаром Регіра А.		
	Лавка мануфактурна Абрамса Я. Я. Вейера (з 1914)	Згад. 1911	[77]
	Дрібна торгівля Регіра К.	Згад. 1914	Оборот: 1 500 крб. (1913) [77]
	Лавка Франца М.	Згад. 1911	[129]
Марієнталь	Вітряний млин Классена Ф.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Торгівля борошном Дерксена П.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
Мордвинівка (Бердянський повіт)	Цегляно-черепичний завод Вінса Г. Г.	Згад. 1913	[74]
Мунтау	Борошномельний паровий млин Вільмса Г.Г. «Вільмс (Генріх) і К ^о »	Засн. 1897	Продукт.: помел 93 570 пудів зерна (1910). Роб.: 10 (1905); 25 (1912). Варт.: 40 000 крб. (1908) [79] [103] [134]
	Паровий млин Янца	Згад. 1895	[108]
	Вітряний млин Фаста	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Моторний млин Дерксена М.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Майстерня з виготовлення возів Енця Я. і Фрізена А.	Згад. 1908	[134]
	Майстерня з виготовлення бричок Штадта Я.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Майстерня з виготовлення возів Фрізена А.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Крохмальний завод товариства братів Пеннер (Абрама, Якоба і Генріха)	Згад. 1905	Роб.: 25 (1912). Варт.: 1 300 крб. (1908) [23] [134]
	Фарбувальна майстерня Льовена В.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Торгівля землеробським знаряддям Вінса Г. Г.	Згад. 1899	Оборот: 25 000 крб. (1913) [77]
	Торгівля землеробськими знаряддями Фаста Г.Я.	Згад. 1895	[108]
	Лавка бакалійна Мартенса Ф. П.	Згад. 1911	[109]
	Лавка лісоматеріалів Беккера П. П.	Згад. 1895	[108]
	Лавка будматеріалів	Згад. 1899	[111]

	Вінса Г.Г.		
Мюнстерберг	Борошномельний механічний млин братів Гіберт (Іоганна і Корнелія)	Згад. 1908	Продукт.: 3 750 крб. (1913). Роб.: 3 (1914). Варт.: 4 000 крб. (1908) [77] [79] [134]
	Борошномельний механічний моторний млин Даніеля М.	Згад. 1908	Варт.: 2 500 крб. (1908) [134]
	Механічний борошномельний моторний млин Шредера Пітера	Згад. 1908	Продукт.: 1 250 крб. (1913). Роб.: 2 (1914). Варт.: 3 700 крб. (1908). [77] [65] [134]
	Майстерня з виготовлення возів Нікеля Г.	Згад. 1908	[134]
	Майстерня з виготовлення возів Классена С.	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Майстерня з виготовлення возів Шпенця Г.	Згад. 1908	Продукт.: 500 (1913). Роб.: 2 (1914). Варт.: 2000 крб. (1908) [77] [134]
	Майстерня з виготовлення возів Діка	Згад. 1908	Варт.: 350 крб. (1908) [134]
	Цегельно-черепичний завод братів Вібе (Абрама і Ісаака). «Вібе і К ^о » (1908)	Засн. 1879	Продукт.: 9 000 крб., 400 000 штук цеглини; 100 000 штук черепиці (1910), 1 400 крб. (1913). Роб.: 12 (1905); 20 (1910), 12 (1914). Варт.: 5000 (1908) [77] [117][134]
	Торгівля будматеріалами Бергмана Г. П.; Бергмана П. Г. (з 1899); Бергмана Г. (з 1914)	1895	Оборот: 60 000 крб. (1913). Роб.: 4 (1908). Варт.: 26 000 крб. (1908) [77] [108][134]
	Продаж залізних виробів Вібе І.	Згад. 1895	Оборот: 25 000 крб. (1913). Варт.: 7 500 крб. (1908) [77] [108] [134]
	Лавка бакалійна Неймана Г.Д.	Згад. 1899	Продукт.: 10 000 крб. (1910). Роб.: 15 (1910). Оборот: 10 000 крб. (1899) [104] [111] [117]
	Мануфактурна і бакалійна торгівля	Згад. 1908	Оборот: 18 000 крб. (1913). Варт.: 2500 крб. (1908) [77]

	Гільдебрандта І. І.		[134]
	Мануфактурна лавка Діка П. А.	Згад. 1911	[109]
Нейгофнунг	Лавка мануфактурна Редігера Я.П.	Згад. 1895	[108]
	Лавка бакалійна Фукса Г.	Згад. 1895	Оборот: 10 000 крб. (1899). Роб.: 8 (1899) [108] [111]
	Лавка Шредера П. П.	Згад. 1899	[111]
Нейгоф (маєток)	Цегляний завод Шредера І.П.	Згад. 1910	[117]
Ново-Григорівка	Борошномельний млин простого помелу Бергмана П. П., Валля Я. І.	Згад. 1910	[40]
Ново-Філіппівка	Цегляно-черепичний завод Классена Д. А.	Згад. 1908	[101]
Нойкірх	Вітряний млин Хіберта Іоганна	Згад. 1908	[101]
	Млин на кінній тязі Енця П.	Згад. 1908	[101]
	Механічний моторний млин Мартенця А. А. і Янцена. М. (1914)	Згад. 1908	Виробн.: 100–200 крб. (1913). [77][65]
	Будівництво возів і колісна майстерня Гільдебрандта Г.	Згад. 1908	[45] [101]
	Цегляно-черепичний завод Герцена І. І.	Згад. 1912	Продукт.: 14 000 крб. (1912) [108][116]
	Фарбувальня Крекера Я.	Згад. 1908	[134]
	Магазин ковальських виробів Хіберта Я.	Згад. 1908	[134]
	Продаж сільськогосподарських машин Томзена І.	Згад. 1908	[134]
	Продаж мануфактурних товарів Янцена Ф.	Згад. 1908	Оборот: 30 000 крб. (1913) [77]
	Лавка бакалійна Янцена Я.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Торговий посередник Томзен І. Г.	Згад. 1914	[77]
Миколайдорф	Вітряний млин Герцена К.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Янцена	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Лавка Больта Д.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
Ольгофельд	Завод землеробських машин Нібура І. Г.	Засн. 1881	Продукт.: 120 000 крб. (1910); 400 000 крб. (1914).

	Братів Нібурів (Я, П. і Г. (з 1914))		Роб.: 42 (1905); 100 (1910); 200 (1914). Варт.: 15 000 крб. (1908) [117] [121][134]
	Паровий млин Нібура Я.	Згад. 1900	Пов'язана з його ж заводом машин [126]
Орлово	Вітряний млин Тевса В. Я.	Згад. 1914	Продукт.: 100 крб. (1913) [77]
	Вітряний млин Герцена І.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Млин Нойфельда Г. Г.	Згад. 1914	Продукт.: 200 крб. (1913) [77]
	Олійниця Флемінга Я.	Засн. 1857	[62]
	Цегляно-черепичний завод Герцена І.	Засн. 1830. Згад. 1908	Продукт.: 400 000 шт. цеглини, 5000 крб. (1910); 15000 крб. (1913). Роб.: 18 (1910); 30 (1914). Варт.: 5 500 крб. (1908) [77] [117] [134]
	Цегляно-черепичний завод Классена Д. А.	Згад. 1895	Роб.: 11 (1905) [108] [103]
	Оцтовий завод Раймера Г. Г.	Згад. 1895	Продукт.: 5 000 крб. (1910). Роб.: 30 (1910) [108]
	Слюсарна майстерня Пеннера К.	Згад. 1908	Продукт.: 100 крб. (1913). Роб.: 2 (1913). Варт.: 100 крб. (1908) [77] [134]
	Ковальська майстерня Штамма М. І.	Згад. 1914	Продукт.: 400 крб. (1913) [77]
	Лавка торгівлі борошном Фаста А.	Згад. 1908	Оборот: 20 000 крб. (1913) [77]
	Лавка Гафта А.	Згад. 1908	Варт. : 7000 крб. (1908) [134]
	Лавка мануфактурна Раймера Г.	Згад. 1895	[108]
	Бакалійні лавки Діка А. А. (2)	Згад. 1899	Роб.: 19 (1899) [111]
Паульсгайм	Вітряний млин Бозе Девіда	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [77][134]
	Лавка Ремпеля І.	Згад. 1908	Варт.: 1400 крб. (1908) [134]
	Лавка Флемінга Г.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
Петерсгаген	Вітряний млин Гардера Іоганна	Згад. 1908	Варт.: 1100 крб. (1908) [134]
	Моторний механічний млин Нойфельда І.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Майстерня з виготовлення возів Еппа Г.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод	Засн. 1843.	Продукт.: 600 000 штук

	Вінса Я. Я.	Згад. 1908	черепиці, 700 000 штук цеглини (1910); 10000 крб. (1913). Варт.: 15 000 крб. (1908). Роб.: 50 (1910); 75 (1912) [77] [79] [134]
	Цегляний завод Вільмса Я. А.	Засн. 1885	Роб.: 48 (1905) [103]
	Цегляно-черепична фабрика Вільмса І.	Засн. 1912	[109]
	Мануфактурна лавка Раймера Г.	Згад. 1908	[134]
	Лавка Лангемана П.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
Порденау	Борошномельний млин Пеннера Я.	Згад. 1914	Продукт.: 150 крб. (1913) [77]
	Фарбувальня Енса Я.	Згад. 1914	Продукт.: 500 крб. (1913) [77]
	Столярна майстерня Шульця І. І.	Згад. 1914	Роб.: 1 (1913) [77]
	Цегельно-черепичний завод Вінса Я. Я.	Засн. 1843	[104]
	Лавка бакалійна Діка А. П.	Згад. 1895	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Торгівля мануфактурним, галантерейним і бакалійним товаром Абрамса Я. Я.	Згад. 1914	Оброт 10 000 крб. (1913) [77]
Прангенау	Вітряний млин Делеського Я.	Згад. 1908	Варт.: 1 200 крб. (1908) [134]
	Цегляний двір Мандлера І., Льовена П.	Згад. 1914	Продукт.: 1 500 крб. (1913). Роб.: 3 (1914). Варт.: 3000 крб. (1908) [77] [134]
	Лавка Янцена Я.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
Паства	Вітряний млин Діка І.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Еппа Якоба	Згад. 1908	Стомі-ть: 1000 крб. (1908) [134]
	Лавка бакалійна Діка Ф. Абр.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111]
	Торгівля лісоматеріалами Беккера П. П.	Згад. 1895.	Оборот: 9000 крб. (1895) [108]
Розенорт	Вітряний млин Вінця І.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Цегляна фабрика Фаста А.	Згад. 1908	Варт.: 5 700 крб. (1908) [134]
	Магазин теслярських виробів	Згад. 1908	[134]

	Лавка Пеннера Я.	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
	Лавка бакалійна Янцена Я. Ф.	Згад. 1899	Варт.: 9 000 крб. (1899) [111]
	Бакалійна лавка Классена І. Д.	Згад. 1914	Оборот: 4000 крб. (1913) [77]
Руднервайде	Вітряний млин Гамма Абрама	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Блока Генріха	Згад. 1908	Варт. 1000 крб. (1908) [134]
	Мехнічний моторний млин Шредера А.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Генріха Г.	Згад. 1908	[134]
	Борошномельний млин Петерса І. І.	Згад. 1912	[71]
	Цегляний двір Гамма	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]
	Цегляно-черепичний завод Енця П. П.	Згад. 1912	Роб.: 10 (1912) [79]
	Цегляний завод Гардера К.	Засн. після 1908	[117]
	Столярна майстерня Тіссена Г. Я.	Згад. 1912	Продукт.: 600 крб. (1913). Роб.: 4 (1914) [77]
	Дерев'яний бізнес Гамма А. (1908). Гамма В. (з 1914)	Згад. 1908	Оборот: 10 000 крб. (1913). Варт.: 12 000 крб. (1908) [77] [134]
	Лавка бакалійна Гамма В.	Згад. 1899	Оборот: 11000 крб. (1899) [111]
	Торгівля бакалійним і галантерейним товаром Тіссена П. А.	Згад. 1914	Оборот: 4000 крб. (1913) [77]
	Лавка Бартеля Генріха	Згад. 1908	[134]
	Продаж мануфактурних товарів Касдорфа І.	Згад. 1908	[134]
	Лавка Шульця Я.	Згад. 1908	[134]
	Лавка торгівлі борошном Бартеля П.	Згад. 1914	Оборот: 200 крб. (1913). Варт.: 500 крб. (1908) [77] [134]
	Торгівля борошном Классена Г.	Згад. 1914	Оборот: 700 крб. (1913) [77]
	Торгівля бакалійним і галантерейним това- ром, мануфактурою Фаста В.	Згад. 1914	Оборот: 4000 крб. (1913) [77]
Рюккенау	Вітряний і моторний млин Гамма М. М.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [66] [134]
	Моторний млин	Засн. 1880	[129]

	Бакмана Й.		
	Паровий млин Крігера Г., Суккау Г.	Засн. 1881	[129]
	Міднослюсарна майстерня Гамма П. М.	Згад. 1908	Роб.: 4 (1912). Варт.: 500 крб. (1908) [79] [134]
	Бакалійна лавка Мартенса П. Фр., Мартенса Ф.Ф. (з 1872). Магазин продажу товарів мануфактурних (1908). Лавка мануфактурної торгівлі Ісаака А. А. (з 1911)	Згад. 1870	Оборот: 10 000 крб. (1899); 25 000 крб. (1913). Варт.: 500 крб. (1908). Роб.: 10 (1908) [77] [111][129][134]
Сарматово	Борошномельний млин Каспера А.	Згад. 1916	[77]
Тігервайде	Вітряний млин Шелленберга Я.	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [63] [134]
	Бакалійна лавка Функа Іоганна	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899). Варт.: 1000 (1908) [111] [134]
	Торгівля борошном Бромберг Х.Г.	Згад. 1911	[80]
	Бакалійна лавка Тіссена А.	Згад. 1914	Оборот: 6000 крб. (1913) [77]
Тігенгаген	Вітряний млин Безе П.	Згад. 1908	Варт.: 1 000 крб. (1908) [134]
	Механічний млин Корнельсена Г.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Ресорна майстерня «Конрад П. і К ^о »	Згад. 1895	Роб.: 12 (1912) [79]
	Колісна майстерня Фаста К. К.	Згад. 1912	[68]
	Цегельно-черепичний завод Фрізена А.Д.	Згад. 1895	Продукт.: 11 000 крб. (1895). Роб.: 9 (1912). Варт.: 1 000 крб. (1908) [108] [109] [134]
	Столярна майстерня Пеннера Г. А.	Згад. 1914	Продукт.: 800 крб. (1913) [77]
	Латунна майстерня Бествадера Г.	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Майстерня з виготовлення возів Конрада І.	Згад. 1908	Варт.: 1 000 крб. (1908) [134]
	Бакалійна лавка Функа І. А.	Згад. 1899	Оборот: 9000 крб. (1899) [111]
	Бакалійна торгівля Вібе Б.	Згад. 1908	Оборот: 6000 крб. (1913) [77]

Тіге	Паровий мукомельний млин Унру А. Ю.	Згад. 1914	Продукт.: 450 крб. (1913) [77]
	Вітряний млин Петерса Г.	Згад. 1908	Варт.: 8000 крб. (1908) [134]
	Виробництво возів Функа К.	Згад. 1908	
	Цегляний завод Гамма	Згад. 1908	Варт.: 5000 крб. (1908) [134]
	Цегляно-черепичний завод Тевса К. К.	Згад. 1908	Продукт.: 12 000 крб. (1913). Раб: 15 (1913) [30] [77] [79]
	Продаж устаткування сільськогосподарського Вінця Б.	Згад. 1908	Варт.: 3 000 крб. (1908) [134]
	Продаж устаткування землеробського Гизбрехта Г.	Згад. 1908	Варт.: 4000 крб. (1908) [134]
	Книжковий магазин Гамма Г.	Згад. 1908	[134]
	Продаж мануфактурних товарів Классена І.	Згад. 1908	Варт.: 4 000 крб. (1908) [134]
	Дрібна і бакалійна торгівля Фогта І.І.	Заснов. 1914	[77]
	Бакалійна торгівля Герцена Д. І.	Згад. 1914	Оборот: 35 000 крб. (1913) [77]
	Торговий посередник Янцен Я. Г.	Згад. 1914	Оборот: 1500 крб. (1913) [77]
	Торговий посередник Фаст А. П.	Згад. 1914	Оборот: 4 100 крб. (1913) [77]
Фабрикервізе	Машинобудівна фабрика Реннпеннінга Я.	Засн. 1894	Продукт.: 42000 крб. (1910); 47 000 крб. (1914). Роб.: 29 (1904); 50 (1914). Варт.: 15 000 крб. (1908) [103][108][117] [134]
	Майстерня бричечна Реннпеннінга Я. І.	Засн. 1894	Роб.: 25 (1905); 65 (1912) [77] [79][103]
	Майстерня виробки віялок і фуфтелей Регіра П. К. і Крюгера А. П.	Згад. 1912	Продукт.: 9 000 крб. (1912), 10000 крб. (1913). Роб.: 3 (1912) [77] [79]
	Крупорушка Реннпеннінга А.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Столярна майстерня Регіра П. К.	Згад. 1911	[50]
	Цегляно-черепичний завод Реннпеннінга А. І.	Згад. 1914	Оборот: 960 крб. (1913). Варт.: 5000 крб. (1908) [77] [134]
	Цегляно-черепичний завод Тевса Я. І. і	Заснов. 1848. Згад. 1905	Продукт.: 7000 крб. (1910); 3 600 крб. (1913).

	Енса К. К. Завод К. Енца (1905).		Роб.: 18 (1905); 10 (1914). Варт.: 5 000 крб. (1908) [77] [103] [134]
	Віялочний заклад Вільмса І. Г.	Згад. 1914	Продукт.: 2 500 крб. (1913). Роб.: 2. (1913) [77]
	Торгівля знаряддями землеробськими Лерке Ф. В.	Згад. 1899	Оборот: 11 000 крб. (1899) [101]
	Бакалійна торгівля Реннпеннінга	Згад. 1914	Оборот: 400 крб. (1913) [77]
Фінстервердер	Вітряний млин	Згад. 1835	
	Вітряний млин Вільмса Пітера	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб.(1908) [134]
	Вітряний млин Берга Ісаака	Згад. 1908	Стомость: 1000 крб. (1908) [134]
	Механічний завод з виготовлення віялок і бричок Реннпеннінга Я.І.	Засн. 1894	Продукт.: 7 000 крб. (1900). Роб.: 20 (1900); 40 (1912) [79]
	Цегляний двір Вільмса В.	Засн. 1903	Варт.: 2000 крб. (1908) [16] [134]
	Цегляний завод Янцена Г. Х.	Згад. 1912	Продукт.: 800 крб. (1913). Роб.: 6 (1912); 9. (1913) [77] [79]
	Бакалійна лавка Фаста Д.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Бакалійна торгівля Петерса Д.	Згад. 1914	[77]
Фірстенау	Вітряний млин Вінця Я.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Гардера Д.	Згад. 1908	Варт.: 375 крб. (1908) [134]
	Паровий млин Варкентіна Ф. Г.	Згад. 1914	Продукт.: 1000 крб. (1913). Роб.: 2 (1913) [77]
	Бричечна і віялочна майстерня Гізбрехта Я.	Згад. 1911	Продукт.: 42 000 крб. (1910); 12 000 крб. (1913). Роб.: 50 (1910); 65 (1912) [49] [77] [116] [117]
	Механічна майстерня Тевса А.	Згад. 1914	Продукт.: 200 крб. (1913) [77]
	Цегляно-черепичний завод Янцена Г. Х.	Згад. 1912	Роб.: 3 (1912) [109] [116]
	Цегляно-черепичний завод Нойфельда В.	Згад. 1905	Продукт.: 10000 крб. (1913). Роб.: 12 (1905); 10 (1912). Варт.: 5000 крб. (1908) [77] [79][134]
	Ковбасний заклад	Згад. 1908	[134]
Францталь	Механічний млин	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]

	Класа П.		
	Механічний млин Беккера Я.	Згад. 1908	
	Механічний млин Дрідігера К.	Згад. 1908	Варт.: 2500 крб. (1908) [134]
	Цегляна майстерня Дрідігера І. і Мартенса	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908). [44] [134]
Фріденсдорф	Вітряний млин Крігера Ф. І.	Згад. 1914	Продукт.: 1000 пуд. (1913) [77]
	Млин газогенератор- ний Беккера Г. Я.	Згад. 1914	Оборот: 2000 крб. (1913). Роб.: 3 (1914) [77]
	Вітряний млин Берга Я.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Раймера Г.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Цегляно-черепичний завод Нойфельда В. В.	Згад. 1912	Роб.: 6 (1912) [109]
	Цегляний завод Дрідгера І. К.	Згад. 1914	Продукт.: 2 500 крб. (1913) [77]
	Кузня Шмідта А.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Лавка Шмідта А.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Лавка мануфактурна Тільмана І.	Згад. 1908	Оборот: 4000 крб. (1913) [134]
	Торгівля бакалійними і кондитерськими товарами Шульца Я.П.	Згад. 1914	Варт.: 1500 крб. (1913) [134]
	Лавка торгова Паульса Г.	Згад. 1914	Оборот: 200 крб. (1913) [77]
Фріденсруе	Вітряний млин Гардера Г. Делесьького Г. Г. (з 1918)	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [77][134]
	Вітряний млин Делесьького Я.	Згад. 1914	[77]
	Цегляний двір Матіаса А. і Классена П.	Згад. 1908	Продукт.: 2 250 крб. (1913). Роб. : 3 (1913). Варт.: 4000 крб. (1908) [77] [134]
	Ковальська майстерня Петерса Франца	Згад. 1914	Продукт.: 300 крб. (1913) [77]
Фрідріхсфельд	Паровий млин Грюнера М. і Я.	Згад. 1900	[19]
	Цегляно-черепичний завод Копа Фрідріха	Згад. 1905	Роб.: 7 (1905) [103]
Фішау	Вітряний млин Хайдбрехта Д.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]

	Борошномельний млин Держсена Б.	Засн. 1911	[61]
	Фарбувальня Пеннера Абрама	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня Держсена А.	Згад. 1908	Варт. : 3 000 крб. (1908) [134]
	Меблева майстерня Вінса І.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Лавка бакалійна Велька Я. Я.	Згад. 1914	Оборот: 4000 крб. (1913) [77]
	Лавка мануфактурна Велька Я.	Згад. 1908	Оборот: 10 000 крб. (1913). Варт.: 600 крб. (1908) [77] [134]
	Лавка мануфактурна Леппа Г. П.	Згад. 1899	Оборот: 10 000 крб. (1899) [111].
Цареводарівка	Борошномельний млин Даніельса Н., Гільдебрандта Г.	Згад. 1909	[36]
Чернігівка	Млин Классена Г.	Згад. 1905	[26]
Шардау	Вітряний млин Нойфельда І.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Борошномельний млин Діка Ф. К.	Згад. 1912	[75]
	Моторний млин Діка Генріха	Згад. 1908	Варт.: 4000 крб. (1908). [75] [134]
	Лавка Герцена І. Д.	Згад. 1914	Оборот: 600 крб. (1913) [77]
Шенау	Вітряний млин голландського зразка Крекера Якоба	Згад. 1908	Варт.: 3 000 крб. (1908) [134]
	Паровий борошномельний млин Янцена Г.П.	Згад. 1912	Роб.: 2 (1912) [75]
	Чавуноливарний завод Тіссена П.	Засн. 1882. Згад. 1895.	Продукт.: 63 000 (1897); 30 000 (1912). Роб.: 60 (1897); 26 (1905); 30 (1912) [103] [108]
	Машинобудівний завод Тіссена П.	Засн. близько 1910	[117]
	Цегляно-черепичний завод Вінса Г.	Згад. 1895	Продукт.: 30 000 шт. цеглини, 20 000 шт. черепиці. Оборот 400 крб. (1913). Роб. 6 (1914) [77]
	Цегляно-черепичний завод Енця Германа	Згад. 1895	Варт.: 6 500 крб. (1908) [134]
	Механічна майстерня Вільямса П.	Згад. 1912	[109]
	Фарбувальня	Згад. 1908	[134]

	Тіссена Я.		
	Лавка Тіссена Я.	Згад. 1908	Варт. (обох закладів): 3 200 крб. (1908) [134]
Шензе	Паровий млин Мартенса І., Паульса І.	Згад. 1908	Продукт.: 140 000 крб. (1914). Роб.: 10 (1910); 17 (1914). Варт.: 20 000 (1908) [121][134]
	Водяний млин Тевса Іоганна	Згад. 1819–1875	Обслуговувала 44 селища [87.1]
	Паровий борошномельний млин Валля Г.І.	Засн. 1895	Продукт.: 175 000 пуд. (1914). Роб.: 8 (1905) [103][117][121]
	Борошномельний млин «Мартенса Дітріха і К ^о »	Згад. 1910	Продукт.: 4 000 (1913). Роб.: 3 (1914) [77] [117]
	Вітряний млин Фрізена Абрама	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Дерксена Я.	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Госсена Якоба	Згад. 1908	Варт.: 1 400 крб. (1908) [134]
	Млин Вільмса П.	Згад. 1908	Варт.: 1 500 крб. (1908) [134]
	Фабрика виробництва сільськогосподарських знарядь Волмза П.	Засн. близько 1910	Роб.: 30 (1912) [80]
	Слюсарна майстерня Вільмса П. (1912). Чавуноливарний завод (1914)	Згад. 1908	Продукт.: 1 600 крб. (1913). Роб.: 12 (1912); 8 (1913); 12 (1914) [77] [79]
	Лавка мануфактурна і бакалійна Фогта і Гогена Г.	Згад. 1914	Оборот: 8 300 крб. (1913) [77]
	Лавка Герцена А.	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
Шпаррау	Механічний млин Валля Абрама	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Велька Арона	Згад. 1908	Продукт.: 500 крб. (1913). Вартість: 1 800 крб. (1908) [77] [134]
	Млин з газовим двигуном Нойфельда І. Г.	Згад. 1914	Продукт.: 400 крб. (1913). Роб.: 1 (1914) [77]
Штейнфельд	Вітряний млин Редігера Я.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Гербрандта А. Г.	Згад. 1914	Продукт.: 400 крб. (1913) [77]
	Лавка мануфактурна Петерса Ф.	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]
	Лавка Брауна Г.	Згад. 1908	Продукт.: 200 крб. (1913). Варт.: 500 крб. (1908) [77]

			[134]
	Продаж дерев'яних товарів Шмідта І.	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]
	Лавка мануфактурна Вінса Д. І.	Згад. 1911	Оборот: 10 000 крб. (1911) [80]
Сімферопольський повіт			
Дуванкой	Паровий млин Діка М.	Згад. 1905	Роб.: 16 (1905) [103]
Карасан	Паровий борошномельний млин Діка, Унру, Беккера, Каспера	Згад. 1908	[34]
	Черепичний завод Валля Г.	Згад. 1905	Роб.: 5 (1905) [103]
	Бакалійна лавка Езау М. Я.	Згад. 1895	[108]
Симферополь (місто)	Машинобудівний завод «Тіссен і К ^о »	Згад. 1916	[78]
	Пивоварний завод Гамма Ф., Андерсона П.	Засн. 1890	Продукт.: 45 000 відер, 30 000 крб. (1910). Роб.: 8 (1905); 24 (1910) [31] [103] [117]
Сарабуз (станція)	Шпагатово-канатна фабрика товариства «Янцен К. Д. і К ^о »	Згад. 1912	Роб.: 20 чол. (1912) [79]
	Мукомельний млин товариства «Лангеман (брати) і Янцен» (1908)	Згад. 1908	Продукт.: 2 000 пудів пшениці (середньодобова) (1909). Роб.: 15 (1909, 1912) [33] [79] [113]
	Завод землеробських знарядь «Лангеман і К ^о »	Згад. 1914	Роб. 20 (1914) [98]
Тотайське (маєток)	Млин Кеслера Е.	Згад. 1895	[108]
Джага-шейх-елі	Газогенераторний млин Вібе Ф. Я.	Згад. 1910	[117]
Євпаторійський повіт			
Агоджа	Паровий млин Діка	Згад. 1900	[18]
Спат	Борошномельний млин з газовим двигуном Унру П. Д.	Згад. 1895	Продукт.: 343 000 крб. (1910). Робітників: 30 (1895), 200 (1910), 30 (1912) [109] [108] [117]
	Паровий млин Петерса Б., Вінса І., Унру П.	Згад. 1908 (дозвіл на будівництво)	[32]
	Борошномельний млин Тевса І.Ф.	Згад. 1899	[12]
	Завод землеробських	Засн. 1894	Продукт.: 100 000 крб. (1910);

	машин Лангемана І. Я.		250 000 крб. (1914). Роб.: 60 (1909); 55 (1910); 75 (1914) [104] [117] [121]
Ічки (станція) Південної ж/д.	Борошномельний млин Діка А. І.	Згад. 1912	Роб.: 6 (1912); 7 (1915) [77] [109][117]
Ельгері-Монтонай	Паровий борошномельний млин Мартенса В.	Згад. 1899	[13]
Перекопський повіт			
Аннівка	Борошномельний млин з газовим двигуном Діка А. І.	Згад. 1910	Продукт.: 55 000 пудів (1910). Роб.: 4 (1910); 6 (1912) [104] [117]
Ауз-Кенегея	Паровий млин Езау Агнеси	Згад. 1910	Продукт.: 7 200 пудів (1910). Роб.: 3 (1910) [117]
Борлак	Цегляно-черепичний завод Бюллера Я.	Згад. 1909	[37]
Джанкой	Паровий борошномельний млин Вернера А.	Згад. 1890	[2]
Кара-Чокмак	Ремонтна майстерня Винця Якоба	Згад. 1912	[102]
Котагай	Борошномельний млин Валля Г. Я.	Згад. 1911	[46]
Курман-Керменчи	Борошномельний млин з газовим двигуном Діка І. І.	Згад. 1910	Продукт.: 40 000 пудів (1910) [117]
	Борошномельний млин Шредера П. П.	Згад. 1912	Роб.: 11 (1912) [79]
Кутюке-німецьке	Паровий борошномельний млин Фаста А. П.	Згад. 1910	Продукт.: 5000 пудів (1910) [117]
Макута	Газогенераторний млин	Згад. 1915	Роб.: 1 (1915) [77]
Омар (хутір)	Паровий млин Шредера Петра	Згад. 1895	[108]
Петрівка (хутір)	Борошномельний млин Шредера П.	Згад. 1887	Роб.: 6 (1905) [103]
Султан-Бочала (селище)	Цегляний завод Раппа Якоба	Згад. 1905	Роб.: 6 (1905) [103]
Чокмак (селище)	Паровий млин Брауна Іоганна	Згад. 1895	[108]
Ширін (селище) (Акшейської вол.)	Газогенераторний млин Гейзбехта А. А.	Згад. 1915	[77]
Прохолодна (станція)	Чавуноливарний і слюсарномеханічний завод Дік К.	Заснов. 1902	Продукт.: 30 000 крб. (1910). Роб.: 25 (1910) [117]
Аппанлі	Борошномельний млин Діка Д. Я.	Засн. після 1894	[57]

Заповітна	Вітряний млин в маєтку Классена Г.	Згад. 1896	[57]
Фейзенталь	Млини водяний і вітряний в маєтку Раймер Г.	Засн. близько 1900	[57]
Херсонська губернія			
Херсон	Паровий млин Тіссена Я.Я. «Тіссен І. П. і спадкоємці» (1914)	Засн. 1852	Продукт.: 10 000 пудів (1900); 230 000 крб. (1899); добовий помел 1200 пудів (1909); 100 000 крб. – 300 000 пуд зерна (1910); 350 000 пудів (1914). Роб.: 20 (1899); 55 (1910); 21 (1914). Варт.: 50 224 крб. (1908) [99] [113] [117] [120] [122] [134]
	Борошномельний паровий млин Нойфельда Ф. А., Ельперіна Ю., Нойфельда Ф.	Засн. 1877	Продукт.: добовий помел 1 100 пудів (1909); 200 000 пудів зерна (1910). Роб.: 23 (1910); 15 (1914) [113] [117] [122]
	Виробництво екіпажів Вагнера Ф. Е.	Згад. 1895	[108]
	Торгівля борошном Тіссена І. Я.	Згад. 1899	[111]
	Торгівля продуктами Классена П.	Згад. 1899	[111]
Елізаветград	Слюсарна майстерня Шредера Ф.	Засн. 1860	Продукт.: 6 000 крб. (1899). Роб.: 17 (1899); 13 (1905) [103] [111]
Миколаїв	Завод землеробських машин, знарядь і механічних двигунів «Коп і К ^о »	Засн. близько 1901	Продукт.: 18 000 крб. (1914). Роб.: 45 (1914) [116] [117]
	Екіпажне виробництво Копа Я.	Засн. 1879	Продукт.: 9 700 крб. (1899); 7 500 крб. (1912). Роб.: 15 (1899); 18 (1905); 18 (1912) [103] [117][120]
	Торгівля землеробськими машинами і знаряддями Мартенса	Згад. 1911	Оборот: 9 000 крб. (1911) [109]
	Лавка землеробських знарядь Майера В. Х.	Згад. 1899	Оборот: 9 000 крб. (1899) [111]
Альтонау	Вітряний млин Діка	Згад. 1905	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Возена	Згад. 1908	Варт.: 600 крб. (1908) [134]
	Лавка посудна Коп Ф.	Згад. 1896	[108]

	Вітряний млин Герхарда Дефера	Засн.1880-е	[106] [108]
	Цегляний завод Іверта	Згад. 1912	
	Майстерня з виробництва будівельних матеріалів	Засн. після 1914	Варт.: 50 крб. за тисячу предметів [78]
	Торгівля знаряддями землеробськими Регіра Корнелія	Згад. 1899.	Оборот: 9 000 крб. (1899) [111]
Архангельське	Олійниця і млин Вібе Я. (орендар)	Згадується 1923	Роб.: 9 [91] [92]
Блюменорт	Завод знарядь землеробськими Сименса	Згад. 1912	[102] [116]
	Олійниця Сименса Я. Я.	Згад. 1923 серед орендованих підприємств	Продукт.: 130 пуд. (1917). [91] [93]
.	Лавка	Згад. 1896	[108]
	Майстерня будівельних матеріалів	Засн. після 1914	Варт. продукту: 50 крб. за тисячу (1914) [93]
	Склад і ломбард Еппа і Сименса	Згад. 1908	Варт.: 3500 крб. (1908) [134]
	Ательє Раймера А.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
Гармса (хутір)	Паровий млин	Згад. 1912	[89]
Гнаденфельд	Паровий млин Фрізена Якоба	Згад. 1908	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Баллера Ф.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Крекера Класа	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134].
Кронау	Торгівля землеробськими знаряддями Регіра К.	Згад. 1899	Оборот: 17 000 крб. (1899) [111]
	Торгівля напоями і виноградними винами Пеннера І. І.	Згад. 1899	[111]
Мюнстерберг (Долинівка)	Вітряний млин Регіра Абрама	Згад. 1908	Варт.: 800 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Дерксена Іоганна	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Дерксена Генріха	Згад. 1908	Варт.: 200 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Дерксена Б.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Водяний млин Генрікса В.	Згад. 1906	Варт.: 4 000 крб.(1908) [134]

	Цегляний і цементний завод Вібе Г. і Фрізена Д.	Засн. 1910	Продукт.: 10 000 цегли в день (1910). Варт.: 15–18 крб. за 1000 шт. цегли [117]
	Олійниця Дембурга (орендар)	Згад. 1923	Роб.: 14 [91]
Ной-Гальбштадт	Млин Вінця Г.	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [90] [134]
	Лавка Нойфельда Д.	Згад. 1896	Варт.: 1200 крб. (1908) [134]
Ной-Шензес	Вітряний млин Герцена Якоба	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [115] [134]
	Механічний млин Воза В.	Згад. 1908	Варт.: 2500 крб. (1908) [134]
	Фарбувальня Гамм Ю.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
	Лавка мануфактурних товарів Ріккерта А.	Згад. 1896	Варт.: 1600 крб. (1908) [134]
	Склад залізних виробів	Згад. 1896	[115]
	Цегляний завод	Згад. 1896	[115]
Миколайфельд	Вітряний млин Пеннера Генріха	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Лавка Пеннера Ген.	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
Миколаївка (Херсонського повіту)	Паровий млин Генрікса К. Я.	Згад. 1910	Продукт.: 60 000 пудів зерна (1910). Роб.: 4 (1912) [79][117]
Ново-Воронцово (селище)	Машинобудівний і чавуноливарний завод Янцена К. і Велегорського С.	Засн. 1908	Роб.: 40–50 (1910); 48 (1912) [116] [117]
Олександркрон	Вітряний млин Діка П.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908). [9] [134]
	Моторний млин Рогальовського	Згад. 1908	Варт.: 600 крб. (1908) [134]
Олександрфельд	Млин з паровим двигуном Возена Я.	Засн. близько 1900	Варт.: 6000 крб. (1908) [10] [134]
	Млин з паровим двигуном Больдта Г.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Механічний млин Коена Іоганна	Заснована 1880	[126]
Орлово	Вітряний млин Гардера Класа	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Шредера Пітера	Згад. 1908	Варт.: 2000 крб. (1908) [134]
	Завод землеробських машин Вібе Я.; завод Гизбрехта (з 1908)	Засн. 1902	Продукт.: 4000 крб. буккери, віялки (1910). Роб.: 6 (1910). Варт.: 5000 крб. (1908) [117] [134]

	Цегляний завод Варкентіна Г. П. Спадкоємці: Блок Д. і Крекер І.	Засн. 1880	Продукт.: 2 400 крб., цегли 200 000, черепиця 40 000 (ручне виробництво) (1898). Роб.: 9 (1989). Варт.: 2000 крб. (1908) [120] [134]
	Кузня Фаста І.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
	Лавка Петерса В.	Згад. 1886	Варт.: 8000 крб. (1908) [134]
	Швейна майстерня Діка Г.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
Розенорт	Вітряний млин Блатта	Згад. 1908	Варт.: 800 крб. (1908) [134]
Тіге	Паровий млин Діка П. (придбано у Дорлофа П. і Герцена Г.	Засн. 1896	Продукт.: 80 000 пудів зерна (1910). Роб.: 10 (1914). Варт.: 25 000 крб. (1908). Дек удосконалив млин. Після реконструкції: вартість 100 000 крб. [117] [122] [134]
	Паровий млин Герцена Г. Я., Крекера К. П.	Засн. до 1899	Продукт.: 58075 крб. (1899). Роб.: 7 (1899) [120]
	Моторний млин Фрізена Іоганна	Згад. 1908	Варт.: 2 000 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Возена Іоганна	Згад. 1908	Варт.: 9 500 крб. (1908) [134]
	Торгівля знаряддями землеробства Рунга К.	Згад. 1899	[111]
	Лавка механічна Больта Я. Я.	Згад. 1895	Оборот: 9 000 крб. (1899) [108] [111]
	Лавка мануфактурна Петерса Генріха	Згад. 1908	Варт.: 9 000 крб. (1908) [134]
	Лавка Абрахамса І.	Згад. 1908	Варт.: 8 000 крб. (1908) [134]
Нойфельд	Борошномельний млин Пріцкау Г.	Засн. до 1899	Продукт.: 1580 крб. (1899). Роб.: 3 (1899) [120]
	Цегляний завод у власності колонії	Засн. до 1899	Роб.: 12 (1899) [111]
Рейнфельд	Вітряний борошномельний млин Вольфа А.	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
Фріденсфельд	Лавка Янца Я.	Згад. 1908	Варт.: 3000 крб. (1908) [134]
Чекерес (хутір)	Цегляний завод Крекера Іоганна (№ 1)	Засн. 1894	Продукт.: 300 000 цегли, 25 000 черепиці, 2 900 крб. (1898); 5000 крб. річне (1910). Роб.: 15 (1898); 7 (1905) [103] [120]
	Цегляний завод № 2	Згад. 1912	[109] [116]
	Цегляний завод № 3	Згад. 1912	[109] [116]
Шенау	Моторний млин	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]

	Фрізена І.		
	Вітряний млин Дерксена Якоба	Згад. 1908	Варт.: 500 крб. (1908) [134]
	Вітряний млин Раймера Абрама	Згад. 1908	Варт.: 1000 крб. (1908) [134]
	Цегляний завод Пеннера і Сименса	Згад. 1908	Варт.: 1500 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня Фаста П.	Згад. 1908	Варт.: 300 крб. (1908) [134]
	Ковальська майстерня Унру Д.	Згад. 1908	Варт.: 400 крб. (1908) [134]
Штейнфельд (Кам'янка)	Моторний млин Леппа Герхарда	Згад. 1908	Варт.: 6000 крб. (1908) [134]
	Паровий млин Берга	Засн. 1895	Продукт.: 3 000 крб. [89]
	Ливарна майстерня Берга	Засн. 1895	Продукт.: 500 крб. [89]
Ейгенфельд (Суворово)	Паровий вальцовий млин	Згад. 1899	Продукт.: 500 пуд. у добу [111]
	Торгівля землеробськими знаряддями Больда Я.	Згад. 1899	Оборот: 9 000 крб. (1899) [111]
Мала Каховка	Борошномельний млин Фаста І. І.	Згад. 1915	[90]
Кам'янка (Юденплан)	Столярна майстерня Гергарда А.	Згад. 1860	[124.1]
	Механічний млин Петерса Г.	Згад. 1860	[124.1]
Нововітебськ (Юденплан)	Млин Тіссена К.	Згад. 1868	[124.1]
Новоподольськ (Юденплан)	Млин Унгера А.	Згад. 1853	[124.1]
	Ковальська майстерня Фрізена Я.	Згад. 1861	[124.1]
	Ковальська майстерня Мантлера К.	Згад. 1868	[124.1]
Область Війська Донського			
Міллерово (Таганрогський (Міусський) округ)	Паровий вальцовий млин «Дефер А. А. и К ^о »	Засн. біля 1908	Вироб-во: річне 440 537 крб. (1908); 600 000 крб. (1914). Роб.: 25 (1908); 30 (1914). [117.1; 122]
	Паровий млин Я. Нікеля	Відомості 1908	Коштує 10 000 крб. (1908) [131]
	Млин Тіссена	Діяв 1914–1917	Вироб-во: 360 000 пудів [117.1]
	Млин Шредера	Діяв 1914–1917	Вироб-во: 288 000 пудів [117.1]
	Млин Янцена	Діяв біля 1917	Вироб-во: 360 000 пудів [117.1; 131]

	Млин «Донського товариства» (Фрізена В., Діка В. І., Нікеля Я. І., Зіменса Я. П.)	Засн. 1903	Вироб-во: річне 385 000 крб. (1914) Роб: 25 (1914) [122]
	Млин «Російсько-американського товариства» В. Діка, В. Фрізена, П. Редігера, Д. Діка, Я. Редігера, П. Петкау	Засн. 1908	Виробництво: перероблено 1 500 – 5 000 пуд. зерна на добу (1910) [131]
	Механічна фабрика Мартенса К. Я., Де-Фера К. А., Діка В. (товариство на векселях)	Засн. 1904	Виробн-во: 200 тис. крб. (до 1910); 50 тис. – 1 млн. крб. (1914) Сіялки, облаштування олійниць та млинів. Роб.: 50 (1908); 120 (1913), 200 (1915). Капітал: 350 000 крб. [122; 131]
	Механічна майстерня Д. Едігера (та братів) і Г. Шредера	Діяв з 1912	[131]
	Механічна майстерня Г. Пеннера	Діяв з 1912	[131]
	Хімічна фабрика Я. Ісаака	Після 1907	Виготовлення фарб [131]
	Олійниця П. Шредера	Засн. біля 1914–1917	Вироб-во: 1 000 000 пудів соняшника перероблялось [122; 131]
<u>Ровенькі (станція)</u> <u>Таганрогський округ</u>	Паровий борошномельний млин Завацького І. І., Котлера Я. Я.	Засн. біля 1914–1917	Виробн-во: 2667 крб. (1908). Роб.: 7. [117.1]
<u>Тарасово (станція)</u>	Паровий млин Тіссена Я. та Янцена Г.	Згад. 1914	Виробн-во: 130 000 крб. (1914). [122]
Ставропольська губернія			
<u>Кубанські поселення</u> <u>Олександрфельд</u> <u>(Олександродар)</u>	Вітряний млин Штоббе		[124.2]
	Водяний млин Нікеля Г.	Засн. на початку 1870-х	Вартість трьох водяних млинів дорівнювала 1–4 тис. крб. [127.1, р. 504, 869]
	Голландський млин Фрізена		[124.2]
	Паровий млин братів Герцен (Я. та Г.) і Деккера	Засн. 1892	Виробн-во: 135 000 пуд. (1914). Роб.: 8.

			Діє при чавуноливарному та механічному заводі [122; 124.2]
	Млин братів Берг (Йоганна та Гейнріха)	Збуд. біля 1880	Згорів у 1898 [124.2]
	Паровий млин Крекера Г.	Збуд. 1902	[124.2]
	Часова майстерня Фішера Й.		[124.2]
	Часова майстерня Бергмана Г.		[124.2]
	Механічна (моторна) майстерня братів Дек		[124.2]
	Механічний та чавуноливарний завод з виробництва землеробських машин братів Тіссен	Засн. 1900	Вироб-во: 58841 крб. Преси для олійниць, гончарних виробництв, турбіни для трансмісії та млинів Роб.: 49 (1908). Засновано на базі майстерень. [117.1; 124.2]
	Фабрика з виробництва землеробських машин Герцена Я.	Засн. 1900	Виробн-во: 75000 крб. (годове) (1914). Буккери, механізми для млинів. Роб.: 60 (1914). [122; 124.2]
	Фабрика виробництва сільськогосподарс. машин Бергмана		[124.2]
	Кузня Ейбеля		Є свідоцтва про наявність шести ковальських майстерень [112.1]
Вольдемфюрст	Машинобудівний та чавуноливарний завод братів А. і П. Тіссен	Засн. 1891	Виробн-во: 33 204 крб. (1910); 80 000 (1914). Роб.: 56 (1914). Капітал: 75 000 крб. (1914) [122]
	Малярна та обробна майстерня Завадського Г.	Засн. 1878	[136.1]
Єйськ	Млин Ремпеля Я. П.	Після 1900	[117.1]
Петровська (станція)	Маслоробний завод Вінс Д. А.	Засн. 1906	Роб.: 6 (1914). Вигот. льняне масло [122]
Темпельгоф	Млин	Засн. біля 1890	Виробн-во: 100 000 пуд. [117.1]
	Млин	Засн. біля 1890	Виробн-во: 80 000 пудів. За свідоцтвами на 1886 р. у двох колоніях, включаючи Суворівку, знаходилось 6

			млинів [117.1; 117.2]
	Завод з виробництва вина	Засн. 1907	[122]
Терек Гальма	Лавка Дерксена Й.	Засн. після 1901	[133.1]
	Вітряний млин Нікеля Й.	Засн. після 1901	[133.1]
Харч	Лавка Даніеля Бохмана	Засн. після 1901	[133.1]
Рорбах	Лавка Ремпеля Я.	Засн. після 1901	[133.1]
Миколаївка	Механічна лавка Тевсів (Корнеліуса та Франца)	Засн. після 1901	[133.1]
	Вітряний млин Классена Д.	Засн. після 1901	[133.1]

Джерела та література до Таблиці 18.

1. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 1091.
2. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2011.
3. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2093.
4. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2168.
5. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2276.
6. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2292.
7. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2350.
8. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2517.
9. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2591.
10. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2727.
11. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2841.
12. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2854.
13. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2867.
14. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2871.
15. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2877.
16. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2963.
17. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2965.
18. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2971.
19. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3065.
20. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3258.
21. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3280.
22. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3394.
23. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3404.
24. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3412.
25. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3439.
26. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3451.
27. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3555.
28. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3632.
29. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3715.

30. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3720.
31. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3756.
32. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3764.
33. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3766.
34. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3796.
35. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3820.
36. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3907.
37. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3918.
38. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3937.
39. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4042.
40. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4071.
41. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4079.
42. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4097.
43. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4135.
44. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4152.
45. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4178.
46. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4229.
47. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4236.
48. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4248.
49. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4255.
50. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4259.
51. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4296.
52. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4304.
53. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4309.
54. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4321.
55. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4332.
56. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4333.
57. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4356.
58. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4358.
59. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4359.
60. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4360.
61. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4362.
62. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4372.
63. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4375.
64. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4382.
65. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4403.
66. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4409.
67. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4421.
68. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4487.
69. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4510.
70. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4517.
71. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4609.
72. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4612.
73. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4630.
74. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4671.
75. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4721.
76. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4727.
77. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 5205.
78. ДААРК. – Ф. 143. – Оп.1. – Д. 44. – Арк. 10.

79. ДААРК – Ф. 507. – Оп. 1. – Д. 4. – Арк. 16–21.
80. ДААРК – Ф. 575. – Оп.1. – Д. 374. – Арк. 23.
81. ДАДонО. – Ф. 101. – Оп.1. – Д. 3.
82. ДАЗО – Ф. 24. – Оп. 1. – Д. 467. – Арк. 198 об.
83. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп.1. – Д. 471.
84. ДАЗО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Д. 8.
85. ДАЗО. – Ф. 59. – Оп.1. – Д. 9.
86. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп.1. – Д. 264. – Арк. 1.
87. ДАЗО. – Ф. Р-2030. – Оп. 2. – Д. 43. – Арк. 185–186.
- 87.1. ДАОО. – Ф. 89. – Оп.1. – Д. 1465.
88. ДАОО – Ф. 89. – Оп.1. – Д. 3257.
89. ДАХО – Ф. Р-297. – Оп. 1. – Д. 39. – Арк. 9.
90. ДАХО. – Ф. Р-411. – Оп.1. – Д. 232. – Арк. 68.
91. ДАХО. – Ф. Р-667. – Оп. 2. – Д. 1. – Арк. 24.
92. ДАХО. – Ф. Р- 667. – Оп. 2. – Д. 1. – Арк. 11.
93. ДАХО. – Ф. Р-667. – Оп. 2. – Д. 1.
94. ДАХО. – Ф. Р-297. – Оп.1. – Д. 39. – Арк. 9.
95. ДАХО. – Ф. Р-411. – Оп.1. – Д. 232. – Арк. 68.
96. РГИА. – Ф. 20. – Оп. 12. – Д. 54.
97. РГИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Д. 321.
98. РГИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Д. 319.
99. ЦДИАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Ч.1. – Д. 510. – Арк. 85–110.
100. ЦДИАК. – Ф. 575. – Оп.1. – Д. 73. – Арк. 374.
101. Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1908. – Симферополь, 1908. – 240 с.
102. Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных машин и орудий. – СПб. : Главное управление землеустройства и земледелия, 1912. – 599 с.
103. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. – СПб. : Тип. Ломковского, 1905. – 699 с.
104. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. – СПб., 1910.
105. Акционерно-паевые предприятия России. – М. : Тип. Лаврова, 1913. – 504 с.
106. Волости и важнейшие селения Европейской России. – СПб. : Изд-во Центр. стат. комитета, 1886. – Вып. 8. Губернии Новороссийской группы.– 157 с.
107. Всероссийская фабрично-заводская справочная книга. – Одесса : Изд-во Сандомирского, 1904. – Выпуск 2: Екатеринославская, Таврическая и Бессарабская губернии. – 112 с.
108. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. – Спб. : Новое время, 1895. – 550 с.
109. Вся Россия 1911 – 1912: Справочная книга российской промышленности, торговли и промышленности. – К. : Изд-во т-ва Л.М. Фишель. – 824 с.
110. Гензель А. М. Заводы, фабрики и склады сельскохозяйственных машин и орудий / А. М. Гензель. – СПб. : Изд-во А. Улыбинь, 1910. – 86 с.
111. Торгово-промышленная Россия: Справочная книга для купцов и фабрикантов / ред. А. А. Блау. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1899. – 448 с.
112. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 г. – Екатеринослав : Изд-во губернской типографии, 1915. – 541 с.

- 112.1. Заалов М. Меннониты и их колонии на Кавказе / М. Заалов // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Тифлис : Тип. К. П. Козловского, 1897. – Вып. 23. – С. 89–127.
113. Мукомольное дело в России: настольная справочная книга. – Одесса : Тип. «Порядок», 1909. – 592 с.
114. Памятная книга Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Изд-во губернской типографии, 1900. – 242 с.
115. Список населённых мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Издательство Губернского Статистического Комитета, 1896. – 582 с.
116. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1912.
117. Список фабрик и заводов России 1910. – М., СПб., Варшава : Тип. Министерства финансов, 1910. – 1034 с.
- 117.1. Терещенко А. Российские немцы на Юге России и Кавказе / А. Терещенко, А. Черненко. – Ростов-на-Дону : Ростиздат, 2000. – 3384 с.
- 117.2. Твалчрелидзе А. И. Колонии меннонитов Вюртембург и Александрфельд Кубанской области / А. И. Твалчрелидзе // Сборник материалов для описания областей и племён Кавказа. – Тифлис : Тип. Канцелярии Главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, 1886. – Вып. 5. – С. 209–274.
118. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / сост. В. А. Дмитриев-Мамонов. – СПб. : Тип. Ф. И. Ирберт, 1905. – 2323 с.
119. Фабрики и заводы Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Тип. Братства Св. Владимира, 1902. – 299 с.
120. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства, Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства в 1898 / сост. А. Микулин – Одесса, 1899. – 273 с.
121. Фабрично-заводские предприятия Российской империи: Сведения за 1914. – Пг. : Типогр. тов-ва Н. Я. Стойковой, 1914. – 700 с.
122. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / ред. Ф. А. Шобер. – Петроград: Издательство Д. П. Кандаурова, 1914. – 1001 с.
123. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов. – СПб. : Изд-во Министерства финансов, департамент торговли и мануфактур, 1896. – 636 г.
124. Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение / В. В. Черняев // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1881. – № 5. – С. 15–36.
- 124.1. A Mennonite in Russia: the diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880 / ed. H. Dyck. – Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press, 1991. – 456 p.
- 124.2. Block T. Kuban Mennonite Settlement (Northern Caucasus, Russia) // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania : Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 251–252.
125. Epp D. The Emergence of German Industry in the South Russian Colonies / D. Epp // Mennonite Quarterly Review. – 1981. – № 4. – P. 289–371.
126. Hamm O. Memoirs of Ignatyev in the light of historical change / O. Hamm. – Saskatoon : Ruth F. Humm, 1984. – 273 p.
127. Friesen John. Against the wind: The story of four Mennonite villages / J. Friesen. – Winnipeg : Henderson Books, 1994. – 165 p.
- 127.1. Friesen P. M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911) / P. M. Friesen. – Fresno : Protestant Spiritual Tradition, 1978. – 1065 p.
128. Goerz H. Memrik / H. Goerz. – Winnipeg : CMBC publication, 1997. – 103 p.

129. Gislason L. M. Ruckenau: The history of a village in the Molotschna Mennonite Settlement of South Russia / L. M. Gislason. –Winnipeg : Windflower Communications, 1999. – 260 p.
130. Huebert H. T. Hierschau: An example of Russian Mennonite life / H. T. Huebert. – Winnipeg : Springfield publishers, 1896. – 404 p.
131. Huebert H. T. Mennonites in the cities of Imperial Russia / H. T. Huebert. – Winnipeg : Springfield publisher, 2006. – 455 p.
132. Huebert H. T. Mennonite Estates in Imperial Russia / H. T. Huebert. – Winnipeg : Springfield Publishers, 2005. – 415 p.
133. Huebert H. T. Molotchna historical atlas / H. T. Huebert. – Winnipeg, Canada: Springfield publishers, 2003. – 222 p.
- 133.1. Krahn C. Terek Mennonite Settlement (Republic of Dagestan, Russia) // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. IV. – P. 695–696.
134. Mennonite Heritage Historical Centure Archives. – Jahresbericht des Bevollmaechtigten der Mennonitengemeinden in Russland in Sachen der Unterhaltung der Forstkommandos im Jahre 1908. – Volume 4046: 2.
135. Lohrenz G. Zagradovka / G. Lohrenz. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 2000. – P. 15, 16, 26–28.
136. Plett D. Saints and sinners: The Kleine Gemeinde in Imperial Russia: 1812 to 1875 / D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Crossway publications, 1999. – 352 p.
- 136.1. Sawatsky H. Mennonite Templers / H. Sawatsky. – Winnipeg : CMBC publication, 1990.– 103 p.
137. The Schardau Heritage / ed. A. Flaming. – North Newton (Ks) : Cop. L. Harder, 2001. – 146p.
138. They come from Wiesenfeld Ukraine to Canada : Family Stories / ed. K. Martens. – Winnipeg : Art bookbindery, 2005. – 215 p.

Додаток 19. «Лепп і Вальман». Лист казенних замовлень, пов'язаних з обороною, які було виконано у 1915 і 1916 рр. [38, арк. 38]

Назва замовлень	1915 (крб.)	1916 (крб.)	1917 (крб.)
I. Робота на державну оборону			
1. За замовленнями уповноваженого Головним Артилерійським управлінням з виготовлення снарядів французького зразка: - 13 серп. 1915 р. (3-дюйм. франц. зразка) - 20 листопада 1915 р. - 21 липня 1916 р. – 25 серпня 1916 р. - 21 липня 1916 р. (6-дюйм. бомби) - 25 серпня 1916 р. - 2 жовтня 1916 р.	157239	234633 362500 180000	243750 270000

2. За замовленням Південного відділу Управління уповноваженого ДАУ з виготовлення снарядів французького зразка: - 24 лютого 1916 р. (3-дюймові гармати та 6-дюймові бомби) - 4 липня 1916 р. гідравлічні насоси задля 6-дюймових бомб		262 000 14 400	
3. За замовленням Олександрівського військово-промислового комітету: - 22 січня 1916 р. на двоколки зразка 1890 р. - 22 вересня 1916 р. - 22 вересня 1916 р. на повозки зразка 1884 р.		138 750 130 000	306 000
4. За замовленням Катеринославського військово-промислового комітету від вересня 1915 р. на бомбомет	12000		
5. За замовленням Олександрівського повітового комітету Всеросійського міського та земського союзів з забезпечення армії від 1 грудня 1915 р. на бомбомети		60 000	
6. За замовленням різних заводів, що працюють на оборону: - гідравлічні преси задля віджимання 3-дюймових гармат; - лиття чавунних циліндрів для парових насосів морського відомства; - лиття для електротехнічних пристроїв.	5655	21 500 5 500 30 000	
7. За замовленням агента Державного Банка Міжнародного техніко-промислового акціонерного товариства: обладнання елеваторів	11 000	21 000	
II. Роботи, пов'язані з обороною, задля млинів, маслоробних заводів, майстерень			
8. Постави, маслоробні машини, стрічкові плити, стругальні станки	43 976	50 894	
9. Землеробські машини	622 575	309 897	

Додаток 20. Кількість менонітського населення на Півдні Російської імперії (1897–1914)

Регіон	1897 (чол.) [587–591]	1914 (чол.) [1007, s. 83–84]
Війська Донського область	381	300
Катеринославська губ.	29 922	29 370
Кубанська обл.	1 147	1 701
Ставропольська губ.	311	1 336
Таврійська губ.	25 508	35 244
Терська обл.	190	1 450
Херсонська губ.	5 386	4 406
Всього	62 845	73 807

Додаток 21. Формулярний список про службу гласного Катеринославської Міської думи, інженера-технолога, потомственого почесного громадянина Езау І. Я. (свідoctва за 1885–1914) [6]

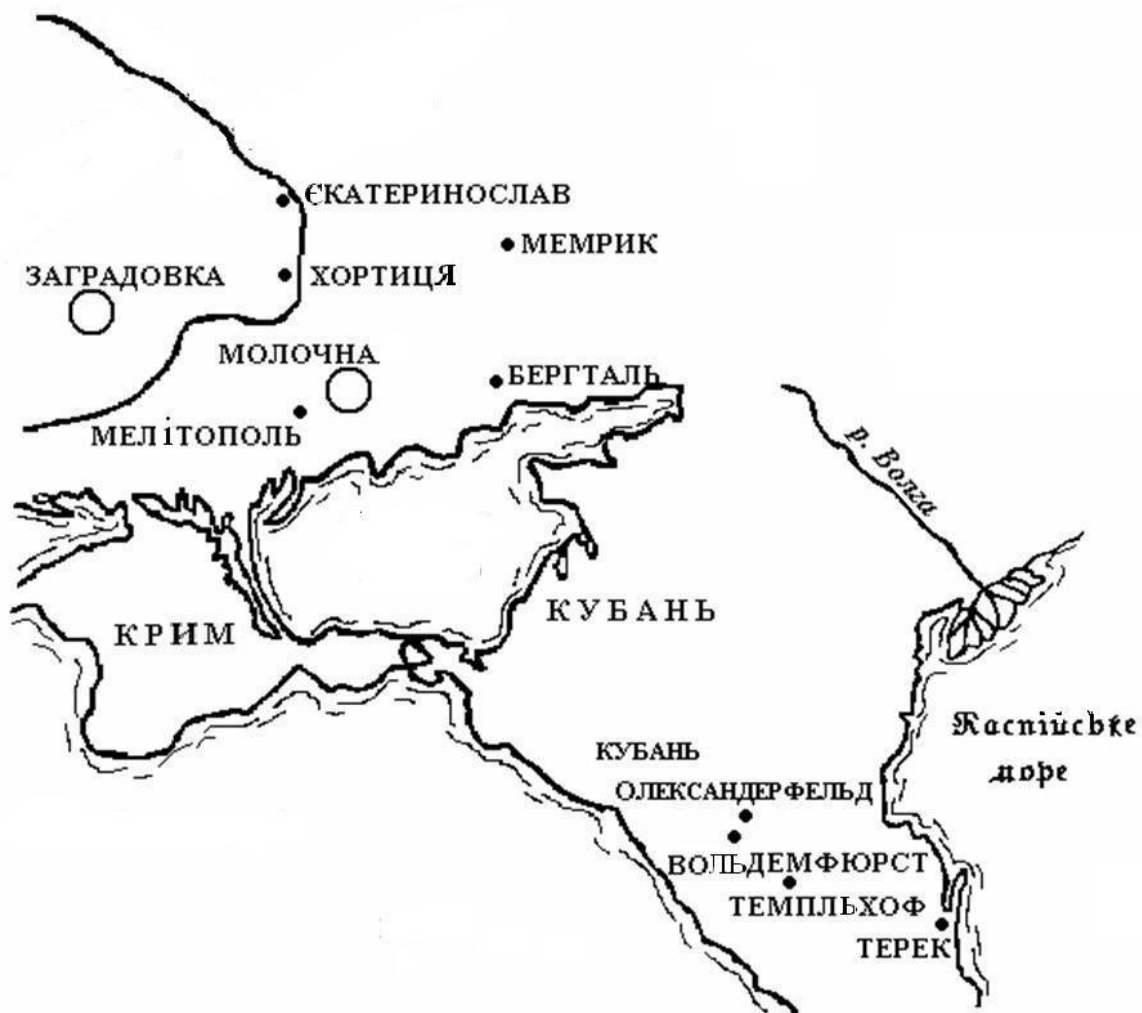
Чин, вік, віросповідання, нагороди	Освіта, посада	Дати	Свідoctва про склад родини
Інженер-технолог, Потомствений Почесний громадянин, гласний Катеринославської Міської Думи, 54 роки, меноніт. Має ордени Св. Станіслава 3-ого ступеня і Св. Анни 3-ого ступеня	Навчався у Ризькому політехнічному інституті, де отримав звання інженера-технолога	1885	Одружений на дочці поселанина-власника Тевс Маргариті Яковлевні. Діти: син Павел (народився 01. 08. 1894); дочка Катерина (народ.
	Було обрано гласним Катеринославської Міської думи на строк чотири роки	1901	
	Обрано членом Катеринославської Міської Управи	1901	
	Відповідно до пропозиції Катеринославського губернатора від 13 липня 1901 р. за № 1154 затверджено на посаду	1901	
	Нагороджено званням потомственого почесного громадянина	1903	

Обрано гласним Катеринославської Міської думи на 1905–1909 рр.	1905	21. 03. 1898)
Катеринославська Міська Дума на чрезвычайних зборах 9 листопада 1905 р. обрала членом Міської Управи на термін 1905–1909 рр.	1905	
Тією ж Думою на зборах 9 листопада 1905 р. обрано на посаду катеринославського міського голови на строк 1905–1909 рр.	1905	
За пропозицією губернатора від 16 листопада № 5104 затверджено на посаду члена Управи	1905	
Міністром внутрішніх справ затверджено на посаду міського голови. Пропозиція губернатора від 3 січня 1906 р. № 9.	1906	
Катеринославською Міською думою на чергових зборах 18 жовтня 1906 р. обрано на посаду Катеринославського міського голови на строк 1906–1909 рр.	1906	
Височайшим наказом громадянського відомства від 11 листопада 1906 р. за № 82 затверджено на посаду міського голови	1906	
Цим самим наказом від 6 грудня 1906 р. Всемилоствіше нагороджено орденом Св. Станіслава 3-го ступеня	1906	
Катеринославською Міською думою на чергових зборах 26 жовтня 1909 р. обрано представником від міста у засіданнях Педагогічної ради 2-го міського Реального училища	1909	
За пропозицією Катеринославського губернатора від 25 січня 1910 р. за № 303 затверджено на посаду	1910	

	Катеринославською Міською Думою на зборах 12 грудня 1911 р. обрано членом Піклувальної ради 2-ої міської жіночої гімназії на строк 1911–1914 рр.	1911	
	Височайшим наказом за громадянському відомству від 26 січня 1911 р. Всемилоствіше пожалувано орден Св. Анни 3-ого ступеня	1911	
	Обрано гласним Катеринославської Міської думи на термін 1913–1917 рр.	1913	
	Катеринославською Міською думою на зборах 11 листопада 1913 р. обрано представником від міста для участі в засіданнях Педагогічної ради 2-го Міського реального училища на термін 1913–1917 рр.	1913	
	Відповідно до Височайшого повеління від 8. 01. 1914 р. надано свідоцтво на право носити нагрудний знак в пам'ять п'ятдесятиліття від дня Височайшого затвердження 1 січня 1864 р. положень про губернські та повітові земські установи	1914	

КАРТИ

1. Менонітські колонії на Півдні Російської імперії

Список джерел та літератури

Джерела

Архівні фонди і матеріали

Історичний архів Братських менонітів (університет Фресно Пасіфік, м. Фресно, США (Brethren Mennonite Historical Archives in University Fresno Pacific (California, USA))

1. Diary of Johann Johann Epp (1852–1919) – Arch. BX 8143. E 77.
2. Johannes J. Epp. Some Memories. – Arch. BX 8143. E 77.

Архів Центру менонітської спадщини (м. Вінніпег (Манітоба), Канада) (Mennonite Heritage Center Archives (Winnipeg (Manitoba), Canada)).

3. Jahresbericht des Bevollmächtigten der Mennonitengemeinden in Russland in Sachen der Unterhaltung der Forstkommandos im Jahre 1908 (Mennonite Census). – Volume 4046:2.
4. Dyck Abram (1869–1919): Personal collection. – Vol. 37 117.
5. Jacob J. Dyck. Diary (1875–1921). – Vol. 5014:6.
6. Esau Johan and Paul papers. – Vol. 3345.
7. Friesen P. M. Peter Heese: Necrology and Biographical Sketch // Mennonite Heritage Center. – Vol. 2138.
8. Janzen Jacob P. Collection (1911–1946). – Vol. 5136.
9. Niebuhr Jacob J. (1874–1956) personal collection. – Vol. 5029. Folder 8–9.
10. Peter Heese. Jecaterinoslav. – Vol. 5015. Small Archives.
11. Wall George (1906–1994) Memoirs. Personal Collection (new coming, without number).

Менонітський архів і бібліотека Бээл колледж. Колекція рукописів (Ноз Ньютон (Канзас) США) (Mennonite Library and Archives Bethel College (North Newton (Kansas), USA)

12. Janzen J. H. Collection. Mennonite History in Russia.
13. Cornelius Janzen collections. – Box 8. – Folder 53.

14. Zudermann Leonhard collection. Manuscript «History of Berdiansk Church». – Box 2. – Folder 30.

Російський державний історичний архів (Росія, м. Санкт-Петербург) (РДІА)

Ф. 20. Департамент торгівли и мануфактур.

15. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 10. – Д. 384. – О съездах мукомолов (1896–1899). – 221 л.

16. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 10. – Д. 556. – О съездах мукомолов (1896–1899). – 300 л.

17. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 12. – Д. 51. – Статистические сведения. Ведомости о предприятиях Екатеринославской губернии (1890). – 1099 л.

18. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 12. – Д. 54. – Статистические сведения. Ведомости о предприятиях Екатеринославской губернии (1896). – 1331 л.

19. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 12. – Д. 61. – Завод земледельческих машин Г. Я. Гильдебрандта (1896). – 14 л.

20. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 12. – Д. 213. – Ведомости о предприятиях Таврической губернии. Чугонолитейный завод Веделя в Ной-Гальбштадте (1885). – 2 л.

21. РДІА. – Ф. 20. – Оп. 12. – Д. 240. – Статистические сведения. Ведомости о предприятиях Херсонской губернии (1890). – 563 л.

Ф. 22. Центральные учреждения торговли и промышленности.

22. РДІА. – Ф. 22. – Оп. 4. – Д. 76. – Товарищество крахмального производства «Г. Г. Вильмс и К^о» (1895–1904). – 21 л.

23. РДІА. – Ф. 22. – Оп. 4. – Д. 398. – Товарищество крахмального производства «Г. Г. Вильмс и К^о» (1897–1904). – 32 л.

Ф. 23. Министерство торговли и промышленности.

24. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 10. – Д. 1. – О деятельности Совета по делам съездов мукомолов (1905–1906). – 359 л.

25. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 10. – Д. 209. – О деятельности Съездов мукомолов южных районов страны (1905–1913). – 300 л.

26. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 12. – Д. 314. – Об учреждении акционерного общества «Коп и Гелькер» (1913–1914). – 20 л.

27. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 12. – Д. 542. – Об учреждении товарищества паровой вальцевой мельницы «Г. Г. Вильмс и К^о» (1909–1911). – 23 л.
28. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 12. – Д. 785. – Об учреждении товарищества земледельческих машин и орудий «П. А. Унру и К^о» (1910–1915). – 21 л.
29. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 12. – Д. 810. – Об учреждении акционерного общества «Г. Шрёдер» (1910–1917). – 43 л.
30. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 12. – Д. 2142. – Об учреждении металлургического акционерного общества «А. Я. Коп и Гелькер» (1913–1914). – 9 л.
31. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 13. – Д. 197. – Торгово-промышленное общество «Франц и Шрёдер» (1914). – 11 л.
32. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 18. – Д. 90. – О выдаче премий за производство сельскохозяйственных машин (1912). – 39 л.
33. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 18. – Д. 95. – О выдаче акционерному обществу «Франц и Шредер» премии за производство сельскохозяйственных машин (1913). – 11 л.
34. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 20. – Д. 826. – Донесения членов фабричной инспекции (1910). – 113 л.
35. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 22. – Акционерное общество санаторий «Александробад» (1915–1916). – 57 л.
36. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 388. – Товарищество «Г. Г. Вильмс и К^о» (1911–1915). – 19 л.
37. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 998. – Акционерное общество «А. Я. Коп и Гелькер» (1915–1916). – 29 л.
38. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 1216. – Акционерное общество «Лепп и Вальман» (1915–1916). – 81 л.
39. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 1477. – Товарищество «Г. А. Нибур и К^о» (1915–1916). – 53 л.

40. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 2276. – Акционерное общество «Урожай» (1915–1917). – 11 л.

41. РДІА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 2499. – Акционерное общество «Генрих Шрёдер» (1915–1916). – 3 л.

Ф. 32. Совет съездов представителей промышленности и торговли.

42. РДІА. – Ф. 32. – Оп. 1. – Д. 2881. – Завод земледельческих машин А. Я. Копа (1916–1917). – 23 л.

Ф. 49. Постоянная совещательная контора золота - и платинопромышленников*.

43. РДІА. – Ф. 49. – Оп. 1. – Д. 128. – Л. 28–30. – Финансовый отчёт «Лесных команд» за 1912 г. (1913) – 93 л.

Ф. 266. Правление товарищества Северо-Западных дорог.

44. РДІА. – Ф. 66. – Оп. 1. – Д. 353. – Об оборудовании Азовско-Черноморского завода в г. Бердянске Г. Я. Янцена и Г. М. Горохова (1908–1909). – 17 л.

45. РДІА. – Ф. 66. – Оп. 1. – Д. 1765. – Описание Азовско-Черноморского завода (1907–1909). – 7 л.

Ф. 381 Канцелярия Министерства земледелия. Департамент земледелия Главного управления землеустройства и земледелия.

46. РДІА. – Ф. 381. – Оп. 1. – Д. 5486. – О раскольниках, старообрядцах и сектах государственных крестьян (1838–1847). – 300 л.

47. РДІА. – Ф. 381. – Оп. 17. – Д. 21366. – Колониальное и счётное отделение по управлению нерусскими народами (1875). – 207 л.

Ф. 383. Министерство государственных имуществ.

48. РДІА. – Ф. 383. – Оп. 10. – Д. 7164. – Отчет Палаты (1847). – 25 л.

49. РДІА. – Ф. 383. – Оп. 12. – Д. 12312. – Дело о разрешении построить литейный завод в сел. Гальбштадт (1849). – 10 л.

50. РДІА. – Ф. 383. – Оп. 13. – Д. 1849. – Отчёт палаты (1850). – 244 л.

* Цю справу було знайдено в Архіві Братських менонітів (США, Каліфорнія, м. Фресно).

51. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 159. – О доставлении ведомостей от Новороссийского губернского правления относительно поселившихся в Новороссийском крае меннонитов (1797–1798). – 83 л.
52. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 162. – Рапорты С. Х. Контениуса. Переписка с Правительствующим Сенатом (1805). – 400 л.
53. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 227. – Материалы по управлению иностранными колониями (1805–1810). – 139 л.
54. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 232. – Списки переселенцев. Общее положение о приёме меннонитов (1804). – 69 л.
55. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 242. – О выходе колонистов (1806–1810). – 56 л.
56. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 269. – О числе вышедших колонистов и сведения о них (1808). – 101 л.
57. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 303. – По письмам генерального консула Л. Треффурга (1810). – 36 л.
58. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 382. – Об отправлении в Новороссийский край посыльного Кочергина (1816). – 39 л.
59. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 491. – О корчемстве в меннонитских колониях (1926). – 50 л.
60. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 609. – О командировании Кеппена (1845). – 200 л.
61. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 610. – О командировании в колонии (1838). – 23 л.
62. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 627. – Отчёт о состоянии колоний за 1828 г. (1829). – 56 л.
63. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 628. – Отчёт о состоянии колоний за 1829 г. (1830). – 40 л.
64. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 629. – Отчёт о состоянии колоний за 1830 г. (1831). – 45 л.

65. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 630. – Отчёт о состоянии колоний за 1831 г. (1832). – 42 л.
66. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 631. – Отчёт о состоянии колоний за 1832 г. (1833). – 48 л.
67. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 632. – Отчёт о состоянии колоний за 1833 г. (1834). – 53 л.
68. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 633. – Отчёт о состоянии колоний за 1835 г. (1835). – 50 л.
69. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 634. – Отчёт о состоянии колоний за 1836 г. (1836). – 73 л.
70. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 846. – Отчёт о состоянии колоний за 1837 г. (1838). – 70 л.
71. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 895. – Материалы о состоянии колоний (1831–1835 гг.). – 126 л.
72. РДИА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 964. – Ведомости о колониях (1833–1836 гг.). – 97 л.
- Ф. 387. Лесной департамент.
73. РДИА. – Ф. 387. – Оп. 18. – Д. 683. – Освобождение меннонитов от воинской службы (1911–1917). – 41 л.
- Ф. 398. Департамент земледелия.
74. РДИА. – Ф. 398. – Оп. 2. – Д. 174. – О причислении учеников меннониту И. Корнису (1838–1849). – 389 л.
75. РДИА. – Ф. 398. – Оп. 2. – Д. 276. – О мероприятиях по развитию сельского хозяйства (1838). – 63 л.
76. РДИА. – Ф. 398. – Оп. 9. – Д. 345. – Статистические сведения о состоянии отраслей сельской промышленности (1845). – 42 л.
77. РДИА. – Ф. 398. – Оп. 9. – Д. 349. – О состоянии хозяйства колоний (1845). – 71 л.

78. РДИА. – Ф. 398. – Оп. 9. – Д. 2765. – Записка инспектора сельского хозяйства южных губерний Сухомлинова «Краткий взгляд на хозяйство и некоторые части внутреннего управления меннонитских колоний» (1848). – 383 л.

Ф. 616. Азовско-Донской коммерческий банк.

79. РДИА. – Ф. 616. – Оп. 5. – Д. 613. – Устав и отчёты акционерного общества «Нейфельд И. И. и К^о» (1909–1913). – 29 л.

Ф. 821. Департамент духовных дел иностранных исповеданий

80. РДИА. – Ф. 821. – Оп. 5. – Д. 1032. – Корреспонденция с колониями. Обращение В. Шрёдера в Министерство государственных имуществ, материалы о Братской общине (1876–1898). – 56 с.

81. РДИА. – Ф. 821. – Оп. 10. – Д. 1123. – Статистические сведения о представителях различных национальных групп и их религиозной принадлежности (1897). – 40 л.

82. РДИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Д. 169. – Корреспонденция относительно нерусских школ (1915). – 131 л.

83. РДИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Д. 319. – Обследование современного состояния меннонитов (1915). – 61 л.

84. РДИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Д. 321. – Торгово-промышленные предприятия Гальбштадтской и Гнаденфельдской волостей (1914–1915). – 22 л.

85. РДИА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Д. 949. – Состояние промышленности колонистов (1915–1916). – 23 л.

Ф. 1181. Главный комитет обустройства сельского состояния.

86. РДИА. – Ф. 1181. – Оп. 1. – Д. 71. – Журналы заседаний комитета по крестьянскому делу (1861–1870). – 90 л.

87. РДИА. – Ф. 1181. – Оп. 18. – Д. 1861. – Журналы заседаний по крестьянскому делу (1870). – 69 л.

Ф. 1276. Совет Министров.

88. РДИА. – Ф. 1276. – Оп. 12. – Д. 1455. – Петиции немецких поселенцев по вопросу о рассмотрении законопроектов (1916). – 105 л.

Ф. 1278. Государственная дума.

89. РДИА. – Ф. 1278. – Оп. 7. – Д. 276. – Переписка по вопросам о рассмотрении антинемецких законопроектов (1915–1917). – 92 л.

Ф. 1288. Главное управление по делам местного хозяйства МВД.

90. РДИА. – Ф. 1288. – Оп. 11. – Д. 51. – Об отчуждении участков земли в г. Бердянске в собственность акционерного общества «Азовско-Черноморский завод» (1917). – 13 л.

Ф. 1483. Комитет борьбы с немецким засильем.

91. РДИА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 5. – Наряд журналов «Особого комитета» (ч.1) (1916). – 102 л.

92. РДИА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 7. – Журналы «Особого комитета» (1916–1917). – 118 л.

93. РДИА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 9. – Особые журналы Совета министров и журналы «Особого комитета по борьбе с немецким засильем» об установлении контроля за деятельностью иностранных товариществ, закрытии предприятий иностранных подданных (1916–1917). – 120 л.

94. РДИА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 13. – Журналы «Особого комитета» о распространении узаконений, оценка описи публичной продажи имущества (1916–1917). – 153 л.

95. РДИА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 16. – Сведения о ходе работ по применению узаконений (1916–1917). – 41 л.

96. РДИА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 20. – Всеподданнейшие просьбы, записки, журналы комитета и переписка об ограничении прав меннонитов Екатеринославской, Таврической и других губерний на основе узаконение

2 февраля и 13 декабря 1915 г. о ликвидации иностранного землевладения и землепользования (1916–1917). – 63 л.

97. РДІА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 32. – О ликвидации немецкого землевладения в Волынской, Екатеринославской и Киевской губерниях (1915–1917). – 164 л.

Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАУК)

Ф. 442. Канцелярия киевского, волынского и подольского генерал-губернатора.

98. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 537. – Д. 150. – Обзор Херсонской губернии (1883). – 63 л.

Ф.575. Канцелярия окружного фабричного инспектора Киевского округа.

99. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 65. – Сведения о деятельности и список членов Таврического губернского по фабричным и горнозаводским делам присутствия (1899). – 12 л.

100. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 73. – Списки промышленных предприятий Бессарабской и Таврической губерний (1899–1911). – 423 л.

101. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 75. – Списки промышленных предприятий Бессарабской и Таврической губерний (1914–1915). – 32 л.

102. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 189. – Копии донесений старшего фабричного инспектора Херсонской губернии о состоянии фабрично-заводской промышленности и деятельности профессиональных организаций (1900–1912). – 497 л.

103. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 243. – Копии донесения старшего фабричного инспектора Екатеринославской губернии. Переписка с Министерством торговли и промышленности, фабричными инспекторами Киевского фабричного округа (1900–1914). – 113 л.

104. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 439. – Копии циркуляров Министерства промышленности, окружного фабричного инспектора, старших фабричных инспекторов Киевского фабричного округа (1906–1917). – 297 л.

105. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 510. – Журнал входящей корреспонденции (1907). – 63 л.
106. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 732. – Сведения об открытии больничных касс при промышленных предприятиях Таврической губернии (1913–1915). – 220 с.
107. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 749. – Копии донесений старшего фабричного инспектора о фабрично-заводской промышленности Херсонской губернии. Списки предприятий (1914). – 100 л.
108. ЦДІАК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 766 а. – О назначении инспекторов из состава фабричной инспекции для надзора за деятельностью предприятий, принадлежащих иностранным подданным (1915–1917). – 70 л.
- Ф. 715. Юго-Западный комитет Всероссийского земского союза.
109. ЦДІАК. – Ф. 715. – Оп. 1. – Ч. 2. – Д. 2259. – Доклады о приобретении немецких колоний Хортица и Кичкас (1916–1917). – 80 л.
- Ф. 2090. Канцелярия окружного фабричного инспектора Харьковского округа.
110. ЦДІАК. – Ф. 2090. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 28. – Журналы совещаний по Екатеринославской губернии, донесения фабричных инспекторов Курской и Екатеринославской губерний. Донесения старших фабричных инспекторов (1901). – 15 л.
111. ЦДІАК. – Ф. 2090. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 190. – Пояснительные тексты к отчётам старшего фабричного инспектора за 1908 г. (1909). – 82 л.
112. ЦДІАК. – Ф. 2090. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 423. – Списки предприятий, приостановивших и сокративших производство в связи с войной по Харьковскому фабричному округу (1916–1917). – 332 л.
113. ЦДІАК. – Ф. 2090. – Оп. 1. – Д. 205. – Переписка окружного инспектора с Отделом промышленности и старшими фабричными инспекторами (1908). – 9 л.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(м. Київ) (ЦДАВОУ)**

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ.

114. ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. – Устав Союзу Голландських вихідців на Україні (1922–1925). – 182 л.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)

Ф. 11. Канцелярия Екатеринославского губернатора.

115. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Д. 712. – Дело об обвинении Василия Погана в разбойничьем нападении в с. Хортица Екатеринославского уезда на дом банкира Г. Нибура (1908–1909). – 5 с.

116. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Д. 1074. – Сведения об экономическом состоянии города (1910). – 23 л.

117. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Д. 1208. – Дело о представлении к награждению И. И. Тиссена званием коммерции советника (1912). – 4 с.

118. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Д. 1294. – Телеграммы о революционных выступлениях рабочих на промышленных предприятиях Екатеринославской губернии и о недопущении выступлений рабочих (1915–1916). – 48 с.

Ф. 23 Старший фабричный инспектор Екатеринославской губернии.

119. ДАДО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Д. 1. – Журнал секретных входящих документов (1908). – 16 л.

Ф. 24. Дніпропетровський обласний філіал Інституту історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б) України.

120. ДАДО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр 3. – Спогади робітника Каверзнева про революційні події у Катеринославі в 1904 р. (1904). – 12 арк.

Ф. 134. Контора Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев [656].

121. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 6. – Ведомости о расходовании денежных средств меннонитами с. Хортица для обзаведения хозяйством (1785–1795). – 24 л.

122. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 8. – Именные списки колонистов, прибывших на поселение в Новороссийский край (1787–1789). – 233 л.
123. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 18. – Именной список колонистов и меннонитов села Хортица за 1795 г. (1795). – 31 л.
124. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 23. – Указы Экспедиции государственного хозяйства о выдаче денежного вознаграждения меннонитам и колонистам при поселении, предоставление сведений о состоянии хозяйств отдельных колоний (1798–1799). – 32 л.
125. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 25. – Инструкция Экспедиции государственного хозяйства по обследованию меннонитских колоний и переписка с Новороссийской казённой палатой об ассигновании средств на строительство мельниц в колониях (1798–1800). – 14 л.
126. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 54. – Указы экспедиции государственного хозяйства о расселении и представлении сведений о состоянии хозяйств колонистов по другим вопросам (1802–1804). – 60 л.
127. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 55. – Ведомости о наличии колонистов, хозяйственного инвентаря в Розентальской, Кронсвейдской и других колониях и списки колонистов за 1802 г. (1801–1802). – 172 л.
128. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 95. – Журнал регистрации входящих документов (1803). – 66 л.
129. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 98. – Распоряжения Экспедиции государственного хозяйства МВД о расселении меннонитов и колонистов, о мерах борьбы с нарушителями порядка и о привлечении колонистов к участию в строительстве жилых домов (1803–1808). – 149 л.
130. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 106. – Переписка с главным судьёю Конторы и Одесским военным губернатором Ришелье о расселении новоприбывших колонистов и оказании им материальной помощи (1803–1817). – 121 л.

131. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 115. – Приходно-расходные денежные документы за 1804 г. (1804–1805) – 51 л.
132. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 125. – Мемории рассмотренных Конторою дел о расселении колонистов и оказании им денежной помощи (1805). – 22 л.
133. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 150. – Донесения и переписка с МВД, Херсонским губернатором и смотрителями колоний (1805–1808). – 178 л.
134. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 151. – Мемории с кратким содержанием рассмотренных Конторою дел о расселении колонистов, оказании материальной помощи (1806–1807). – 462 л.
135. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 152. – Переписка главного судьи Конторы с Экспедицией государственного хозяйства МВД о порядке взыскания податей с меннонитов, не занимающихся сельским хозяйством (1806). – 28 л.
136. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 168 б. – Мемории рассмотренных Конторою дел о расселении колонистов и оказании им материальной помощи (1807–1808). – 187 л.
137. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 175. – Ведомости о количестве колонистов, наличии сельскохозяйственного инвентаря в молочанских и других колониях (1807). – 137 л.
138. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 187. – Мемории рассмотренных Конторою дел (1808). – 359 л.
139. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 196. – Сведения о расселении прибывших из-за границы немецких колонистов и меннонитов с указанием их специальности за 1808–1809 гг. – 18 л.
140. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 206. – Ведомости о количестве колонистов, наличии скота, земледельческих и ремесленных орудий в колониях за 1808 г. (1808). – 422 л.
141. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 224. – Мемории рассмотренных Конторою дел 1809 г. (1809). – 186 л.

142. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 269. – Рапорты смотрителей колоний (1810). – 97 л.
143. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 293. – Мемории рассмотренных Конторою дел (1813). – 79 л.
144. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 310. – Ведомости о хозяйственном состоянии молочанских меннонитских колоний за 1811 г. (1812). – 92 л.
145. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 327. – Мемории рассмотренных на заседании Конторы дел (1812). – 156 л.
146. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 406. – Рапорты смотрителей хортицких колоний и сведения о количестве колонистов-ремесленников (1814). – 85 л.
147. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 422. – Выписка из отношений МВД о расследовании незаконных действий земской полиции в Радичевской меннонитской колонии (1815). – 6 л.
148. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 491. – Именной список колонистов и меннонитов г. Екатеринослава, Новомосковска и хортицких колоний (1816). – 38 л.
149. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 503. – Журнал регистрации дел, рассмотренных Конторою (1816). – 755 л.
150. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 504. – Журнал регистрации дел, рассмотренных Конторою (1816). – 938 л.
151. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 597. – Дело о наделении колонистов-ремесленников хортицкой колонии земельными участками (1819). – 14 л.
152. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 620. – Журнал с кратким содержанием дел, рассмотренных конторою (1819). – 973 л.
153. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 621. – Журнал с кратким содержанием дел, рассмотренных конторою (1819). – 973 л.
154. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 637. – Сведения о сдаче в аренду и откуп колонистам лесных, рыболовных и других угодий (1820–1823). – 52 л.

155. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 677. – Дело о предоставлении денежной ссуды менонисту Вальтеру Шульцу (1821). – 4 л.
156. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 678. – Дело о предоставлении хортицкими, молочанскими окружными приказами сведений о состоянии суконных фабрик в колониях (1821–1833). – 140 л.
157. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 689. – Дело об обследовании состояния Радичевской колонии младшим членом Бабиевским (1821). – 104 л.
158. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 708. – Рапорты смотрителей молочанских и других колоний с прилагаемыми ведомостями о количестве колонистов и наличии у них сельскохозяйственного инвентаря. (1822–1825). – 243 л.
159. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 723. – Сведения о приходе и расходе общественных денег в колониях молочанского окружного приказа (1822–1832). – 230 л.
160. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 749. – Переписка главного судьи конторы с Одесской конторой иностранных поселенцев о развитии овцеводств и садоводства в колониях и по другим вопросам (1823). – 25 л.
161. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 756. – Ведомости об учёте рассмотренных конторою дел о колонистах (1823–1824). – 145 л.
162. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 780. – Указы Правительствующего Сената о награждении механика Моньера на изобретённую им винторезную машину (1825). – 183 л.
163. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 809. – Сведения о состоянии колоний за 1826 г. (1826). – 1 л.
164. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 846. – Рапорты смотрителей данцигских, шведских и других колоний и ведомости о хозяйственном обзаведении (1828). – 135 л.

165. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 875. – Ведомости о количестве колонистов с указанием их ремесла, наличии земледельческого инвентаря в колониях Мариупольского и Бердянского округов за 1829 г. (1829). – 84 л.
166. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 909. – Рапорты смотрителей шведских, еврейских и других колоний и ведомости о количестве колонистов, наличии сельскохозяйственного инвентаря и скота (1831). – 137 л.
167. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 912. – Ведомости о количестве колонистов и наличии сельскохозяйственного инвентаря в колониях за 1830 г. (1830). – 66 л.
168. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 946. – Ведомость о работе суконной фабрики меннониста Иоганна Классена за 1833 г. (1833). – 4 л.
169. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Д. 981. – Камеральные ведомости о хозяйственном состоянии колоний Александровского, Мариупольского, Новомосковского и других уездов (1834). – 47 л.

Ф. 193. Колекція метричних книг Катеринославської губернії.

170. ДАДО. – Ф. 193. – Оп. 3. – Спр. 582 а. – Книга регистрации актов гражданского состояния. Приход св. Екатерины г. Екатеринослава (1899–1912). – 353 л.

Ф. 469. Катеринославська Міська дума.

171. ДАДО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Д. 10. – Протоколы заседаний Городской управы, переписка с судебным приставом г. Екатеринослава о взыскании средств на лечение, о выдаче денежных пособий (1908–1910). – 193 л.

Державний архів Донецької області (м. Донецьк) (ДАДонО)

Ф. 101. Бахмутская уездная земская управа г. Бахмут Бахмутского уезда Екатеринославской губернии.

172. ДАДонО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 3. – Оценочная опись недвижимого имущества Бахмутского уезда (1916). – 15 с.

Ф. 131. Мариупольское уездное казначейство г. Мариуполя Мариупольского уезда Екатеринославской губернии.

173. ДАДонО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Д. 115. – Ревизские сказки Мариупольского меннонитского округа (1836–1839). – 11 с.

Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (Сімферополь) (ДААРК)

Ф. 26. Канцелярия Таврического генерал-губернатора [657].

174. ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 2486. – Отчет за 1916 г. по Таврической губернии (1917). – 423 л.

175. ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 7008. – По отношению директора межевой канцелярии о доставлении сведений о числе жителей г. Орехова и о заведениях (1831–1835). – 43 л.

176. ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 22121. – Сведения о фабриках и заводах Таврической губернии (1857). – 100 л.

177. ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 25129. – О заселении меннонистами пустопорожней земли Крымского полуострова (1869). – 44 с.

Ф. 27. Таврическое губернское управление [657].

178. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 1091. – Об удалении Ялтинской пристани (1861–1863). – 61 л.

179. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 1846. – Об утверждении проекта по устройству поселянином Нибуром чугунолитейного завода в с. Ольгофельд (1888–1890). – 327 с.

180. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2011. – Об утверждении проекта на устройство А. Вернером паровой мельницы на станции Джанкой Перекопского уезда (1890–1892). – 13 л.

181. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2093. – О маршрутной карте Таврической губернии (1891). – 44 л.

182. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2168. – Об утверждении проекта на расширение и переустройство купцом Вильмсом крахмальных заводов в с. Гальбштадт (1892–1894). – 16 л.
183. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2276. – Об утверждении проекта на переустройство помещиком Валлем паровой мельницы в с. Большой Токмак (1894). – 13 с.
184. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2292. – Об утверждении проекта на устройство помещиком Банманом паровой мельницы в экономии Марьяновка Мелитопольского уезда (1894). – 9 л.
185. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2350. – Об утверждении проекта на устройство Шрейдером механическо-чугунолитейного и слесарного завода в предместье г. Бердянска (1895). – 27 л.
186. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2380. – О разрешении помещику Тиссену основать телеграф в с. Мунтау (1898). – 7 л.
187. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2515. – О сообщении сведений о мукомольных мельницах Гальбштадта и их суточной производительности (1900). – 20 л.
188. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2517. – По жалобе Реймера на устройство Мартенсом кирпичного завода (1896–1897). – 21 л.
189. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2591. – Об утверждении проекта на установку помещиком Тевсом парового котла к мельнице в с. Большой Лепетихе Мелитопольского уезда (1897). – 12 л.
190. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2749. – О фабриках и заводах губернии (1898). – 395 с.
191. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2727. – Об утверждении проекта на постройку Товариществом крахмального завода «Я. Вильмс и К^о» паровой мельницы в с. Гальбштадт (1898–1899). – 16 л.
192. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2841. – Утверждение проекта на устройство помещиком Пеннером паровой мельницы в с. Линденау (1899). – 10 л.

193. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2854. – Об утверждении проекта на пристройку поселянином Фр. Тевсом машинного отделения при существующей мельнице Спат Симферопольского уезда (1899). – 5 л.
194. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2867. – По прошению поселянина М. Мартена о разрешении устройства паровой мукомольной мельницы в с. Эльгеры-Монтонай Бердянского уезда (1899). – 4 л.
195. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2871. – Об утверждении проекта на устройство поселянином Нейфельдом паровой мельницы в с. Александрталь Бердянского уезда (1899). – 7 л.
196. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2877. – Об утверждении проекта на устройством поселянином Тевсом парового отделения к маслобойному заводу в с. Ново-Павловка (1899). – 7 л.
197. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2963. – Прошение И. Вильмса о разрешении ему постройки кирпичного завода на даче Фюрстенвердер (1900–1903). – 23 л.
198. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2965. – Прошение поселянина П. Каспера о разрешении ему постройки мукомольной мельницы в с. Гамберг (1900–1906). – 27 л.
199. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 2971. – Об утверждении проекта на обустройство поселянином Диком паровой мельницы в с. Агоджа Евпаторийского уезда (1900). – 8 л.
200. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3065. – Прошение братьев Мартына и Якова Грюнеров о разрешении им устройства паровой мукомольной мельницы в с. Фридрихсфельд (1901). – 19 л.
201. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3258. – По разным требованиям (1904–1905). – 208 с.
202. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3280. – По прошению потомственного почётного гражданина Д. Г. Реймера о разрешении ему устройства в имении

- Приволье Днепроовского уезда мукомольной мельницы с локомотивом (1904). – 17 л.
203. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3394. – О разрешении Г. Герцену устройства мукомольной мельницы в с. Верхнем Рогачике (1905). – 4 л.
204. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3404. – О разрешении братьям Пеннерам устройства крахмального завода в с. Мунтау (1905). – 14 л.
205. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3412. – О Разрешении А. Заку устройства мыловаренного завода (1905). – 25 л.
206. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3439. – О разрешении поселянам А. П. Фридригеру и Г. Я. Никкелю устройства мельницы с газомоторным двигателем в с. Михайловка Мелитопольского уезда (1905–1908). – 16 л.
207. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3451. – О разрешении Г. Классену и Н. Плоцу устройства мельницы с нефтяным двигателем в с. Черниговка (1905–1907). – 29 л.
208. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3555. – О разрешении И. Нейштетеру постройки мукомольной мельницы с газогенераторным двигателем в с. Клиппенфельд (1906–1908). – 10 л.
209. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3632. – О разрешении Д. Вальде построить кирпичный завод при с. Ладекоп (1907). – 11 л.
210. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3715. – О разрешении П. и Д. Регирам устройства здания паровой мукомольной мельницы в с. Клиппенфельд Бердянского уезда (1908– 1913). – 19 л.
211. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3720. – О разрешении К. Тевсу устройства кирпично-черепичного завода в с. Тиге Бердянского уезда (1908). – 18 л.
212. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3756. – О разрешении Ф. Гамму постройки пивоваренного завода в г. Симферополе (1908–1909). – 17 л.
213. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3764. – О разрешении Б. Петерсу, И. Винсу, П. Унру постройки паровой мельницы в с. Спат (1908). – 13 л.

214. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3766. – О разрешении И., М., Я. Лангеманам, И. Валлу, П. Эдигеру постройки крупчатой мельницы близ с. Сарабуз Южных железных дорог (1908–1909). – 14 л.
215. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3796. – По прошению уполномоченного Дика, Унру, Беккера и Каспера о разрешении устройства паровой мукомольной мельницы в с. Карасан Симферопольского уезда (1908). – 24 л.
216. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3820. – По прошению Г. Я. Герцена о разрешении ему устройства паровой мукомольной мельницы в с. Верхнем Рогачике (1908–1909). – 25 л.
217. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3902. – По прошению поселян-собственников Г., А., Я., П. Пеннеров о разрешении им установки парового двигателя в крахмальном заведении с. Мунтау (1909). – 26 л.
218. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3903. – По прошению А. Я. Классена о деятельности паровой вальцовой мельницы в г. Мелитополе (1909). – 18 л.
219. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3907. – По прошению Н. Даниэльса и Г. Гильдебрандта о разрешении устройства мукомольной мельницы в с. Цареводаровке Бердянского уезда (1909). – 10 л.
220. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3918. – По прошению А. Вальца, Г. Гальваса и др. о разрешении им устройства кирпичного завода в д. Борлак Перекопского уезда (1909). – 6 л.
221. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 3937. – По прошению Д. Г. Винца о разрешении ему устройства канатопрядильной мастерской с паровым двигателем в г. Бердянске (1909). – 12 л.
222. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4042. – По прошению И. И. Герцена о разрешении ему устройства кирпично-черепичного завода в с. Вальдгайм (1910). – 12 л.

223. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4071. – По прошению П. и Я. Валлей о разрешении им устройства мукомольной мельницы с газогенератором в с. Ново-Григорьевке (1910). – 15 л.
224. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4079. – По прошению поверенного гальбштадтского сельского общества о закрытии подземной трубы, проложенной владельцем пивоваренного завода Г. Нейфельдом (1910–1911). – 46 л.
225. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4091. – По прошению Г. Нейфельда и Г. Дика о разрешении устройства центральной электрической станции для освещения домов жителей с. Гальбштадт, Мунтау, Ней-Гальбштадт (1910–1912). – 34 л.
226. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4097. – По прошению К. К. Петерса о разрешении ему устройства мукомольной мельницы в с. Михельсбург Мелитопольского уезда (1910). – 12 л.
227. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4099. – По прошению Г. Бергена, П. Мантлера, К. Винса, Г. Фризена и И. Зименса об устройстве на ст. Нельговке паровой мельницы (1910–1912). – 22 л.
228. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4135. – По прошению Я. и Г. Валлей о разрешении им устройства телефонной линии между местечком Б. Токмак и с. Ной-Гальбштадт (1910). – 12 л.
229. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4152. – По прошению К. И. Дридигера о разрешении устройства в с. Францталь кирпично-черепичного завода (1910). – 12 л.
230. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4178. – По прошению Г.Г. Гильдебрандта о разрешении установки керосинового двигателя в колёсной мастерской (Нейкирх) (1910–1911). – 20 л.
231. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4229. – По прошению Г. Я. Валь о разрешении устройства мукомольной мельницы при с. Котагай Перекопского уезда (1911). – 12 л.

232. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4236. – По прошению П. И. Дефера о разрешении устройства мукомольной мельницы с нефтяным двигателем в с. Александровка (1911). – 32 л.
233. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4248. – По прошению директора-распорядителя товарищества «Радуга» Г. Брауна о разрешении установки керосинового двигателя в типографии (с. Ней-Гальбштадт) (1911). – 31 л.
234. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4252. – По прошению П. Ф. Янца о разрешении устройства в с. Альтонау мукомольной мельницы (1911–1912). – 19 л.
235. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4255. – По прошению Я. Г. Гизбрехта об устройстве кузнечно-столярно-слесарной мастерской в с. Фюрстенау (1911). – 16 л.
236. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4259. – По прошению П. Г. Регира о разрешении ему устройства в с. Фабрикервизе столярной мастерской с нефтяным двигателем (1911). – 9 л.
237. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4296. – По прошению Г. Г. Мандтлера о разрешении установки в токарно-слесарной мастерской и мукомольной мельнице с. Линденау керосинового двигателя (1911–1912). – 22 л.
238. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4304. – По прошению П. И. Дика о переустройстве приобретённого им кирпично-черепичного завода в с. Ладекоп (1911). – 16 л.
239. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4309. – По прошению В. П. Нейфельда и Я. Г. Фаста об устройстве чугунолитейного завода (1911). – 12 л.
240. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4321. – По прошению Я. Я. Франца о разрешении установки двигателя в столярной мастерской с. Либенау (1911). – 11 л.

241. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4332. – По прошению И. И. Герца о разрешении ему устройства в с. Вернерсдорф мукомольной мельницы с нефтяным двигателем (1911). – 11 л.
242. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4333. – По прошению поселян-собственников И. К. Гейдебрехта и И. И. Дика о разрешении им устройства в с. Александрталь чугунолитейного и механического завода (1911). – 17 л.
243. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4356. – По прошению Я. Я. Франца о разрешении ему устройства веялочной мастерской с нефтяным двигателем в с. Клиппенфельд (1911). – 16 л.
244. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4358. – По прошению Д. Д. Фризена об устройстве мукомольной мельницы в с. Блюмштайн (1911). – 23 л.
245. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4359. – По прошению вдовы А. Ф. Фаст о разрешении установки керосинового двигателя в с. Блюмштайн (1911). – 17 л.
246. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4360. – По прошению К. М. Фаста о разрешении установить нефтяной двигатель при синильной мастерской в с. Блюмштайн (1911). – 27 л.
247. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4362. – По прошению Б. А. Дерксена о разрешении устройства мукомольной мельницы с нефтяным двигателем в с. Фишау (1911). – 17 л.
248. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4372. – По прошению А. А. Ремпеля о разрешении устройства плавильной печи при кузнечно-слесарной мастерской к. Гнаденфельд (1911). – 16 л.
249. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4375. – По прошению Я. Б. Шелленберга о разрешении установки в собственной мельнице нефтяного двигателя (с. Тигервайде). – 22 л.
250. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4382. – Об утверждении проекта устройства Я. Г. Диком в г. Орехове мукомольной мельницы (1911). – 19 л.

251. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4403. – По прошению Г. Г. Гамма о разрешении ему устройства в с. Ней-Гальбштадт чугунолитейного завода и слесарно-токарной мастерской (1911). – 18 л.
252. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4409. – По прошению поселянина-собственника Г. Г. Гамма о разрешении ему устройства мукомольной мельницы в с. Рюкенау (1911). – 17 л.
253. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4421. – По прошению Ф. Ф. Эдигера о разрешении ему устройства колёсной мастерской в с. Вернерсдорф (1911). – 10 л.
254. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4487. – По прошению К. К. Фаста о разрешении ему устройства в с. Тигенгаген колёсной мастерской (1912). – 14 л.
255. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4510. – По прошению доверенного Г. Ф. Дика о разрешении устройства в с. Блюменорт мастерской по выделке веялок (1912). – 10 л.
256. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4517. – По прошению И. И. Дика о разрешении ему устройства в с. Б. Токмак кирпичного завода (1912). – 9 л.
257. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4609. – По прошению Г. Г. Буллера о разрешении ему устройства в к. Ландскроне мукомольной мельницы с нефтяным двигателем (1912). – 10 л.
258. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4612. – По прошению П. И. Винса о разрешении ему устроить в с. Троицком силикатного завода (1912). – 24 л.
259. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4630. – По прошению И. Рихтера о разрешении ему веялочного заведения в с. Вальдгайм (1912). – 9 л.
260. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4671. – По прошению Г. И. Ренпеннинга о разрешении ему устройства кирпичного завода в с. Клиппенфельд (1912–1913). – 13 л.

261. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4721. – По прошению Ф. К. Дика о разрешении ему устройства мукомольной мельницы с нефтяным двигателем в с. Шардау (1912–1913). – 11 л.
262. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 4727. – По прошению Д. И. Дика и П. П. Нейфельда о разрешении установки нефтяного двигателя на кирпично-черепичном заводе в с. Гальбштадт (1913). – 15 л.
263. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 5161. – О реквизиции на заводе Франц и Шредер станков (1916–1917). – 44 л.
264. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 5205. – По прошению А. Г. Каспера об устройстве мельницы в с. Сарматово Бердянского уезда (1916–1917). – 9 л.
265. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 13. – Д. 6326. – О доставлении сведений (1916). – 3 л.
- Ф. 143. Таврический губернский военно-промышленный комитет (1915–1917).
266. ДААРК. – Ф. 143. – Оп. 1. – Д. 5. – О доставлении сведений о промышленности (1915). – 10 л.
267. ДААРК. – Ф. 143. – Оп. 1. – Д. 14. – По Мелитопольскому военно-промышленному комитету. Циркуляры и акты осмотра предприятий (1915–1917). – 363 л.
268. ДААРК. – Ф. 143. – Оп. 1. – Д. 34. – Ходатайства заводов и мастерских (1915–1917). – 79 л.
269. ДААРК. – Ф. 143. – Оп. 1. – Д. 44. – О предоставлении заводам права работ на оборону (1916). – 53 л.
- Ф. 507. Старший фабричный инспектор Таврической губернии.
270. ДААРК. – Ф. 507. – Оп. 1. – Д. 4. – Списки предприятий, на которые распределяются законы по обеспечению топливом (1905–1916). – 94 л.
- Державний архів Одеської області (м. Одесса) (ДАОО)**
- Ф. 3. Главный Статистический комитет Новороссийского края.
271. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Д. 83. – Сведения о фабриках и заводах (1847 – 1848). – 22 л.

Ф. 6. Опекунский комитет иностранных поселенцев Южного края России [659 – 664].

272. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 18. – По прошению Хортицкой колонии меннониста Петра Унгера о причиненной ему капитаном Савичем вынуждением обязательства на постройку мельницы обиде (1801). – 12 л.
273. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 23. – По рапорту Хорицкой колонии шульца Сименса с представлением на рассмотрение, что меннонисты Йоганн Шредер и Петр Унгер подрядились построить священнику селения Томаковки Муравскому из собственного леса мельницу (1801). – 9 л.
274. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 83. По указу Новороссийского губернского правления по учинении исследования над членом сей Конторы г. Бригонци о выманении, якобы, им у голландки Анте Гейнинковой доверенности на приостановление дела, производимого в Новомосковском уездном суде о должных ей пастором Кирхманом деньгах (1801). – 113 л.
275. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 89. О взыскании с хортицких меннонистов должных еврейну Файтелевичу денег и о прочем (1801–1805). – 129 л.
276. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 98. По определению конторы, чтобы сельские приказы сочиняли ведомости по колониям о числе душ обоого пола и всего обзаведения хозяйства по форме, и доставили оные в Контору, а затем доставляли бы таковые ведомости ежегодно – в апреле и октябре месяцах (1806–1813). – 27 л.
277. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 179. – Об оставшихся на жительстве во время картирования в Хортицкой колонии Екатеринославской губернии и уезда новых меннонистов (1806). – 37 л.
278. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 204. О брачующихся колонистах (1806–1807). – 9 л.

279. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 723. О доставлении Министерству Внутренних дел ежемесячно ведомостей об уволенных Конторою по паспортам всех колонистах для промыслов или заработка (1813–1819). – 457 л.
280. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 944. Об утверждении учиненного Иоганном Фейном с меннонистом Иоганном Классеном договора и обязательства об устройении ими в молочанских колониях суконной фабрики (1815). – 96 л.
281. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 969. О представлении Министерству впредь об общественных суммах перечневых ведомостей, о доставлении единовременно сведений об общественных заведениях в колониях, суммах, поступаемых в общественный доход, о производимых в общественный доход, о производимых из оных расходах, и о составлении проекта инструкции смотрителям по управлению колониям (1814–1817). – 297 л.
282. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 1095. О неустойке бывшего в ведомстве сей Конторы колониста Иоганна Фейна и сына его Федора по контракту с помещиком Бродским на устройство суконной, его, фабрики, заключенному (1817–1920). – 142 л.
283. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 1123. По отношению управлявшего Екатеринославской губернией председателя гражданской палаты Щекутина об учинении выправки в подведомственных сей Конторе колониях о выделяющихся на крестьянских станах сукнах в бердо 450 зубов (1817). – 8 л.
284. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 1455. Об отдаче в откупное содержание четырех мельниц, принадлежащих колониям молочанского водворения (1821–1825). – 16 л.
285. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 1892. О записке в гостиные купцы 3-й гильдии меннонистов Екатеринославского водворения с оставлением его и в настоящем звании (1826). – 5 л.

286. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 2407. Ведомости о благосостоянии колоний за 1828 г. (1829). – 180 л.
287. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 5313. – О причислении в купцы (1828–1930). – 15 л.
288. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 2. – Д. 9503. – О причислении в бердянские 3-й гильдии купцы меннониста колонии Руднервайде Исаака Матосова (1847). – 3 л.
289. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 2. – Д. 10063. – С месячными ведомостями о благосостоянии колоний Бердянского округа (1847). – 20 л.
290. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 2. – Д. 11536. – По отношению Таврической казенной палаты о причислении в ореховские 3-й гильдии купцы меннониста Иоганна Нейфельдта (1847–1848). – 8 л.
291. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 2. – Д. 13298. – Об исходатайствовании меннонисту кол[онии] Тигенгаген Якобу Мартенсу позволения учредить в г. Бердянске уксусный завод (дело утрачено) (1850–1851). – 24 л.
292. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Д. 14613. – По жалобе церковных старшин колонии Ней-Данциг на часового мастера Дрилля за вмешательство его в дела религии (1851–1852). – 8 л.
293. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Д. 14864. – По жалобе меннониста Павла Левена на местное свое начальство о невыдаче ему паспорта для жительства вне колонии и проч.(1852–1853). – 12 л.
294. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Д. 16563. – Дело с описанием жатвенной машины, изготовленной в колониях (1854). – 4 л.
295. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Д. 16613. – Об отдаче в оброчное содержание кронентальской водяной мельницы с 1854 г. (1854–1862). – 24 л.
296. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 17936. – О перечислении меннониста Якоба Гардера в бердянские купцы (1856). – 3 л.

297. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 18098. – О приглашении немецких колонистов к обучению полезным ремеслам мальчиков болгарского водворения (1857–1867). – 368 л.
298. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 18136. – По отношению правления Ришельевского лица о высылке в оное более замечательных землед[ельческих] орудий (1857–1859). – 31 л.
299. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 18925. – По отношению Генерального штаба штабс-капитана Шнитнакова о доставлении ему статистических сведений о молочанских и крымских колониях (1858–1859). – 72 л.
300. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 20146. – О причислении меннониста Иоганна Германова Нейфельда, о причислении его в бердянские 3-й гильдии купцы (1860). – 4 л.
301. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 20147. – О причислении меннониста Исаака Петрова Дика в бердянские 3-й гильдии купцы (1860). – 4 л.
302. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 20159. – О причислении меннониста Николая Винса в бердянские 2-й гильдии купцы (1860–1862). – 7 л.
303. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 20267. – О причислении меннониста Якоба Эзау в бердянские купцы (1860–1861). – 6 л.
304. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 20733. – О дозволении меннонистке Хортицкой колонии Марии Зименс выстроить олейную мельницу в колонии Новоподольск (Дело утрачено) (1861). – 2 л.
305. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 21244. – Об открытии в 1864 г. Всероссийской императорской выставки сельских произведений в Москве (1863). – 7 л.
306. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 24709. – Посемейные списки (1863). – 25 л.
307. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 5. – Д. 30. – Об истребовании от местных начальств колоний Екатеринославской губернии сведений (1843–1844). – 43 л.

308. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 5. – Д. 64. – О пожалованной меннониту колонии Хортицы Д. Дику золотой медали за изобретения орудия для распашки земли под лесные насаждения (1846). – 7 л.

Ф. 89. Меннонитская община на р. Молочная [666]

309. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 7. – Переписка с Опекунской Новороссийской конторой по устройству колоний и снабжении продовольствием (1812–1829). – 18 с.

310. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 36. – Переписка Иоганна Корнила с меннонитами (1822). – 19 с.

311. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 43. – Расчеты по суммам от Инзова (попечителя колонистов) с колониями Мариупольского уезда (1823). – 30 с.

312. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 142. – Журналы меннонитского приказа (1829). – 131 с.

313. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 175. – Выписки из берлинских газет февраля 1830 г. разных новостей, в том числе о скупке русской шерсти (1830). – 11 с.

314. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 200. – Материалы И. Корниса: исходящие документы, отчёты, переписка с колониями (1831). – 148 с.

315. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 242. – Приходо-расходные ведомости (1832–1843). – 176 с.

316. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 324. – Переписка И. Корниса (1835). – 117 с.

317. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 352. – Переписка обер-шульца И. Корниса (1835). – 85 с.

318. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 367. – Материалы И. Корниса (1836). – 76 с.

319. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 376. – Переписка И. Корниса по хозяйственным делам Меннонитского округа (1836). – 135 с.

320. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 432. – Журнал исходящих документов И. Корниса (1837). – 176 с.

321. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 612. – Об улучшении земледелия и промышленности (1840). – 19 л.
322. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 640. – О пожаре на фабрике Классена (1840). – 7 л.
323. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 723. – Переписка обер-шульца И. Корниса (1840). – 5 л.
324. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 846. – Доклад о состоянии 44 колоний Молочной (1842). – 14 л.
325. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 1132. – Частная переписка И. Корниса (1845). – 329 л.
326. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 1351. – Список изготовленных в молочанском меннонитском округе машин (1848). – 7 л.
327. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 1425. – Переписка по поводу водяной мельницы И. Тевса в Шензее (1848). – 52 л.
328. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 1458. – Переписка Управления государственных имуществ с Ф. Вибе по поводу состояния ремесленников в Днепровском, Мелитопольском и Бердянском уездах (1849–1850). – 96 л.
329. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 1465. – Условия на аренду водяной мельницы меннонитом Тевсом на оброчной земле государственных имуществ (1849–1850). – 16 л.
330. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 3257. О числе душ и количестве десятин земли и имущества промышленников из меннонитов (1897). – 105 л.
331. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Д. 3546. – Имущественные списки меннонитов в разных колониях (1910). – 293 л.

Державний архів Запорізької області (Запоріжжя) (ДАЗО)

Ф. 6. Семикласне механіко-технічне училище м. Олександрівська.

332. ДАЗО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 249. – Документи про присудження стипендій ім. П. П. Леппа та Г. П. Плакси (1909–1918). – 169 арк.

333. ДАЗО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 576. – Лепп Іоганн Гергардович, член опіки (1909–1917). – 62 арк.

Ф. 7. Мелітопольське статистичне бюро.

334. ДАЗО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 1. – Відомості про кредитоспроможність (1910). – 5 арк.

Ф. 21. Александрівське спрощене управління Катеринославського управління Міністерства внутрішніх справ м. Александрівська Александрівського повіту Катеринославської губернії.

335. ДАЗО. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 16. – Документи про відміну подушної податі. Список власників за 1867 (1863–1872). – 605 арк.

Ф. 24. Александрівська міська Управа.

336. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 8. – Документи про проведення генеральної перевірки торгівельних та промислових закладів міста Александрівська (1873–1879). – 421 арк.

337. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 9. – Документи про проведення генеральної перевірки торгівельних та промислових закладів міста Александрівська (1879–1881). – 363 арк.

338. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 166. – Свідоцтва про торгіві та промислові підприємства за 1900–1902 р. Документи про відкриття відділу Державного банку (1900–1903). – 23 арк.

339. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 190. – Документи про стан та заходи щодо розвитку народної освіти (1902–1906). – 315 арк.

340. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 208. – Гільдійські списки купців міста Александрівська (1904–1907). – 261 арк.

341. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 244. – Доповіді про постанови Міської думи. Перелік питань для обговорення. Списки гласних думи (1907–1915). – 240 арк.

342. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 253. – Документи про розвиток торгівлі та про улаштування міста (1909–1911). – 286 арк.

343. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 259. – Документи про епідемії та засоби боротьби з ними (1908–1912). – 252 арк.
344. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 260. – Документи про стан та засоби розвитку пожарної справи у м. Олександрівську (1907–1912). – 293 арк.
345. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 262. – Документи про відкриття трактирних закладів та правила їх оподаткування (1910). – 186 арк.
346. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 263. – Документи про відкриття трактирних закладів та правила їх оподаткування (1912). – 320 арк.
347. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 293. – Документи про вибори гласних міської думи (1907). – 244 арк.
348. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 343. – Листування з Повітовим піклуванням дитячих притулків, повітовим головою дворянства (1909–1910). – 5 арк.
349. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 405. – Протоколи перших загальних установчих зборів власників паїв, акціонерних товариств «Коп і Гелькер» та «Нібур і К^о». Угоди торгових товариств (1911–1914). – 102 арк.
350. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 429. – Про надання громадянам дозволу на будівництво промислових підприємств (1912–1913). – 30 арк.
351. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 467. – Матеріали про вибори гласних міської думи (1912–1915). – 238 арк.
352. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 471. – Списки осіб повіту, що володіють торгово-промисловими підприємствами, осіб, які працюють розпорядниками при них (1912). – 263 арк.
353. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 522. – Документи про проведення 3'їзду представників промисловців та торговців Півдня Росії та участь у ньому м. Олександрівська (1914–1915). – 12 арк.
354. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 549. – Документи про розміщення на Олександрівських промислових підприємствах евакуйованих з районів воєнних дій (1915). – 60 арк.

355. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 553. – Родинні списки купців міста на 1 січня 1915 р. (1915). – 152 арк.
356. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 823. – Матеріали оцінювання нерухомого майна міста та про його оподаткування (1912–1915). – 114 арк.
- Ф. 30. Механічний чавуноливарний завод торгово-промислового товариства «Лепп і Вальман».
357. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 10. – Листи фермерів про пересилку машин та про деякі конструктивні зміни машин (1893). – 161 арк.
358. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 85. – Листування з фабричною інспекцією. Постанови про фабричні шпиталі (1899). – 53 арк.
359. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 114. – Листування про прийом та виконання замовлень на машини та деталі (1902–1903). – 36 арк.
360. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 122. – Протоколи перших загальних зборів власників акцій товариства, устав та оцінка власності (1903). – 48 арк.
361. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 135. – Звітність заводів «Лепп і Вальман» за 1904–1916 рр. (1904–1916). – 119 арк.
362. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 137. – Баланс та звіт торгового товариства за 1904–1916 рр. (1904–1916). – 82 арк.
363. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 173. – Книга реєстрації робіт (1904–1917). – 357 арк.
364. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 190. – Листування, списки власників підприємства, журнали та списки службовців, відомості про майно (1906–1917). – 277 арк.
365. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 221. – Листування, оцінка майна торгового дома «Лепп і Вальман» у с. Шенвізе (1911). – 201 арк.
366. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 234. – Проект домовленості щодо будівництво та експлуатацію під'їзних шляхів приватного користування. Листування з приводу замовлень (1912–1913). – 150 арк.

367. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 236. – Листування з банком стосовно позики. Список власників (1912). – 137 арк.
368. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 268. – Листування про участь у виставці (1914). – 164 арк.
369. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 289. – Листування з військовими відомствами про виготовлення снарядів стосовно замовлень (1915–1916). – 217 арк.
370. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 305. – Листування з уповноваженим Головного артилерійського управління (1916–1917). – 217 арк.
371. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 318. – Листування заводів та фабрик стосовно податків, протокол сумісної наради робітників та Бюро заводського комітету (1917). – 36 арк.
372. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 325. – Листування з уповноваженим Особливого комітету про оборону держави щодо постачання машин, розподіл чавуну, заліза та сталі (1917). – 56 арк.
373. ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 392. – Каталог виробів підприємства за 1909 р. (1909). – 27 арк.
- Ф. 32. Фабричний інспектор третьої ділянки Катеринославської губернії м. Олександрівська (Катеринославської губернії).
374. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 263. – Протоколи інспекції промислових підприємств, що відкриваються (1910–1911). – 28 арк.
375. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 264. – Правила внутрішнього розпорядку на заводах міста (1910). – 27 арк.
376. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 310. – Списки промислових підприємств третього фабричного ділянки губернії (1910–1913). – 22 арк.
377. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 469. – Кореспонденція та листування (1915). – 25 арк.
378. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 481. – Листування щодо діяльності млинів міста (1915). – 23 арк.

379. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 490. – Звіт про діяльність фабричного інспектора за 1916 р. (1916). – 19 арк.
380. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 524. – Список промислових підприємств, підлеглих нагляду фабричної інспекції (1916–1917). – 35 арк.
- Ф. 46. Завод томленого чавуну товариства «А. Я. Коп и Гелькер» (м. Олександрівськ).
381. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 4. – Особові рахунки (1907–1908). – 141 арк.
382. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 5. – Головні рахунки (1907–1908). – 137 арк.
383. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 6. – Інвентарна книга (1907). – 72 арк.
384. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 7. – Контрольна книга (1908). – 100 арк.
385. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 9. – Паспортна книга (1909–1916). – 138 арк.
386. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 23. – Особові рахунки (1913). – 299 арк.
387. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 29. – Головна книга (1914). – 154 арк.
388. ДАЗО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 34. – Головна книга (1916). – 178 арк.
- Ф. 59. Миколайпільське волосне правління Катеринославського повіту та губернії.
389. ДАЗО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 8. – Відомості про кількість населення по станам, віросповіданню, церквам; кількість тварин, заводів (1873). – 22 арк.
390. ДАЗО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 9. – Список торгових та промислових підприємств повіту на 28 липня 1873 р. (1873). – 4 арк.
391. ДАЗО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 84. – Циркуляри Катеринославського губерньського присутствія, губернатора та листування про допомогу військовим, що постраждали під час світової війни та їх родинам. Список власників коней по селам волості (1915). – 52 арк.
- Ф.75. Банківська контора Нібура (с. Хортиця Катеринославського повіту).
392. ДАЗО. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 1. – Книга обліку надання позик (1910–1916). – 192 арк.

Ф. 158. Завод землеробських машин і знарядь товариства «Коп» (м. Олександрівськ Катеринославської губернії).

393. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 49. – Договір з акціонерним товариством Ельворті про продаж сільськогосподарських машин до Сибіру. Листування з торговими фірмами (1909–1910). – 107 арк.
394. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 66. – Листування з питань прийому, виконання замовлень на машини та деталі, листи Ради з'їзду російських фабрикантів стосовно регулювання ринку продажу машин. Пропозиція торгових фірм на матеріали та фабрикати (1913). – 276 арк.
395. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 96. – Листування та протокол загальних зборів робітників з питань лікарняних кас та циркуляр регулювання постачання. Матеріали заводів про розподіл машин по уїздам та про виконання воєнних замовлень. Про забезпечення заводу паливом, про роботу вечірніх курсів для дорослих майстрів та робітників (1917). – 609 арк.
396. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 107. – Звітність по заводу, відомості про робітників, заробітні плати, списки членів профспілки, що отримують грошову допомогу (1917). – 389 арк.
397. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 112. – Листування з Радою з'їзду російських фабрикантів та заводовласників з питань грошових розрахунків, отримання чавуну. Протокол Загальних зборів товариства Українських фабрикантів (1918). – 22 арк.
398. ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 120. – Листування стосовно воєнних замовлень, відомості про рівень устаткування заводу товариства Копп по цехам, опис документів про реквізицію власності на заводі Копп. Загальні відомості про завод (1919). – 382 арк.

Ф. 201. Психіатрична лікарня «Бетанія» (с. Володимирівка Хортицької волості Катеринославської губернії).

399. ДАЗО. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 2. – Головна книга (1913–1914). – 90 арк.

Ф. Р-235. Хортицький районний виконавчий комітет.

400. ДАЗО. – Ф. Р-235. – Оп. 3. – Спр. 3. – Циркуляри Окрліквідкому про реєстрацію релігійних громад. Анкети та списки членів громади (1923–1924). – 390 арк.

Ф. Р-564. Запорізький районний комітет Всеросійського професійного союзу робітників-металістів.

401. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 5. – Протоколи відділень на заводах (1917). – 83 с.

402. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 44. – Протоколи союзу заводу «Нейфельд» (1917). – 22 арк.

403. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 226. – Звітні доповіді (1919). – 143 арк.

404. ДАЗО. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 264. – Протоколи держзаводів Кичкасу (1920). – 24 арк.

Ф. Р-2030. Олександрівська міська Управа. 1917–1919 рр.

405. ДАЗО. – Ф. Р-2030. – Оп. 2. – Спр. 43. – Протоколи засідань Міської думи (1917). – 403 с.

406. ДАЗО. – Ф. Р-2030. – Оп. 2. – Спр. 564. – Про приєднання кол. Шенвізе до міста (1911–1918). – 38 арк.

Ф. Р-2128. Миколайпільське волосне правління.

407. ДАЗО. – Ф. Р-2128. – Оп. 1. – Спр. 1. – Про господарство (1917–1919). – 53 арк.

Державний архів Херсонської області (м. Херсон) (ДАХО) [658]

Ф. 79. Нотариат.

408. ДАХО. – Ф. 79. – Оп. 1. – Д. 387. – Сведения о реализации Положения Совета Министров «О землевладении и землепользовании в Государстве Российском австрийских, германских, венгерских и турецких подданных» (2 февраля и 13 декабря 1915 г.) и «О некоторых изменениях и дополнениях узаконений».

Объявления о продаже имущества, список имений иностранных подданных (1915–1916). – 72 л.

Ф. Р-297. Великоалександровский районный исполком.

409. ДАХО. – Ф. Р-297. – Оп. 1. – Д. 39. – Протоколы общих собраний граждан, заседаний президиума Пригорьевского сельсовета и доклады о его деятельности (1924) – 123 л.

Ф. Р-411. Херсонский уездный совет народного хозяйства.

410. ДАХО. – Ф. Р-411. – Оп. 1. – Д. 232. – Постановления Совета Народных Комиссаров РСФСР, УССР об урегулировании маслобойной и круподерной промышленности. Списки предприятий (1921). – 343 с.

Ф. Р-667. Великоалександровский районный секретариат профсоюзов.

411. ДАХО. – Ф. Р-667. – Оп. 1. – Д. 4. – Протоколы заседаний профсекретариата, служащих и рабочих предприятий об организации комитета служащих (маслобойки, мельницы) (1921). – 128 с.

412. ДАХО. – Ф. Р-667. – Оп. 1. – Д. 5. – Списки членов союза, сведения о деятельности маслобоек с. Блюменорт, Тиге (1920). – 14 с.

413. ДАХО. – Ф. Р-667. – Оп. 1. – Д. 7. – Списки членов Союза. Материалы о деятельности промышленных предприятий (1920). – 83 с.

414. ДАХО. – Ф. Р-667. – Оп. 1. – Д. 39. – Промышленные предприятия, переданные в аренду (1924). – 18 с.

415. ДАХО. – Ф. Р-667. – Оп. 2. – Д. 1. – Списки членов союза. Сведения о предприятиях, анкета владельца мельницы (1923). – 26 л.

Опубліковані документи та матеріали

Законодавчі акти і документи.

416. 11720. Манифест «О позволении всем иностранцам, кроме жидов, выходить и селиться в России, и о свободном возвращении в своё отечество русских людей, бежавших за границу (4 декабря 1762 г.)» // Полное собрание законов Российской Империи (далі ПСЗРИ). – Изд. I. – СПб. : Типография П

- Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XVI. – С. 126–127.
417. 11879. Об учреждении Канцелярии Опекунства иностранных колонистов (22 июля 1763 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XVI. – С. 212–213.
- 418 11880. Манифест «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться, в которых Губерниях они пожелают, и о дарованных им правах» (22 июля 1763 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XVI. – С. 313–316.
- 419 11881. Инструкция Канцелярии Опекунства иностранных «Об обязанностях ея при выходе в Россию и поселении иностранцев (22 июля 1763 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XVI. – С. 313–316.
- 420 12095. О размежевании земель, назначенных для поселения въезжающих иностранцев (19 марта 1764 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XVI. – С. 648–655.
- 421 12248. Высочайше утверждённый доклад Президента Канцелярии Опекунства Иностранных графа Орлова «О невзыскании пошлин с привозимых иностранными колонистами товаров на сумму не свыше 300 руб.» (28 сентября 1764 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XVI. – С. 915–916.
- 422 14275. Манифест 17 марта 1775 г. «О высочайше дарованных разным сословиям милостях по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою» //

- ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XX. – С. 82–86.
- 423 15619. О раздаче желающим под поселения земель, составляющих обширную степь по линии Моздокской (22 декабря 1782) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXI. – С. 784.
- 424 16187. Грамота на права и выгоды городам Российской Империи. Городовое положение (Дозволение городам Российской империи заводить на городских землях водяные и ветряные мельницы. Предоставление городам права пользоваться доходами с городских мельниц) (21 апреля 1785) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXII. – С. 358–384.
- 425 16193. Об основании Кавказского наместничества (5 мая 1785) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXII. – С. 388.
- 426 16194. Об устройстве Кавказской губернии и области Астраханской (9 мая 1785 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXII. – С. 388.
- 427 16210. О порядке переселения жителей из разных мест в Кавказское наместничество (19 августа 1786 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXII. – С. 414.
- 428 16226. О дозволении иностранцам селиться по городам и селениям Кавказской губернии и отправлять беспрепятственно торги, промыслы и ремёсла свои (14 июля 1785) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXII. – С. 428–429.

- 429 17230. О воспрещении находящимся в Кавказском наместничестве колонистам без ведома начальства и без письменного вида отлучаться от своих жилищ в другие места или губернии (1 июля 1794 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXIII. – С. 536–539.
- 430 17865. Об учреждении при Сенате Особой Экспедиции Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и Сельского Домоводства (4 марта 1797 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXIV. – С. 508.
- 431 17866. Об обязанностях Экспедиции Государственного хозяйства, Опекунства иностранных и Сельского Домоводства» (4 марта 1797 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXIV. – С. 508–509.
- 432 18373. Манифест «Об установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 300 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова и приезжающим туда иностранцам (13 февраля 1798 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXV. – С. 64–68.
- 433 19372. Высочайше утвержденный доклад в Сенате «О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного Хозяйства Конторы Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев» (6 апреля 1800 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVI. – С. 115–130.
- 434 19492. Инструкция Конторе Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев (26 июля 1800) // ПСЗРИ. – Изд. I. – ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. :

- Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVI. – С. 243–245.
- 435 19523. Об отмежевании малороссийским колонистам потребного количества земли (21 августа 1800 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVI. – С. 268–272.
- 436 19546. Жалованная грамота меннонистам, водворённым в Новороссийской губернии. Высочайшая грамота меннонитам о подтверждении обещанной им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям (6 сентября 1800 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVI. – С. 286–287.
- 437 19873. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний. (16 мая 1801 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVI. – С. 635–649.
- 438 20610. Об освобождении водворенных в Новороссийском краю колонистов от общей почтовой повинности, и о содержании ими дорог, мостов и переправ в их селениях в исправности и о навыках самоуправления общины и самораспределения доходов (6 февраля 1803) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVII. – С. 456.
- 439 20690. О дозволении меннонитам, живущим в окрестностях Эльбинга и Мариенбурга, водвориться в России; правила для их приёма и пособия в пути (28 марта 1803 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVII. – С. 516.

- 440 20691. Об оказании пособия во время пути колонистам, в окружности Эльбинга и Мариенбурга живущим, и желающим водвориться в России (28 марта 1803 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVII. – С. 517–518.
- 441 20705. Об отпуске денег из казначейства на вспоможение ожидаемых из Эльбинга и Мариенбурга меннонитов (10 апреля 1803) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVII. – С. 533.
- 442 20805. О новом положении для суконных фабрик и о прибавке цен, платимых казною за сукна (19 июня 1803) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVII. – С. 683–684.
- 443 20827. Об отпуске из Екатеринославской и Херсонской казённых палат до 20 000 руб. для водворения переселяющихся в Новороссийский край иностранцев (30 июня 1803) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVII. – С. 717–718.
- 444 20841. Дополнения к Инструкции Новороссийских колоний (7 июля 1803) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVII. – С. 726–731.
- 445 21163. Правила для принятия и водворения иностранных колонистов (20 февраля 1804) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVIII. – С. 137–140.
- 446 21909. О взыскании казённого долга с Хортицких меннонитов и Йозефстальских колонистов, и о платеже ими поземельных денег (9 сентября 1805 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного

- Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVIII. – С. 1241–1243.
- 447 21968. О водворении фабрикантов в Малороссии, и о заимствовании для сего денег из сумм, кои вообще для водворения колонистов отпускаются (25 декабря 1805 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVIII. – С. 1310–1312.
- 448 23371. О мельницах, на землях Саратовских колоний стоящих (26 ноября 1808 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXX. – С. 689–720.
- 449 23679. О выдаче денежных ссуд из казны купцам и мещанам, желающим заводить суконные фабрики» // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXX. – С. 988–989.
- 450 24131. О прекращении выдачи денежной суммы колонистам (25 февраля 1810 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXI. – С. 68–69.
- 451 24222. О предоставлении продажи вина в розницу одним на казённых землях и целыми обществами водворившимся в Новороссийском крае меннонистам (7 мая 1810 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXI. – С.176–177.
- 452 24745. Высочайше утвержденная записка Министра Внутренних Дел «О способах для водворения в Новороссийском краю колонистов, кои не в состоянии будут основать собственное хозяйство» (15 августа 1811 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXI. – С. 823–824.

- 453 25276. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «О правилах на увольнение колонистов в другие звания (28 ноября 1812 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXII. – С. 464–465.
- 454 27312. О главном управлении колонистов Южного края (22 марта 1818) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXV. – С. 154–159.
- 455 27600. Именной, данный Сенату указ «О распространении правил учреждать фабрики и заводы на всех казённых, удельных, помещичьих крестьян и свободных хлебопашцев (28 декабря 1818 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXV. – С. 653.
- 456 27627. О перемещении Комиссии о колонистах Южного края России в г. Екатеринослав «Об открытии присутствия Комитета о колонистах Южного края России в г. Екатеринославе» (5 января 1819) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXVI. – С. 14.
- 457 27689. О сборе с отлучившихся на заработки колонистов на богоугодные заведения в колониях (24 февраля 1819) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXVI. – С. 72–73.
- 458 27912. О пресечении дальнейшего переселения в Россию иностранных выходцев (5 августа 1819) // Полное собрание законов Российской империи. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXVI. – С. 325.
- 459 28155. Об открытии комитета о колонистах Южного края России (20 февраля 1820) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXVII. – С. 64–65.

- 460 28519. О переводе Попечительного комитета из Екатеринослава в Кишинёв (10 января 1821) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXVII. – С. 556.
- 461 30115. Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих сословий (14 ноября 1824) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXXIX. – С. 588–613.
- 462 30281. Правила для взыскания с Новороссийских колонистов казённого долга (9 марта 1825). // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XL. – С. 131–136.
- 463 1631. Права, предоставленные дворянам по содержанию фабрик и заводов в городах и по продаже изделий оных (21 декабря 1827) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. II. – С. 1088–1090.
- 464 2080. Об облегчении иностранных поселенцев южного края России в платеже ссуды // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. III. – С. 612.
- 465 4007. Высочайше утверждённое положение «Об обязательствах, заключаемых с торгов между казною и частными людьми по подрядам, поставкам, по содержанию оброчных статей и продаже казённых движимых имуществ» (17 октября 1830). Колонисты могут входить в обязательства с казною только по предметам их промышленности // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. V. – С. 149–168.
- 466 4539. Определение, в каком случае предоставляется Министру Внутренних Дел право принимать в число колонистов иностранных выходцев, без

- представления о том на Высочайшее утверждение // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. VI. – С. 344.
- 467 4616. О переселении 124 семей черниговских колонистов в Екатеринославскую губернию (2 июня 1831) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. VI. – С. 421–425.
- 468 4617. О немецких колонистах, изъявивших желание переселиться в Россию из Царства Польского (2 июня 1831) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. VI. – С. 425–427.
- 469 5224. О дозволении содержателям суконных фабрик, мастеровым и суконщикам, живущим в Царстве Польском, переселиться в Россию (11 марта 1832) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. VII. – С. 136–137.
- 470 5284. Об установлении нового сословия под названием Почетных граждан // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. VII. – С. 193–195.
- 471 5404. Министерству Внутренних Дел разрешать причисление в класс колонистов иностранных ремесленников (31 мая 1832) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. VII. – С. 345.
- 472 5684. О дозволении принимать в колонии выходящих из Царства Польского немецких переселенцев (18 октября 1832) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. VII. – С. 715.
- 473 5870. Устав Евангельско-Лютеранской церкви в России // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. VII. – С. 956–1020.
- 474 6097. Об отдаче в откупное содержание на будущие 4-летие с 1835 по 1839 гг. питейных сборов в колонистских селениях, коим льготные годы истекли (7 апреля 1833) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. VIII. – С. 202.

- 475 7761. О порядке выдачи паспортов колонистам Новороссийского края, отлучающимся для заработков (14 января 1835) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. X. – С. 44–45.
- 476 8876. О раздаче земель, городам принадлежащих, в оброчное содержание и пользование (19 марта 1836) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. XI. – С. 121–122.
- 477 9760. О льготе в платеже гильдейских повинностей желающим учредить фабрики и заводы в уездных и заштатных городах и казённых местечках (6 декабря 1836) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XI. – С. 256.
- 478 9763. Высочайше утверждённое положение о компаниях на акциях (6 декабря 1836) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XI. – Ч. 2. – С. 257–266.
- 479 10169. Об устройстве питейных откупов и сборов на 1839–1843 (22 апреля 1837) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. XII. – С. 254–255.
- 480 10303. Наказ гражданским губернаторам об обязанности гражданских губернаторов по охранении прав и льгот, дарованных иностранным колонистам (3 июня 1837) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XII. – С. 361–438.
- 481 10834. Высочайше утверждённое учреждение Министерства государственных имуществ (26 декабря 1837) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XII. – С. 1031–1052.
- 482 14703. Высочайше утверждённое положение Комитета Министров «О дозволении Молочанским меннонистам учредить особую колонию из ремесленников» (2 июня 1841) // ПСЗРИ. – Изд. II. – СПб. : Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1942. – Т. XIII. – С. 685–686.

- 483 20685. Отмена существующего запрещения на отпуск Новороссийских колонистов для заработков далее пределов Новороссийского края (9 декабря 1846) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXI. – С. 628.
- 484 20847. О мерах прочной и правильной выделке кирпича (24 января 1847) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXII. – С. 86–94.
- 485 22011. О дополнении правил выделки кирпича на казённых и частных заводах (19 февраля 1848) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXIII. – С. 130–131.
- 486 24041. Выдача иностранным поселенцам из окружных и сельских приказов паспортов на отлучки (3 апреля 1850) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XV. – С. 205–206.
- 487 27068. Порядок обложения оброчною податью выходящих из льготы колонистов (2 марта 1853) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXVIII. – С. 89–90.
- 488 27256. Нераспространение на тех иностранных выходцев, которые впредь будут причислены в колонистское звание, преимущества на получение питейного дохода (18 мая 1853) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXVIII. – С. 242.
- 489 36990. Дозволение владельцам машиностроительных заведений беспошлинного ввоза из-за границы: чугуна, железа, машинных частей и принадлежностей (6 июня 1861). // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXXVI. – Ч. 1.– С. 738–739.
- 490 39118. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXXVIII. – С. 3–15.
- 491 48545. Об облегчении содержателей незначительных ремесленных или фабричных заведений в платеже пошлин (31 января 1864) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XXXIX. – С. 76–77.
- 492 44000. О передаче колоний иностранных поселенцев в ведение общих по крестьянским делам учреждений. (17 декабря 1866) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XLI. – С. 408.

- 493 49705. Высочайше утверждённые правила об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворённых на казённых землях в губерниях: Санкт-Петербургской, Новгородской, Самарской, Саратовской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и в области Бессарабской (14 июня 1871) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XLVI. – С. 813–819.
- 494 54568. Правила об отбывании обязательной службы меннонитами // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. L. – С. 146–147.
- 495 15601 Высочайше утверждённое положение о государственном промышленном налоге (8 июня 1889) // ПСЗРИ. – Изд. III. – Т. XVIII. – С. 489–147.
- 496 Законодательство периода расцвета абсолютизма // Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / [отв. Ред. Е. И. Индова]. – М.: Юридическая литература, 1987. – Т. 5. – 528 с.
- 497 Законодательство первой половины XIX века // Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / [отв. Ред. О. И. Чистяков]. – М.: Юридическая литература, 1988. – Т. 6. – 432 с.
- 498 О купцах: законы о торговле и промышленности. Свод законов о состояниях. – СПб., 1902.
- 499 Понятие о Владельческих фабриках, мануфактурах и заводах и ведомстве оных // Памятная книга российской промышленности на 1843 г. – М., 1843. – С. 13–16.
- 500 Промышленность и торговля в законодательных учреждениях в 1913–1914 гг.: в 4 т. – СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1914. – Т. 2. – 124 с.; Т. 3. – 172 с.
- 501 Просьбин С. А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли / С. А. Просьбин. – СПб.: Тип. Ф. И. Митюрников, 1906. – 410 с.

- 502 Сборник постановлений по фабричным и горнозаводским делам присутствия 1899–1914. – Петроград, 1915. – 702 с.
- 503 Свод законов о состояниях. – СПб. : Тип-фия 2-го отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1848. – 432 с.
- 504 Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи. – Одесса : Drud und Verlag, 1862. – 112 с.
- 505 Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1915 г.: в 2 ч. – Петроград : Сенатская типография, 1916. – Ч. 1. – 1904 с.
- 506 Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1915 г.: в 2 ч. – Петроград : Сенатская типография, 1916. – Ч. 2. – 1904 с.
- 507 Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1916 г.: в 2 ч. – Петроград : Сенатская типография, 1917. – Ч. 1. – 1904 с.
- 508 Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1916 г.: в 2 ч. – Петроград : Сенатская типография, 1917. – Ч. 2. – 1904 с.
- 509 Устав о промышленности с узаконениями, законодательными мотивами и решениями. – СПб, 1893. – 627 с.

Мемуарна література, що походить із середовища менонітських конгрегацій

- 510 A Mennonite in Russia: a Dairy of Jacob D. Epp / [ed. Harvey Dyck]. – Toronto : University of Toronto Press, 1991. – 416 p.
- 511 Documents pertaining mainly to the Kuban settlement // Friesen P. M. The Mennonite Brotherhood in Russia / P. M. Friesen. – Fresno : Board of Christian literature General conference of Mennonite Brethren churches, 1980. – P. 401–416.
- 512 Ediger Katharina. Under the wings: Events in the lives of Elder Alexander Ediger and his family / K. Ediger. – Kitchener, Ontario : CMBC, 1994. – 179 p.

- 513 Hildebrandt C. A Sunday 1840 on the Island of Chortitza // Hildebrand P. From Danzig to Russia / P. Hildebrandt. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 2000. – P. 51–62.
- 514 Hamm O. Memoirs of Ignatyev in the light of historical change / O. Hamm. – Saskatoon : Ruth F. Humm, 1984. – 273 p.
- 515 The Battle for Existence and the Pursuit of the Kingdom of God // Sawatzky H. Mennonite Templers / H. Sawatzky. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 2000. – Winnipeg, Manitoba: CMBC publication, 2000. – P. 79–103.
- 516 The diaries of David Epp (1837–1843) / [trans. and ed. J. B. Toews]. – Vancouver, BC Canada : Regent College Publishing, 2000. – 202 p.
- 517 The Heinrich Sawatzky Family, Muntau, Molotschna // Sawatzky H. Mennonite Templers / H. Sawatzky. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 2000. – P. 71–73.
- 518 The Schardau Heritage / [ed. A. Flaming]. – North Newton (Ks) : Cop. L. Harder, 2001. – 146 p.
- 519 DeFehr C. A. Memories of my life / C. A. DeFehr– Altona : D. W. Friesen and Sons LTD. – 231 p.
- 520 DeFehr S. H. Im Wandel der Jahre / Sara Heinrich DeFehr. – Winnipeg : Reger`s printing, 1975. – 76 p.
- 521 They come from Wiesenfeld Ukraine to Canada: Family Stories / [ed. K. Martens]. – Winnipeg : Art bookbindery, 2005. – 215 p.
- Мемуарна та епістолярна спадщина. Нотатки та матеріали діяльності урядовців, організаторів колонізації.
- 522 Пётр Великий в его изречениях. – СПб : Издательство Р. Голике, 1910. – 112 с.
- 523 Екатерина Великая. Наказ императрицы Екатерины, данный комиссии о сложении проекта нового уложения / Екатерина Великая // Вестник МГУ. Политические науки. Серия 12. – 1993. – № 3. – С. 110.

- 524 Екатерина II и Г. А. Потёмкин: личная переписка, 1769–1797 гг. / [отв. Ред. С. Г. Десятков]. – М. : Наука, 1997. – 989 с.
- 525 Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803–1814 / [сост. и ред. О. В. Коновалова]. – Одесса : ОКФА; изд-во «ТЭС», 1999. – 282 с.
- 526 Серебряков Л. М. Мысли о делах наших на Кавказе // Гордин Я. Кавказ: земля и кровь: Россия в Кавказской войне XIX в. / Я. Гордин. – СПб. : Звезда, 2000. – 464 с.
- 527 Фадеев А. М. Воспоминания: в 2 ч. / А. М. Фадеев. – Одесса : Типография Высочайше утверждённого Южнорусского общества печатного дела, 1897. – Т. 1. – 256 с.

Теологічні трактати.

- 528 Adler K.C. Das Urteil von dem Schwert / K. C. Adler // Anabaptist/Mennonite Faith and Economics / [ed. C. Redecop, V. Krahn, S. Steiner]. – Lanham, Maryland : University Press of America Inc., 1994. – P. 383–384.
- 529 Simons Menno. Reply to false accusation / Menno Simons // Anabaptist/Mennonite Faith and Economics / [ed. C. Redecop, V. Krahn, S. Steiner]. – Lanham, Maryland : University Press of America Inc., 1994. – P. 387–388.

Матеріали фабрично-заводської статистики та покажчики фабрик, кустарної промисловості, акціонерних підприємств. Огляди промислових виставок.

- 530 Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России / [ред. А. В. Погожев]. – СПб. : Тип. Ломковского, 1905. – 699 с.
- 531 Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. – СПб., 1910. – 1053 с.
- 532 Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных орудий и машин. – СПб : Типография Ф. Вайсберга и Л. Гершунина, 1912. – 599 с.
- 533 Акционерно-паевые предприятия России на 1912–1913. – М. : Тип. Лаврова, 1914. – 504 с.

- 534 Акционерно-паевые предприятия 1914. – М. : Тип. Лаврова, 1914. – 575 с.
- 535 Акционерно-паевые предприятия 1915. – М. : Тип. Лаврова, 1915. – 679 с.
- 536 Всероссийская фабрично-заводская справочная книга. – Одесса : Изд-во И. Ю. Сандомирского, 1904. – Выпуск 2: Екатеринославская, Таврическая и Бессарабская губерния. – 112 с.
- 537 Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1895. – СПб. : Типография «Новое время», 1895. – 550 с.
- 538 Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1897. – СПб. : Типография «Новое время», 1897. – 3398 с.
- 539 Вся Россия: справочная книга российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности. – К. : Изд-во Фишель, 1912. – 824 с.
- 540 Вся Россия: справочная и адресная книга. – М. : Вся Россия, 1923. – 592 с.
- 541 Гензель А. М. Заводы, фабрики и склады сельскохозяйственных машин и орудий / А. М. Гензель. – СПб. : А. Улыбинь, 1910. – 146 с.
- 542 Каменноугольная промышленность Южной России в 1901 г. – СПб. : Статистическое бюро Совета съезда горнопромышленников Юга России, 1902. – 120 с.
- 543 Кустарные промыслы Екатеринославской и Калужской губерний: отчеты 1891–1892 гг. Н. В. Пономарёва // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб. : Тип. Киршбаума, 1894. – С. 164–168.
- 544 Мукомольное дело в России. – Одесса : Типогр. «Порядок» С. К. Цесарского, 1909. – 592 с.

- 545 Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. Кн. Финляндским / П. А. Орлов. – СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1881. – 754 с.
- 546 Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского / П. А. Орлов. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1887. – 824 с.
- 547 Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России / П. А. Орлов. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1894. – 827 с.
- 548 Ремесленники и ремесленное управление в России. – Пг. : Типография Министерства финансов, 1916. – 422 с.
- 549 Список фабрик и заводов России 1910. – СПб., М., Варшава : Тип-фия Л. и Э. Метцль, 1912. – 1034 с.
- 550 Справочный указатель кустарных производств и кустарных мастеров. – СПб. : Типография Киршбаума, 1902. – 761 с.
- 551 Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поимённым списком фабрик и заводов (по официальным сведениям на 1867 г.) – СПб. : Картографическое заведение А. Ильина, 1973. – 132 с.
- 552 Торгово-промышленная Россия / [ред. А. А. Блау]. – СПб. : Тип-я А. С. Суворина, 1899. – 448 с.
- 553 Торгово-промышленная справочная книга «Екатеринослав» 1908. – Екатеринослав : Изд-во Я. Будилова, 1908. – 191 с.
- 554 Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / [ред. В. А. Дмитриев-Мамонов]. – СПб.: Тип-фия Ф. И. Ирберт, 1905. – Т. 1. – 2323 с.
- 555 Фабрики и заводы Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Типография Братства Св. Владимира, 1902. – 299 с.

- 556 Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов. – СПб. : Изд-во Министерства финансов, департамент торговли и мануфактур, 1896. – 636 г.
- 557 Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства, Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства в 1898 г. / [сост. А. Микулин]. – Одесса, 1899. – 273 с.
- 558 Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Пг. : Тип-я Н. Я. Стойковой, 1914. – 700 с.
- 559 Фабрично-заводские предприятия Российской империи / [ред. Ф. А. Шобер]. – СПб. : Изд-во «Кандауров и сын», 1914.
- 560 Южнорусская областная сельскохозяйственная промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе: в 2 ч. – Екатеринослав : Издательство губернского земства, 1912. – Ч. 1. – 294 с.
- 561 Южнорусская областная сельскохозяйственная промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе: в 2 ч. – Екатеринослав : Издательство губернского земства, 1912. – Ч. 2. – 666 с.
- 562 Отчет о Всероссийской художественно-промышленной выставке 1882 г. в Москве: в 5 ч. / [ред. В. П. Безобразов]. – СПб. : Тип. В. Безобразова и К°, 1883. – Т. 1. – 118 с.

Статути та каталоги підприємств та громадських організацій.

- 563 Иллюстрированный каталог завода земледельческих машин и орудий братьев Я., П. и Г. Нибур в поселке Новгородское. – Бахмут, 1914. – 41 с.
- 564 Устав торгово-промышленного общества «Лепп и Вальман». – СПб. : Сенатская типография, 1904. – 22 с.
- 565 Устав меннонитской психиатрической лечебницы «Бетания». – Екатеринослав : Тип. Сатановского, 1910. – 11 с.
- 566 Машиностроительные и чугунолитейные заводы «Лепп и Вальман»: Иллюстрированный каталог. – Александровск, 1910. – 56 с.

Матеріали колонізаційних органів, надруковані у ЖМГИ та ЖМВД.

- 567 Ведомость об успехах казённых земель в Таврической губернии // ЖМГИ. – 1861. – Ч. 77. – № 8. – С. 90–93.
- 568 Взгляд на состояние разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в последние 5 лет (1849–1854) // ЖМВД. – 1855. – № 7. – С. 1–22.
- 569 Выставка в Симферополе Таврической губернии // ЖМГИ. – 1847. – Ч. 18. – С. 35–36.
- 570 Гавел. Корнис И. И.: биографии сельских хозяев / Гавел // ЖМГИ. – 1848. – Ч. 29. – № 10–11. – С. 220–231.
- 571 Заболоцкий-Десятовский А. П. Статистические сведения об иностранных поселениях в России / А. П. Заболоцкий-Десятовский // ЖМВД. – 1838. – Ч. 28. – № 4. – С. 20–38.
- 572 Заболоцкий-Десятовский А. П. Хозяйственные замечания о некоторых губерниях Южного края России / А. П. Заболоцкий-Десятовский // ЖМГИ. – 1841. – Ч. 1. – Кн. 4. – С. 11–55.
- 573 История и статистика колоний иностранных поселенцев в России // ЖМГИ. – СПб. – 1854. – № 8. – С. 4–82.
- 574 История и статистика колоний иностранных поселенцев в России // ЖМГИ. – СПб. – 1854. – № 10 – С. 1–34.
- 575 История и статистика колоний иностранных поселенцев в России // ЖМВД. – СПб. – 1855. – № 5. – С. 55–88, 121–134.
- 576 Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян // ЖМГИ. – СПб. – 1857. – № 1. – С. 13–24; – № 3.
- 577 Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян // ЖМГИ. – СПб. – 1857. – № 3. – С. 80–93 .
- 578 Материалы для хозяйственной статистики Таврической губернии // ЖМГИ. – 1853. – № 41. – С. 40–48.
- 579 Обзор иностранной колонизации // ЖМГИ. – СПб. – № 8 – 1854. – С. 40–120.

- 580 Описание меннонитских колоний в России // ЖМГИ. – СПб. – 1842. – Ч. IV. – С. 1–41.
- 581 О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1847 г. // ЖМГИ. – СПб. – 1848. – № 10. – С. 174–200.
- 582 Распоряжение по II Департаменту Государственных имуществ относительно обучения крестьянских сирот ремёслам // ЖМГИ. – 1855. – № 11. – Л. 33.
- 583 Статистические сведения об иностранных поселениях в России // ЖМВД. – СПб. – 1838. – Ч. XVIII. – № 4. – С. 40–60.
- 584 Хозяйственные замечания в России: быт Молочанских меннонитских колоний // ЖМГИ. – СПб. – 1841. – Ч. 1. – Кн. 2. – С. 553–563.

Статистичні збірники та матеріали.

- 585 Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за 40 лет (1887–1926): в 2 т. – М.–Л. : Госиздат, 1929. – Т. 1. – 297 с.
- 586 Первая Всероссийская перепись населения Российской империи, 1897 г.: в 89 т. / [ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. I.: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 г. – С. 89–97.
- 587 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: в 89 т. / [ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XIII: Екатеринославская губерния. – 234 с.
- 588 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. / [ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XLVII: Херсонская губерния. – 319 с.

- 589 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: в 89 т. / [ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XLI: Таврическая губерния. – 310 с.
- 590 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: в 89 т. / [ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. LXV: Кубанская область. – 263 с.
- 591 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: в 89 т. / [ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. LXVIII: Ставропольская губерния. – 148 с.
- 592 Статистические сведения о населённых местностях Екатеринославской губернии за 1862. – Екатеринослав, 1863. – С. 34–45.
- 593 Статистический справочник Таврической губернии. Мелитопольский уезд. Список населённых пунктов – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1915. – Ч. 2. – Вып. 3. – 1302 с.
- 594 Статистический справочник Таврической губернии. Бердянский уезд. Список населённых пунктов. – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1915. – Ч. 2. – Вып. 1. – 1302 с.
- 595 Статистический справочник Таврической губернии. Перекопский уезд. Список населённых пунктов. – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1915. – Ч. 2. – Вып. 4. – 1302 с.
- 596 Статистический справочник Таврической губернии. Симферопольский уезд. Список населённых пунктов. – Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1915. – Вып. 6. – 189 с.
- 597 Статистические таблицы и хозяйственное положение селений Бердянского уезда. – Симферополь, 1887.

Матеріали діяльності з'їздів та організацій промисловців.

- 598 Доклад комиссии по выяснению мер борьбы с германским и австро-венгерским влиянием в области торговли и промышленности. – М. : Московск. купеческое общ-во, 1915. – 141 с.
- 599 Русский мельник. – 1914. – № 1.
- 600 Русский мельник. – 1914. – № 17.

Матеріали діяльності земських органів і органів міського самоврядування.

- 601 Журнал заседаний Таврического губернского земского собрания 50-й очередной сессии с 14 по 22 января 1916 г. – Симферополь : Изд-во Таврического губернского земства, 1916. – 1054 с.
- 602 Отчет городского секретаря Екатеринославской Городской Думы за 1915 г. – Екатеринослав : Типография Братства Святого Владимира. – 64 с.
- 603 Отчёт агронома Таврического губернского земства // Журнал заседаний Таврического губернского земского собрания 50-й очередной сессии с 14 по 22 января 1916 г. – Симферополь : Изд-во Таврического губернского земства, 1916. – С. 335.

Довідники, пам'ятні книги та адрес-календарі по губерніям.

- 604 Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1915. – Екатеринослав : Издательство Губернской типографии, 1915. – 541 с.
- 605 Адрес-календарь Екатеринославской губернии 1916 г. – Екатеринослав : Издательство губернской типографии, 1916. – 505 с.
- 606 Адрес-календарь и справочная книга Таврической губернии на 1908. – Симферополь, 1908. – 240 с.
- 607 Адрес-календарь и торгово-справочная книга Ставропольской губернии. – Ставрополь : Тип-ия В. В. Берк, 1904. – 399 с.
- 608 Алфавитный список населённых мест области Войска Донского. – Новочеркасск: Обл. Войска Донского статистический комитет, 1915. – 658 с.

- 609 Весь Бердянск и его уезды: адресно-справочная и торгово-промышленная книга на 1911. – Одесса : Изд. «Бердянских новостей», 1911. – 97 с.
- 610 Весь Екатеринослав. 1913 г. – Екатеринослав : Изд-во Л.И. Сатановского, 1913. – 300 с.
- 611 Весь Екатеринослав. 1915 г. – Екатеринослав : Изд-во Л.И. Сатановского, 1915. – 300 с.
- 612 Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния / [сост. Герсиванов]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1849. – С. 139.
- 613 Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII–XIX століть: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького університету. – 1999. – № 4–5. – С. 51–52.
- 614 Волости и важнейшие селения Европейской России. Губернии Новороссийской группы. – СПб. : Издание Центрального Статистического Комитета, 1886. – Вып. VIII. – 157 с.
- 615 Екатеринославская городская статистика. 1918 г. – Екатеринослав (без изд-ва), 1919. – 32 с.
- 616 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / [сост. В. Павлович]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1862. – 358 с.
- 617 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния: в 2 ч. / [сост. А. Шмидт]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1863. – Ч. 1. – 601 с.
- 618 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния: в 2 ч. / [сост. А. Шмидт]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1863. – Ч. 2. – 874 с.

- 619 Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Изд-во Екатеринославского губернского земского управления, 1902. – Т. 2: Александровский уезд. – 43 с.
- 620 Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушкиной, 1890. – Т. VI: Херсонский уезд: статистико-экономическое описание уезда. – 329 с.
- 621 Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда Таврической губернии. – Симферополь : Симферопольское земство, 1915. – Вып. 1. – 703 с.
- 622 Обзор Ставропольской губернии. – Ставрополь : Ставропольский губернский статистический комитет, 1885. – 215 с.
- 623 Памятная книга Екатеринославской губернии на 1864. – Екатеринослав : Изд-во Екатеринославского губернского земского комитета, 1864. – 326 с.
- 624 Памятная книга Екатеринославской губернии на 1889. – Екатеринослав : Типография губернского правления, 1889. – 275 с.
- 625 Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900. – Екатеринослав : Издательство губернского статистического комитета, 1900. – 242 с.
- 626 Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1903 г. – Екатеринослав : Типолитография губернского правления, 1903. – 312 с.
- 627 Памятная книга Ставропольской губернии. – Ставрополь: Изд-во Ставропольской губернской типографии, 1893. – 315 с.
- 628 Памятная книга Таврической губернии на 1867. – Симферополь : Таврический губернский статистический комитет, 1867. – 600 с.
- 629 Памятная книга Таврической губернии на 1889. – Симферополь : Издательство Таврического губернского земства, 1889. – 300 с.
- 630 Памятная книга Таврической губернии на 1898. – Симферополь : Статистическое бюро губернского земства, 1898. – 602 с.

- 631 Памятная книга Херсонской губернии на 1912 г. – Херсон : Издательство Херсонского губернского Правления, 1912. – 110 с.
- 632 Памятная книга Херсонской губернии на 1913 г. – Херсон : Издательство Херсонского губернского Правления, 1913. – 80 с.
- 633 Приднепровье: календарь-ежегодник на 1913. – Екатеринослав : Изд-во Екатеринославского губернского статистического комитета, 1913. – 512 с.
- 634 Приднепровье: календарь-ежегодник на 1914. – Екатеринослав : Издательство Екатеринославского губернского статистического комитета, 1914. – 420 с.
- 635 Памятная книга Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. / [сост. К. А. Вернер]. – Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. – 300 с.
- 636 Сборник по основной статистике. Подворная перепись. Перекопский уезд.– Симферополь : Издание Таврического губернского земства, 1907. – Вып. 1. – 283 с.
- 637 Список населённых мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Издательство губернского земского управления, 1911. – 42 с.
- 638 Список населённых мест Новомосковского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Изд-во губернского земского управления, 1911. – С. 11–42.
- 639 Список населённых мест Российской империи. – СПб. : Центральный статистический комитет, 1865. – Т. XLI: Таврическая губерния. – 138 с.
- 640 Список населённых мест Ставропольской губернии (по данным на 1909 г.). – Ставрополь : Ставропольское губернское правление, 1911. – 182 с.
- 641 Список населённых мест Таврической губернии на 1864. – СПб. : Центральный статистический комитет МВД, 1865. – 138 с.
- 642 Список населённых мест Терской области (по данным на 1 июля 1914 г.). – Владикавказ : Терский обл. Стат. Комитет, 1915. – 459 с.

- 643 Список населённых мест Херсонской губернии по сведениям на 1859 г. – СПб. : Центральный статистический комитет, 1868. – Т. 47. – 188 с.
- 644 Список населённых мест Херсонской губернии. – Херсон : Типография Херсонского губернского правления, 1888. – 100 с.
- 645 Список населённых мест Херсонской губернии. – Александрия : Типография Ф. Райхельсона, 1917. – 377 с.
- 646 Список населённых мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Издательство Губернского статистического комитета, 1896. – 582 с.
- 647 Список населённых мест Херсонского уезда на 1912 г. – Херсон : Типография О. Д. Ходушкиной, 1912. – 131 с.
- 648 Справочная книга Таврической губернии на 1911. – Симферополь : Таврическое губернское земство, 1911. – 602 с.
- 649 Терский календарь на 1910 г. / ред. М. Караулова. – Владикавказ : Издательство Терского Областного Статистического комитета, 1910. – Вып. 19. – 490 с.

Записки мандрівників.

- 650 Августинович Э. По селениям и колониям Новороссии / Э. Августинович // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1882. – Т. 3. – Вып. 2. – С. 129–162, 451–469.
- 651 Де Кюстин Астольдо. Россия в 1839 / Астольдо де Кюстин // Россия первой половины XIX века глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1991. – С. 421–661.
- 652 Дедлов В. Л. Вокруг России / В. Л. Дедлов. – СПб. : М. М. Ледерле и К°, 1895. – 587 с.
- 653 Дедлов В. Л. Переселенцы в новые места: Путевые заметки / В. Л. Дедлов. – СПб. : Издательство М. М. Ледерле и К°, 1894. – 438 с.
- 654 Калагеорги Н. Экскурсия на реку Молочную. Опыт сельскохозяйственного и экономического исследования южнорусских хозяйств русских

землевладельцев-меннонитов и колонистов и лютеран / Н. Калагеорги. – СПб. : Изд-во В. Ф. Демакова, 1878. – 105 с.

655 Марнон. Путешествие маршала Марнона, герцога Рагузского / Марнон. – М. : Типография Н. Степанова, 1840. – 266 с.

Публікації архивів.

656 Контора Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев: опись фонда. 1781–1857 / [сост. Н. В. Юзбашева, Д. Ю. Мешков]. – Днепропетровск, Киев : Предприятие «Книга», 1997. – 267 с.

657 Немецкое население Таврической губернии: аннотированный тематический перечень дел: в 2 т. / [сост. Л. П. Кравцова, Е. В. Каркач]. – Одесса : Астропринт, 2000. – Том. 1. – 576 с.

658 Немцы Херсонщины: аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1916–1930). – Одесса : Астропринт, 2002. – 166 с.

659 Одесская контора иностранных поселенцев. 1805–1806, 1814–1833. Аннотированная опись фонда. – Одесса : Астропринт, 2003. – 432 с.

660 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876: аннотированная опись дел 1799–1818. – Одесса : ОКФА, 1998. – Т. 1. – 364 с.

661 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876: аннотированная опись дел 1819–1826. – Одесса: ТЭС, 1999. – Т. 2. – 242 с.

662 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876: аннотированная опись дел 1827–1833. – Одесса : Астропринт, 2000. – Т. 3. – 304 с.

663 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876. Аннотированная опись дел 1834–1835. – Одесса : Астропринт, 2001. – Т. 4. – 307 с.

- 664 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876. Аннотированная опись дел 1836–1839. – Одесса : Астропринт, 2002. – Т. 5. – 360 с.
- 665 Немецкое население Таврической губернии. / [сост. Л. П. Кравцова, О. В. Каркач, О. В. Коновалова]. – Одесса : Астропринт, 2000. – Т. 1.: Аннотированный тематический перечень дел. – 576 с.
- 666 The Peter J. Braun Mennonite Archive, 1803–1920: a research guide / [ed. H. L. Dyck, I. Epp]. – Toronto : University of Toronto, 1996. – 215 p.

Збірки документів.

- 667 Немецкие поселения Северного Кавказа: социально-экономическая, политическая и религиозная жизнь: сборник документов / [сост. Т. Н. Плохотнюк]. – Ставрополь : СГУ, 2002. – 272 с.
- 668 Немцы в Сибири: сборник документов и материалов. 1895–1917 / [сост. П. П. Вибе]. – Омск : Издательство Омского государственного историко-краеведческого музея, 1999. – 359 с.

Картографічні джерела. Фотоматеріали.

- 669 Bergen H. Chortitza colony: atlas / H. Bergen. – Saskatoon, Canada : Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004. – 97 p.
- 670 Forever summer, forever Sunday: Peter Gerhard Rempel's Photographs of Mennonite in Russia, 1890–1917 / [ed. J. D. Rempel, P. Tiessen]. – St. Jacobs, Ontario : Sand Hills Books Inc., 1981. – 95 p.
- 671 Huebert H. T. Molotchna historical atlas / H. T. Huebert. – Winnipeg, Canada: Springfield publishers, 2003. – 222 p.
- 672 Huebert H. T. Mennonite Historical Atlas / H. T. Huebert, W. Schroeder. – Winnipeg, Canada : Springfield Publishers, 1996. – 183 p.

Довідкові видання.

- 673 Барышников М. Н. Деловой мир России: историко-биографический справочник / М. Н. Барышников. – СПб.: Искусство – Логос, 1998. – 488 с.

- 674 Большой толковый социологический словарь / [ред. Д. Джери, Дж. Джерри]. – М. : Вече, 1999. – 528 с.
- 675 Економічна енциклопедія: в 3 кн. / [ред. С. В. Мочерний]. – К. : Академія, 2001.– Кн. 2. – 848 с.
- 676 Немецкие населённые пункты в Российской империи: География и население: Справочник / [сост. В. Ф. Дизендорф]. – М. : Общественная академия наук российских немцев, 2006. – 664 с.
- 677 Орлова З. С. Из истории заселения Херсонщины: краткий справочник / З. С. Орлова, И. Д. Ратнер. – Херсон : Городская типография, 1998. – 128 с.
- 678 Прошлое служит настоящему / [сост. А. А. Луганская, А. А. Михайлова, А. Н. Назарова]. – Херсон : Государственный архив Херсонской области, 1991. – 70 с.
- 679 Российская социологическая энциклопедия / [общ. ред. Г. В. Осипов]. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 672 с.
- 680 Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Советская энциклопедия, 1984. – 1600 с.
- 681 Христианство: энциклопедический словарь: в 3 т. / [ред. кол. С. Аверинцев]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1993. – Т. 1. – 863 с.; Т. 2. – 671 с.; Т. 3. – 783 с.
- 682 Філософський словник / [ред. В. І. Шинкарука]. – К. : Головна редакція української Радянської енциклопедії, 1986. – 800 с.
- 683 Шевчук Н. А. Немцы на юге Украины / Н. А. Шевчук // Причерноморские немцы: их вклад в развитие г. Одессы и региона: библиографический указатель. – Одесса : Астропринт, 1999. – 312 с.
- 684 The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. 1. – 749 p.; Vol. 2 – 1956 p.; Vol. 3. – 929 p.; Vol. 4. – 1150 p.

685 The Mennonite Encyclopedia. – Scottsdale, Pennsylvania, Waterloo, Ontario: Herald Press, 1991. – Vol. 5. – 990 p.

Література

686 Аванесова Г. А. Региональное развитие в условиях модернизации (на материалах стран Запада и Востока) / Г. А. Аванесов // Восток. – 1999. – № 2. – С. 41–56.

687 Ажаева В. С. Мелкое предпринимательство в России / В. С. Ажаева. – М. : РАН: Институт научной информации, 1994. – 36 с.

688 Айсфельд А. Карл Линдеман: политическая и общественная деятельность московского ученого / А. Айсфельд // Немцы Москвы: исторический вклад в культуру столицы: статьи. – М. : Внешторгиздат, 1997. – С. 268–291.

689 Айрапетов О. Р. Генералы, либералы и предприниматели: работа на фронт и на революцию (1907–1917) / О. Р. Айрапетов. – М. : Три квадрата, 2003. – 255 с.

690 Алексеев В. В. Модернизация и революция в России: синонимы или антиподы / В. В. Алексеев // Индустриальное наследие: материалы Международной научной конференции (Саранск, 23–25 июня 2005 г.). – Саранск : Издательство Московского университета, 2005. – С. 27–33.

691 Алексеев Л. С веком наравне / Л. Алексеев. – Д. : Промінь, 1983. – 109 с.

692 Алексеенко И. И. История и проблемы российских немцев на Кубани / И. И. Алексеенко // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге: материалы Российско-германской научной конференции (Анапа, 22–26 сентября 1994 г.). – М. : МСНК, 1995. – С. 55–70.

693 Апостолов Л. Я. Географический очерк Кубанской области / Л. Я. Апостолов // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Выпуск 23. – Тифлис : Тип. К. П. Козловского, 1897. – С. 1–305.

- 694 Аух Э.-М. Немецкие колонисты в Закавказье / Э.-М. Аух // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге: материалы Российско-германской научной конференции. Анапа. 22–26 сентября 1994. – М. : МСНК, 1995. – С. 101–119.
- 695 Афанасьев П. А. Мукомольное производство / П. А. Афанасьев // Брокгауз и Ефрон.– СПб.: Типография Ефрона, 1897. – Т. XX. – С. 151–173.
- 696 Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта: в 2 т. / А. С. Ахиезер. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. – Т. 2.: Теория и методология. Словарь. – 454 с.
- 697 Баах С. В. Трансформация содержания немецкого вопроса в контексте деятельности Государственной Думы (1906–1917) / С. В. Баах // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношения: материалы XI международной конференции. (Москва. 1 ноября 2006 г.) – М. : МСНК-пресс, 2007. – С. 189–200.
- 698 Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В. А. Бабенко. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1905. – 144 с.
- 699 Бабкова В. Ю. Социальная и хозяйственная адаптация меннонитов к условиям Северного Кавказа в 60-е гг. XIX – начала XX вв.: автореф. дис. на соискание степ. канд. истор. наук: спец-ть 07.00.02 «Отечественная история» / В. Ю. Бабкова. – Ставрополь, 2008. – 20 с.
- 700 Багaley Д. А. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры / Д. А. Багaley. – Киев : Типография Г. М. Кочак-Новицкого, 1889. – 115 с.
- 701 Барановский А. А. Сельскохозяйственное машиностроение на Южнорусской областной выставке в Екатеринославе / А. А. Барановский. – СПб. : Тип. М. П. Фроловой, 1911. – 45 с.
- 702 Бастрига И. Начала истории Бердянска / И. Бастрига, И. Лиман. – Запорожье : Научное общество Новицкого, 2002. – 132 с.

- 703 Бахтурина Ф. Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917) / Ф. Ю. Бахтурина. – Москва : РОССПЭН, 2004. – 388 с.
- 704 Безносова О. В. О чём умолчал П. М. Фризен? Меннониты и православная церковь в царской России. 1860–1917 / О. В. Безносова // Вопросы германской истории. – Д. : РВВ ДНУ, 2006. – С. 23–45.
- 705 Белковский Г. Ремесло / Г. Белковский // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Издательское дело, бывшее Брокгауз и Ефрон, 1899. – Т. XXVI. – С. 557–564.
- 706 Бердянск (без автора) // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Издательское дело, 1894. – Т. VI. – С. 492–493.
- 707 Берестень Ю. Эдигер Г. А. / Ю. Берестень // Немцы Украины: материалы к энциклопедии. – М. : МСНК-пресс, 2002. – С. 205.
- 708 Бобылева С. И. Бердянск / С. И. Бобылева // Немцы Украины: материалы к энциклопедии. – М. : МСНК-пресс, 2002. – С. 21–23.
- 709 Бобылева С. Й. Історія Німеччини / С. Й. Бобылева. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – 528 с.
- 710 Бобылева С. И. Международный опыт в российском законодательстве об иностранных колонистах / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории: Немцы в Украине. – Д. : ДГУ, 1996. – С. 23–31.
- 711 Бобылева С. И. Общественное мнение России начала XX в. о российских немцах / С. И. Бобылева // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность. – Донецк : Апекс, 2003. – С. 125–137.
- 712 Бобылева С. И. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / [С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова, Л. С. Тутик, Н. В. Осташева (Н. Венгер), С. В. Атаманенко]. – Д. : Арт-Пресс, 1999. – 231 с.

- 713 Бовыкин В. И. Очерки истории внешней политики России. Конец XIX в. – 1917 / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1960. – 215 с.
- 714 Бондаренко О. В. Бизнес и человек: историко-философско-социологический экскурс в предпринимательство / О. В. Бондаренко. – Запорожье : РА «Тандем-У», 1997. – 119 с.
- 715 Боровой С. Я. Кредит и банки России / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.
- 716 Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття / А. Бойко. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – 204 с.
- 717 Бойко Я. В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг. / Я. В. Бойко. – Черкассы : Січ, 1993. – 256 с.
- 718 Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России / С. Д. Бондарь. – СПб. : Типография В. Д. Смирновой, 1916. – 207 с.
- 719 Боханов А. Н. Деловая элита России. 1914 г. / А. Н. Боханов. – Москва : РАН. Институт российской истории, 1994. – 274 с.
- 720 Брандсма Ян Дуке. Менно Симонс из Витмарзума / Ян Дуке Брандсма. – Караганда : Samenkorп, 1997. – 87 с.
- 721 Браун П. Кто такие меннониты: Краткий исторический очерк / П. Браун. – Гальбштадт : Радуга, 1915. – 77 с.
- 722 Брикнер А. Г. История Екатерины Второй / А. Г. Брикнер. – М. : Сварог, 1998. – 800 с.
- 723 Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск : Полиграмма, 1993. – 125 с.
- 724 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.: в 3 т. / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1: Структура повседневности. – 620 с.; Т. 2: Игры обмена. – 672 с.; Т. 3: Время мира. – 680 с.

- 725 Брук С. И. Проблемы этнического развития стран зарубежной Азии / С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров, Я. В. Чеснов // Вопросы истории. – 1969. – № 1. – С. 88–108.
- 726 Брун Ф. Черноморье: Сборник исследований по истории географии Южной России (1852–1877) / Ф. Браун. – Одесса : Тип-фия Г. Ульриха, 1880. – Ч. 2. – С. 363–379.
- 727 Валлоттон А. Александр I / А. Валлоттон. – М. : Прогресс, 1966. – 399 с.
- 728 Вебер К. К. Мукомольное производство в России и его значение для народного хозяйства / К. К. Вебер. // Труды императорского вольного экономического общества. – СПб. – 1889. – № 4. – С. 105–119.
- 729 Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
- 730 Велицын А. А. Немцы в России / А. А. Велицын. – СПб. : Общественная польза, 1893. – 282 с.
- 731 Венгер Н. В. Аграрна колонізація? До питання про формування “особливої” економічної зони на території сільськогосподарських менонітських колоній Півдня України (перша половина ХІХ століття) / Н. В. Венгер // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – 2004. – Вип. 8. – С. 63–68.
- 732 Венгер Н. В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории меннонитских колоний / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории. – Д. : РВВ ДНУ, 2002. – С. 30–51.
- 733 Венгер Н. В. Джерела з історії менонітського колоністського підприємства на території Заградівських колоній та методи історичної реконструкції проблеми / Н. В. Венгер // Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон : Вид-во Херсон. держ. унів-ту, 2006. – С. 93–100.
- 734 Венгер Н. В. Династия Леппов и их предприятие // Вопросы германской истории / Н. В. Венгер. – Д. : РВВ ДГУ, 1998. – С. 53–62.

- 735 Венгер Н. В. Етика підприємництва в релігійній доктрині, світоглядній системі цінностей і реальній практиці менонітів (XVI–XIX ст.) / Н. В. Венгер // Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал. Серія Історія та Археологія. – Д., 2005. – № 13. – С. 88–98.
- 736 Венгер Н. В. Йоганн Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень Півдня Російської імперії / Н. В. Венгер // Український селянин. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – № 10. – С. 100–104.
- 737 Венгер Н. В. Іноземна колонізація південноукраїнських територій у стратегії російського уряду: економічні умови розвитку менонітського підприємництва (друга пол. XVIII – поч. XIX століття) / Н. В. Венгер // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – Рівне : Рівненський РДГУ, 2006. – № 7. – С. 109–118.
- 738 Венгер Н. В. Історія успіху: розвиток борошномельної промисловості півдня України і менонітське підприємництво / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. науч. тр. / ред. С. И. Бобылева. – Д. : РВВ ДНУ, 2005. – С. 54–71
- 739 Венгер Н. В. Менонітський компонент у Російській промисловості: регіон економічного впливу в Таврійській губернії (друга половина XIX–1914) / Н. В. Венгер // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне : Рівненський РДГУ, 2005. – С. 150–158.
- 740 Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в контексте социальной истории: к постановке проблемы / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сб. научн. труд / ред. С. И. Бобылева. – Д. : РВВ ДНУ, 2006. – С. 5–23.
- 741 Венгер Н. В. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Н. В. Венгер // Етнічна історія народів Європи. – Київ : УНІСЕРВ, 2004. – Вип. 16. – С. 29–37.
- 742 Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–

- 1920): моногр. / Н. В. Венгер // Д. : Изд-во Днепропетровск. Нац. ун-та, 2009. – 699 с.
- 743 Венгер Н. В. Меноніти-підприємці Катеринослава / Н. В. Венгер // Вісник Дніпропетровського університету: наук. журнал. Серія Історія та Археологія. – Д., 2004. – № 12. – С. 47–54.
- 744 Венгер Н. В. Підприємницький етос і менонітська конгрегація в умовах російської модернізації другої половини ХІХ століття (на прикладі південноросійського регіону) / Н. В. Венгер // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. – Вип. 9. – С. 127–134.
- 745 Венгер Н. В. Правові умови розвитку менонітського підприємництва в Російській імперії (друга половина ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / Н. В. Венгер // Південний архів: збірник наук. праць. Історичні науки. – Херсон : Вид-во Херсон. держ. унів-ту, 2005. – С. 12–21.
- 746 Венгер Н. В. Становление меннонитского машиностроения на юге Украины (30-х гг. ХІХ столетия – 1900 г.) / Н. В. Венгер // Вопр. германской истории: сборн. научн. тр. / ред. С. И. Бобылева. – Д. : РВВ ДГУ, 2004. – С. 35–48.
- 747 Венгер Н. В. Формування торговельно-промислової еліти на території аграрних менонітських колоній Півдня України (перша половина ХІХ ст.) / Н. В. Венгер // Український селянин: збірник наук. праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – № 9. – С. 102–106
- 748 Вернер К. Таврическая губерния / К. Вернер // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Издательское дело, 1901. – Т. ХХХІІ. – С. 461–466.
- 749 Виноградов В. А. Экономическая история и современность / В. А. Виноградов, Л. И. Бородкин // Новая и новейшая история. – 2008. – № 6. – С. 3–12.

- 750 Володарский Я. Е. Население Крыма в конце XVIII–XX вв.: численность, размещение, этнический состав / Я. Е. Володарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. – М. : Институт Рос. истории, 2003. – 159 с.
- 751 Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и особенности сельских учреждений России: в 3 т. / А. Гакстгаузен. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1870. – Т. 1. – 490 с.
- 752 Гакстгаузен А. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитавших между Чёрным и Каспийскими морями. – СПб., 1857.
- 753 Гакстгаузен А. (без автора) // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1892. – Т. 7 а. – С. 884–885.
- 754 Галаган А. А. История предпринимательства российского: от купца до банкира / А. А. Галаган. – М. : Ось-89, 1997. – 160 с.
- 755 Гарин И. И. Кальвин / И. И. Гарин. – Х. : Фолио, 1994. – 286 с.
- 756 Гедьо А. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. Гедьо. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 399 с.
- 757 Герман А. А. История немцев России / А. А. Герман, Т. С. Илларионова, И. Р. Плева. – М. : МСНК-пресс, 2005. – 544 с.
- 758 Глаголев А. Экономическая философия великих русских меценатов конца XIX – начала XX вв. / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1994. – № 7. – С. 109–122.
- 759 Голицын О. Кустарное дело в России / О. Голицын. – СПб. : Типография Киршбаума, 1904. – 256 с.
- 760 Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР / В. О. Голобуцький. – Київ : Вища школа, 1970. – 298 с.
- 761 Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування / В. О. Голобуцький. – Д. : Січ, 2004. – 421 с.

- 762 Гольштейн И. Немецкое иго и освободительная война. Сборник статей о немецком засилье / И. Гольштейн. – М. : Русское тов-во печатного и издательского дела, 1915. – 49 с.
- 763 Гордеева И. Изучение социальной истории России второй половины XIX – начала XX в.: «микроисторический» подход / И. Гордеева // Образы историографии. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – С. 109–132.
- 764 Гордин Я. Кавказ: земля и кровь: Россия в Кавказской войне XIX в. – СПб. : Звезда, 2000. – 464 с.
- 765 Горичева Л. Экономические проблемы и национальное самосознание / Л. Горичева // Вопросы экономики. – 1993. – № 8. – С. 44–53.
- 766 Греков А. М. Приазовье и Дон / А. М. Греков. – СПб. : Общественная польза, 1912. – 208 с.
- 767 Греков А. М. Хозяйство колонистов в Таганрогском округе / А. М. Греков // СОВДСК. – Ростов н/Д, 1901. – Вып. 1. – С. 90–101.
- 768 Громов В. П. Роль миграции и естественного прироста населения в заселении степного Предкавказья // Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Общественные науки. – Ставрополь, 1985. – № 2. – С. 76–80.
- 769 Гуревич А. Я. Пророчество о прошлом / А. Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. – М., 2004. – С. 398–403.
- 770 Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав, 1954. – 452 с.
- 771 Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні / І. О. Гуржій. – К. : Вид-во Акад. наук Української РСР, 1960. – 207 с.
- 772 Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1968. – 191 с.

- 773 XX век. Методологические проблемы исторического познания: Сборник обзоров и рефератов: в 2. ч. / редкол. А. Л. Ястребицкая и др. – М. : РАН., ИНИОН, 2000 – Ч. 1. – 236 с.
- 774 Дик Х. Размышления и выводы об исследованиях в области истории российских и советских меннонитов. Взгляд из университета Торонто / Х. Дик, Дж. Стейплз // Вопросы германской истории. – Д. : РИО ДНУ, 2006. – С. 241–251.
- 775 Дилигенский Г. Г. Историческая динамика человеческой индивидуальности / Г. Г. Дилигенский // Одиссей. Человек в истории. – М. : Наука, 1992. – С. 79–108.
- 776 Дніпропетровськ: минуле та сучасне / [ред. Р. О. Лазарева, В. І. Лазебнік]. – Д. : Дніпрокнига, 2001. – 583 с.
- 777 Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 159–177.
- 778 Донік О. М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 49.
- 779 Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – поч. XX стол. – К. : Інститут історії України, 2004. – Вип. VIII. – С. 86–108.
- 780 Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва: в 2 т. / Н. М. Дружинин. – М. – Л. : Издательство Академии Наук, 1946. – Т. 1. – 632 с.
- 781 Дружинин Н. М. Особенности генезиса капитализма в России в сравнении со странами Западной Европы и США / Н. М. Дружинин // Новая и новейшая история. – 1972. – № 4. – С. 14–35; № 5. – С. 59–65.

- 782 Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе / Н. М. Дружинин. – М. : Наука, 1978. – 287 с.
- 783 Дружинина Е. И. Северное Причерноморье / Е. И. Дружинина. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1959. – 279 с.
- 784 Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 382 с.
- 785 Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса капитализма (1825–1850 гг.) / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 215 с.
- 786 Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В. С. Дякин // Первая мировая война. – М. : Наука, 1968. – С. 227–238.
- 787 Евпатиевский А. В. Законодательные источники по истории документирования сословной принадлежности в Царской России (XVIII – нач. XX в.) / А. В. Евпатиевский // Источниковедение отечественной истории. – М. : Наука, 1886. – С. 73–101.
- 788 Евреинов Г. А. Российские немцы / Г. А. Евреинов. – Пг. : Тип. Главного упр. уделов, 1915. – 34 с.
- 789 Елисеева О. И. Геополитические проекты Г. А. Потёмкина / О. И. Елисеева. – М. : Институт Российской истории РАН, 2000. – 342 с.
- 790 Ельницкий А. Потёмкин П. С. // Русский биографический словарь / [ред. А. А. Половцова]. – СПб. : Императорское Российское историческое общество, 1896. – Т. 7. – С. 613.
- 791 Ерохина О. В. Взаимовлияние русских и немцев в конце XIX – начале XX вв. (на примере Донецкой области) / О. В. Ерохина // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. – М. : МСНК-пресс, 2005. – С. 185–192.

- 792 Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном и бытовом значении. – СПб. : Изд-во М. О. Вольфа, 1898. – Т. 5. – Ч. 2. – 298 с.
- 793 Заалов М. Меннониты и их колонии на Кавказе / М. Заалов // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Тифлис : Тип. К. П. Козловского, 1897. – Вып. 23. – С. 89–127.
- 794 Зарубина Н. Н. Самобытный вариант модернизации / Н. Н. Зарубина // Социс. – 1995. – № 3. – С. 46–51.
- 795 Захарчук А. С. Економічна історія України і світу / А. С. Захарчук, О. М. Царенко. – Суми : Університетська книга, 2001. – 308 с.
- 796 Земцов Б. Две России. Гражданское общество в преддверии революции / Б. Земцов // Свободная мысль. – 1996. – № 10. – С. 75–88.
- 797 Зейналова С. М. Немцы на Кавказе / С. М. Зейналова. – Баку : Мутарджим, 2008. – 424 с.
- 798 Зыбковец В. Ф. К вопросу о возникновении заводов сельскохозяйственного машиностроения в России / В. Ф. Зыбковец. – Ленинград : Печатный двор, 1932. – 53 с.
- 799 Иванов В. И. Русские кустари / В. И. Иванов. – СПб., 1902. – 202 с.
- 800 Измайловская Е. Русское сельскохозяйственное машиностроение / Е. Измайловская. – М. : Изд-во С. А. Фалькинера, 1920. – 164 с.
- 801 Индустриальное наследие: сборник материалов Международной научной конференции. Саранск, 23–25 июня 2005 г. / едкол. В. А. Виноградов и др. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2005. – 480 с.
- 802 Ипатов А. И. Меннониты: вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности / А. И. Ипатов. – М. : Мысль, 1978. – 213 с.
- 803 Ильин В. В. Реформы и контрреформы в России / В. В. Ильин. – М. : Изд-во Моск. унив., 1996. – 399 с.

- 804 Исакова Н. Б. Исследование предпринимательства в западных странах – новое направление в экономической науке // Наука та наукознавство. – 2008. – № 2. – С. 49–61.
- 805 История предпринимательства в России: в 2 ч. – М. : РОССПЭН, 1999–2000. – Ч. 1. – 480 с.
- 806 История предпринимательства в России: в 2 ч. – М. : РОССПЭН, 1999–2000. – Ч. 2. – 575 с.
- 807 Итенберг Б. С. Российская интеллигенция и Запад. Век XIX: очерки / Б. С. Итенберг. – М. : Наука, 1999. – 232 с.
- 808 Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – перв. пол. XIX в. / В. М. Кабузан. – Москва: Наука, 1976. – 307 с.
- 809 Кабузан В. М. Естественный прирост, миграция и рост населения Европы и Российской империи в XVIII – нач. XX в. / В. М. Кабузан // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 155–160.
- 810 Кабузан В. М. Многонациональное население Северного Кавказа в XVIII–XX веках // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. – М. : Наука. 1999. – С. 343–360.
- 811 Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1992. – 215 с.
- 812 Каменский А. Б. От Петра I до Павла I / А. Б. Каменский. – М. : Российский Государственный Гуманитарный университет, 1999. – 575 с.
- 813 Каменский А. Б. Уроки, которые можно было бы извлечь / А. Б. Каменский // Одиссей. Человек в истории. – М., 2004. – С. 408–421.
- 814 Каменский П. В. О разрушении Александровского хутора для глухонемых: доклад, представленный Центральному комитету Союза 17 октября / П. В. Каменский. – М., 1914. – 50 с.

- 815 Каменский П. А. Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на Юге России) / П. А. Каменский. – М. : Т-во А. А. Левинсон, 1895. – 136 с.
- 816 Каплуновский А. Описывая империю социально // *Ab Imperio*. – 2005. – № 3. – С. 175–226.
- 817 Каппелер А. Россия – многонациональная империя / А. Каппелер. – М. : Традиция, 2000. – 344 с.
- 818 Карагодин А. И. История Запорожского края (1770–1917) / А. И. Карагодин. – Запорожье : Запорожский государственный университет, 1998. – 286 с.
- 819 Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей»: 1866 / М. Н. Катков. – М. : Изд-во С. П. Катковой, 1897. – 752 с.
- 820 Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения / Л. Б. Кафенгауз. – Х. : Тип. Ю. М. Беркман, 1910. – 60 с.
- 821 Керов В. В. Конфессионально-этническая мотивация хозяйствования староверов в XVIII–XIX веках / В. В. Керов // *Отечественная история*. – 2001. – № 4. – С. 18–41.
- 822 Кирьянов Ю. И. Рабочие в России на рубеже XIX–XX веков / Ю. И. Кирьянов // *Отечественная история*. – 1997. – № 4. – С. 40–53.
- 823 Кирьянов Ю. И. Рабочие России и война: новые подходы к анализу проблемы / Ю. И. Кирьянов // *Первая мировая война: Пролог XX века*. – М. : Наука, 1999. – С. 432–446.
- 824 Китанина Т. М. Война, хлеб и революция / Т. М. Китанина. – Л. : Наука, 1985. – 200 с.
- 825 Клаус А. Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб. : Нусвал, 1869. – 455 с.
- 826 Клаус А. Община-собственник и её юридическая организация // *Вестник Европы*. – 1870. – Т. 1. – С. 573 – 628; Т. 2. – С. 72 – 118.

- 827 Клибанов А. И. Меннониты / А. И. Клибанов. – М. – Л. : Московский рабочий, 1931. – 110 с.
- 828 Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1965. – 348 с.
- 829 Клибанов А. Кто такие меннониты / А. Клибанов, А. Рейнмарус, Г. Фризен. – М. : Безбожник, 1930. – 83 с.
- 830 Ковалев И. Н. История экономики и экономических учений / И. Н. Ковалёв. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.
- 831 Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – Київ : Основи, 1996. – С. 317.
- 832 Коновалова О. Корнис / О. Коновалова // Немцы Украины: пилотный сборник. – М. : МСНК, 2002. – С. 109–110.
- 833 Кочергін І. О. Селянська реформа 1861 р. та катеринославські поміщики // Питання аграрної історії України та Росії / І. О. Кочергін. – Д. : Видавництво ДДУ, 2004. – С. 48–53.
- 834 Кравчук О. Трансформація феномену підприємництва у процесі соціально-економічного розвитку / О. Кочергін // Економічний часопис. – 1999. – № 4. – С. 28–31.
- 835 Красильщиков А. А. Модернизация и Россия на пороге XXI века / А. А. Красильщиков // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 40–56.
- 836 Крестьянинов В. Ф. Меннониты / В. Ф. Крестьянинов. – М. : Политиздат, 1967. – 223 с.
- 837 Кривохатський М. Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х. : Пролетарій, 1930. – 48 с.
- 838 Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
- 839 Кузнецова О. Д. История экономики / О. Д. Кузнецова, Л. И. Пермякова, Е. Г. Лиссовская. – М. : Высшая школа, 2000. – 183 с.

- 840 Кулініч І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулініч, Н. В. Кривець. – Київ : Просвіта, 1995. – 271 с.
- 841 Кустарные промыслы Екатеринославской и Калужской губерний // Отчеты и исследования по кустарным промыслам в России. – СПб. : Типография Киршбаума, 1891. – С. 160–173.
- 842 Лависс Э. Очерки по истории Пруссии / Э. Лависс. – М. : Издательство Сабашниковых, 1915. – 332 с.
- 843 Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К. : Наукова Думка, 1898. – 152 с.
- 844 Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні / Т. Лазанська. – Київ : НАН України, 1999. – 282 с.
- 845 Лазебник В. И. Екатеринославское купечество и его роль в истории города (1780–1918) / В. И. Лазебник // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д. : Етюд-Сервіс, 1998. – С. 139–145.
- 846 Лаптев Ю. Переселение немцев в Крым и основание колоний XIX в. / Ю. Лаптев // Немцы в Крыму. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2000. – С. 11–22.
- 847 Лаптев Ю. Положение немцев в Крыму в годы Первой мировой войны / Ю. Лаптев // Немцы в Крыму. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2000. – С. 63–72.
- 848 Левин М. Гражданская война в России: движущие силы и наследие / М. Левин // История и историки. – М. : Наука, 1990. – С. 366–391.
- 849 Лейбович О. Л. Модернизация в России. К методологии изучения современной отечественной истории / О. Л. Лейбович. – Пермь : Уральский учебный научный центр, 1997. – 157 с.
- 850 Леонтович В. В. История либерализма в России: 1762–1914 / В. В. Леонтович. – М. : Русский путь, 1995. – 549 с.

- 851 Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования крестьян-собственников: указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июня и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – М. : Тип. К. Л. Меншова, 1917. – 384 с.
- 852 Литвинова Т. Ф. Селянин очима лівобережного панства наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / Т. Ф. Литвинова // Вісник Дніпропетровського університету: наук. журн. Серія Історія та Археологія. – Д., 2008. – Вип. 16. – С. 16–22.
- 853 Литвинова Т. Ф. Соціальні проблеми українського села першої половини XIX ст. очима повітового предводителя дворянства / Т. Ф. Литвинова // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 97–100.
- 854 Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века / М. К. Любавский. – МГУ, 1996. – 682 с.
- 855 Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко. – К. : Издательство политической литературы, 1956. – Т. I.: Докапиталистические формы. – 467 с.
- 856 Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко. – Киев: Издательство политической литературы, 1956. – Т. I.: Капитализм. – 728 с.
- 857 Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. Мадариага. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 976 с.
- 858 Маевский И. Экономика русской промышленности в условиях Первой мировой войны / И. Маевский. – М. : Госполитиздат, 1957. – 391 с.
- 859 Максимов В. Я. Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели / В. Я. Максимов. – М. : Юрист, 1911. – 936 с.

- 860 Малахова Г. А. Становление и развитие российского государственного управления на Северном Кавказе в конце XVIII–XIX вв. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 221.
- 861 Малиновский Л. В. История немцев России / Л. В. Малиновский. – Барнаул : Позитив, 1996. – 186 с.
- 862 Малиновский Л. В. Социально-экономическая жизнь немецкой колониетской деревни в Южной России (1762–1917): автореф. дис. на соискание доктора историч. наук / Л. В. Малиновский. – Л., 1986. – 26 с.
- 863 Малиновский Л. В. Экономическое и социальное развитие колониетской деревни в Южной России в первой половине XIX в. / Л. В. Малиновский // Исторические записки АН СССР. – М. : Наука, 1983. – Т. 109. – С. 177–202.
- 864 Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? / Т. Мартин // *Ab Imperio*. – 2002. – № 2. – С. 55–87.
- 865 Маслов М. П. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX – 20-х рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти / М. П. Маслов // *Український селянин*. – Черкаси: Черкаський національний університет, 2004. – Вип. 8. – С. 177–180.
- 866 Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII–першої половини XIX ст. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – 450 с.
- 867 Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті / Л. Г. Мельник. – Київ : Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
- 868 Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 року / Л. Г. Мельник // *УІЖ*. – 1989. – № 12. – С. 49–66.
- 869 Мельников Н. Мукомольное дело / Н. Мельников. – СПб., 1879.
- 870 Мешков Д. К истории суконной фабрики Иоганна Классена 1815–1860-е гг. / Д. К. Мешков // *Вопр. германской истории*. – Д. : Типография ДГУ, 2001. – С. 156–164.

- 871 Миллер А. Империя Романовых и национализм / А. Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
- 872 Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начале XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
- 873 Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начале XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 566 с.
- 874 Мозойро А. Частное предпринимательство и общественное служение в русской экономической мысли второй половины XIX века / А. Мозойро // Вопросы экономики. – М., 1994. – № 7. – С. 98–108.
- 875 Мурашкинцев А. Екатеринославская губерния / А. Мурашкинцев // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Издательское дело, 1894. – Т. XXII. – С. 582–586.
- 876 Мурашкинцев А. Херсонская губерния / А. Мурашкинцев // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Типография акционерного общества «Брокгауз и Ефрон», 1908. – Т. 73. – С. 166–174.
- 877 Наш край Ставрополье / [ред. Д. В. Кочура, В. П. Невская]. – Ставрополь : «Шат-гора», 1999. – 115 с.
- 878 Нелипович С. Г. Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века: Историография вопроса и круг источников / С. Г. Нелипович // Немцы России и СССР: 1901–1941. – Москва : Готика, 2000. – С. 365–380.
- 879 Немецкие колонии в Новороссии // Мир Божий. – 1902. – №1. – С. 20–23.
- 880 Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: у 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К. : Інститут економіки УРСР, 1959 – 1962. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. – 496 с.
- 881 Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: у 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К. : Інститут економіки УРСР, 1959 – 1962. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – 580 с.
- 882 Нечитайло В. В. Розвиток козацьких господарств фермерського типу в Лівобережній Україні після скасування гетьманства (60-ті рр. XVIII ст.) /

- В. В. Нечитайло // Український селянин. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 144–146.
- 883 Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи: в 2 ч. / Л. Н. Нисселович. – СПб. : Скоропечатня Георга Дюнтца, 1883. – Т. 1. – 150 с.
- 884 Новицкий Я. П. История г. Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806 гг. // Новицкий Я. Твори: в 5 т. – Запорожье : АА Тандем, 2007. – Т. 1. – С. 184–304.
- 885 Новороссийский край (автор: В. Р-в) // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1897. – Т. 41. – С. 290.
- 886 Новосельский Н. А. О мерах к развитию механического производства в России / Н. А. Новосельский // Записки императорского общества сельского хозяйства. – Одесса, 1866. – С. 3–22.
- 887 Оболенская С. В. Образ немца в русской народной культуре XVIII–XIX веков / С. В. Оболенская // Одиссей: Человек в истории: Культурно-антропологическая история сегодня / ред. А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1991. – С. 160–185.
- 888 Опыт российских модернизаций XVIII–XX века / ред. Е.Т. Артёмов, К. И. Зубков, Б. В. Личман. – М. : Наука, 2000. – 246 с.
- 889 Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX–поч. XX ст. – Київ : Інститут історії України, 2005. – Вип. 9. – С. 175–187.
- 890 Осташева (Венгер) Н. В. Ликвидационные законы / Н. В. Осташева // Немцы Украины. – Москва : МСНК, 2002. – С.124–133.
- 891 Осташева (Венгер) Н. В. На переломе эпох / Н. В. Осташева. – М. : Готика, 1998. – 253 с.

- 892 Парамонов М. Ю. Модернизация по-русски в категориях и метафорах / М. Ю. Парамонов // Одиссей. Человек в истории. – М : Наука, 2004. – С. 403–408.
- 893 Петров Ю. Предприниматели и российское общество в начале XX века / Ю. Петров // Свободная мысль. – М., 1992. – № 17. – С. 41–52.
- 894 Патрушев А. И. Расколдованный мир Макса Вебера. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 245 с.
- 895 Пиріг О. А. Історія підприємництва України: навчальний посібник / О. А. Пиріг. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2004. – 163 с.
- 896 Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г. Г. Писаревский. – М. : Печатня А. И. Снегирёвой, 1909. – 404 с.
- 897 Писаревский Г. Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I / Г. Г. Писаревский. – Ростов-на-Дону : Типография тов-ва С. С. Сивожелец и К^о, 1917. – 68 с.
- 898 Плеве И. Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII в. / И. Р. Плеве. – Москва : Готика, 1998. – 230 с.
- 899 Плесская-Зебольд Э. Ген / Э. Плесская-Зебольд // Немцы Украины: материалы к энциклопедии. – М. : МСНК, 2002. – С. 56–58.
- 900 Плохотнюк Т. Н. Действие «ликвидационных законов» на Северном Кавказе в 1915–1917 гг. / Т. Н. Плохотнюк // Немцы России в контексте отечественной истории: Общие проблемы и региональные особенности. – М. : Готика, 1999. – С. 223–237.
- 901 Плохотнюк Т. Н. Образование немецких колоний на Северном Кавказе / Т. Н. Плохотнюк // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. – М. : Готика, 1998. – С. 109–134.
- 902 Пожарская С. П. Основные этапы формирования гражданского общества в странах Западной Европы и России в XIX–XX веках / С. П. Пожарская, А. С. Намазова // Новая и новейшая история. – М., 2006. – № 3. – С. 15–29.

- 903 Покровский В. Фабрика / В. Покровский // Брокгауз и Ефрон. – СПб.: Типография Ефрона, 1905. – Т. 69. – С. 150–168.
- 904 Поляков Л. В. Методология исследования российской модернизации / Л. В. Поляков // Полис. – 1997. – № 3. – С. 5–15.
- 905 Посунько О. Н. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. Н. Посунько. – Запоріжжя: Тандем-У, 1998. – 80 с.
- 906 Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М. : Типография «И. Н. Кушнерёв и К^о», 1891. – 391 с.
- 907 Поткина И. В. Законодательное регулирование предпринимательской деятельности в России / И. В. Поткина // История предпринимательства в России: в 2 т. – М. : РАН. Институт Российской истории, 2000. – Т. 2. – С. 17–35.
- 908 Потапенко О. А. Николаевская Россия глазами немецкого путешественника А. фон Гакстгаузена / О. А. Потапенко // Россия и Европа в XIX–XX вв.: Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур. – М. : РАН. Институт Российской истории, 1996. – С. 40–49.
- 909 Предпринимательство и предприниматели России: от истоков до начала XX века / ред. В. И. Бовыкин, В. В. Журавлёв, Ю. А. Петров. – М. : РОССПЭН, 1997. – 344 с.
- 910 Радаев В. В. Этническое предпринимательство: мировой опыт и Россия / В. В. Радаев // Полис. – 1993. – № 5. – С. 79–88.
- 911 Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей: Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. – М. : Coda, 1996. – С. 110–127.
- 912 Резанов А. С. Немецкое шпионство / А. С. Резанов. – Пг. : Изд-во М. А. Суворина, 1915. – 336 с.

- 913 Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни / О. Реєнт, О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – поч. XX стол. – К. : Інститут історії України, 2004. – Вип. 5. – С. 5–48.
- 914 Рейнхард Нахтигаль. Донские немцы: 1830–1930 / Н. Рейнхард. – Аусбург : Waldemar Weber Verlag, 2007. – 240 p.
- 915 Ремёсла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон : Типография наследников О. Д. Ходушкиной, 1905. – 145 с.
- 916 Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. К. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – С. 214–218.
- 917 Российская ментальность: материалы «круглого стола» // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 3–41.
- 918 Российская модернизация: проблемы и перспективы. Материалы «круглого стола» // Вопросы философии. – М., 1993. – № 7. – С. 3–39.
- 919 Российское предпринимательство: История и возрождение: в 3 кн. – М. : Русское деловое агенство, 1997. – Кн. 1. – 383 с.; Кн. 2. – 335 с.; Кн. 3. – 367 с.
- 920 Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX в. / Ю. Я. Рыбаков. – М. : Наука, 1986. – 214 с.
- 921 Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. / Ю. Я. Рыбаков. – М. : Наука, 1976. – 277 с.
- 922 Рудченко И. Я. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России / И. Я. Рудченко. – СПб. : Изд-во Киршбаума, 1893. – 347 с.
- 923 Рязанцев С. В. Этническое предпринимательство как форма адаптации мигрантов / С. В. Рязанцев // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 73–86.
- 924 Руководство по устройству крестьянской мельницы. – Спб., 1904. – 43 с.
- 925 Русский колониетский плуг // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1887. – № 1. – С. 40–63.

- 926 Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII – первой половине XIX в.: в 2 т. / В. И. Семевский. – СПб. : Общественная польза, 1888. – Т. 1. – 518 с.
- 927 Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Л. И. Семенникова. – Москва : КДУ, 2006. – 784 с.
- 928 Семёнов Д. Д. Отечествоведение: Россия по рассказам путешественников и ученым исследованиям: в 2 т. / Д. Д. Семёнов. – СПб.: Типография братьев Глазуновых, 1871. – Т. 2: Южный край. – 298 с.
- 929 Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами: доклад, прочитанный в Чрезвычайном общем собрании «Общества 1914 г.» / И. И. Сергеев. – Пг. : «Общество 1914 г.», 1915. – 146 с.
- 930 Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк / А. Скальковский. – Одесса : Тип. «Г. Нейман и К^о», 1842. – 156 с.
- 931 Скальковский А. А. Географическая и этнографическая терминология Новороссийского края. – Б. м. и г. издания (Одесская научная библиотека им. Мечникова).
- 932 Скальковский А. А. Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае. – Одесса : Тип. П. Францова, 1870. – 13 с.
- 933 Скальковский, А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 т. / А. Скальковский. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1850. – Т. 1. – 366 с.
- 934 Скальковский А. А. Пространство и народонаселение Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1848. – 32 с.
- 935 Скальковский А. А. Торговая промышленность в Новороссийском крае / А. А. Скальковский // ЖМВД. – 1850. – Ч. 29. – Кн. 3. – С. 1–58.
- 936 Скальковский А. А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края / А. А. Скальковский // ЖМВД. – 1855. – Ч. 2. – Кн. 2. – 78 с.
- 937 Сміт Є. Д. Національна ідентичність / Є. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 223 с.

- 938 Соболев И. Г. Борьба с «немецким засильем» в России в годы Первой мировой войны / И. Г. Соболев. – СПб. : Изд-во Рос. нац. библиотеки, 2004. – 176 с.
- 939 Соболев М. Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли / М. Н. Соболев. – Х. : Утро, 1916. – 278 с.
- 940 Соболевская А. Духовные истоки русского предпринимательства / А. Соболевская // Вопросы экономики. – 1993. – № 8. – С. 88–105.
- 941 Соколов А. К. Драма рабочего класса и перспективы рабочей истории в современной России / А. К. Соколов // Социальная история: ежегодник. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 7–52.
- 942 Соловьёва А. М. Промышленная революция в России в XIX веке / А. М. Соловьёва. – М. : Наука, 1990. – 272 с.
- 943 Струкевич О. Катерина II та українська козацька держава / О. Струкевич // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 83–98.
- 944 Стэйплз Дж. Религия, политика и меннонитская Жалованная грамота в начале XIX в. В России: пересмотр дела Варкентина / Дж. Стэйплз // Вопросы германской истории. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – С. 4–22.
- 945 Сукин Ф. И. Рассуждения о Российской коммерции секретаря Сената // Троицкий С. М. Россия в XVIII веке / С. М. Троицкий. – М. : Наука, 1982. – С. 224–239.
- 946 Супоницкая И. М. Колонизация земель: Сибирь и американский запад (вторая половина XIX в.) / И. М. Супоницкая // Одиссей. Человек в истории. – М., 2005. – С. 219 – 240.
- 947 Супоницкая И. М. Социальная история России и проблемы модернизации / И. М. Супоницкая // Одиссей: Человек в истории. Рыцарство: реальность и воображаемое. – М., 2004. – С. 378–390.
- 948 Сущенко В. А. История Российского предпринимательства / В. А. Сущенко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 256 с.

- 949 Таланин В. И. Русские сословия: история и современность / В. И. Таланин. – Запорожье : ЗНУ, 2006. – 534 с.
- 950 Твалчрелидзе А. И. Колонии меннонитов Вюрдемфюрст и Александрфельд Кубанской области / А. И. Твалчрелидзе // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. – Тифлис : Типогр. Канцелярии главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, 1886. – Вып. 5. – С. 209–274.
- 951 Твалчрелидзе А. И. Ставропольская губерния в статистическом, географическом, историческом и сельскохозяйственном отношениях / А. И. Твалчрелидзе. – Ставрополь : Изд-во М.Н. Корицкого, 1897. – 744 с.
- 952 Терещенко А. Буккер / А. Терещенко // Немцы Украины: пилотный сборник. – М.: МСНК, 2002. – С. 36–37.
- 953 Терещенко А. Российские немцы на Юге России и Кавказе / А. Терещенко, А. Черненко. – Ростов-на-Дону : Ростиздат, 2000. – 384 с.
- 954 Терещенко А. Г. Немцы в борьбе России за Кавказ / А. Г. Терещенко. – М. : Готика, 2006. – 272 с.
- 955 Троицкий Н. А. Россия в XIX веке / Н. А. Троицкий. – М. : Высшая школа, 1999. – 431 с.
- 956 Туган-Барановский М. И. Русская фабрика / М. И. Туган-Барановский. – М. : Соцэгиз, 1938. – 460 с.
- 957 1000 лет русского предпринимательства: Из истории купеческих родов / [сост. О. Платонов]. – М.: Современник, 1995. – 479 с.
- 958 Фадеев А. В. Из истории крестьянской колонизации Предкавказья в дореволюционный период / А. В. Фадеев // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. – М., 1956. – Вып. 9. – С. 167–178.
- 959 Фальц-Фейн В. Аскания-Нова / В. Фальц-Фейн. – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.

- 960 Федотова В. Г. Типология модернизаций и способы их изучения / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 3–27.
- 961 Філоретова М. М. Господарська діяльність військових поселень півдня України / М. М. Філоретова // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси : Черкаський націон. Університет, 2004. – № 8. – С. 150–153.
- 962 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 3–33.
- 963 Черемісін О. В. Земельна власність міст Новоросії / О. В. Черемісін // Український селянин. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – № 10. – С. 212–216.
- 964 Черказьянова И. В. Официальная историография о российских немцах XIX века: работы А. Клауса / И. В. Черказьянова // Вопросы германской истории. – Днепропетровск : РВВ ДНУ, 2005. – С. 165–172.
- 965 Черказьянова И. В. Писаревский Григорий Григорьевич: Известные работы неизвестного историка / И. В. Черказьянова // Российские немцы: научно-информационный бюллетень. – М., 2007. – № 2. – С. 16–19.
- 966 Чернова Т. Н. Из истории становления немецких поселений на Северном Кавказе / Т. Н. Чернова // Ключевые проблемы истории российских немцев. – М. : ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С. 381–418.
- 967 Чернова-Дёке Т. Н. Позиция и роль А. П. Ермолова в становлении немецких колоний в Закавказье // Отечественная история. – 2008. – № 1. – С. 13–25.
- 968 Чернова Т. Н. Проблема лояльности и толерантности российских немцев в годы Первой мировой войны / Т. Н. Чернова // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. – М. : МСНК-пресс, 2005. – С. 236–246.
- 969 Черняев В. В. Отдел земледельческих орудий и машин на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове 1887 г. / В. В. Черняев. – Х. : Тип-фия Губернского правления, 1888. – 480 с.

- 970 Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение // Сельское хозяйство и лесоводство / В. В. Черняев. – СПб., 1881. – № 5. – С. 15–36.
- 971 Чертина З. С. Первая мировая война и этничность: пробуждение вулкана // Первая мировая война: пролог XX века / З. С. Чертина. – М. : Наука, 1999. – С. 370–380.
- 972 Чеснок Е. В. Немецкие колонии Области Войска Донского / Е. В. Чеснок // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге: материалы российско-германской научной конференции. Анапа. 22–26 сентября 1994. – М. : МНСК, 1995. – С. 79–97.
- 973 Шадт А. Правовой статус немецких колонистов в России XVIII – XIX вв. (состояние вопроса и постановка проблемы) / А. Шадт // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие 1871–1941. – М. : ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 15–30.
- 974 Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы / Н. Шаховской. – М. : Тип. И. Д. Сытина, 1896. – 253 с.
- 975 Шацилло М. К. Сословный строй Российской империи и предпринимательство / М. К. Шацилло // Индустриальное наследие: материалы международной научной конференции (Саранск. 23–25 июня 2005 г.). – Саранск : Издательство Московского университета, 2005. – С. 264–269.
- 976 Шевчук Н. А. О финансовых хищениях в Конторе Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев южного края России (первая половина XIX века) / Н. А. Шевчук // Вопр. германской истории: сборн. научн. тр. / ред. С. И. Бобылева. – Д. : РВВ ДНУ, 2002. – С. 23–30.
- 977 Шелухаев В. В. Национальный вопрос в России: Либеральный вариант решения / В. В. Шелухаев // Кентавр. – 1993. – № 2. – С. 45–59.

- 978 Шелухин С. П. Немецкая колонизация на юге России / С. П. Шелухин. – Одесса: Изд-во Акционерного южнороссийского общества печатного дела, 1915. – 83 с.
- 979 Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1981. – 275 с.
- 980 Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1973. – 347 с.
- 981 Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг.: проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1987. – 372 с.
- 982 Шляхов О. Б. Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Д. : РВВ ДНУ, 2008. – 68 с.
- 983 Шмалев П. И. Мельница на Днепре / П. И. Шмалев. – Д. : Пороги, 1997. – 235 с.
- 984 Шпилевский М. Политика народонаселения в царствование Екатерины II / М. Шпилевский. – Одесса : Типография Ульриха и Шульца, б.г. – 179 с.
- 985 Шрадер Т. А. Результаты аграрной политики царского правительства в Петроградской губернии в годы Первой мировой войны / Т. А. Шрадер // Миграционные процессы среди российских немцев. – М. : Готика, 1998. – С. 196–203.
- 986 Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.
- 987 Юзбашева Н. Контора Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев / Н. Юзбашева // Немцы Украины: пилотный сборник. – М. : МСНК, 2002. – С. 108–109.
- 988 Яворницкий Д. История города Екатеринослава / Д. Яворницкий. – Д. : Промінь, 1998. – 197 с.
- 989 Яновский А. Е. Машиностроение / А. Е. Яновский // Брокгауз и Ефрон: энциклопедия. – СПб. : Типография И. А. Ефрона, 1896. – Т. 36. – С. 832–835.

- 990 Яновский А. Е. Мукомольное производство / А. Е. Яновский // Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Типография Ефрона, 1897. – Т. 20. – С. 151–173.
- 991 Aldrich H. E. Ethnicity and entrepreneurship / H. E. Aldrich, R. Waldinger // Annual Review of Sociology. – 1990. – Vol. 16. – P. 111–135.
- 992 Armstrong J. Mobilized and Proletarian Diasporas / J. Armstrong // American Political Science Review. – Vol. 70. – 1976.– № 2. – P. 393–408.
- 993 Bartlett R. P. Human Capital. The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804 / R. P. Bartlett. – Cambridge : University Press, 1979. – 358 p.
- 994 Barth F. Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference / F. Barth. – Rudex – London, 1969. – 286 p.
- 995 Block T. Kuban Mennonite Settlement (Northern Caucasus, Russia) // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania : Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 251–252.
- 996 Brandes D. A. A success story: The German colonists in New Russia and Bessarabia, 1787–1914 / D. A. Brandes // Acta Slavica Japonica. – 1991. – Vol. 9. – P. 32–46.
- 997 Brandes D. Die Entwicklung der sudukrainischen Landmaschinenfabriken in der Sowjetzeit / D. Brandes // “...das einzige Land in Europa, das eine grobe Zukunft vor sich hat”. – Essen : Klartext Verlag, 1998. – S. 575–589.
- 998 Brandes D. Von der Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurubland und Bessarabien 1751–1914 / D. Brandes. – Munchen : R. Oldenbourd verlag, 1993. – 549 s.
- 999 Braun P. Education among the Mennonites in Russia / P. Braun // Mennonite encyclopedia / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. 2. – P. 156.

- 1000 Burrett T. M. Lines of Uncertainty: The frontiers of the Northern Caucasus / T. M. Burrett // *Imperial Russia: New Histories of the Empire*. – Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press, 1998. – P. 148–173.
- 1001 Busch Otto. Military system and social life in Old regime. Prussia, 1718–1807 / O. Busch. – New Jersey : Humanities Press, 1997. – 330 p.
- 1002 Delacroix J. The beloved myth: protestantism and the rise of industrial capitalism in nineteenth century Europe / J. Delacroix, F. Nielsen // *Social Forces*. – 2001. – № 80. – P. 509–553.
- 1003 Dirks H. Statistik der Mennoniten Gemeinden in Rubland Ende 1905 / H. Dirks.– Gnadenfeld, 1905. – 71 p.
- 1004 Driedger L. Mennonite business in Winnipeg / L. Driedger // *Mennonite faith and economics*. – Waterloo, Ontario : Institute of Anabaptist and Mennonite Studies, 1994. – P. 177–178.
- 1005 Dyck H. L. Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies / H. L. Dyck // *JMS*. – 1984. – № 2 – P. 9–43.
- 1006 Dyck H. L. Russian Mennonitism and the Challenge of Russian Nationalism, 1889/ H. L. Dyck // *MQR*. – 1982. – Vol. 56. – P. 307–317.
- 1007 Eht A. Das Mennonitentum in Rubland: von seiner Einwanderung bis zur Gegenwsrt / A. Eht. – Manitoba, Canada : Crossway Publication Inc., 2003. – 162 s.
- 1008 Ens A. Mennonite education in Russia / A. Ens // *The Mennonites in Russia*. – Winnipeg (Manitoba) : CMBC publications, 1989. – P. 75–99.
- 1009 Ens A. The tie that binds: Prussian and Russian Mennonites (1788–1794) / A. Ens // *JMS* – 1990. – № 8 – P. 34–51.
- 1010 Epp D. H. Johan Cornies / D. H. Epp. – Winnipeg, Manitoba : CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society, 1995. – 137 p.
- 1011 Epp D. Die Chortitzer Mennoniten / D. Epp. – Odessa, 1889. – 112 s.
- 1012 Epp D. Die Memriker Ausiedlung / D. Epp. – Berdyansk, 1910. – 97 s.

- 1013 Epp D. Sketches from the pioneer years of the industry in the Mennonite settlements of South Russia / D. Epp // *Der Bote*. – July 13, 1939. – P. 1–80.
- 1014 Epp D. The Emergence of German Industry in the South Russian Colonies / D. Epp // *MQR*. – 1981. – № 4. – P. 289–371.
- 1015 Epp G. K. Geshichte der Mennoniten in Russland: im 2 bd. / G. K. Epp. – Logos Verlag, 1997. – Band 1. – 274 s.
- 1016 Epp G. K. Urban Mennonites in Russia / G. K. Epp // *The Mennonites in Russia*. – Winnipeg (Manitoba) : CMBC publications, 1989. – P. 239–259.
- 1017 Evert Ray F. Commentary: The contribution of Katherine Esau / Ray F. Evert // *International Journal of Plant Sciences*. – Vol. 153. – Part 2. – 1992. – P. V–IX.
- 1018 Francis E. K. The Mennonite Commonwealth in Russia 1789–1914. Sociological Interpretation / E. K. Francis // *MQR*. – 1951. – № 25. – P. 173–182.
- 1019 Freeze G. L. The soslovie (estate) paradigm and Russian Social History / G. L. Freeze // *American Historical Review* – 1986. – Vol. 91. – P. 11–36.
- 1020 Friesen A. In defense of privilege: Russian Mennonites and the State before and during World War I / A. Friesen. – Winnipeg, MB Canada, Hillsboro, KS, USA : Kindred productions, 2006. – 520 p.
- 1021 Friesen J. Against the wind: The story of four Mennonite villages / J. Friesen. – Winnipeg : Henderson book, 1994. – 165 p.
- 1022 Friesen John. The Mennonite churches and Religious development in Russia 1789–1850 / John Friesen // *Mennonites in Russia*. – Winnipeg : CMBC publication, 1989. – P. 59–60.
- 1023 Friesen L. G. Bukkers, plows and lobogreikars: Peasant Acquisition of Agricultural Implements in Russia before 1900 / L. G. Friesen // *Russian Review*. – Vol. 53. – P. 399–418.
- 1024 Friesen L. G. Mennonites in Russia and the Revolution of 1905: Experiences, perceptions and Responses / L. G. Friesen // *MQR*. – 1988. – Vol. 42. – P. 42–55.

- 1025 Friesen P. M. and his history / [comp. and ed. A. Friesen]. – Fresno : Center for Mennonite Brethren Studies, 1979. – P. 92.
- 1026 Friesen P. M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911) / P. M. Friesen. – Fresno : Protestant Spiritual Tradition, 1978. – 1065 p.
- 1027 Funk Tony. Oh my grandparent's clock / Tony Funk // Preservings. – № 21. – December, 2002. – P. 129–130.
- 1028 Goerz H. Memrik / H. Goerz. – Winnipeg : CMBC, 1997. – 103 p.
- 1029 Goerz H. Mennonite settlements in Crimea / H. Goerz. – Winnipeg : CMBC, 1992. – 65 p.
- 1030 Goertz H. The Molotchnaya settlement / H. Goerz. – Winnipeg : CMBC, 1992. – 250 p.
- 1031 Gislason L. M. Ruckenau: The history of a village in the Molotschna Mennonite Settlement of South Russia / L. M. Gislason. – Winnipeg : Windflower Communications, 1999. – 260 p.
- 1032 Hildebrandt P. From Danzig to Russia / P. Hildebrandt. – Winnipeg, Manitoba : Manitoba Mennonite Historical Society, 2000. – 63 p.
- 1033 Hosking G. Russia: People and empire / G. Hosking. – Harvard Univ. Press, 1997. – 548 p.
- 1034 Huebert Helmut T. Events and people / Helmut T. Huebert. – Winnipeg : Springfield, 1999. – 258 p.
- 1035 Huebert Helmut T. Hierschau: An example of Russian Mennonite life / Helmut T. Huebert. – Winnipeg : Springfield publishers, 1896. – 404 p.
- 1036 Huebert Helmut T. Mennonites in the cities of Imperial Russia / Helmut T. Huebert. – Winnipeg : Springfield publisher, 2006. – 455 p.
- 1037 Huebert H. T. Mennonite Estates in Imperial Russia / H. T. Huebert. – Winnipeg : Springfield Publishers, 2005. – 415 c.
- 1038 Imperial Russia: New histories of Empire. – Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press, 1999. – 159 p.

- 1039 Kamenetsky I. German Colonization plans in Ukraine during World War I and II / I. Kamenetsky // German-Ukrainian Relations in historical perspective. – Edmonton, Toronto, 1994. – P. 95–109.
- 1040 Kappeler A. The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914 / A. Kappeler // The formation of National elites. – New York : New York University Press, 1992. – P. 105–131.
- 1041 Keller C. The German colonies in South Russia. 1804–1904: in 2 vol. / C. Keller. – Lincoln (Nebraska) : American Historical Society of Germans from Russia, 1980. – Vol. I. – 238 p.
- 1042 Kizik E. A radical attempt to resolve the Mennonite question in Danzig in the Mid-Eighteen Century / E. Kizik // MQR. – 1992. – Vol. LXVI. – P. 127–155.
- 1043 Klassen N. J. Mennonite entelligensia in Russia / N. J. Klassen // Mennonite life. – № 12. – 1969. – P. 51–60.
- 1044 Klier J. D. The concept of Jewish emancipation in a Russian context / J. D. Klier // Civil rights in Imperial Russia. – Oxford University Press, 1989. – 401 p.
- 1045 Koop P. A. Some economic aspects of Mennonite migration: With special emphasis on the 1870-s migration from Russia to North America / P. Koop // MQR. – № 55. – April 1981. – P. 143–156.
- 1046 Krahn C. Bethania / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. I. – P. 301–302.
- 1047 Krahn C. Dutch Anabaptism / C. Krahn. – The Hague : Martinus Nijhoff, 1968. – 239 p.
- 1048 Krahn C. Ekaterinoslav / C. Krahn // Mennonite encyclopedia: in 4 vol. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication House, 1955 – 1959. – Vol. 2. – P. 174–175.

- 1049 Krahn C. Lepp Peter Heinrich / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vol. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 327.
- 1050 Krahn C. Migration / C. Krahn, H. Bender // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 684–686.
- 1051 Krahn C. Molotschna / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 732–737.
- 1052 Krahn C. Niebuhr H. / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 873.
- 1053 Krahn C. Niebuhr J. / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. Bender H. S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. III. – P. 873.
- 1054 Krahn C. Pietism / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. IV. – P. 176–179.
- 1055 Krahn C. Poland / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. IV. – P. 199–200.
- 1056 Krahn C. Russia / C. Krahn // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. IV. – P. 381–393.
- 1057 Krahn C. Terek Mennonite Settlement (Republic of Dagestan, Russia) // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. –

- Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. IV. – P. 695–696.
- 1058 Kroeker N. J. First Mennonite Villages in Russia: Khortitsa – Rosental / N. J. Kroeker. – Cloverdale : D. W. Friesen & Sons LTD, 1981. – 279 p.
- 1059 Kuiper Fr. Amsterdam / Fr. Kuiper // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. I. – P. 104–105.
- 1060 Loewen H. Intellectual Development among the Mennonites of Russia: 1880–1917 / H. Loewen // JMS. – 1990. – № 8. – P. 89–98.
- 1061 Loewen J. A. Russian Mennonites, property and the sword / J. A. Loewen // Anabaptist/Mennonite faith and economics. – Lanham, New York, London : University Press of America, Inc., 1994. – P. 41–81.
- 1062 Loewen R. Hidden worlds / R. Loewen. – Winnipeg, Manitoba : The University of Manitoba Press, 2001. – 139 p.
- 1063 Lohr E. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I / E. Lohr. – Cambridge : Harvard University Press, 2003. – 220 p.
- 1064 Lohrenz G. Zagradozka / G. Lohrenz. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 2000. – 112 p.
- 1065 Martin Terry. The German question in Russia 1848–1896 / T. Martin // Russian history. – 1991. – № 18. – P. 371–494.
- 1066 Martin Terry. The Russian Mennonite encounters with the Soviet State, 1917–1955. Unpublished text of the Bethel lectures in Anabaptist Mennonite Studies as delivered at Conrad Grabel College, March, 2001 (manuscript).
- 1067 Martin T. The Mennonites and the Russian State Duma, 1905–1914 / T. Martin // The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian

- Studies. – Washington: University of Washington. – Paper No. 4. January 1996.–
77 p.
- 1068 Meshkow D. Die Schwarz meerdeutschen und ihre Welten, 1781–1871. – Essen :
Klartext, 2008. – 506 s.
- 1069 Niebuhr von J. J. Jakob. Niebuhr Fabriken / J. J. Niebuhr // Mennonite life. –
1955. – Vol. X. – P. 25–30.
- 1070 Neutatz D. Ländliche Unternehmer im Schwarzmeergebiet Die sudukrainische
Landmaschinenindustrie vor dem Ersten Weltkrieg / D. Neutatz // “...das einzige
Land in Europa, das eine grobe Zukunft vor sich hat”. – Essen: Klartext Verlag,
1998. – S. 541–574.
- 1071 Neutatz D. Pfluge und Dreschmaschinen für die Steppe / D. Neutatz //
Forschungen zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen. – 1994. – № 4. –
S. 5–89.
- 1072 Ostasheva-Venger N. V. The Mennonite Industrial Dynasties in Alexandrovsk /
N. V. Ostasheva Venger // JMS. – Vol. 21. – 2003. – P. 89–111.
- 1073 Oyer J. S. Historiography / J. S. Oyer // The Mennonite Encyclopedia. –
Scottsdale, Pennsylvania, Waterloo, Ontario : Herald Press, 1991. – Vol. 5. –
P. 379–382.
- 1074 Plett D. Leaders of the Mennonite Kleine Gemeinde in Russia, 1812–1874 /
D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Crossway Publication, 1993. – 932 p.
- 1075 Plett D. Saints and sinners: The Kleine Gemeinde in Imperial Russia: 1812 to
1875/ D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Crossway publications, 1999. – 352 p.
- 1076 Plett D. Storm and triumph / D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Derksen Printers,
1986. – 337 p.
- 1077 Quiring H. Die Auswanderung aus Preussen 1788–1870 / H. Quiring // Mennonite
life. – 1951, April. – P. 23–37.

- 1078 Quiring W. Cornies Johann (1789–1848) / W. Quiring // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. / eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas : Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. I. – P. 716–718.
- 1079 Raeff M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800 / M. Raeff. – New Heaven and London, 1983. – P. 146–179.
- 1080 Reddig Ken. Mennonite publishing in Russia: The Raduga Press of Halbshtadt / Ken Reddig // Mennonite Historian. – 1987. – Vol. 13. – P. 1–2.
- 1081 Redecop C.W. Business / C. W. Redekop // The Mennonite Encyclopedia. – Scottsdale, Pennsylvania, Waterloo, Ontario : Herald Press, 1991. – Vol. 5. – P. 113–115.
- 1082 Redekop C. Entrepreneurs in Faith Community: Profiles of Mennonites in Business / C. Redekop, B. Redecop. – Scottsdale : Herald Press, 1996. – 268 p.
- 1083 Redecop C. Mennonite entrepreneurs / C. Redecop, S. Ainlay, R. Siemens. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1995. – 291 p.
- 1084 Redecop C. Mennonites, work and economics / C. Redekop // Mennonite faith and economics. – Waterloo, Ontario : Institute of Anabaptist and Mennonite Studies, 1994. – P. 279–304.
- 1085 Redecop C. Mennonites and economics: concluding analysis / C. Redecop // Mennonite faith and economics. – Waterloo, Ontario : Institute of Anabaptist and Mennonite Studies, 1994. – P. 378–382.
- 1086 Redecop C. W. Work ethic / C. W. Redekop // The Mennonite Encyclopedia. – Scottsdale, Pennsylvania, Waterloo, Ontario : Herald Press, 1991. – Vol. 5. – P. 937–938.
- 1087 Regehr T. For everything a season: a history of Alexanderkrone Zentraschule / T. Regehr, J. Regehr. – Winnipeg : CMBC Publications, 1988. – 101 p.

- 1088 Reimer Al. The print culture of the Russian Mennonites. 1870–1930 / Al Reimer // Mennonites in Russia. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 1989. – P. 221–239.
- 1089 Reimer G. E. Exiled by the Czar: Cornelius Jansen and the Great Mennonite Migration, 1874 / G. E. Reimer, G. R. Gaeddert. – Newton, Kansas, 1956. – 205 p.
- 1090 Reimer Al. Peasant aristocracy: The Mennonite Gutsbesitzertum in Russia / Al Reimer // JMS. – 1990. – № 8. – P. 76–89.
- 1091 Rempel D. G. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923 / D. G. Rempel, Carlson C. Rempel. – Toronto : University of Toronto Press, 2002. – 356 p.
- 1092 Rempel D. G. An introduction to Russian Mennonite Historiography / D. G. Rempel // MQR. – 1974. – Vol. XLVIII. – P. 409–446.
- 1093 Rempel D. G. From Danzig to Russia: The first Mennonite migration / D. G. Rempel // Mennonite life. – 1869. – № 23. – P. 8–28.
- 1094 Rempel D. The expropriation of the German colonists in South Russia during the Great War / D. G. Rempel // Journal Modern History. – 1932. – № 4. – P. 49–67.
- 1095 Rempel D. G. The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789–1919 / D. G. Rempel // MQR. – 1973 – № 4. – P. 259–308.
- 1096 Rempel D. G. The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789–1919 / D. G. Rempel // MQR. – 1974. – № 1 – P. 5–54.
- 1097 Rempel H. Property / H. Rempel // Mennonite Encyclopedia. – Scottsdale, Pennsylvania, Waterloo, Ontario : Herald Press, 1991. – Vol. 5. – P. 726.
- 1098 Rieber A. J. Merchants and entrepreneurs in Imperial Russia / A. J. Rieber. – North Carolina, 1982. – 440 p.
- 1099 Rieber A. The sedimentary society / A. Rieber // Russian History. – 1989. – Vol. 16. – № 2–4. – P. 303–340.

- 1100 Riedemann Peter. Account of our religion, doctrine and faith / P. Riedemann // Anabaptist/Mennonite Faith and Economics. – Lanham, Maryland : University Press of America Inc., 1994. – P. 384–387.
- 1101 Rosenberg Hans. Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660–1815 / H. Rosenberg. – Cambridge : Harvard University Press, 1958. – 303 p.
- 1102 Saunders D. Russia in the age of reaction and Reform 1801–1881 / D. Saunders. – London –New York: Longman, 1992. – 386 p.
- 1103 Sawatsky H. Mennonite Templers / H. Sawatsky. – Winnipeg : CMBC publication, 1990. – 103 p.
- 1104 Schroeder W. The Bergthal Colony / W. Schroeder. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 1986. – 141 p.
- 1105 Shepherds, servants and prophets: Leadership among the Russian Mennonites (1880–1960) / [ed. H. Loewen]. – Kitchener, Ontario, 2003. – 444 p.
- 1106 Siemens R. Mennonites and economics: A cultural interpretation / R. Siemens // Mennonite faith and economics. – Waterloo, Ontario : Institute of Anabaptist and Mennonite Studies, 1994. – P. 359–374.
- 1107 Snyder A. Anabaptist spirituality and economics / A. Snyder // Anabaptist/Mennonite faith and economics. – Lanham, New York, London : University Press of America, Inc., 1994. – P. 3–19.
- 1108 Sprunger M. S. Dutch Mennonites and the golden age economy: The problem of Social disparity in the church / M. Sprunger // Anabaptist/Mennonite faith and economics. – Lanham, New York, London : University Press of America, Inc., 1994. – P. 19–41.
- 1109 Stanislavsky M. Tzar Nicolas I and the Jews: The Transformation of the Jewish Society in Russia 1825–1855 / M. Stanislavsky. – Philadelphia, 1983. – 409 p.

- 1110 Staples J. R. Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861 / J. R. Staples. – Toronto : University of Toronto Press, 2003. – 253 p.
- 1111 Staples J. Johan Cornies and Pietism in the Molochna / J. Staples // Preservings. – № 24. – 2004. – P. 16–17.
- 1112 Staples J. New Directions in Ukrainian Mennonite Historiography: The Mennonite Commonwealth Paradigm and the Dnepropetrovsk School / J. Staples // Вопр. германской истории. – Д. : Пороги, 2007. – С. 58–69.
- 1113 Staples J. Religion, politics and the Mennonite Privilegium in the early Nineteenth Century Russia: Reconsidering the Warkentin affair / J. Staples // JMS. – 2003. – Vol. 21. – P. 71–89.
- 1114 Stites R. Russian Popular Culture: entertainment and society since 1900. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 287 p.
- 1115 Stumpp Karl. The emigration from Germany to Russia in the Years 1763–1862 / K. Stumpp. – Tubingen : Christian Gulde, 1972. – 1018 p.
- 1116 Sudermann D. P. Sound and Silence: the Autobiographical Writings of Amy Sudermann Ens / D. P. Sudermann // Mennonite life. – 1997. – № 53 (2). – P. 16–30.
- 1117 Sunderland W. An Empire of Peasants: Empire-Building, Interethnic Interaction and Ethnic Stereotyping in the Rural World of the Russian Empire, 1800–1850 / W. Sunderland // Imperial Russia: New Histories of the Empire. – Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press, 1998. – P. 174–198.
- 1118 Thaden E. C. Russification in the Baltic Provinces and Finland / E. C. Thaden. – Princeton Univ. Press, 1981. – 297 p.
- 1119 Toews C. Kuban settlement / C. Toews, H. Friesen, A. Dyck. – Winnipeg : CMBC publication, 1989. – 92 p.
- 1120 Toews J. B. Czars, soviets and mennonites / J. B. Toews. – Newton, Kansas : Faith and Life Press, 1982. – 221 p.

- 1121 Toews John B. The Russian mennonite intellect of the nineteenth century / B. Toews // P. M. Friesen and his history: Understanding Mennonite Brethren Beginning / Ed. A. Friesen. – Fresno, California, 1979. – P. 2–20.
- 1122 Treadgold D. W. Russian expansion in the light of the Turner's study of the American frontier / D. W. Treadgold // Agricultural History – 1952. – № 26. – P. 147–152.
- 1123 Trompetter C. Agriculture, Proto-Industry and Mennonite Entrepreneurship: A history of the textile industries in Twente 1600–1815 / C. Trompetter. – Amsterdam : Neha, 1997. – 264 p.
- 1124 Urry J. Growing up with cities: the Mennonite experience in Imperial Russia and the early Soviet Union / J. Urry // JMS. – 2002. – P. 123–155.
- 1125 Urry J. Mennonite economic development in the Russian mirror / J. Urry // Mennonites in Russia. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 1989 – P. 99–127.
- 1126 Urry J. Mennonites, Politics and Peoplehood. 1525–1980 / J. Urry. – Winnipeg : University of Manitoba Press, 2006. – 400 p.
- 1127 Urry J. None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia / J. Urry.– Winnipeg : Hyperion Press Limited, 1989. – 326 p.
- 1128 Urry J. Prolegomena to the study of Mennonite society in Russia 1880–1914 / J. Urry // JMS. – 1990. – № 8. – P. 52–75.
- 1129 Urry J. The social background to the emergence of the Mennonite Brethren in nineteenth century in Russia / J. Urry // JMS. – 1988. – № 6. – P. 8–35.
- 1130 Urry J. The cost of community: the funding and economic management of Russian Mennonite Commonwealth before 1914 / J. Urry // JMS. – 1992. – P. 22–56.
- 1131 Urry J. The closed and the open: Social and religious change amongst the Mennonite in Russia (1789–1889): Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at Oxford University (manuscript, 1978).

- 1132 Urry J. Through the eye of a needle: wealth and the Mennonite experience in Imperial Russia / J. Urry // JMS. – 1985. – № 3. – P. 7–35.
- 1133 Vogt R. Mennonite Attitudes to property / R. Vogt // JMS. – 1992. – № 10. – P. 9–22.
- 1134 Vogt R. Mennonite Studies in Economics / R. Vogt // JMS. – 1983. – P. 64–78.
- 1135 Vogt R. The Myth of the Anomalous Mennonite Entrepreneur: A review of recent books on economics / R. Vogt // JMS. – 1997. – № 15. – P. 228–234.
- 1136 Zhuk S. I. Russia's lost reformation: Peasants, Millennialism and Radical sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917 / S. I. Zshuk. – Baltimore, Maryland : The John Hopkins University Press, 2004. – 457 p.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

вол.	волость
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області (м. Дніпропетровськ, Україна)
ДАДонО	Державний архів Донецької області (м. Донецьк, Україна)
ДАЗО	Державний архів Запорізької області (м. Запоріжжя, Україна)
ДААРК	Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь, Україна).
ДАОО	Державний архів Одеської області (м. Одеса, Україна).
ДАХО	Державний архів Херсонської області (м. Херсон, Україна)
губ.	губернія
дес.	десятин
ЖМДМ	Журнал Міністерства державного майна
к. (кол.)	колонія
ОЕЗ	«Окрема економічна зона»
РДІА	Російський Державний Історичний архів (м. Санкт- Петербург, Росія)
с.	селище
ст.	стаття
пов.	повіт
УІЖ	Український Історичний Журнал
ЦДАВОУ	Центральний державний історичний архів органів влади та управління (Київ, Україна)
ЦДИАК	Центральний державний історичний архів України (м. Київ, Україна)
JMS	Journal Mennonite Studies
ME	Mennonite Encyclopedia
MH	Mennonite Historian
MQR	Mennonite Quarterly Review (journal)